

STUDIA COMITATENSIA 43.

A FERENCZY MÚZEUMI
CENTRUM ÉVKÖNYVE

STUDIA
COMITATENSIA
43.

A FERENCZY MÚZEUMI
CENTRUM ÉVKÖNYVE

STUDIA COMITATENSIA 43.

A FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM ÉVKÖNYVE

SZERKESZTŐ: FÁBIÁN LAURA

FERENCZY MÚZEUMI
CENTRUM

SZENTENDRE
2025

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ

6

A STÉGER FERENC ÉS AZ OPERA VILÁGA KONFERENCIA ELŐADÁSAINAK ÍROTT VÁLTOZATAI

- **Bacsa Ildikó** 10
EGY RÉGI GAVALLÉR SZEMÉVEL. PODMANICZKY FRIGYES ÉS A SZÍNHÁZ
- **Bodonyi Emőke** 24
A SZEREP ÉS AMI MÖGÖTTE VAN. STÉGER FERENC REPERTOÁRJA
- **Fábián Laura** 38
A CSINOS BAJUSZ, AVAGY A STÉGER-HAGYATÉK LAPPANGÓ DARABJAI
- **Gaján Éva** 52
EGY JELES KORTÁRS, ÁBRÁNYI EMIL KÖLTŐ – ÉS CSALÁDJA
- **Kiss Erika Zsuzsanna** 76
A NEMZET ELSŐ CSALOGÁNYA – HOLLÓSY KORNÉLIA
- **Mánfai Melinda** 94
DITRÓI MÓR (1851–1945) ÉS A MAGYAR CIKLUSOK
- **Patonai Anikó Ágnes** 106
„... STÉGER UTÁN MINDNYÁJAN SÓHAJTOZUNK”: STÉGER FERENC ALAKJA A NEMZETI SZÍNHÁZ FESTETICS-KORSZAKÁNAK VITÁIBAN
- **Szklavári Károly** 120
STÉGER ÉS A SZÁZADKÖZÉP MAGYAR ZENESZERZÉSE

TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY

- **Farkas Csaba** 148
A VÁCI SZENTSZÉKI BÍRÓSÁG A KÖZÉPKORBAN I. (A VIKÁRIUSOK PROZOPOGRÁFIAI VIZSGÁLATA)

RÉGÉSZET

- **Antoni Dániel – Jászberényi Mónika – Nagy Balázs** 160
ÚJSZILVÁS–SZÖRÖS–HALOM I. 5. SZÁZADI FIBULÁK
- **Ottományi Katalin** 206
A SZENTENDREI TÁBOR KÉSŐ RÓMAI TEMETŐJÉNEK ÉRTÉKELÉSE II.

KÉPZŐMŰVÉSZET

- **Kozák Zsuzsanna** 252
A BEHATÁROLHATÓ ÉS A HATÁRTALAN SZOBRÁSZATA. CSURGAI FERENC MULTIMEDIÁLIS SZERVEZŐDÉSŰ SZOBRÁSZATÁNAK SAJÁTOSSÁGAI RÓL

FÜGGELÉK

- **A FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM MUNKATÁRSAINAK BIBLIOGRÁFIÁJA 2024** 262

A Ferenczy Múzeumi Centrumban a 2024-es esztendő meglehetősen mozgalmas volt, számos kiállítás és szakmai program jött létre. Fontos változás volt, hogy az intézmény vezetését 2024 júliusától Borbély-Tardy Anna vette át, aki emellett a szentendrei turisztikát is irányítja a TDM keretein belül.

Kiemelt projektekben nem volt hiány a Ferenczy Múzeumi Centrumban. Bodonyi Emőke művészettörténész nagyszabású kiállítása, az *Európai Iskola – Veszélyes csillagzat alatt (1945–1948)*, tavasszal nyílt meg a MűvészetMalomban. Az Európai Iskola bemutatására megalakult kutatócsoport egy reprezentatív, több mint négyszáz oldalas katalógusban (Bodonyi Emőke és Pataki Gábor szerkesztésében) is összegezte a legújabb eredményeket. A kiadvány – Herr Ágnes grafikus munkája – Szép Magyar Könyv díjban is részesült 2025-ben. Emellett a tárlat az Év Kiállítása jelöltjei közé is bekerült 2024-ben.

A 2024-es év másik központi témája volt a szentendrei születésű és világhírű operaénekes, Stéger Ferenc születésének kétszázadik évfordulója. Az emlékévként alkalmából feldolgoztuk a hagyatékát, és októberben időszaki kiállítás nyílt a Ferenczy Múzeumban *Stéger Ferenc és az opera világa* címmel (kurátor: Fábián Laura). A megnyitóra katalógus is megjelenhetett az énekes életét átfogóan feldolgozó írásokkal. Decemberben egy Stéger pályája és kortársai köré szerveződő konferenciával is kiegészülhetett a bicentenárium. Az elhangzott előadások írott változatainak nagy része jelen kötetben olvasható.

A Képzőművészeti Osztály által összeállított magyar-angol nyelvű tanulmánykötet (Bodonyi Emőke és Szabó Noémi szerkesztésében), a *111 mű* a múzeum Képzőművészeti Gyűjteményének reprezentatív válogatása. Hat munkatárs tíz írásán keresztül ismerhetünk meg egy érdekes, szubjektív megközelítést a hagyományos kronologikus feldolgozással szemben.

Szabó Noémi művészettörténész (Galla Zoltánnal együttműködve) egy régóta sokakat izgató kérdésre talált választ: hol is rejtőzött a művészek körében 1939 és 1940 körül népszerű pismányi Haluskai-tanya épülete? Kurátorként a Vajda Múzeumban *Vajda Szentendrője* című tárlaton dolgozott, melyben a művész motívumkezelésén keresztül villantott fel helytörténeti vonatkozásokat. Szintén itt kapott helyet a PhotoLab sorozaton belül a Kozák Zsuzsanna kurátor által rendezett tárlat Kudász Gábor Arion fényképeiből, *Tropical Depression* címmel.

Egy rendhagyó múzeumpedagógiai kiállítás is készült György Gabriella és Sütő Tünde vezetésével,

melynek kurátorai diákok voltak: nyolc 14 és 18 év közötti iskolás állította össze *A gyűjtemény (1900–2022): Finom Életek* című tárlatot.

A *Válaszút* tárlat egy Covid-időszak alatt indult projekt lezárásaként valósult meg, melyben a 11-es út építésének ellentmondásait és a lakosságra gyakorolt hatásait ismerhették meg a látogatók Mravik Patrik révén.

A *Jávor Piroska – Játék a „Parnasszuson”* kiállítás kurátora, Mazányi Judit a Képtár termeit töltötte meg a művésztelepen alkotó festő képeivel. A tárlathoz gazdag képanyaggal ellátott kiállítási katalógus is készült. Néhány héttel később szintén itt rendezte meg Deim Réka kurátor Bartl József festőművész munkáiból *Az önazonosság motívumai* című tárlatot. A projekthez közösségi gyűjtés segítségével könyv is készült, mely a művész alkotásainak eddigi legátfogóbb feldolgozása.

A MűvészetMalomban nyílt meg Iberhalt Zsuzsa kurátor rendezésében Forgács Péter médiaművész munkáiból az *Apró megfigyelések* című tárlat összettel. A projekthez egy magyar-angol nyelvű katalógus is készült több szerző tanulmányaival ellátva.

Szintén 2024-ben indult útnak Kozák Zsuzsanna révén a *Fantomszál*, egy új kamarakiállítás-sorozat, mely a szentendrei művészfeleségeket állítja előtérbe. Az első tárlat Vajda Júliát és a festő férj kapcsolatát helyezte középpontba a Ferenczy Múzeum termében. A női szerepvállalás mellett a házaspár mindennapjaiba is betekintést nyehettek a látogatók, valamint, hogy Vajda Júlia miként egyengette, gondozta később férje munkásságát.

A fenntarthatóság rendkívül kurrens szegmense manapság a hétköznapiaknak. Noha a mai kor emberének más kihívásokkal kell szembesülnie életviteléhez, mint az 1900-as években, de a *Takarékos módi* kiállítás izgalmasan kapcsolta össze a múltat a jelennel. A tárlat betekintést nyújtott a korábbi idők megoldásaiba: Sz. Tóth Judit etnográfus a népi kultúra azon elemeiből válogatta össze kiállítását, melyek a fenntarthatóságra – akkori kifejezéssel a takarékos megoldásokra – törekedtek.

A Régészeti Osztály részéről – Rajna András és Patay Róbert szerkesztésében – megjelenhetett a *Nyomvonalak* című kiadvány első kötete, mely az M0-ás útvonalán megvalósult, 2000-es évek eleji ásátások eredményeit összegzi. Emellett a 2024-es évben Pest vármegyében több mint száz ezer m² területen végeztek feltárásokat. Közülük kiemelkedik a korábbi évben kezdett, de 2024 tavaszán befejezett, a szentendrei HÉV-végálló-

másnál végzett megelőző feltárás. A Décsi Enikő vezetésével zajlott munkák során több, mint 300 avar kori sír került elő, közöttük tizenhét lovassír. Ősszel a Községi Régészeti Egyesület tagjainak segítségével tervásatást végeztek a múzeum régészei Csévharaszton, Giedl Dániel irányításával. A helyi önkormányzat segítségével végrehajtott munkák során a honfoglalás korában elhunyt előkelő hölgy gazdag ékszermelléklettel ellátott sírjára bukkantak a kutatók.

Egy múzeum tudományos életébe az évkönyvek lapjain keresztül is betekintést lehet nyerni, a háttérben folyó és mindennek az alapját jelentő műhelymunkákba. Bízunk benne, hogy az olvasók is legalább olyan lelkesen lapozzák fel ezt a sokszínű kiadványt, mint ahogy a munkatársak is foglalkoztak ezekkel a projektekkel.

A szerkesztő

A STÉGER FERENC
ÉS AZ OPERA VILÁGA
KONFERENCIA
ELŐADÁSAINAK ÍROTT
VÁLTOZATAI

EGY RÉGI GAVALLÉR SZEMÉVEL. PODMANICZKY FRIGYES ÉS A SZÍNHÁZ

- Bacsa Ildikó
művészettörténész
Szépművészeti Múzeum –
Magyar Nemzeti Galéria
ildiko.bacova@szepmuveszeti.hu

1. kép: Podmaniczky Frigyes arcképe 1862-ből (*Vasárnapi Újság*, 1862. 11. 23., 553.)

„Büszkén vallom, hogy gyermekkoromban tanultam meg dolgozni, illetőleg folyton foglalkozni, de egyszersmind kedélyesen mulatni is; e két akkor elsajátított tulajdont megtartottam mindvégig.”¹ Podmaniczky Frigyes (1. kép) szavai jól bemutatják azt az életszemléletet, amihez a báró egész életében megpróbált hű maradni. Kalandos élet jutott neki, többek között volt huszárkapitány, országgyűlési képviselő, író, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, vasúti társaság igazgatója, több, mint harminc évig a Fővárosi Közmunkák Tanácsának alelnöke, színházi intendáns. Legendás alakja Krúdy Gyulát is megihlette, több írást is szentelt „Budapest vőlegényé”-nek. Podmaniczkyt extravagáns öltözte miatt már messziről felismerték az utcán, és az a szóbeszéd járta róla, hogy még nyaralás miatt sem hagyta el Budapestet, mert számára ez a város volt a legjobb hely a kikapcsolódásra is. Nem meglepő tehát, hogy a főváros történetének egyik legmeghatározóbb alakja volt, tulajdonképpen úgy is lehetne fogalmazni, hogy az ő időszaka alatt épült fel az a Budapest, amelyet ma is ismerünk.

Életében jelentős szerepet töltött be a színház. Már gyermekkorától fogva érdeklődött a világot jelentő deszkák iránt, de akkor vált szorosabbá a kapcsolata a műfajjal, amikor 1875-ben a Nemzeti Színház intendánsává nevezték ki. Több mint tíz éven keresztül tevékenykedett ebben a munkakörben, és az ő személyének is köszönhetően épült fel a Magyar Állami Operaház. A tanulmányban igyekszem részletesebben bemutatni Podmaniczkynek a Nemzeti Színházban és az Operában folytatott tevékenységét. A Nemzeti Színháznál először miniszteri biztосként, majd intendánsként működött, aminek eredményeként stabilizálta a pénzügyi helyzetet, kényelmesebbé tette a színházat a közönség számára, és a műfajok szétválasztásában is komoly szerepe volt. Számos jelentést fogalmazott meg a ténykedéseiről. Pukánszky Kádár Jolán 1938-as könyvének előszavában írta, hogy „a Podmaniczky-jelentés egy egész külön irodalmi műfaj, mely a legújabb időkig páratlan a színház történetében.”² A bárónak az Operaház építésében is nagy szerepe volt az építési program előkészítésétől egészen az intendánsi pozíciójáról való lemondásáig. Érdekes megnézni, hogy a két eltérő háttérű intézményben milyen ráhatása volt, ezért a tanulmány munkásságának kifejezetten az intendánsi időszakára koncentrálok.

Rövid életrajz

Podmanini és aszódi Podmaniczky Frigyes báró 1824. június 20-án született Pesten az igen nagy múlttal rendelkező, trencsényi származású Podmaniczky családban.³ Édesapja Podmaniczky Károly,⁴ édesanyja a német származású Elise von Nostitz und Jänkendorf.⁵

Podmaniczky gyermekkorát az aszódi Podmaniczky-kastélyban, illetve Pesten töltötte. A család tagjai az otthon falai között németül társalogtak egymással, de a szülők tisztában voltak azzal is, hogy a magyar nyelv gyakorlása legalább olyan fontos gyermekeik számára. Emiatt Frigyes és öccse, Ármin mellé Hunfalvy Pál nyelvészt és etnográfust fogadták fel nevelőnek. Tanárukkal Miskolcra mentek, ahol tanulmányaik mellett a magyar nyelvet is elsajátították. Az ifjú Podmaniczky édesanyja kérésének megfelelően

■ 1 Podmaniczky 1887–1888: I. 80.

2 Pukánszky 1938: 8.

3 Hidvégi 2024a.

4 Podmaniczky Károly (1772–1833), akit fia emlékirataiban külön emberként ír le. Károly fiatalemberként részt vett a Martinovics-féle összeesküvésben, majd emiatt Bécsbe internálták, ahol orvosi, később selmecbányai tartózkodása alatt bányászati tanulmányokat végzett. Podmaniczky 1887–1888: I. 6.

5 Elise von Nostitz und Jänkendorf (1788–1853) Frigyes apjának második felesége, akinek édesapja Gottlob Adolf Ernst von Nostitz und Jänkendorf politikus és irodalmár. Papp 2017: 100.

zongoraleckéket vett, és zongoratanárán keresztül alkalmat nyílt arra is, hogy kapcsolatot alakítson ki a miskolci színházi körökkel.⁶ Az egyik előadásra például kölcsönadta zongoráját és ruháját, amivel megkezdte – ahogyan naplójában fogalmazott – mecénási működését is.

Podmaniczky középiskolai tanulmányait már a pesti evangélikus gimnáziumban folytatta, majd ennek elvégzése után Késmárkon (Kežmarok, Szlovákia) az evangélikus főiskolán jogot hallgatott.⁷

Életében meghatározó volt, hogy az Aszód szomszédságában lévő Ikladon telepedett le Ráday Geodeon gróf, akivel Podmaniczky igen jó kapcsolatot ápolt, és ennek révén fontos ismeretségekre tett szert. Naplójában így írt erről:

„Sokat jártam oda át, minek folytán viszonyom Iklad urával mind szorosabbra fűződött, ő lévén utóbb az, a ki a nagyvilágba bevezetett. Az Ikladon tartatni szokott igen fényes szarvasvadászatok alkalmával ismerkedtem meg koszorús költőnkkel, Vörösmarty Mihálylyal, Erkel Ferencz zeneköltővel, Fánccsy Lajossal, a nemzeti színház nagyérdemű tagjaival.”⁸

Ráday nemcsak a kultúra és a vadászat világába, hanem a politikai életbe is bevezette az ifjút: a gróf írnokaként részt vett az 1843/44-es pozsonyi országgyűlésen, amiről számos emlékét naplójába is bejegyezte. Fiatal arisztokrataként 1845-ben külföldi tanulmányútra indult: Németország több nagyvárosában is megfordult, például Drezdában és Berlinben, de eljutott Svédországba, Dániába és Oroszországba is.⁹ Két évvel később,

1847-ben már Pest megye aljegyzőjeként találkozhatunk a nevével.¹⁰

Az 1848–49-es forradalomban először nemzetőrként, majd huszárezredesként, később századosként szolgált.¹¹ A szabadságharc leverését követően besorozták az osztrák hadseregbe, ahonnan 1850-ben térhetett haza.¹² Ezt követően inkább az irodalom felé fordult az érdeklődése, amire egykori nevelője, Hunfalvy is buzdította őt.¹³ Először útinaplója jelent meg, amiben külföldi tanulmányútján szerzett élményeiről számol be, majd később újabbnál újabb regények és cikkek láttak napvilágot a tollából. Regényeit¹⁴ elsősorban a hölgyek számára írta, „melyből csak jót és nemeset meríthessenek, anélkül, hogy lelküket nagyobb rázkódtatásnak kitégye.”¹⁵ Szépirodalmi munkássága a női olvasók között ugyan népszerű volt, az utókor azonban jóval kritikusabban ítéli meg;¹⁶ ám írásainak köszönhetően 1859-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává avatta.

Írói pályafutásának alighanem legfontosabb munkája naplója, amely 1887 és 1888 között négy kötetben jelent meg *Naplótöredékek, 1824–1886* címmel. Podmaniczky úgy állította össze emlékiratait, hogy szó szerint idéz benne a tizenhat éves korától fogva vezetett régi naplókából is. A kötetek a szerző életének pillanatait, gondolatait, érzéseit mutatják be, miközben képet kapunk arról is, hogy milyen volt az élet a 19. századi Magyarországon, aminek köszönhetően fontos kordokumentumnak is tekinthető.

⁶ Podmaniczky 1887–1888: I. 217.

⁷ Hidvégi 2024a.

⁸ Podmaniczky 1887–1888: I. 317.

⁹ *Vasárnapi Újság*, 1962. 11. 23., 553.

¹⁰ Szinnyei 1905: 1291.

¹¹ Hidvégi 2024a.

¹² Mikszáth Kálmán a *Vasárnapi Újság*ban írt cikkében egy anekdotát osztott meg, amelyből jól kiolvasható Podmaniczky különbsége: „Világos után besorozták szekerész közlegénynek, a hol gazdagon költezett s a milyen szerény volt otthon, ép olyan mértékben adta daczból az urat, hogy környezetét bosszantsa. Glacé keztyűben kente kulimásszal a szekereket, minden szekérhez új keztyűt húzva s egyéb effajta dolgokkal ingerkedett, – egész sor anekdota van erről. Talán azért is bocsátották el a katonaságból már 1850-ben, hogy megszabaduljanak tőle.” *Vasárnapi Újság*, 1907. 10. 27., 853.

¹³ Berczik 1914: 9.

¹⁴ *Fekete domino* (1853); *Álföldi vadászok tanyája* (1854); *Tessék ibolyát venni* (1856); *Álom és valóság* (1861); *Egyetlen könnyecsepp* (1863); *A kék szeműveges nő* (1864); *Margit angyal* (1866); *Régen történt mindez* (1866); *A kedvenc* (1873).

¹⁵ Berczik 1914: 10.

¹⁶ Zsigmond Ferencnek 1924-ben, a *Napkelet* folyóiratban jelent meg igencsak kritikus hangnemben íródott cikke Podmaniczky irodalmi munkásságával kapcsolatban. „Regényeinek a cselekvénye mindig az arisztokrácia körében játszódik s ennek a társadalmi rétegnek az életmódja kellően megokolja azt, ha a cselekvény színhelye néha áttevődik például Párizsba, Nizzába, Olaszországba stb. De legnagyobbbrészt Magyarország a színhely, még pedig a főváros és a vidék vegyesen, illetőleg egymást felváltva, úgy, ahogy az előkelők és gazdagok szoktak berendezkedni téli és nyári időtöltésre. De hiába támaszkodik az író bármennyi és bármily közvetlen tapasztalati élményekre, ha tehetségéből hiányzik a meglevelelő erő. [...] Főalakjai élettelen bábok, belsejüket nem hús és vér alkotja, hanem az elvont, lélektani magyarázatoknak az az óriási halmaza, mellyel ki vannak tömve.” Zsigmond 1924: 81; Mikszáth Kálmán is hasonló véleményen volt. 1907-es cikkében kissé humorosan, de igazán kritikusan fogalmazta meg véleményét Podmaniczky írásairól: „Itthon a szépirodalomra vetette magát. Ez volt az egyedüli közpálya. Regényei gyenge dolgok: A Fekete domino, a Tessék ibolyát venni, stb. Az írói talentumnak alig egy-egy szikrácskája villan meg imitt-amott. [...] sodortatott. De azért e regények többé-kevésbé mégis érdekesek, mert kifejezői annak a kornak és hangulatnak, amikor a magyar a sorok közt kereste az olvasni valót.” Mikszáth 1907: 853.

Podmaniczky sokoldalú tevékenysége az 1870-es években új pontra jutott: elvállalta, hogy az Észak-keleti Vasúttársaság személyügyi főnöke legyen, majd az Alföldi–Fiumei Vasút igazgatótanácsosává nevezték ki.¹⁷ Közben ismét aktívan jelen volt a politikai porondon is: 1861-től egészen 1906-ig országgyűlési képviselőként is találkozhatunk a nevével. 1866-ban a Balközép Párt tagja lett, és még akkor is az volt, amikor pártja 1875-ben a Deák-párttal fúzióra lépett, ezzel megalakítva a Szabadelvű Pártot, amely 1905-ig megszakítás nélkül kormányozta az országot. Podmaniczky 1889-től egészen 1905-ig alelnöke volt a pártnak. Podmaniczkyról azt tartották, hogy mindenekelőtt a fővárost tartotta szívügyének, ezért rendkívül sok figyelmét fordította Budapest fejlesztésére és világvárossá tételére. Elmaradottságával 1856 nyarán szembesült igazán, amikor egy vasárnap délután a Városligetbe hajtott. Sétája közben ébredt rá először, hogy a város számos fejlesztést igényel még. Naplójában így fogalmazta meg érzéseit:

„Alig találok szavakat azon lehangoló érzés ecsetelésére, a mely az egymást érő s mind előre törekvő s a haladás korszakát már megkezdett nagy városok után, Pest ez egyetlen mulató helye, a városliget láttára rajtam erőt vett. – Elhagyottságot s pusztulást észleltem, bár hová tekinték.”¹⁸

Ekkor tűzte ki célul – még ha éveknek is kell majd eltelnie –, hogy elősegíti a főváros fejlődését. 1868-ban a *Hazánk* című folyóirat főszerkesztőjeként a szélesebb közönség számára is hangot adott ennek: *Budapest jövője* címmel cikksorozatot indított, amelyben megfogalmazta, hogy szerinte mik a legsürgetőbb teendők a város modernizálása érdekében.

A főváros rendezésének ügye kifejezetten fontos volt ebben az időszakban, aminek gyakorlati megvalósítására 1870-ben a X. törvénycikk értelmében létrehozták a Fővárosi Közmunkák Tanácsát, amelynek feladata a „Duna-folyamatnak a főváros melletti szabályozása, a forgalom és közlekedés érdekében Buda-Pesten létesítendő egyéb közmunkák költségeinek fedezése és e közmunkák végrehajtási közegeinek létesítése.”¹⁹ Azért, hogy a munkálatok valóban elkezdődhessenek, az intézmény egy nagyobb összegű pénzalapot

is kapott.²⁰ A tanács elnöke gróf Andrássy Gyula miniszterelnök volt, és kezdeményezésének köszönhetően alakult meg az intézmény a londoni Metropolitan Board of Works mintájára.²¹ Az alelnöki pozíciót pedig Podmaniczky Frigyes kapta meg, aki több mint harminc évig irányította a tanácsot. Podmaniczky vezetése alatt épült ki az Andrássy út, a Nagykörút, a Duna-hidak (Szabadság híd, Erzsébet híd, Margit híd), a Városliget és környéke, részt vett a Vár szabályozásának, a Margit-sziget rendezésének folyamatában, illetve a kormány megbízásából a mai Kossuth Lajos tér és a Szabadság tér telkeinek a rendbe tétele is a feladatai közé tartozott.²²

Podmaniczky Frigyes báró 1907. október 19-én, nyolcvanhárom éves korában hunyt el. Hosszú idő adatott meg neki, sok fontos eseménynek részese és szemtanúja volt. Ahogyan Berczik Árpád, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja 1914-ben Podmaniczky emlékére tartott felolvasásában is megfogalmazta:

„[...] ő sohse találta örömét a csillogásban, sohse nyomott el másokat, sőt hallgatott a helyes tanácsokra és szóhoz engedett másokat is jutni, azért állt meg becsülettel minden alkalmazásban és hagyott maga után maradandó, hálás emléket [...]”²³

Podmaniczky és a színház

Podmaniczky Frigyes neve gyakran merül fel a 19. századi pesti színházakkal és színháztörténettel összefüggésben. Fentebb már említettem, hogy gyerekkorától kezdve sokszor került kapcsolatba a világot jelentő deszkákkal (2. kép). A naplójában lévő bejegyzései is arról tanúskodnak, hogy szoros kapcsolatot ápolt a színházzal és a színészekkel. Bármelyik városban is tette tiszteletét, egy-egy színielőadásra szinte mindig ellátogatott. Neve és tevékenysége elválaszthatatlanul összekapcsolódik a Nemzeti Színház, a Népszínház és az Operaház múltjával.

A városi élet és a polgárság kedvenc időtöltésének számított a zenés darabok és a színielőadások látogatása. A 19. század legelején a magyar és német nyelvű színházi darabokat, illetve operaelőadásokat is Pest városfalának Rondellájában tartották, egészen 1812-ig, amikor megnyílt

¹⁷ Hidvégi 2024b.

¹⁸ Podmaniczky 1887–1888: III. 61.

¹⁹ Márkus 1900: 122.

²⁰ Ságvári 1970: 19.

²¹ Benczéné 1991: 32.

²² Benczéné 1991: 42.

²³ Berczik 1914: 1.

a Pesti Német Színház a mai Vörösmarty téren. Podmaniczky is itt szerezte a színházi élettel kapcsolatos legkorábbi tapasztalatait:

„Mint gyermek, megítélni az opera-előadások minőségét nem igen tudtam; csak arra emlékszem, hogy a három legelső dalmű, melyet valaha hallottam, a következők valának: Varázsfuvola, Norma, Ördög Róbert”²⁴ – írta naplójában.

Elsősorban a drámákat kedvelte igazán, azok cselekményét és nyelvezetét jól értette, és emiatt kifejezetten érdekelték is ezek az előadások. Életének legkorábbi szakaszaiból nem jegyzett fel túl sok emléket, de azt külön kiemelte a Német Színházzal kapcsolatban, hogy az épületben folyamatos bűz terjengett az árnyékszék miatt, ám az embereket ez sem tántorította el, mindig is igen látogatott volt az intézmény.²⁵

Podmaniczky akkor is Pesten tartózkodott, amikor 1847. február 2. éjjelén felcsaptak a lángok a színházban az esti operaelőadás után. Mire az inasa tájékoztatta őt a szerencsétlenségről, az épület szinte már teljesen leégett.²⁶

2. kép: A Nemzeti Színház nézőtere 1855-ből (Vasárnapi Újság, 1855. 06. 24., 193.)

A Nemzeti Színház és a Népszínház ügye

Podmaniczky igen sűrűn látogatta a Nemzeti Színházat, számos alkalommal említette naplójában, hogy milyen eseményeken vett részt az épületben (3. kép). Kapcsolata a színházzal akkor fonódott igazán szorosra, amikor 1875 márciusában Tisza Kálmán miniszterelnök először

miniszteri biztossá, majd intendánssá nevezte ki őt.²⁷ Miniszteri biztосként az volt a feladata, hogy a színháznál korábban kialakult anyagi gondokat felülvizsgálja és rendbe tegye.²⁸ Munkáját annyira jól végezte, hogy Ferenc József júniusban intendánssá nevezte ki.

3. kép: A Nemzeti Színház régi és új épülete (Vasárnapi Újság, 1887. 09. 25., 645.)

Ebben a szerepkörben elsődleges feladata volt, hogy az igazgatót gazdasági és adminisztratív szempontból is tehermentesítse, így az igazgató szakmailag tudja irányítani a színházat. Podmaniczkyval két szempontból is jól járt a Nemzeti Színház: szívélyes természetének köszönhetően igyekezett mindig jó légkört teremteni, és Tisza Kálmán bizalmi embereként megfelelő anyagi fedezetet is tudott szerezni az intézménynek.²⁹ Naplójában Podmaniczky őszintén bevallotta, hogy már egy ideje nem foglalkozott színházi ügyekkel, egyáltalán nem érezte jártasnak magát a témában, és emiatt nagy kihívásnak élte meg az új állását:

„Reám nézve kétszeresen nehéznek mutatkozott pályám megkezdése, részint mert a nemzeti színház körülményeivel s azok nyomán kifejlett viszonyaival ismerős nem valók, – részint s főleg pedig azért, mert valamely műintézet vezetésének elvállalásához nem készülvén elő, hiányzott bennem azon készség és tapasztalat, melyek nélkül vajmi nehéz az ily tövises ösvényen való elindulás.”³⁰

Mielőtt még nekilátott volna teendőinek, fontosnak tartotta, hogy elődjével, Ribáry József miniszteri tanácsossal egyeztessen a színház ügyeiről. Szerencsére Ribáry idejében pontos szabályzatot állítottak össze azzal kapcsolatban, hogy kinek milyen feladatot kell ellátnia.

²⁴ Podmaniczky 1887–1888: I. 63.

²⁵ Podmaniczky 1887–1888: I. 63.

²⁶ Podmaniczky 1887–1888: II. 153.

²⁷ Pukánszky 1938: 470.

²⁸ Gajdó 2024: 35.

²⁹ Pukánszky 1940: 285.

³⁰ Podmaniczky 1887–1888: IV. 24.

„E szabályzat segélyével minden fennakadás nélkül való kormányozható a nemzeti színház 10 éven át, amely idő alatt itt-ott módosítani kell ugyan ezen alaptörvényünkön, de annak használhatósága vagy hasznossága iránt soha kételyek egy esetben sem merültek fel”³¹ – írta naplójában.

Fontos kiemelni, hogy a bérviszonyok rendezése Podmaniczky nevéhez köthető. Kiterjedt kapcsolatainak köszönhetően elérte, hogy a bérek a megfelelő szintet ériék el, és mindenki saját érdeme szerint kapja meg fizetését. A drámai színészek fizetéseit például 6000 forintban maximalizálták, de a későbbiekben személyi pótlékokkal is megtoldották a fizetést. Az első ilyen pótlékot 1882-ben Helvey Laura kapta.³² A szerződések és a kimutatások rendszerezése közben szembetűnt neki az is, hogy az 1873-as bécsi tőzsdekrach a Nemzeti Színházban is érezteti hatását. Az 1873/74-es és 1874/75-ös idény még igazán örömteli volt az eladott bérletek és jegyek tekintetében, az 1875/76-os évben azonban már nehezebb volt a helyzet. Podmaniczky igyekezett hatni az arisztokrácia tagjaira azzal, hogy hazafiúi kötelességüket tiporják sárba, ha nem támogatják a színház ügyét, de nem járt sok sikerrel: „A szavam elhangzott a pusztában, ott hagytak bizony engemet, mint szent Pált az oláhok.”³³ A színházi helyzetről szóló jelentései nagyon részletesek, számokkal is kifejezte az eladott bérletekből befolyt összegeket és kiadásokat, illetve azt is rendszeresen vezette, hogy melyik előadást hányszor vitték színpadra az idényben.

Átnézett minden további szerződést is, és amikor már pontosabban átlátta az ügyeket, megfogalmazta irányelvét, amit a jövőben követni akart: meggyőződésévé vált, „hogy a nemzeti színházat mindenekelőtt mint drámai műintézetet lábra kell állítani, függetleníteni s önállósítani, [...]”.³⁴ Ezt az eszményt követte, mi szerint a nagy sikernek örvendő népszínműnek és az operának a Nemzeti Színház falain kívül, egy-egy új épületben kell otthonra lelnie.³⁵ Naplójában a következő sorokkal foglalta össze elképzeléseit:

„Én őszintén óhajtottam Budapesten egy népszínház létesítését. – Elnézve mindentől, már csak azért is, hogy a nemzeti színház a népszínművek válfajától megszabadíttassék. Legszentebb meggyőződésem ugyanis az volt, hogy mindaddig, amíg a nemzeti színházban a dráma mellett ott lesz a népszínmű, addig arra gondolni sem lehet, hogy a nemzeti színházat eredeti valóságos feladatának megfelelőleg, egy az ország fővárosához méltó drámai színházzá lehessen legalább fokonyként átalakítani.”³⁶

A Népszínház építésének ügyében már 1869-ben bizottság alakult, akik ugyan tettek lépéseket, de mégsem tudtak ekkor még számottevő eredményeket elérni. A *Vasárnapi Újság* 1872-ben adta hírül, hogy a bizottság kidolgozta a színház létesítésének a tervét, az építkezéshez szükséges pénz beszerzésének módjait, és már az intézmény alapszabályait is elfogadtatták a belügyminisztériummal.³⁷ Podmaniczky is megemlítette az emlékirataiban, hogy elszántság volt, de pénz annál kevesebb: a bizottság adakozásból, segélyekből, sorsjátékok és egyéb művészeti előadások szervezéséből próbálta összegyűjteni az anyagi fedezetet. A színházat a kezdetekben még a Hermina térre tervezték, ahol korábban kétes hírű mulatók álltak.³⁸ Később azonban úgy gondolták, hogy mivel az éppen kiépülő Sugár út szakaszáról van szó, az Operaház lenne itt igazán jó helyen, ezért a Népszínháznak új telek után kellett néznie. A belügyminisztérium azt a feltételt szabta, hogy az építésért felelős bizottság 500 ezer forintot kap a Hermina téri telekért cserébe, ha vagy a Ferenc-, vagy a Józsefvárosban emelik fel a Népszínház épületét, nem a bizottság által preferált Király utca környékén lévő Valero-telken.³⁹ Végül a Nagykörút rendezését is figyelembe véve a mai Blaha Lujza téren jelölték ki az új helyszínt.

1874-re az ország legtöbbet foglalkoztatott két bécsi építész, Ferdinand Fellner és Hermann Helmer irodája kapta meg a megbízást az új épület tervezésére. A hatalmas, klasszicizáló épület az iroda első és egyben legnagyobb vállalkozása volt Magyarországon.⁴⁰

■ 31 Podmaniczky 1887-1888: IV. 26.

32 Pukánszky 1940: 286.

33 Podmaniczky 1887-1888: IV. 41.

34 Podmaniczky 1887-1888: IV. 29.

35 A Népszínházra nem is kellett sokat várni: 1875-ben nyitotta meg kapuit.

36 Podmaniczky 1887-1888: IV. 15-16.

37 *Vasárnapi Újság*, 1872. 05. 12., 235.

38 Gábor 2010: 27.

39 N. Kósa 2022: 280.

40 Sisa 2013: 476.

1881. december 8-án nagy tragédia rázta meg Európát: tűz ütött ki a bécsi Ringtheaterben. A katasztrófában sokan életüket veszítették. Podmaniczky reggeli sétájára indulva tudta meg a hírt:

„[...] midőn 1881 december 9-én reggel hazulról távozván, szokásomhoz képest a lakásommal szemben fekvő nemzeti színház udvarába tekintek be, mielőtt a kávéházba ballagtam volna. A nemzeti színház udvarán Gábos főruhatárnokot találtam, a mint egy újságlapot tart kezében s így kiált fel: Szörnyűség, borzasztó egy eset, hallatlan! – Mi baj Gábos, – kérdem az érdeklődés hangján. – Tegnap este – válaszoló meghatottságtól rezgő hangon. – Bécsben a Ring-színház porrá égett, mely alkalommal a néző közönség legnagyobb része benn rekedvén, halálát lelte a lángok között.”⁴¹

Ezt követően a színházba járás iránti kedv mérseklődött, különösen Bécsben és Párizsban, de Budapesten is megérezték ennek hatását. A színházak biztonságosabbá tétele innentől elsődleges feladatnak számított a vezetés részéről. A magyar hatóságok és a Fővárosi Közmunkák Tanácsa azonnali intézkedésének köszönhetően a Nemzeti Színházban gyorsan megkezdték a szükséges átalakításokat. „A nemzeti színházban rögtön hozzáfogtak a nézőtér megritkításához, az ablakvasak kiszedéséhez, s elrendelték, hogy drótfüggönyt készítsenek a színpadra, amint a népszínháznál is van; ezenkívül a kijáratokat is szélesbítik” – írja a *Vasárnapi Újság* 1881-ben.⁴² Podmaniczky úgy vélte, hogy ennek a felújításnak köszönhetően indult meg igazán a Nemzeti Színház aranykora. Az eddig 1340 férőhelyes nézőteret 851-re csökkentették, de a báró örömmel fogadta a változtatást, „mert most már tiszta, csinosan berendezett, biztos s kényelmes – ami pedig a földolog rám nézve – kevés közönséget magába foglaló” színháza lett.⁴³ Ő ugyanis azt vallotta, hogy inkább egy kisebb színházat vezet, hiszen ezekből indult el a színjátszás népszerűsége, a nagyobbak azonban csak elhidegítik és közömbössé teszik a közönséget. Podmaniczkynek köszönhetően 1883-ra bevezették a villanyvilágítást is, így a Nemzeti Színház az egyik első színház volt, amit villanyárammal láttak el. Ez a lépése európai viszonylatokat

nézve is fontos technikai fejlődésnek számított, és megszűnt a gázvilágítás miatti tűzveszély és a levegőromlás.⁴⁴ Érdekes ezen a ponton kitérni arra is, hogy intendánsként milyen ember volt. Hozzáállásával ugyanis nyugalmas időszakot teremtett a színházban, ami egyben a fejlődés kulcsa is volt. Emberségével és kedvességével igazán népszerű volt a kollégái között. Fontosnak tartotta, hogy valóban megértő legyen a színészekkel, hiszen – naplóbejegyzése szerint – sokkal idegesebbeknek és érzékenyebbeknek tartotta őket. Az a hír járta róla, hogy a Kugler cukrászdában vásárolt „cukkedlivel” töltötte meg zsebeit, és azokat osztogatta a színpalak mögött a színésznőknek.⁴⁵ A sajtó, mint például a *Bolond Istók* is gyakran élcelődött rajta, de tulajdonképpen csupa jó véleménnyel voltak róla: „Podmaniczky mint intendáns kiválónak egyenesen magán azon hármassá kelléket, mely ez intézet három szakmáját reprezentálhatja: Nyikorgó cipőí képviselik az operát, tógája a drámát, feje a magasabb comédiát.”⁴⁶

Operaház

„Az új operaház, az első épület, melyet magyar király a magyar fővárosnak ajándékozott, szintén azon emlékek közül való, melyet Podmaniczky nevével elválasztani nem lehet” – írja a *Vasárnapi Újság* az Operaház felavatásának alkalmából.⁴⁷ „[...] az opera építésének eszméje már régebbi keletű volt, s nem általam lett intendáns koromban, amint sokan hiszik, vagy hinni akarják [...]” – írja Podmaniczky a naplójában.⁴⁸ És valóban, hiszen már az 1840-es években pedzegették, de a kiegyezés után vált igazán sürgetővé egy magyar operaház megépítése (4. kép). Nemcsak a műfaj népszerűsége miatt, ami egyre jobban vonzotta az embereket, hanem a Nemzeti Színház nem túl tágas épülete is adott erre okot, hiszen nem volt elég hely a próbák megtartására, a díszletek és a jelmezek tárolására. Andrassy Gyula miniszterelnök 1870-ben kérte az uralkodót, hogy a királyi udvartartás közművelődési összegéből különítsenek el egy részt az Operaház építésére.⁴⁹ A sajtó is sokszor kiemelte, hogy ideje lenne már

⁴¹ Podmaniczky 1887–1888: IV. 75–76.

⁴² *Vasárnapi Újság*, 1881. 12. 18., 1881c; 1881d: 814.

⁴³ Podmaniczky 1887–1888: IV. 87.

⁴⁴ Pukánszky 1940: 287.

⁴⁵ Pukánszky 1940: 290.

⁴⁶ *Bolond Istók*, 1878. 06. 02., 2.

⁴⁷ *Vasárnapi Újság*, 1884. 09. 28., 615.

⁴⁸ Podmaniczky 1887–1888: IV. 14.

⁴⁹ Sisa 2013: 481.

4. kép: A Magyar Állami Operaház terve 1881-ből (Ország-Világ XIV. [1881], 321.)

egy önálló épületnek, illetve arról is folyamatosan tudósított, hogy éppen mely fázisában tart a tervezés.⁵⁰

Az első és legfontosabb tisztázandó volt, hogy az operaház hol épüljön fel (5. kép). Az ötletek között szerepelt a mai Erzsébet tér, a Károly kaszánya környéke és a mai Szabadság tér is. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa a Sugár út és a Váci út sarkán lévő reprezentatív telket szemelte ki, de aztán úgy döntöttek, hogy a szintén Andrássy út mentén található, de olcsóbb Hermina tér lenne a legmegfelelőbb. Távolabb volt ugyan a városközponttól, de mindenképpen mellette szólt, hogy könnyen megközelíthető, továbbá a téren nem álltak már kétes hírű mulatók, csak az ócskapiac, ezért azonnal el is lehetett kezdeni az építkezéseket.

1872-ben Lónyay Menyhért miniszterelnök felkérte a Nemzeti Színház igazgatóját, Orczy Bódogot, hogy fogalmazza meg javaslatait az Operaház létesítésével kapcsolatban, és felkérték a korszak egyik legjelentősebb építészt, Ybl Miklóst, hogy készítsen tervek az építési programhoz.

Miután Ferenc József 1873. június 25-én megadta engedélyét az anyagi hozzájáruláshoz, kiírták a tervpályázatot. Ennek felügyeletére és elbírálására külön bizottságot alakítottak ki, amelynek elnöke Podmaniczky Frigyes lett.⁵¹ A bizottság Podmaniczky elnöklete alatt meghatározta az építési programot, majd előterjesztették a belügyminiszternek.⁵²

A bizottság 1874. január 15-én tartott ülésén végül Ybl pályatervét fogadta el. Konceptiójában később a bécsi Ringtheater leégése miatt több mindent át kellett formálni, például a belső tereket. A tűzvédelem fontosságát mutatja, hogy a király 330 ezer forintot határozott meg külön erre a célra.⁵³

Az építkezés országos ügynek számított, a korabeli sajtó rendszeresen informálta olvasóit. Szinte minden folyóirat közölte 1875 szeptemberében, hogy végre megindulhattak a földmunkálatok, és arról is részletesen beszámoltak, hogy 1878. december 7-én tartották meg a bokrétaünnepet, de ezen Podmaniczky betegség miatt nem tudott részt venni.⁵⁴

5. kép: Az Operaház fölépcsője (Vasárnapi Újság, 1884. 10. 05., 640.)

A műszaki és pénzügyi nehézségek miatt sokat tolódott az átadás időpontja, hiszen az előzetes tervek szerint az épületnek 1879 őszére kellett volna készen lennie. Az építkezés lassú ütemben zajlott, Podmaniczky 1880-ban emiatt javaslatot tett: ha öt éven belül nem fejeződnek be a munkálatok, célszerűbb lenne az egészet leállítani. A szerencse végül is az Operaház mellé szegődött: 1884. szeptember 27-én megtartották az ünnepélyes megnyitót, és átadták a Magyar Állami Operaházat a közönségnek. Az avatóünnepségen maga a király is részt vett, aki az ünneplő közönséggel együtt Erkel *Bánk bán*-jának és

⁵⁰ Az 1870-es években szinte mindegyik folyóiratban megjelentek ezzel kapcsolatos hírek. Például a *Budapesti Közlönyben*, *A Honban*, a *Fővárosi Lapokban*, a *Vasárnapi Újságban*, a *Pesti Naplóban* stb.

⁵¹ Dész 1984: 7.

⁵² Hat építész kapott meghívást a tervek elkészítésére: Linzbauer István, Ybl Miklós, Steindl Imre, Szkalnitzky Antal, a bécsi Ferdinand Fellner (a Népszínház egyik tervezője) és a gothai Ludwig Bohnstedt. Minden tervet 2 500 forinttal jutalmazták, a győztes pályázónak pedig további 20 000 forintot fizettek. *Vasárnapi Újság*, 1879. 12. 21., 820.

⁵³ *Vasárnapi Újság*, 1884. 09. 28., 616.

⁵⁴ *Az Építési Ipar*, 1878. 12. 15., 423–424.

Richard Wagner *Lohengrin*jének első felvonását, illetve a *Hunyadi László* nyitányát nézhette meg. A megnyitóra számos fontos ember is meghívást kapott, köztük a bécsi színházak főintendánsa és az arisztokrácia tagjai, akik az éppen esedékes országgyűlésre érkeztek a városba.

A király nagyon elégedett volt az Operaházzal és a Podmaniczky által irányított bizottság munkájával, amit a megnyitót követő napon Tisza Kálmánnak rövid levélben ki is fejezett:

„Kedves Tisza.

Az új dalműszínháznak múltkori megtekintése, de különösen annak tegnap történt ünnepélyes megnyitása alkalmával örömmel győződtem meg arról, hogy e ház nemcsak építészeti s művészeti szépsége, hanem egész berendezése tekintetében is, minden várakozásnak megfelel, s általa a főváros, valamint az egész ország a zeneművészet ápolására és fejlesztésére méltó intézetet nyert. Köszönetet érdemelnek ennek folytán mindazok, kik ez öröndetes eredmény elérésére kiválólag közreműködtek, s azért utasítom önt, hogy báró Podmaniczky Frigyes színházi intendánsal, mint az e részbeni építészeti bizottság elnökével közvetlenül, és az ő útján az egész bizottsággal s az illető művészekkel teljes megelégedésemet és elismerésemet tudassa.”⁵⁵

Podmaniczky a tőle telhető módon igyekezett részt venni az építés szinte minden fázisában (6. kép). Például a *Fővárosi Lapok* is hírül adta, hogy az ő részvételével tesztelték a próbatermek akusztikáját,⁵⁶ felügyelte a beszerzett anyagokat,⁵⁷ és Bécsbe utazott a megnyitó előtt, hogy a királlyal egyeztesse a nyitó előadás részleteit.⁵⁸

6. kép: Az Operaház nézőtere (*Vasárnapi Újság*, 1884. 09. 28., 618–619.)

Sőt, azt is nagyon méltányolták, hogy Podmaniczky odafigyelésének köszönhetően sikerült meg is takarítani az építkezésen.

Ezt követően a báró csupán csak két évig volt az Operaház intendánsa: „Életem legszomorúbb s súlyosabb napjai közé számítom az 1886-ik január 1-ét.” Ez volt az a nap, amikor Podmaniczky hosszas gondolkodás és titkolózás után lemondott a Nemzeti Színház és az Operaház intendánsi pozíciójáról (7. kép). A naplójába írottak szerint főleg anyagi helyzete miatt gondolkodott el arról, hogy lemond. Intendánsi kinevezése nem tette lehetővé a mellékkeresetet, amire szüksége lett volna. Majd az Adria Biztosító Társaság intézői állását ajánlották fel neki. Hosszabb gondolkodási idő után a biztosítótársaság mellett döntött.

A Nemzeti Színház és az Opera előadásait ezután is látogatta, és ugyanolyan lelkesen nézte, ahogyan intendánsi korszaka alatt. Sőt, utódai munkájával kapcsolatban a *Nemzet* című folyóiratban *Színházi levelek* címmel (Egy törzsbérlő néven) közölt írásokat. „Mi marad tehát más hátra egy agglegény bérlőnek – mikor színházba nem mehet – mint leülni egy hideg szobába sírva korholni az igazgatóságot. Íme veszélyes következménye a kevés gondnal készült műsornak.”⁵⁹

7. kép: Az idős Podmaniczky Frigyes (*Vasárnapi Újság*, 1907. 10. 27., 854.)

⁵⁵ *Vasárnapi Újság*, 1884. 10. 05., 644.

⁵⁶ *Fővárosi Lapok*, 1884. 08. 19., 1259.

⁵⁷ *Fővárosi Lapok*, 1884. 08. 13., 1231.

⁵⁸ *Fővárosi Lapok*, 1884. 08. 15., 1243.

⁵⁹ Podmaniczky 1887–1888: IV. 122.

Összegzés

Podmaniczky Frigyes báró nemcsak a főváros történelmének megkerülhetetlen személyisége, hanem a színházi életnek is. Több mint tízéves intendánsi időszaka alatt bámulatos sikereket ért el: hatásos fellépésének köszönhetően 1875-ben felépült a mai Blaha Lujza téren a Népszínház, majd 1884-ben megnyitotta kapuit a Magyar Állami Operaház is. Ezeknek az intézkedéseknek hála sikerült megvalósítania azt a célt, hogy a Nemzeti Színházat csak drámai előadásokra használják. Mindezekhez természetesen kedvelhető személyisége mellett a Tisza Kálmán miniszterelnökkel való jó viszonyára is szükség volt.

A fent leírtak alapján elmondhatjuk, hogy Podmaniczky mind a Nemzeti Színház, mind az Operaház ügye iránt komoly elköteleződéssel viseltetett. A két intézmény eltérő helyzete miatt azonban másképpen: míg a Nemzeti Színház már egy komolyabb múltra visszatekintő intézmény volt, addig az opera tulajdonképpen ebben az időszakban, az új épület megépülését és a műfaj kiválását követően kezdett igazán szárnyalni. Míg Podmaniczky a Nemzeti Színház esetében főleg a mindennapi működéshez szükséges dolgokkal foglalkozott, addig az Opera kapcsán az épület megépítése volt a legfontosabb feladat. Emiatt a két intendánsi pozíció más-más kihívást jelentett számára.

Podmaniczky Frigyes fáradhatatlanul dolgozott azért, hogy a főváros és különösen a színház minél többet fejlődhessen, a korabeli sajtó nem győzi őt dicsérni emiatt. Nevével sokszor találkozhatunk, ám halála után kissé feledésbe merült, és csak az utóbbi időben kezdtek ismét foglalkozni munkásságával és személyével. Tevékenységének csak nagyon kis részletét ölelte fel a jelen tanulmány, de még számtalan kutatni való hátra van a kockás báróval kapcsolatban.

Források

Az Építési Ipar, 1878.
Bolond Istók, 1878.
Fővárosi Lapok, 1884.
Vasárnapi Újság, 1862–1887.

KRÚDY 1973

Krúdy Gyula: *Budapest vőlegénye*. Budapest: Európa Kiadó, 1973.

MÁRKUS 1900

Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Törvénytár 1000–1895*. 1869–1871. évi törvénycikkek. Budapest: Franklin Társulat, 1900.

PODMANICZKY 1887–1888

Podmaniczky Frigyes: *Naplótöredékek, 1824–1887*. I–IV. Budapest: Grill Károly cs. és kir. udvari könyvkereskedése, 1887–1888.

Hivatkozott irodalom

BALÁZS 2016

Balázs Kata: Andrassy út 22. A Magyar Állami Operaház. In: Fazekas István (szerk.): *Andrassy út*. Budapest: Fekete Sas Kiadó, 2016, 44–52.

BENCZÉNÉ 1911

Benczéné Nagy Eszter: A Fővárosi Közmunkák Tanácsának rövid története. In: *Levéltári Szemle* 4 (1911), 32–44.

BERCZIK 1914

Berczik Árpád: Báró Podmaniczky Frigyes levelező tag emlékezete. In: Heinrich Gusztáv (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd*ek XVI. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1914.

DÉS 1984

Dés Mihály (szerk.): *A százéves Operaház válogatott iratai*. Budapest: Magyar Színházi Intézet, 1984.

GAJDÓ 2024

Gajdó Tamás: Az aranykor intendánsa. In: *Nemzeti Magazin* 9 (2024), 34–38.

GÁBOR 2002

Gábor Eszter: *Andrassy út – A mi Budapestünk*. Budapest: Városháza Kiadó, 2002.

GÁBOR 2010

Gábor Eszter: *Az Andrassy út körül*. Budapest: Osiris Kiadó – Budapest Főváros Levéltára, 2010.

HIDVÉGI 2024A

Hidvégi Violetta: Egy életút állomásai – Kétszáz éve született báró Podmaniczky Frigyes. In: *Budapesti Levéltári Mozaikok* 8 (2024) <https://leveltarimozaikok.bparchiv.hu/2024/07/19/leveltari-mozaikok-101/> (letöltve: 2025. 05. 04.)

HIDVÉGI 2024B

Hidvégi Violetta: Egy életút állomásai – Kétszáz éve született báró Podmaniczky Frigyes. In: *Budapesti Levéltári Mozaikok* 9 (2024) <https://leveltarimozaikok.bparchiv.hu/2024/07/26/leveltari-mozaikok-102/> (letöltve: 2025. 05. 04.)

MIKSZÁTH 1907

Mikszáth Kálmán: Báró Podmaniczky Frigyes. In: *Vasárnapi Újság*, 1907. 10. 27., 853–854.

N. KÓSA 2022

N. Kósa Judit: *Nagykörút. Történelmi séta Pest főutcáján*. Budapest: Városháza Kiadó, 2022.

PAPP 2017

Papp Gábor: Podmaniczky Károly báró, a minerofil bányatiszt. In: Gyurka Dezső (szerk.): *A báró Podmaniczky család szerepe a 18–19. századi magyar kultúrában*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2017, 91–108.

PUKÁNSZKYNÉ 1938

Pukánszky Kádár Jolán: *A Nemzeti Színház százéves története 2. (Iratok a Nemzeti Színház történetéhez)*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1938.

PUKÁNSZKYNÉ 1940

Pukánszky Kádár Jolán: *A Nemzeti Színház százéves története 1*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1940.

SÁGVÁRI 1970

Ságvári Ágnes: Budapest tervezésének kezdetei. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa megalakulásának centenáriuma. In: *Budapest* 12 (1970), 19–21.

SISA 2013

Sisa József (szerk.): *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet*. Budapest: Osiris Kiadó, 2013.

SZINNYEI 1905

Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 10. kötet. Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1905, 1290–1295.

ZSIGMOND 1924

Zsigmond Ferenc: Báró Podmaniczky Frigyes. In: *Napkelet* 6 (1924), 80–83.

BACSA ILDIKÓ

**Egy régi gavallér szemével.
Podmaniczky Frigyes és a színház**

Podmaniczky Frigyes (1824–1907) báró a főváros egyik legmeghatározóbb személyisége volt a 19. század második felében. Tevékenysége igencsak sokrétűnek tekinthető: a Fővárosi Közmunkák Tanácsának alelnöki posztjától a huszárkapitányságon át egészen az írói tevékenységig terjedt.

A színjátszás ügye mindig is fontos szerepet töltött be életében, hiszen a Nemzeti Színház és az Operaház intendánsa volt. Tanulmányomban a két intézménnyel kapcsolatos tevékenységét vizsgálom meg elsősorban naplóbejegyzésein keresztül. Podmaniczky azon fáradozott, hogy a Nemzeti Színházban a dráma, az Operaházban az opera, a Népszínházban pedig a népszínmű leljen otthonra. Utóbbit az épület befejezéséig kísérte igazán figyelemmel, a másik két esetben viszont valóban komoly eredményeket ért el.

A Nemzeti Színház Podmaniczky intendánsi ideje alatt virágzott a leginkább, az Opera pedig nagy részben neki köszönheti épületének létrejöttét. Ez utóbbi a Fővárosi Közmunkák Tanácsának alelnökeként is fontos volt számára. Bár 1886-ban lemondott mind a Nemzeti Színháznál, mind az Operánál betöltött tisztségéről, a színházi ügyeket ezt követően is figyelemmel kísérte.

Személye a 19. századi színháztörténetben megkerülhetetlen. Jó kapcsolatainak köszönhetően sikerült elintéznie a Nemzeti Színház művészeinek béremelését, az ő közbenjárására rendeződtek a műfajok körüli kérdések, és a minisztérium számára írt jelentések is megkerülhetetlenek a színháztörténetben. A tanulmány bemutatja, hogy Podmaniczky nemcsak a Fővárosi Közmunkák Tanácsának vezetőjeként volt fontos, hanem a színházi életben is komoly lépéseket tett. Sikere kulcsa nemcsak hozzáértésében rejlett, hanem kompromisszumkésztségében is.

Podmaniczky színházzal kapcsolatos tevékenysége, úgy gondolom, még sok kutatást igényel, ezért jelen írásomban csak a fontosabb részleteket emelem ki, amik irányvonalat mutathatnak a későbbi vizsgálódásra.

ILDIKÓ BACSA

**Through the Eyes of an Old-style Gentleman.
Frigyes Podmaniczky and the Theatre**

Baron Frigyes Podmaniczky (1824–1907) was one of the most influential figures of in the Hungarian capital in the second half of the 19th century. He was a man of many talents: a writer and a captain of the hussars, he was also deputy chair of the Metropolitan Public Works Council.

A lifelong devotee of theatre, he was the intendant of the National Theatre and the Opera House. This study looks at his work at these two institutions, mainly through his diary entries. Podmaniczky worked to make the National Theatre, the Opera House and the People's Theatre the respective home of drama, opera and popular theatre. His involvement with the latter lasted until the building was completed, while with the other two, his achievements were significant.

The National Theatre saw one of its golden ages during Podmaniczky's tenure as intendant, and he was instrumental in securing a building for the Opera. The latter was also an important interest for him as deputy chair of the Metropolitan Public Works Council. Though in 1886 he resigned from his positions at the National Theatre and the Opera, the theatre remained a major interest for him. He was a towering presence in the 19th-century history of Hungarian theatre. He used his influence to secure higher wages for actors at the National Theatre and to solve the issue of which genre was the remit of which institution. His reports to the Ministry are essential documents of theatre history. This study shows how Podmaniczky made significant contributions to the life of the city not only as deputy chair of the Metropolitan Public Works Council, but also through his work in theatre. In addition to his competence, his willingness to compromise was also key to his success.

Podmaniczky's theatre-related work merits intensive research, for which this study offers guidelines by highlighting important details.

A SZEREP ÉS AMI MÖGÖTTÉ VAN. STÉGER FERENC REPERTOÁRJA

- Dr. Bodonyi Emőke
művészettörténész
Ferenczy Múzeumi Centrum
bodonyi.emoke@muzeumicentrum.hu

Stéger Ferenc (1824–1911) operaénekesi pályáját rendkívül sok külföldi vendégszereplés jellemezte, huzamosabb, legfeljebb egy-két évig tartó időszakot kevés helyen töltött. Így a pesti Nemzeti Színházhoz kötődő korszaka, az 1848 és 1852 közötti négy év önmagában is különleges, emellett más szempontból is kiemelkedő jelentőségű volt. Stéger pályakezdésének ebben az izgalmas fejezetében szerzett komoly színpadi gyakorlatot, az énektechnika elmélyítése mellett pedig ekkor alapozta meg a repertoárját. Amikor elhagyta Pestet, és 1852-ben áthelyezte székhelyét először Prágába, kezdődött el az utazásokkal teli operaénekesi pályafutása, melynek során Bukaresttől Madridig bejárta Európát, de mindig fontosnak tartotta, hogy bizonyos rendszerességgel visszatérjen vendégszerepelni Pestre. Életében már az 1848 előtti évek is olyan eseménydúsak voltak, hogy tekinthetjük ezeket úgy, mintha megelőlegezték volna további pályafutásának jellegét: pesti működése előtt elsősorban Zágrábban lépett fel, majd a bécsi Theater an der Wien színházhoz szerződött tanulóként. Tenorista pályájának kezdetét az első operai debütálásától számítjuk: Zágrábban 1846. január 10-én lépett fel először Edgárként Donizetti *Lammermoori Luciájában*. A fellépéseit gondosan feljegyzett és megőrzött naplójában az utolsó beírásként pedig az 1874. május 16. dátum olvasható, amikor Verdi *Trubadúrjában* énekelt.¹ A huszonnyolc éves pályafutásának kezdetén huszonnégy, befejezésekor ötvenéves volt. Viszonylag korán zárult le a pályája, hiszen sok énekes még hatvanévesen is vállal fellépést, bár a hang fizikai kimerülésének jeleit ekkor már nehezen lehet elrejteni.

Stéger vendégszereplései során az első pesti időszak után Prága, Bécs, Olmütz, Brünn, Frankfurt am Main, Stuttgart, Lipcse, Berlin, majd Amsterdam, Utrecht és újra németországi városok, München, Aachen, Darmstadt voltak a legfontosabb megállók, miközben visszatért Pestre, Bécsbe, Prágába, sőt Zágrábba is. 1860-ban vendégszerepelt Londonban, majd Bukarest és Kolozsvár operatársulata is meghívta. 1863-ban újra Pesten találjuk, amikor vele kerül színpadra a két évvel korábban bemutatott *Bánk bán*. A rákövetkező évtől kezdett Itália különböző városaiban turnézni, 1865-ben Madridban találjuk, fellépett a milánói Scalában, majd évekig játszott Barcelonában. 1873-ban újra szerződést kötött a pesti Nemzeti

Színházzal, majd annak felbontása után 1874-ben végleg visszavonult. E hatalmas ívű pályának csak a legfontosabb állomásait soroltuk fel, érzékelte azt a hihetetlenül mozgalmas életutat, valamint tehetsége iránti figyelmet, amelyet karrierje során kapott. Kétségtelen, hogy szereplése biztos sikert jelentett egy-egy előadás során, de voltak ennek árnyoldalai is. Már a korabeli kritika is érzékelte hangjának lassú megfáradását, amit azonban jó ideig a művészi kifejezőerő ellensúlyozni tudott.

A pesti Nemzeti Színháznál töltött időszak végére, 1852 második felére kialakult az a struktúra, ami alapvetően meghatározta Stéger repertoárjának jellegét, és annak későbbi bővülése is erre épült. Az olasz és francia operák mellett természetesen a magyar operák szerepeltek kiemelt helyen, emellett néhány német, valamint angol, egy horvát és egy cseh opera társult. A későbbiekben a repertoárt a már itt megtalálható zeneszerzők további operái egészítették ki, illetve néhány új komponista neve is feltűnik. Ha számszerűsíteni kell, akkor az egész pályafutás alatt elénekelt (körülbelül) hatvanöt operaszerep közül Stéger 1852-ben közel a felének már birtokában volt.

A jelen tanulmány célja áttekinteni Stéger repertoárját és az abban található, elsősorban operaszerepek felől rekonstruálni pályáját, technikai képzettségét és hanggi adottságát. Mivel hanganyag nem áll rendelkezésünkre, a repertoár mellett korabeli kritikákat, ismertetőket is felhasználunk e rendkívüli, Európa-szerte elismert művészi karrier árnyaltabb megismeréséhez.

A repertoár

Stéger repertoárjának kialakulását nagyban meghatározta saját ízlése és érdeklődése elsősorban az olasz operák, Donizetti, Bellini és Rossini zenéje iránt. Tudunk Mozart-kottákról is,² amelyeket Stéger fiatal éveiben megvásárolt, de végül az osztrák zeneszerző kimaradása a repertoárból nemcsak az énekes más irányú zenei tájékozódásának, hanem az akkori közízlésnek is köszönhető. A pályakezdő években Stéger hamar bebizonyította, hogy teljes operákat képes gyorsan megtanulni, előadásukhoz hangja, állóképessége is megvan. A korai szerepgyakorló darabok között – amiket Stéger még Pest előtt Zágrábban, majd Bécsben énekelt – első helyen található a Doni-

■ ¹ Tanulmányom alapvető forrása az a négy napló, melyből egyet a Ferenczy Múzeumi Centrum és hármat az MNMKG Országos Széchényi Könyvtár őriz. Ltsz.: FMC TD 74.600.98; MNMKG OSZK Ms. Mus 268/I–III. Emellett Fábián Laura legújabb kutatásait összefoglaló kiállítási katalógusa is alapvető forrásként szolgált, lásd: Fábián 2024.

² FMC TD 74.600.98., 77.

zetti-darabok. Nem lebecsülendő az az ambíció, amelynek birtokában Stéger egymás után, önszorgalomból tanulta meg az áriákat Donizetti *Linda di Chamounix*, *Don Pasquale*, *Lammermoori Lucia*, Bellini *Beatrice di Tenda*, *Norma*, *Az alvajáró*, Rossini *Othello* című operáiból. Ezeket gyakran műkedvelő házi koncerteken adta elő Zágrábban, ahol végül egy teljes operában is felléphetett: Edgár szerepében debütált a *Lammermoori Lucía*-ban. Szereplése annyira meggyőző lehetett, hogy még ugyanebben az évben Lisinski *Ljubav i zloba* című új operájának tenorszeretét is rábízták, amelyet további öt alkalommal énekelt.

A bécsi tanulóévek alatt egyaránt részesült könnyebb és nehezebb feladatokban. A *Lammermoori Lucía*-ban a második tenor, Lord Bucklaw, Donizetti *Az ezred lánya* című operájában viszont Tonio hangilag különösen megterhelő szerepét osztották rá. Bécsben Bellini *Az alvajáró* operáján kívül még három, ma már kevésbé ismert operában debütált – Balfe: *A cigánylány*, Herold: *Zampa*, valamint Auber: *A portici néma* –, amelyek közül Herold darabja ekkor Pesten is rendkívül népszerű volt, és épp Stéger hazai színpadra lépésével került újra rivaldafénybe.

A zágrábi és a bécsi pályakezdő évek után Stéger a pesti Nemzeti Színházhoz szerződött, melynek műsorpolitikája alapvetően befolyásolta repertoárjának bővülését, de ez visszafelé is hatott: Stéger megjelenése lehetővé tette a korábban megfelelő énekes hiányában visszatartott operák, mint például Auber: *Báléj* vagy Herold: *Zampa* műsorra tűzését. Ez utóbbit Stéger egyik legjobb alakításaként tartották számon. Bécsben még ennek az operának a második tenorszeretét, Alfonzot, Pesten 1849-től azonban már a címszeretét énekelhette, és a darabot szinte minden későbbi vendégszereplése alkalmával műsorra tűzték. A *Báléj* című opera a Nemzeti Színházban csak a szabadságharc leverése után kerülhetett újra műsorra a benne szereplő királygyilkosság-jelenet miatt, és a férfi főszerepre épülő darabot 1851-ben Stéger kedvéért vették elő. *A portici néma*t is gyakran énekelte, de főleg külföldön, itthon csak később, 1855-ben, 1861-ben és 1873-ban lépett fel benne.

Stéger vonzódása a *bel canto* operák iránt szintén megfelelt a Nemzeti Színház műsorpolitikájának. Ezek favorizálását egyrészt a kellően képzett énekesek hiánya, ugyanakkor a primadonnák ambíci-

1. kép: Ismeretlen festő: Stéger Ferenc kosztümös portréja, 1860 körül, olaj, vászon, 76 × 104 cm (FMC T 74.5.35)

ója, valamint a nemzeti ellenállás velejárójaként a német operáktól való tartózkodás okozta.³ A legtöbb, Stéger által is énekelt olasz *bel canto* opera már korábban is a Nemzeti Színház repertoárjában volt (Donizetti: *Linda*, *Az ezred lánya*, *Don Pasquale*, *Lucretia Borgia*, Bellini: *Az alvajáró*, *Norma*). További operák kottáit pedig a kiváló operaénekes, Schodelné Klein Rozália szerezte meg a színház számára. A primadonna-központú operák mellett már találhatunk ezek között olyan darabokat is, amelyeket csak megfelelően képzett tenorénekesssel lehetett előadni: Mercadante: *Eskü*, vagy *Syracusa zsarnoka*, Bellini: *Beatrice di Tenda*, Halévy: *A zsidónő*, Donizetti: *Belizár*, Auber: *Báléj*.

Az olasz *bel canto* operák jelentősége azonban csökkenni kezdett, és a pesti színház 1850-ben már csak egy Donizetti-opera, a *Belizár* bemutatására vállalkozott, amiben Stéger Alamírt énekelte. Feltételezésünk szerint ennek jelmezében örökítette meg olajfestményen egy ismeretlen festő az énekest (1. kép).⁴

³ Tallián 2015: 95–97., 103., 107.

⁴ Ismeretlen festő: Stéger Ferenc kosztümös portréja, 1860, olaj, vászon, 76 × 104 cm, FMC T 74.5.35. Repr. Fábíán 2024a: 41.

Stéger legelső pesti korszaka egybeesett számos magyar opera bemutatásával, így az ő szereplésével került először színpadra 1848-ban Császár György *A kunok*, 1849-ben Doppler Ferenc *Ilka és a huszártoborzó*, Császár György *Morsinai Erzsébet*, 1850-ben Doppler Ferenc *Vanda* című operája. Két évvel korábban, 1848-ban Stéger a második tenorszerpet énekelte Erkel operáiban, a *Hunyadi Lászlóban* és a *Bátori Máriában*. Bár az ősbemutató idején még nem volt a pesti színház tagja, Doppler Ferenc *Benyovszky* című darabjában 1849-ben a címszerepben lépett fel. A szabadságharc leverését követően néhány opera addigi előadását a szigorú cenzúra hatására módosítani kellett. Az 1848. augusztus 19-én a parádés szereposztásban – Stégert is beleértve V. Lászlóként – színpadra vitt *Hunyadi Lászlót* 1850 márciusáig nem lehetett előadni, de ezt követően felújították, és folyamatosan műsoron tartották. A *Benyovszky* címét szintén meg kellett változtatni a semlegesnek ható *Afanasiára*, és ugyanígy keresztelték át a címszereplő Benyovszky nevét is Tiborcira. Stéger a megváltoztatott változatban is fellépett 1852-ben.

A pesti Nemzeti Színházban az olasz *bel canto* operák helyét egyre inkább a francia nagyoperák vették át, köztük is első helyen Meyerbeer: *A próféta* 1850. június 12-i hazai bemutatása az intézmény történetének egyik legnagyobb sikerét hozta. A francia *grand opera* minden kellékét felvonultató rendkívül látványos előadásnak kétségtelenül a legnevezetesebb szenzációja a francia sztárprimadonna, Anne de La Grange fellépése volt, akinek oldalán Stéger méltó énekestárnak bizonyult. A többi Meyerbeer-opera hazai bemutatóján Stéger már nem vett részt, a külföldi szereplései során énekelte először Raoul (*A hugenották*) Prágában 1852 áprilisában, majd Róbertet (*Ördög Róbert*) 1860-ban, Vasco de Gamát (*Az afrikai nő*) Madridban 1865-ben. Ugyanígy elkerülte Donizetti *Don Sebastian* című operájának hazai felújítását, mert Abayaldo (később Don Sebastian) szerepét 1855-ben, Bécsben énekelte először. A német operairodalom népszerű darabja, Flotow: *Márta, avagy a richmondi vásár* hazai színrevitelében azonban Stéger még közreműködött, mielőtt elhagyta a pesti színházat.

A Verdi-operák külön figyelmet érdemelnek. Példái annak, hogy ugyanannak a komponistának

a művei még a pesti időszak, másik része a külföldi évek alatt került be Stéger repertoárjába. Így az új Verdi-operák közül az *Ernani*, *Macbeth*, *Luisa Miller* 1849 és 1851 között válik az énekes repertoárjának részévé. Stéger Prágában lépett fel először a *Rigolettóban* (1853), majd *A trubadúrban* (1856) és a *Traviatában* (1860), Bécsben a *Szicíliai vecsernyében* (1858), Bukarestben a *Lombardokban* (1861) és az *Álarcosbálban* (1862). A repertoárba utoljára beemelt Verdi-opera, a *Don Carlos* címszerepét azonban Pesten énekelte először 1871-ben.

Amikor Stéger elbúcsúzik a pesti Nemzeti Színháztól, 1852. december 16-i keltezéssel Huber Károlytól a konzervatórium hegedűtanárának és a színház első hegedűsének aláírásával emléklapot kap, amelyen a Stéger által előadott legnépszerűbb operák dallamsoraival emlékeztek a legszebb előadásokra (2. kép). A szakmai elismerésnek is beillő felsorolás a magyar operákkal kezdődik, első helyen a *Hunyadi László*, majd *Benyovszky*, *Ilka*, *A kunok*, *Vanda*, utána *A próféta*, *Zampa*, *Mártha*, *Eskü*, vagy *Syracusa zsarnoka*, *Lammermoori Lucia*, *Lucretia Borgia*, *Az alvajáró*, *Ernani*, *Az ezred lánya*, *Don Pasquale*, *Norma* és *A két Foscari*⁵ következik. Legalul két sorban pedig egy köszöntődallam zárja a felsorolást. A Doppler Károly által aláírt másik emléklapra pedig felkerült még a *Báléj*, a *Két Sobri*, *A szirén*.⁶

A pesti Nemzeti Színházhoz hasonlóan a legtöbb nagyobb európai operaház is törekedett az ősbem

2. kép: Huber Károly hegedűművész, karmester emléklapja kottával Stéger Ferencnek, 1852, papír, kottakézirat, rajz, 22,5 × 30 cm (FMC TD 74.600.29)

■ ⁵ Az eddigi ismereteink szerint Stéger nem énekelt *A két Foscari*-ban, holott az opera a Nemzeti Színház műsorán volt. Ugyanakkor az 1852. április 12-én tartott koncertjén áriákat adott elő belőle, talán ezért került az emléklapra. A koncert adatait ezúton köszönöm Fábíán Laurának.

⁶ Egressy Béni *Két Sobri* című operájában 1851 januárjában szerepelt, de ezt Stéger nem jegyezte fel a naplójában. Auber *A szirén* című operájában 1852. január 12-én énekelte először.

mutatók után megszerezni az új operák játszási jogát, és az előadásukhoz megfelelő énekeseket találni. Mint ahogy a pesti Nemzeti Színházban sokszor külföldi énekeseket kellett szerződtetni egy-egy opera színvonalas előadásához, úgy hívták Stéger is külföldre, mert bizonyosak lehetek abban, hogy fellépése nemcsak közönséget fog vonzani, hanem az anyagi siker is kilátásba helyezhető.

A Meyerbeer-operákban való szereplések hívják fel a figyelmet Stéger különleges ambíciójára. Nem kellett volna sokat várnia a francia zeneszerző műveinek itthoni bemutatására, hiszen *A hugenották* még távozásának évében, 1852-ben, az *Ördög Róbert* 1853-ban került a hazai színpadra. De Stégerben erősebb volt a vágy arra, hogy új környezetben is kipróbálja magát. A külföldi években teljesedett ki – karrierjével együtt – a repertoárja. Meyerbeer és Verdi korábban említett operái mellett a külföldi szereplések során tanulta meg a következő operákat: Weber: *A bűvös vadász*, Bellini: *A puritánok*, Rossini: *Tell Vilmos*, *Othello*, *A sevillei borbély*, Donizetti: *Leonora*, *Rohani Mária*, Halévy: *A zsidónő*, Beethoven: *Fidelio*, Gounod: *Faust*. Gounod másik operája, a *Rómeó és Júlia*, valamint Thomas *Mignon* című műve a két legutoljára megtanult opera volt, melyekben Stéger itthon debütált. Ebben a repertoárban a legnagyobb újdonságot kétségtelenül a wagneri zene jelentette. Stéger 1858-ban először Bécsben lépett fel a *Tannhäuser*-ben, majd 1863-ban több más Wagner-operából is énekelt áriákat egy pesti koncert alkalmával. Ez alkalomból maradt ránk annak az emlékezetes esete, hogy Stéger – a közönség soraiban ülő komponista, Wagner jelenlétében – kilencszer is kiénekelte a magas, kétvonalas c-t Siegfried Kovácsdalának elénekélésekor.⁷

Bár néhány opera és zeneszerző felsorolása kimaradt a most ismertett repertoárból, érdemes még František Škroup (1801–1862) *Mořský geus* (*Der Meergeuse*) című operáját külön megemlíteni, mert annak prágai előadásában Stéger is szerepelt 1853-ban. Lehet, hogy ez az adat, melyet egyelőre csak Stéger naplójából ismerünk, hasonló figyelmet fog kelteni, mint 2024-ben, a Stéger-emlékévben az énekes horvát kapcsol-

latai. Ennek során került újra fókuszba Vatroslav Lisinski *Ljubav i zloba* című, első horvát nyelvű operája is, melyről nemcsak zenetörténeti előadásokat hallhattunk, hanem az opera egyes részletei is felhangoztak egy meghívott operaénekes tolmácsolásában.⁸

A kritikák

A művész repertoárjának e vázlatos áttekintése alapján előttünk áll egy nagyformátumú operaénekes, akinek nagy teherbírása, állóképessége és muzikalitása felől nem lehet kétségünk. Alkata, vonzó megjelenése is a színpadi pályára teremtette. Mivel korabeli hangfelvétel nem maradt fenn, ezért egykori kritikák és szerepek alapján következtethetünk arra, hogy Stégernek milyen hangadottságai voltak, és azok milyen módon predesztinálták elsősorban a hőstenorszerepek eléneklésére, ugyanakkor – ismervé fellépéseit – repertoárjában bőségesen voltak lírai tenorszerepek is.

Annak ellenére, hogy Stéger Ferenc hangadottságairól viszonylag sok szó esik, még sincs szakmailag egyértelműen körülírva. Amivel leginkább találkozhatunk pályafutása hosszabb-rövidebb ismertetésekor, az az, hogy lírai és hőstenor volt, de ennél talán pontosabb így kifejezni: lírai és hőstenorszerepeket énekelt.

Fabó Bertalan, aki elsőként foglalta össze még Stéger életében a szakmai pályát, inkább a szerepek felől közelítette meg a hangját: a Nemzeti Színházban Stéger a magyar operák mellett az olasz operákban is „nélkülözhetetlenné vált”.⁹ Vagy: „Főszerepei a korabeli olasz és francia operának hőstenorszerepei voltak; Meyerbeer és Verdi, Donizetti, Auber és itthon természetesen a magyar opera is.”¹⁰ Fabó említi, hogy Bécsben Stéger hangjára ruházták a *Der Süsser Romanzenbube* jelzőt.¹¹ A későbbi bécsi évek kapcsán még ezt olvashatjuk: „1858-ban Bécsben már a *Tannhäuser*-t is énekelte, ámbár a régi olasz és francia operákat élete végéig jobban kedvelte.”¹² Talán a legtalálhatóbb jellemzést írásának végén foglalta össze: „Stéger Ferencz, aki mint hőstenor is a bel cantoiban és a művészi harmóniában érezte magát legjobban...”¹³

⁷ Fabó 1910: 203.

⁸ *Stéger Ferenc és az opera világa*. Konferencia, MűvészetMalom, Szentendre, 2024. december 2.; *Operaest Stéger Ferenc emlékére*, Szentendre Városháza, 2025. március 1. Vendégművész: Domagoj Dorotić, a Zágrábi Nemzeti Színház operaénekes. Az operaest a szentendrei Horvát Nemzetiségi Önkormányzat kezdeményezésére valósult meg.

⁹ Fabó 1910: 192–193.

¹⁰ Fabó 1910: 201.

¹¹ Fabó 1910: 202.

¹² Fabó 1910: 203.

¹³ Fabó 1910: 208.

Meyeerbeer A *próféta* című operájának pesti bemutatkozásakor Jókai Mór így jellemezte Stégert:

„fenomenális hangerejű, nagy temperamentumú tenorista”, ugyanakkor fontosnak tartotta kiegészíteni a következőkkel: „színpadi mozgása, alakítása még nem áll arányban hangterjedelmével, hangjának erejével.”¹⁴

1852-ben a *Pesti Napló* A *hugenották* pesti bemutatása kapcsán a tenorénekes Young előadását értékelve fontosnak tartotta összevetni azt Stéger előadásmódjával. Arra a véleményre jutott, hogy Stéger terjedelmes és erős hangja nem mindig tesz jót az előadásnak.

„Young operánkra nézve igen szerencsés szerzemény s a Stéger óriás erejű és terjedelmű hangja által annyira elkapott közönséget kétségkívül meg fogja győzni afelől, miszerint nem egyedül az erős, forceirozott hang teszi széppé és bájolóvá az éneket.”¹⁵

1859-ben Rossini *Tell Vilmos* operájában Arnold szerepének a megformálása során Stégert a berlini kritikus így jellemezte:

„ami pedig a rendelkezésre álló kolosszális hanganyagot illeti ez talán a legnagyobb valami tenoristák között, akik a királyi színpadon valaha is megjelentek. Ez az énekes óriási, zengő vagyont hord a mellében. [...] Az ének és az alak ábrázolása egyaránt ihlettel teljes. Stéger mindenképpen a jelenkor legelső német drámai szerepalakítója.”¹⁶

1860-ban a londoni *Lammermoori Lucia*-előadás után pedig egyszerűen a *tenore robusto* jelzőt aggatják Stéger hangjára, aminek értelmezésére még külön kitérünk.¹⁷

A fenti idézetek két tényezőben egyeznek meg: Stéger nagy terjedelmű és erős hangja mindig szóba kerül, azonban művészi alakítása még finomításra szorul. Különös, hogy egyetlen kritika sem tér ki arra, hogy az esetünkben például az oly sokszor emlegetett *bel canto* áriák elénekléséhez nélkülözhetetlen hangai hajlékonyság, lágy dallamvezetés, *legatók*, díszítések, futamok kivitelezése hogyan valósul meg. Ez a sajátosság megvilágítja a korabeli kritika felszínességét, ugyanakkor ez a véleménynyilvánításnak azon formája, amivel az operaénekesnek gyakran szembesülnie kellett. A 19. században a színházak és az operaházak is egyre jobban a társadalmi, sőt a politikai élet egyik színterévé léptek elő, és a zeneszerzőn kívül

az énekesek is állandóan a figyelem középpontjában voltak. A közönség szakértővé lépett elő, és gyakran szakmai kérdésekben is állást foglalt. Ez alól nem menekülhetett a színpadi művész, és nap mint nap találkoznia kellett a nyomtatott sajtóban olvasható vagy az esti előadás során a közvetlenül megnyilvánuló véleménynyilvánításokkal. A korabeli kritikák néha egymástól teljesen eltérő nézőpontból ítélték meg az énekesek teljesítményét. Annyi bizonyos, hogy Stéger korának egyik legelismertebb és emellett a legnagyobb érdeklődéssel kísért énekes volt. Művészi eredményeit a társadalom különböző rétegei a maguk módján fejezték ki. 1864-ben III. Lajos hesseni nagyherceg arany érdemrendet adományozott neki, 1872-ben I. Amadé király a spanyol lovagkereszt érdemrenddel jutalmazta, 1872-ben diadalmenetben vitték ki a nézők a milánói Scalából A *portici* némában nyújtott szereplése során.¹⁸

A helyi sajtó azonban mindenki számára elérhető volt, és azon keresztül rögtön információt lehetett szerezni Stéger előadásainak legkisebb részleteiről. Ezek között találhatunk szakmailag megalapozott írást is. Ilyen az 1859-ben a *Budapesti Napló*-ban megjelent beszámoló, mely a pesti Nemzeti Színházban, a *Lammermoori Lucia*-ban nyújtott szereplése kapcsán összegzi Stéger addigi pályafutását. Ezért érdemes hosszabban idézni belőle:

„Edgardót Stéger úr énekelte, aki, mióta bennünket elhagyott, sok tekintetben változva tért meg közénk. S megtérése annyival érdekesebb, mivel az sok tekintetben művészi megtérés egyszersmind. Hazánkfia nemcsak czimekben gyarapodott azóta, milyen a németalföldi művészeti akadémia tiszteletbeli tagsága, hanem iskolájára nézve is. Az idők folytán be kellett látnia, hogy a hang, bármily nagy és erős legyen az, végre is mulandóságnak van alája vetve, vesztit ökléből, hasító erejéből, csak a szellemi tartalom az, mely inkább daczol az idővel. Ennélfogva ő ez irányban sokat módosított eddigi ének modorán. Valamint eddig kitűnő hangjai voltak, mikkel a vulgus tapsaira érdemessé tette magát, úgy most ellenkezőleg azt mondhatnók, hogy halk hangvitelével, mezza voce-jával hódít inkább. Az első felvonás kerti találkozásában ha nem is egészen olvadékony légysággal, de meglepő szép pianoval simult

¹⁴ Jókai Mór: *A Nemzeti Színház múltjából*, Bp., é. n. Közli: Szabó 1975: 210.

¹⁵ *Pesti Napló*, 1852. 11. 09., 2.

¹⁶ *Theater-Zwischenakts-Zeitung*, 1859. 08. 22., 232. sz. FMC 74.600.91 [régii leltári száma: 59.46.1.]. Közli: Szabó 1975: 227.

¹⁷ Fábrián 2024b: 108.

¹⁸ Erről az esetről a Stéger Ferenc gyászírására megjelenő nekrológban olvashatunk, in: *Vasárnapi Újság*, 1911. 03. 12., 206.

Luciája gyöngéd énekéhez. S ennek a többi közt az a haszna is volt, hogy aztán a második felvonási átokjelenetben, valamint a nagyszerű sextettben minden láthatóbb megerőltetés nélkül emelhetette hangját erős kitérésekre, s az a fátyol, mely előbbi időkben rendesen alkalmatlankodott hangjának, most sehol elő nem fordult, s a legszebben fokozva épségben használhatta azon hangárnyalásokat, mik nélkül az utolsó felvonás inkább kiabáló mint éneklő fájdalom szokott lenni. Így módunkban volt tőle Lucia sírjánál a kesergő panaszt s azon égies átszellemülést igaz kifejezésében hallani, midőn a tört keblébe merítve a szellemszárnyakon föllegő Luciát édes hangokon kíséri, vele örökre egyesülendő. A közönség őszinte lelkesedéssel fogadta hazánkfiainak működését; s ha itt ott fölmerült is egy két vélemény, hogy hangja híres erejéből veszített, ezt énekének más oldalról előnyei egyensúlyozták. Játékában, ha itt ott még most is kirí azon vonás, mely a büszkeség tettetett alázatosságát juttatja eszünkbe, viszont mint lélektanilag helyesebb fölfogást meg kell dicsérnünk, hogy az ő Edgardo-ja azon jelenet után, midőn a hűtlennek vélt Luciától a jegygyűrűt visszaveszi, nem áll meg kihívólag a palota kijáratának lépcsőin, hanem súlyos vesztesének és fájdalmának érzetében tova rohan. Roger tableauxja itt bármennyire hatásos legyen, de kevésbé lélektani. Ezt röviden elmondva, érdemesnek tartottuk följegyezni, miután az opera már úgyis csak többnyire a kitartott és kivágott hangok s trillák productiójává kezd fajulni.¹⁹

Egy év múlva, 1863-ban hasonló jegyek alapján jellemzi a *Pesti Napló* írója Stégernek a *Hunyadi László*-ban nyújtott alakítását:

„De térjünk át az előadásra. Az est királya Stéger vala, közönségünk régi kedvencze, mely őt szűnni nem akaró éljenekkel fogadá. A művészről magáról mindent elmondtunk, ha azt állítjuk, hogy e régi érettek hangjának még mindig birtokában van, s a drámai és plastikai előadásra nézve nagy haladást tett. Mi részünkről legjobban örvendtünk, midőn a közönség nem csak teljes erővel énekelt magas hangjait, mint az a, sőt h-t is (melyekkel Stéger úr csak úgy játszott), de mezza voce énekelt helyeit is, midőn hangja a pianissimoig elhalt, zajosan megtapsolt.²⁰

Pár hét múlva, 1863. június 20-án pedig Stéger a régóta várt *Bánk bán* címszerepében lépett fel, melyről szintén elismerő szavakkal írtak:

„Az előadásra áttérve, az est oroszlán része kedvelt vendégünket, Stéger urat illeti. Ő Bánkot nem csak művészileg énekelte, hatalmas hangjával ezen roppant magasan fekvő énekrészt nemcsak egészen legyőzte, de művészileg el is játszotta. Oly képet állított elénk, amilyent legjobb színészeinktől szoktunk látni. Erre különösen nagy súlyt szeretünk fektetni, mert csakis így előadva van e szerepnek meggyőző nagy hatása. Stéger úrnál minden szó, minden mozdulat átgondolt vala; legjobban látszott az ama kis nuance-okban, melyeket eddig észre sem vettünk az operában. E szereppel Stéger úr újólalag bebizonyítja, hogy ő a szó legnemesebb értelmében valódi művész.²¹

Tizenegy év múlva azonban, 1874-ben a *Pesti Napló* Nemzeti Színház rovata kénytelen rögzíteni Stéger szükségszerű helyettesítését:

„Múlt szombaton a »Próféta« címszerepét, melyről Stéger kénytelen volt lemondani, Ellinger éneklé, ki ez alkalommal különösen ki akart tenni magáért, ami teljesen sikerült is neki. Oly erőteljesen énekelt, hogy minden nagyobb jelenése után négyszer-ötször hívták ki. Ha az igazsághoz – amint illik – hívek akarunk maradni, meg kell jegyeznünk, hogy e sok taps és kihívás nem csupán elismerés volt Ellinger iránt, hanem egyszersmind tüntetés Stéger ellen. Mi, akik tanúi voltunk e kitűnő múltú művész egykori nagy diadalainak, akik annyiszor élveztük játékának nemességét és énekének szívhez szóló erejét, csak mély sajnálkozással írhatjuk le, hogy a közönség e tüntetése ma már jogosult. Stéger maga ismeri el, midőn a »Próféta« címszerepéről kétszeri sikertelen próbálkozás után lemondott, hogy hangjának és erejének fogytával többé nem felelhet meg ama hős-tenori szakmának, melyre tizennégyezer forint évdíjjal szerződött. E lépést azonban, hogy a kellemetlenségek ne szaporodjanak, egy másodiknak is kell követni, s jobb, ha ezt Stéger maga teszi meg, mint ha az igazgatóság maga kényszerül rá. T. i. minden énekes szerződésében megvan az a pont, hogy hangvesztés esetében egy az igazgatóság és az illető énekes által választott bíróság ítél a fölött, váljon a szerződés érvénye megszűnt-e vagy sem. Nem szeretnék, ha egy oly kitűnő művészi pálya, mint a Stégeré volt, efféle bírósági ítéletben érne véget. A szombati tüntető zaj is nagy részben e figyelmeztetést fejezte ki.²²

Ez a leírás a két tenor, Ellinger József és Stéger Ferenc évek óta tartó rivalizálásában egyértelműen

¹⁹ Bulyovszky Gyula: Tárca. Budapesti Szemle. November 5. In: *Budapesti Hírlap*, 1859. 11. 06., 2.

²⁰ *Pesti Napló*, 1863. 06. 02., 3.

²¹ *Pesti Napló*, 1863. 06. 24., 2.

²² *Fővárosi Lapok*, 1874. 02. 10., 142.

műen Ellinger mellé állt, ugyanakkor Stéger hangi kifáradása és a szereptől való visszalépése a pálya végének közeledtét is jelezte. Ismeretes, hogy Stéger 1873-ban a pesti Nemzeti Színházzal öt évre szóló szerződést kötött, ezt azonban egy év múlva felbontották. Hogy mi volt ennek az oka? A hangi kifáradás, Erkel Ferenc egy időben történő távozása a Nemzeti Színház éléről, a wagnerizmus elterjedése és egy korszak vége? Valószínűleg mindegyik tényező közrejátszott benne.

Visszatérve Stéger hangi adottságára, a beszámolóinkban állandóan visszatérő erőteljes, nagy hang más szempontból is megenged néhány következtetést. Már a korai zágrábi, majd a későbbi fellépések is arra mutatnak rá, hogy Stéger gyorsan tanult. A szerepek eléneklése nem okozott számára gondot, mivel hangjának vivőereje meggyőző volt a publikum és talán saját maga, valójában a belső hallása számára is. Az idő elteltével a hang néha fáradtabb, vagy ahogy olvashattuk, fátyolos színezete megint sokatmondó megjegyzés. Hiába maradt meg a hangerő, a természetes csengés elkezdett kopni, talán erre utal a londoni szereplés leírásában a *tenore robusto* kifejezés. A fenti kritikákból láthatjuk, hogy az évek során Stéger is egyre nagyobb figyelmet fordított a változatosabb színészi játékra, és hangi dinamikájának tudatosabb használatára. Ugyanakkor egy korábban elindult megállíthatatlan folyamatot nem lehetett megakadályozni. Szabó Sándor diplomatikusan fogalmazott, amikor így összegzett: „Mint a természettől való gazdagok – bőkezű, s pazarlása csak később bosszulja meg magát. Midőn már teljes ura hangjának, színészi játéknak-mozgásnak egyaránt, midőn már megtanult okosan gazdálkodni képességeivel – azt róják fel neki: éneke már nem cseng olyan tisztán, mint az indulás idején.”²³ Fabó megjegyzése, miszerint Stéger soha nem részesült folyamatos énekoktatásban,²⁴ kezdi megmutatni hatását. A tanár nemcsak a technikai fejlődésben segíti az énekest, hanem ő biztosítja a külső kontrollt. Ennek hiányában az énekes csak évek múltán, saját kárán tapasztalja meg hangjának korlátait. Stéger hangjának fáradását azonban nemcsak az időnek tudhatjuk be, hanem annak is, hogy nem mindegyik operaház volt tekintettel az énekesek hangi egészségére. A műsorpolitika, a sűrű fellépések és az egymást követő napokon más hangtechnikát igénylő operaelőadások megterhelték az énekeseket. Kevés európai operaház követte az olasz operajátszási gyakorlatot, amely

figyelembe vette az énekesek hangi egészségét, hiszen több napon keresztül ugyanaz az opera volt műsoron, így a hangnak nem kellett napon-ta más hangtechnikához alkalmazkodni. A pesti műsorpolitika ennek szöges ellentéte volt, hiszen két-három naponta váltogatták az operákat, így minden előadás rendkívüli alkalmazkodást kívánt meg az énekesektől. Emellett a teljesen újonnan megírt, sokszor az ősbemutató után csak néhány év különbséggel átvett darabok szerepeinek betanulása ismeretlen technikai nehézségekkel állíthatta szembe az énekeseket. A maihoz képest merőben más volt a 19. században az énekesek helyzete, hiszen például Verdi, Wagner legújabb operáit a betanuláskor ismerték meg, így az énekhangnak is teljesen újonnan kellett ezekhez hozzászokni, ami viszont a hangképzés bevett gyakorlatán alapuló korábbi szerepek eléneklésében is okozhatott problémát.

Stéger néhány szerepe

Mindezek ellenére Stégernek a tenorszerepek széles skáláját magába foglaló repertoárja kimagasló teherbírási énekesre vall. Van azonban három szerepe, amely különlegessé vált pályáján: Edgár a *Lammermoori Luciából*, Eleázár a *zsidónőből* és Viscardo a ma már kevésbé ismert olasz zeneszerzőnek, Mercadanténak *Eskü, vagy Syracusa zsarnoka* című operájából. Stéger több mint hatvan szerepéből három olyan karaktert emeltem ki, amelyek, ha osztályozni kívánjuk, akkor az egyik lírai tenor, a másik drámai színezetű lírai tenor, a harmadik pedig hőstenor.

Edgár (3. kép) Stéger egész pályafutásának talán leglíraibb szerepe, amelyet szinte folyamatosan énekelt. Edgár valójában egy naiv szereplő, aki nem ért az udvari intrikához, mindenkinek mindent elhisz, egyedül Lucia iránt válik bizalmatlanná, ami végzetessé válik. Az opera Edgár jelenetével fejeződik be: megöli magát – saját eszméinek logikájában ez tűnik egyedüli megoldásnak. Edgár áriáját Stéger már a tanulói időszaknak tekinthető korai horvátországi (1844) időszakában énekelte, majd ebben az operában debütált operaénekesként Zágrábban. Pesten 1850. január 12-én lépett fel Edgárként (korábban még Lord Bucklaw szerepét osztották rá). Az egyik legtöbbet énekelt szerepe volt nemcsak a pesti Nemzeti Színházban, hanem külföldi fellépéseinek sorában is. Fábrián Laura feldolgozása alapján ezt a szerepet – hasonlóan Eleázárához –

■ ²³ Szabó 1975: 211.

²⁴ Fabó 1910: 200.

3. kép: Stéger Ferenc kosztümjének felső része és sapkája, a hozzá tartozó csipkezsabóval a *Lammermoori Luciából* (Edgar), 1850 körül, bársony, tüll, varrott, 73 × 157 cm, 28 × 29 cm (FMC T 74.5.14, 74.5.15, 74.5.13.)

Stéger százötven alkalommal énekelt egész pályafutása alatt. A pesti Nemzeti Színházban pedig harminchatszor, ahol csak Leydeni János *A prófétából* (56), a *Hunyadi László* (45) és az *Ernani* (38) címszerepe előzte meg.²⁵ 1860-ban is ezt adták elő a londoni Buckingham palotában, és Stéger még az 1871-es pesti vendégszereplésén is énekelt.

Stéger másik nagy szerepe – Eleázár *A zsidónő* című operában – sokkal összetettebb karakter, teljesen eltér a hagyományosabb tenorszerepektől: idősebb zsidó ember (4. kép), foglalkozását tekintve aranyműves, akinek súlyos dilemmáiban a személyes bosszú és a sorskérdések keverednek. Végső döntése megkérdőjelezhető: hiszen a bosszú érdekében halálba küldi nevelt lányát, aki valójában ellenségének halottnak hitt gyermeke. A tenorénekese hön áhított szerepe ugyanakkor rendkívül megterhelő nemcsak

a nagyívű énekszólamok és áriák miatt, hanem azért is, mert szinte mindvégig a színpadon kell lenni. Az 1835-ben Párizsban bemutatott darab 1844-ben került a pesti színpadra, majd 1853-ban felújították. Stéger először Bécsben énekelt 1855-ben, ezt követően Amszterdamban, Utrechtben, Prágában, Frankfurtban, Münchenben, Aachenben, Temesváron, végül Pesten is fellépett benne 1858-ban, majd ezt követően Mantovában – szinte le sem került a repertoárjáról.

Talán nem is foglalkoznánk külön a harmadik kiválasztott szereplővel, Viscardóval, ha ennek jelmezében megörökítve nem maradt volna ránk Stéger félalakos portréja (5. kép). A festményt a korszak egyik leggyakrabban foglalkoztatott portréfestője, Borsos József készítette 1854-ben az akkor már a külföldi vendégszereplései miatt egyre nagyobb hírnévvel rendelkező énekesről. A festmény rátereli a figyelmet Viscardo

4. kép: Stéger Ferenc Eleázárként *A zsidónő* című darabban a milánói Scalában, 1866, fénykép, papír, 10,5 × 6 cm (FMC TD 74.599.30)

²⁵ Fábíán 2024a: 62.

szerepére, amit Stéger ritkán énekelt, de azt a hőstenor típust jelképezi, amivel az énekes is szívesen azonosult. Mercadante korának egyik legnépszerűbb zeneszerzője volt, amit az opera előadás-története is igazol. Az 1837-ben a Milánói Scalában bemutatott darabot hamarosan átvette több itáliai, majd további európai város színháza. Bécsben 1838-ban, majd egy év múlva Pesten is bemutatták. A pesti Nemzeti Színházban a teljes operát összesen 28 alkalommal játszották. Stéger 1848. november 9-én, a pesti Nemzeti Színházban töltött időszakának elején debütált benne, és a festményen látható kosztümöt viselhette.²⁶ Viscardo annak a hőstenortípusnak a képviselője, aki a 19. századi operairodalomban válik központi figurává. Jelenlétük nemcsak dramaturgiailag fontos, hanem a zeneszerzők is az operák kiemelt helyein adnak nekik áriát vagy duettet. Ők az eszméikért bármikor harcba indulók, a szerelmükért bosszút állók, történetük azonban gyakran fejeződik be szomorú véggel. Viscardo is a régen elvesztett, de újra megtalált szerelmének vélt haláláért áll bosszút az opera zárófelvonásában.

5. kép: Borsos József: Stéger (Xavér) Ferenc (1824–1911) operaénekes portréja (Saverio Mercadante az Eskü operájában, Viscardo jelmezében), 1854, olaj, vászon, 132,5 × 107 cm (© Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 4371)

A festményről ránk tekintő fiatalember büszke arckifejezését egyaránt méltónak találjuk a szereplő idealista és tetterős jelleméhez, ugyanakkor egy fiatal, pályája sikereinek csúcsán álló operaénekes magabiztos, bizalommal teli alakját is viszontláthatjuk a kosztümös figurában. Semmi nem vonja el a figyelmet a háttérfényvel kiemelt, szuggesztív, a nézőt fogva tartó, a művészi öntudattól csillogó tekintetről. Viscardo a művész addigi pályafutásának egyik fontos szerepe lehetett, valószínűleg Stéger is így érezhette, aki ebben az időszakban kezdte átélni a hírnévvel járó népszerűséget. 1852-ben az első pesti vendég-szerepléseit hirdető plakátokon „a prágai színház első tenoristája”, majd 1854-ben „a bécsi császári királyi udvari dalszínház első tenoristája” jelző olvasható. A festmény készítése előtti években Prágában (1852–1853) és Bécsben lépett fel (1853), majd Olmützban (1853), Brunnban (1854) szerzett komoly szakmai tapasztalatokat.

Összegzés

Stéger egész pályáján megőrizte azt a képességet, hogy különféle karakterű tenorszerepeket énekeljen el. Nem kellett a fokozatosság elve alapján a lírai tenorszerepektől eljutnia a drámai színezetű hangot megkívánó szerepekig, repertoárjába sem időrendben egymás után kerültek be a könnyebb, majd a nehezebb szerepek. Nagy volumenű hangjával megoldotta a technikailag nehezebb feladatokat is, és ha úgy kívánta, idővel vissza tudott venni a hangerőből az érzékenyebb kifejezés elérése céljából. A lírai szerepek mellett a drámai előadásmódot megkívánó hőstenor szerepkör is jól állt hangjához, és itt most a hőstenor szót nem a hang erőteljes, a wagneri tenorhősök drámai hangszínének jelöléseként használjuk. A tenorhang manapság sokkal differenciáltabb struktúrájában Stéger esetében talán a *spinto* tenor használata alkalmazható, amely a lírai tenornál kissé sötétebb színezetű, de terjedelme hasonló.

Stéger Ferenc sokirányú, mozgalmas pályáját a szerepeinek és repertoárjának számbavétele is segíti áttekinteni. Mivel karrierje során rendkívül sok külföldi város operaházában fellépett, egyszer talán arra is lehetőség nyílik, hogy ezeknek az operaházaknak a korabeli repertoárja felől elemezzük Stéger operaénekesi karrierjét.

■ ²⁶ Borsos József: Stéger (Xavér) Ferenc (1824–1911) operaénekes portréja (Saverio Mercadante [1795–1870] az Eskü című operájában Viscardo jelmezében), 1854, olaj, vászon, 132,5 × 107 cm, MNG, ltsz.: 4371. A jelenleg a SZM–MNG gyűjteményében őrzött festményt a Nemzeti Múzeum 1912-ben vásárolta meg a művész halála után a művész özvegyétől, akitől ez az információ származik. Veszprémi–Szűcs 2009: 114.

Források

Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ
Országos Széchényi Könyvtár, Zeneműtár
Ms. Mus. 268. I–III. – Stéger Ferenc naplója fellépé-
seiről: 1846. január 10. – 1874. május 16.

Ferenczy Múzeumi Centrum, Történeti Dokumentáció
(TD)
FMC TD 74.600.98 – Stéger Ferenc naplója (1843–
1851)

Budapesti Hírlap, 1859

Fővárosi Lapok, 1874

Pesti Napló, 1852–1863

Theater-Zwischenakts-Zeitung, 1859

Vasárnapi Újság, 1911

Hivatkozott irodalom**ERŐDI 1931**

Erődi Jenő: Stéger Xavér Ferenc. In: Schöpflin Aladár
(szerk.): *Magyar Színházművészeti Lexikon*, I–IV. Buda-
pest: Az Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete,
1931, IV. 134–135.

FABÓ 1910

Fabó Bertalan: Erkel énekese (Stéger Ferencz). In: Fabó
Bertalan (szerk.): *Erkel Ferenc emlékkönyv*. Budapest:
„Patria” irodalmi vállalat és nyomdai r-társ nyomása, 1910,
191–208.

FÁBIÁN 2024A

Fábián Laura: Stéger kezdő évei. In: Fábián Laura (szerk.):
Stéger Ferenc és az opera világa. Szentendre: Ferenczy
Múzeumi Centrum, 2024, 22–63.

FÁBIÁN 2024B

Fábián Laura: Az „utazó tenorista”. In: Fábián Laura
(szerk.): *Stéger Ferenc és az opera világa*. Szentendre:
Ferenczy Múzeumi Centrum, 2024, 86–161.

SZABÓ 1975

Szabó Sándor: Stéger Ferenc, az operaénekes. In: *Studia
Comitatensia* 3 (1975), 203–229.

TALLIÁN 2015

Tallián Tibor: *Schodel Rozália és a hivatásos magyar ope-
rajátszás kezdetei*. Budapest: Balassi Kiadó, 2015.

VESZPRÉMI–SZÜCS 2009

Veszprémi Nóra – Szücs György (szerk.): *Borsos József
festő és fotográfus (1821–1883)*. Budapest: Magyar Nem-
zeti Galéria, 2009.

BODONYI EMŐKE

**A szerep és ami mögötte van.
Stéger Ferenc repertoárja**

Hanganyag nem áll rendelkezésünkre, így korabeli kritikák, de főleg a repertoár segíthet rekonstruálni Stéger Ferenc énekesi pályáját, technikai képzettségét és hanggi adottságát. Az operairodalom nagy tenorszerepeit magába foglaló repertoár kimagasló tehetségű énekesről tesz tanúbizonyságot.

A 19. században az énekesek szélesebb társadalmi megbecsülése a korábbiakhoz képest jobban érvényesült. Nemcsak a zeneszerző, hanem az énekes is a közönség figyelmének középpontjában volt. A korabeli kritikák néha egymástól teljesen eltérő nézőpontból ítélték meg az énekesek teljesítményét, Stéger mégis korának egyik legelismertebb és legnagyobb érdeklődéssel kísért operaénekesé lett.

Repertoárjának egyik szegmensét a magyar operairodalom újonnan írt darabjai alkotják, ide tartozik a *Hunyadi László* és a *Bánk bán*. Stéger pályakezdése egybeesett nemcsak a magyar operairodalom, hanem a hazai operajátszás repertoárjának kiszélesítését célzó törekvésekkel. Stéger első nemzeti színházi periódusának végére, tehát 1852 második felére kialakult az a – később tovább bővülő – struktúra, amely meghatározta repertoárjának jellegét; az egész pályafutása alatt elénekelt (megközelítően) hatvanöt operaszerep közel a felének már birtokában volt ekkor. Az olasz és a francia operák mellett a magyar operák szerepeltek kiemelt helyen, ezekhez néhány német (köztük Wagner), valamint angol, egy horvát, illetve egy cseh opera társult.

A tanulmány néhány szerep kiemelésével – Viscardo (*Eskü*), Edgár (*Lammermoori Lucia*), Eleázár (*A zsidónő*) – arra is kitér, miképpen vált az addigi lírai tenorra és hőstenorra osztott tenorhang meghatározása egyre differenciáltabbá. A tanulmány korabeli kritikák segítségével arra is választ keres, mely szerepek álltak a legközelebb Stéger előadói karakteréhez, és a hanggi változások hogyan befolyásolták szerepvállalásait.

EMŐKE BODONYI

**Roles and What Lies Behind Them.
Ferenc Stéger's Repertoire**

Since there is no recorded material available, it is with the help of contemporary reviews and especially the repertoire that we can reconstruct Ferenc Stéger's singing career, his technical training and vocal gifts. His repertoire, which included some of the great tenor roles of the operatic literature, bears witness to a singer of outstanding talent.

Singers in the 19th century enjoyed higher esteem than formerly, standing now in the centre of audience attention alongside composers. While the criteria that reviewers applied to singers were sometimes completely dissimilar, Stéger did become one of the best-known opera singers of his time, the subject of avid interest among music lovers.

One part of his repertoire comprised newly composed Hungarian operas, among them *László Hunyadi* and *Bánk bán*. The start of Stéger's career coincided with efforts to broaden both the Hungarian operatic literature and the repertoire of Hungarian opera playhouses. By the end of Stéger's first period of employment at the National Theatre, i.e. the second half of 1852, the structure that defined the character of his repertoire had become established (though it would continue to expand); he had learnt almost half of the approximately sixty-five roles he would sing throughout his career. The bulk consisted of Italian, French and Hungarian operas; there were a few German (Wagner) and English ones, along with a Croatian and a Czech title.

By taking a closer look at a few roles—Viscardo (*Il Giuramento*), Edgar (*Lucia di Lammermoor*), Eléazar (*La Juive*)—the paper considers how the tenor voice, which had been divided between lyric tenor and heroic tenor, became increasingly differentiated. Further, an attempt is made, by referencing contemporary reviews, to determine which roles were closest to Stéger's character as a performer and how his choice of roles was determined by changes in his voice.

A CSINOS BAJUSZ, AVAGY A STÉGER-HAGYATÉK LAPPANGÓ DARABJAI

- Fábíán Laura, PhD
történész, tudományos titkár
Ferenczy Múzeumi Centrum
laura.fabian@muzeumicentrum.hu

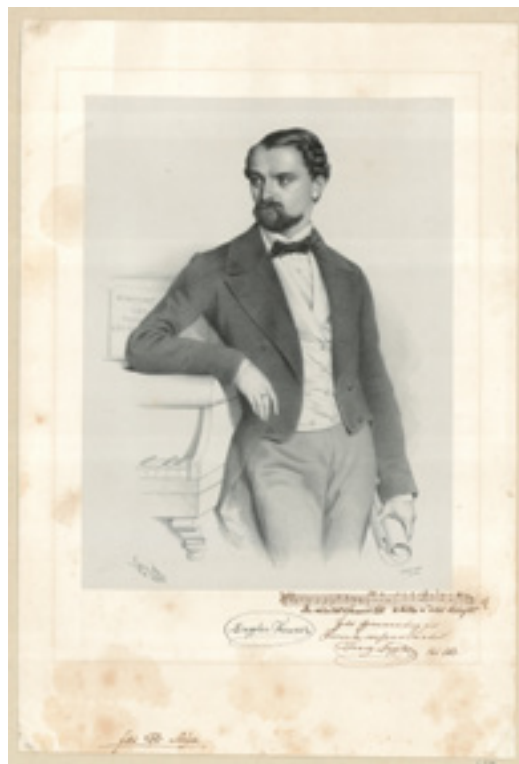

1. kép: Stéger Ferenc Manrico szerepében a *Troubadour*ból, Fotograf von Rabending, fénykép, papír, 454 × 355 mm (BTM Kiscelli Múzeum, Fényképgyűjtemény, ltsz. 5698)

Stéger Ferenc (1824–1911) a 19. századi hazai és nemzetközi operajátszás egyik kiemelkedő tenorénekeseként beutazta Európa színpadait, közel harminc évig vendégszerepelt külföldön, és énekelt a Nemzeti Színházban főszerepeket. Szentendrei kötődése révén – a Duna-parti városban született, és visszavonulása után is ide tért vissza – hagyatéka legjelentősebb része a Ferenczy Múzeumi Centrumba (FMC) került. Emellett több hazai és külföldi közintézményben is található fényképei, levelei, kottái, naplói, melyek feltérképezése még mindig tart.

2024-ben az operaénekes születésének kétszázadik évfordulóját ünnepeelve egy időszaki kiállítás¹ és egy katalógus² is született életművéből. Emellett a bicentenáriumhoz kapcsolódva egy konferenciát is szerveztünk a Ferenczy Múzeumi Centrumban.³ Akkori előadásomban a hangsúlyt Stéger hagyatékának olyan részeire helyeztem, amikről keveset lehet tudni, netán csak itt-ott

bukkannak fel forrásokban, illetve akkori álláspont szerint elvesztek. Viszont a kutatásaim során pár hónappal később kiderült, hogy többek között az általam eltűntnek vélt – például csupán Fabó Bertalan könyvéből⁴ ismert – képanyag (fényképek, metszetek, könyvnyomtatások, rajzok) jelentős része a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumban található (1. kép). Ezek közül fontos kiemelni, hogy a Kézirat- és Nyomtatványgyűjteményben akadtam rá Stéger – a szakirodalom szerint – eltűntnek vélt prágai kottaalbumára is, melyet 1853 májusában kapott az ottaniaktól búcsúajándék gyanánt. Ebben az albumban többek között Bedřich Smetana cseh zeneszerző egyik autográf kottája is megőrződött.⁵ Ennek a hagyatéki résznek a feldolgozása azonban még zajlik (2. kép), így a vonatkozó, újonnan felfedezett kiscellis anyag nem képezi írásom részét.

2. kép: Doppler Ferenc képmása Stégernek szóló dedikációval, litográfia, Canzi Ákos, Pest, 1853, 350 × 263 mm (BTM Kiscelli Múzeum, Fővárosi Képtár, Metszetgyűjtemény, ltsz. 5710)

- ¹ *Stéger Ferenc és az opera világa*, Ferenczy Múzeum, Szentendre, 2024. október 25. – 2025. március 9., kurátor: Fábíán Laura
- ² Fábíán 2024.
- ³ 2024. december 2-án a MűvészetMalomban. A *Stéger Ferenc és az opera világa* című konferencián elhangzott előadások elérhetők itt: <https://www.youtube.com/watch?v=sLSoyqF7gRo> (letöltve: 2025. 07. 11.).
- ⁴ Fabó 1910: 191–208.
- ⁵ A Kiscelli Múzeumban felfedezett Stéger-hagyatéka feldolgozásának első része, a prágai album a *Tanulmányok Budapest Múltjából* 2026-ban megjelenő, 49. számában lesz publikálva, Sziklavári Károllyal közösen; Stéger 1853-ban kapott prágai albumának kottaanyagának listáját Sziklavári Károly adja közre jelen kötetben, lásd Sziklavári 2025: 120–145; Fábíán 2024c: 90; Mojžišova 2016: 76.

Jelen tanulmányomban a konferencia-előadásomban is elhangzott Györgyi (Giergl) Alajos-festményekkel fogok foglalkozni, melyek Stéger Ferencet és családját ábrázolják – előbbi portréképe pedig szintén váratlanul akadt a látóterembe.

Györgyi (Giergl) Alajos festményei a Stéger családról

A kiállítási katalógusban⁶ is röviden kitértem arra, hogy Stéger kapcsolatban állt Györgyi (Giergl) Alajossal (1821–1863). Györgyi névvel több különböző területen is találkoztam, amikor Stégert kutattam, ezek egyike operaházi hagyatéka volt.⁷ Györgyi Alajos az apja nyomdokaiba lépve ötvösnek tanult, de világossá vált, hogy nagyobb tehetsége van a festészethez. Főleg a Magyar Nemzeti Galériában láthatók ma képei, és számos alkotása van magánkézben.⁸ Elsősorban életkép- és port-

rétfestőként vált ismertté, ennek ellenére neve Borsos József vagy Barabás Miklós mellett kevésbé tűnik ki. Nevezetesebb portréi közé tartoznak az Erkel Ferencről (1855) vagy Deák Ferencről (1861) készített képei, de Lisztet is megfestette. 1859-től használta a Györgyi nevet, addig képeit Gierglként szignálta.⁹

Györgyi több képet is festett a Stéger család tagjairól, de ezek javarésze ma ismeretlen helyen van. Ezzel kapcsolatban segítséget nyújthatna Györgyi festményeiről vezetett egykori számadáskönyve – ami csupán Bakay Margit Györgyi-monográfiája révén ismert –, de az csak az 1860-as évektől tartalmaz adatokat a műveiről.¹⁰ Ennek ellenére a szakirodalomban is ismert volt, hogy Stéger Ferencről és feleségéről készített portrét – bár utóbbiról szinte semmit sem lehetett tudni. Viszont az csak a szentendrei múzeumi anyagokból derült ki számomra, hogy lányukat, Antóniát is megfestette. Emellett az is újdonság volt, hogy Stéger édesanyja, Polák Antónia képét is elkészítette; valamint valószínűnek tartom egy elejtett félmondat alapján, hogy idősebb Stéger Ferencet, az operaénekes édesapját, az egykori szentendrei gyógyszerészt is meg akarta örökíteni.

A Stéger szülők: Polák Antónia és id. Stéger Ferenc

Stéger Ferenc édesanyjáról, Polák Antóniáról (1790–1837) elég keveset lehet tudni – részben azért, mert igen korán, 1837-ben elhunyt, Stéger ekkor tizenhárom éves volt. A Györgyi által festett képre a Műtárgyfelügyelet oldalán találtam rá (3. kép), ahol egy fekete-fehér fénykép is látható a festményről, viszont védettként, eltűntként tartják nyilván. Tekintve, hogy ekkor már Polák Antónia elhunyt, Györgyi 1859-ben egy korábbi képmásról dolgozhatott, már amennyiben biztosan ő az. Az adatbázis leírása szerint a kép:

„Stéger Ferencné született Polák Antóniát ábrázolja, aki Franz Xaver Steger patikus felesége, Stéger Xavér Ferenc operaénekes édesanyja. Bordó függöny előtt álló nő szembenéz az arca. Fekete haját fekete főkötő fedi. A nyaknál és a ruhaujjak végződésénél fehér, fodros ruhán sötétzöld, prémes szegélyű kabát. JELZÉS: Balra lent: »Giergl 1859«.”¹¹

3. kép: Györgyi (Giergl) Alajos: *Stéger Ferencné* [Polák Antónia], 1859, vászon, olaj, 65 × 51 cm, jelzés balra lent „Giergl 1859” (kép forrása: Műtárgyfelügyelet), státusz: védett, eltűnt

⁶ Fábán 2024a: 12.

⁷ Dés 1984: 185–188.

⁸ Legutóbb a Magyar Nemzeti Galéria *Biedermeier mindennapok* című kiállításán voltak láthatók. Prágai 2024.

⁹ Lindner 2007: 55–63.

¹⁰ Bakay 1938.

¹¹ A festmény nyilvántartási száma: 71927, és a <https://mutargy.kormany.hu/> adatbázisában kereshető (letöltve: 2025. 02. 02.). További információk a képről nem állnak rendelkezésre.

Nem tudni, hol készült, és ma hol található, illetve ebben az esetben a kép formáját sem ismerjük, történetesen, hogy ovális-e (feltehetően nem) – az ovális forma jelentőségéről még a későbbiekben lesz szó.

Polák Antónia portréjához képest csupán egy elejtett megjegyzés alapján vetődhet fel annak lehetősége, hogy idősebb Stéger Ferencről is tervbe volt véve egy festmény. Az FMC-ben idősebb Stégertől, a tenorénekes apjától mindössze egy levél maradt fenn a hagyatékban, amit 1857-ben írt menyének, Szymanska Leonának Székesfehérvárról.¹² A szabadkozó levélben tájékoztatja Leonát, hogy a korábban megbeszélte időben önhibáján kívül nem tudta meglátogatni őt és Ferencet Pesten, mert Giergel [sic!] úrér miatt Székesfehérváron ragadt. A feltételezett festményre vonatkozó lényegi sorok:

„Ha az Isten is úgy akarja, akkor március 9-én, anyósom névnapján Budán leszek, március 10-én és 12-én meglátogatom Stolpot és Giergelt, meglátom, milyen időpontot ad nekem von Giergel úr, hogy leüljek hozzá.”¹³

Ebből arra lehet következtetni, mintegy hipotézisként, hogy a már korosodó gyógyszerész is kapcsolatban állt Györgyivel (és a Stolp-ággal¹⁴), feltehetően azért (is), hogy megfesse őt 1857 körül. Hogy a festmény végül elkészült-e, az jelenleg nem megállapítható.

Szymanska Leona és Stéger Antónia portréi

Mielőtt áttérnék további három Györgyi-képre, ezen a ponton röviden bemutatnom azt az adat-tári listát¹⁵ (sátoraljaújhelyi listaként hivatkozom rá), ahonnan a további ismereteimet ki tudtam bontani. A Ferenczy Múzeumba Stéger hagyatéka 1959-től kezdve került be több lépcsőben a rokonok révén. Így került kapcsolatba pár év után Onódi Béláné, a múzeum egykori igazgatója Nitsch Sándorral és Sátoraljaújhelyre költözött rokonával, Hadrévi Gyulával (Stéger lányunokájának az ágával), akik műtárgyakat, fotókat, képeket ajánlottak fel megvételre a Múzeumnak 1962-ben. Ezek közül először a festményekkel foglalkozom. Ezeket a műtárgyakat végül nem vásárolták meg. A listából kiderült, hogy a Györgyi-képeket is eladásra kínálták: „Június 24-i megbeszélésünk-re mellékelten küldöm Stéger Antónia képének

4. kép: Györgyi (Giergl) Alajos: *Fa tövében ülő kislány*, olaj-festmény, 100 × 78 cm (BÁV 10. sz. művészeti képekaukción, 16.)

5. kép: Szymanska Leona és lánya, Stéger Antónia, fénykép, Pest, 1858 (FMC TD 74.597.9)

■ ¹² FMC TD 74.600.2.

¹³ A levél fordítását ezúton is köszönöm Tóth Kelemennek.

¹⁴ Stéger egykori színpadi kellékeit az Operaháznak adta el Stolp Ferenc egykori pesti műtárgykereskedő, aki minden biztonnal Stolp Oszkár és Giergl Mária (Giergl Alajos húga) fia volt. Fábíán 2024a: 12.

¹⁵ FMC AD 941-74.

másolatát. Mindhárom képet Giergl festette 1858-ban.” Majd az irat végén egy mondat visszautal a festményekre: „A Stéger házaspár két festményének becsértéke húszezer forint [...]” Tehát a lista szerzője a „mindhárom képet Giergl” festette mondatra utal ezzel vissza: egy minden bizonnyal Stéger Ferencé, egy Szymanska Leonáé és egy Antóniáé. Előrebocsátom, hogy egy apró tévesztés volt ebben a levélben, mivel Györgyi ezeket 1855-ben festette meg.

6. kép: Györgyi (Giergl) Alajos: Vörös ruhás fiatal nő portréja (Stéger Ferencné portréja), 1855, olaj, vászon, 67 × 54 cm, 89 × 78 cm (Mosonmagyaróvár, Hansági Múzeum, ltsz. 95.34)

Stéger lánya, Antónia (1852–1945) védett képéről az alábbi leírás található a Műtárgyfelügyelet oldalán, kép nélkül: „Fa tövében ülő, fehérblúzos, rózsaszínszoknyás kislány. Fejét baljára támasztva mosolyog. Jobbjában virágokkal telt kosár. Jobb lábán szürke, feketegombos cipő és zokni. A háttér homokos, füves talaj.” A leírás szerint egy 100 × 78 cm-es olajkép.¹⁶

Ahogy említettem, Stégernéről is készült egy mellkép, ami elvezetett Antónia portréjához: 1964-ben egy BÁV-aukción áruba bocsátottak két Giergl-képet: Stégerné portréját és egy

Fa tövében ülő kislányról készült festményt, ami szintén 100 × 78 cm-es volt,¹⁷ és amiről így számomra kiderült, hogy az ekkor három év körüli Stéger Antóniát ábrázolta. Sajnos (egyelőre) nem ismert, hogy ki vette meg akkor ezt a festményt (4. kép), ami azóta is magánkézben lehet. Antóniáról az FMC-ben lévő Stéger családi fényképek között nincs olyan, ami ennyire fiatal korában készült volna róla: a gyűjteményben a legkorábbi fényképet 1858-ban készítették, melyen édesanyjával szerepel hatévesen (5. kép).

7. kép: Szymanska Leona (Stégerné) fényképe, Bécs, 1855, fénykép, papír (FMC TD 74.597.5)

Stégerné portréját is ezen a bizonyos BÁV-aukción vették meg, és a legközelebbi adat a provenienciájáról, hogy 1983 körül került be a mosonmagyaróvári Hansági Múzeumba a Gyurkovich-gyűjteménnyel együtt (ahol viszont nincs más Györgyi-kép).¹⁸ Az ovális formájú festményt a szignó alapján Györgyi 1855-ben festette. A kép mérete keret nélkül 67 × 54 cm.¹⁹ Stégerné elegáns, vörös színű ruhát visel, nyakánál fehér gallérral, fülében vaskosabb ezüst színű fülbevalóval, hajába, pontosabban kontyába pedig fekete díszet rakott (6. kép). Az aukciós katalógusban

¹⁶ A festmény műtárgy-azonosító száma: 24135. A <https://mutargy.kormany.hu/> adatbázisában kereshető (letöltve: 2025. 02. 02.).

¹⁷ BÁV 1964: 16.

¹⁸ Ezúton is köszönöm a Hansági Múzeum művészettörténészének, Juhász Bálintnak a segítségét.

¹⁹ Györgyi Giergl Alajos: Vörös ruhás fiatal nő portréja (Stéger Ferencné portréja), 1855, olaj, vászon, 67 × 54 cm, 89 × 78 cm, Mosonmagyaróvár, Hansági Múzeum, ltsz. 95.34

úgy szerepelt, mint „női képmás, 62 × 30 [cm], olajfestmény”.²⁰ Sajnos arra vonatkozóan nincs adat, hogy a Hansági Múzeumban ki azonosította be Szymanska Leonaként, és egy ideig volt is bennem némi bizonytalanság, hogy biztosan őt ábrázolja-e a kép. Többek között az is feltűnő, hogy Györgyi négy évvel később hasonló beállításban, ruházatban és frizurában festette le második feleségét, Halitzki Amáliát.²¹

Viszont eloszlatta a kételyeimet, hogy a Stéger-hagyatékban igen nagy számban vannak fényképek Stégernéről is. Többek között egy fotópár róla és férjéről (7. kép), amit 1855 októberében készítettek róluk Bécsben.²² A két fénykép érdekessége az ovális forma (ami az FMC-ben lévő családi képekre kevésbé jellemző²³), másrészt az egyik legkorábbi kép kettejükről mint házaspárról. Ha jobban megnézzük ezt a fényképet Stégernéről, a részletekből is kiderül, hogy Györgyi felhasználhatta a festményhez a fotót. A ruha eredeti színét ugyan nem ismerjük, és a nyakánál lévő csipkegallért kissé átalakította, de a hajdísz (amit más fotón nem visel) és a fülbevaló ugyanaz, a beállítás és az ovális forma szintén.

Stéger a Kieselbach-aukción, avagy „A csinos bajusz” lelepleződik

Stéger Ferencről a legismertebb festmény a Borsos József által 1854-ben készített nagy méretű portré, melyen az énekes Viscardo jelmezében állt modellt az *Eskü* című darabból.²⁴ Ugyanakkor nem elfeledett – de némileg megfakult – tény, hogy Györgyi Stéger Ferencről is készített egy mellképet. A Műtárgyfelügyelet védettként tartja nyilván ezt a Stéger-portrét is (Borsos képe mellett), de viszonylag kevés dolgot lehet tudni róla. Ha a szakirodalom felől közelítjük meg, a kép 1912-ben az Ernst Múzeum *Magyar biedermeier-művészet* című kiállításán látható volt, ekkor még a Stéger-rokonság tulajdonában állt. A festmény Nitsch Sándor birtokában állt (az operaezenes Hedvig nevű unokájának volt a férje), és mellette Antónia és Stégerné képét is kiállították ugyanekkor.²⁵

Két leírás született a képről, az egyik nem sokkal ezután, 1913-ból: „Györgyi oválformátumú művében az embert ábrázolja, a biedermeiert,

8. kép: Györgyi (Giergl) Alajos: *Stéger Ferenc [A csinos bajusz]*, 1855, olaj, vászon, 65 × 51 cm (Kieselbach Galéria Archivuma)

9. kép: Stéger Ferenc fényképe, Bécs, 1855, fénykép, papír (FMC TD 74.597.6)

²⁰ BÁV 1964: 17.

²¹ Györgyi Giergl Alajos: *Halitzki Amália, a művész második feleségének arcképe*, 1859, olaj, karton, ltsz. MNG 76.25T

²² FMC TD 74.597.5. és 74.597.6.

²³ Az FMC-s családi fényképek között Szymanska Leona édesanyjáról, az idős Constanze Szymanszkyról is található egy 1855-ben készült ovális alakú fotó. A dátum és a fénykép ovális formája alapján nem tartom kizártnak, hogy Leona édesanyjáról is tervbe volt véve egy Györgyi-féle festmény. Viszont a sátorlajújhelyi lista egyik tétele egy akvarell Constanze Szymanska sírjáról 1856-ból, aki tehát egy évvel a fénykép elkészülte után elhunyt. FMC TD 85.106.7.

²⁴ Ezen kívül még három festmény ismert. Lásd: Fábíán 2024b és 2024c: 42–45; 98–101.

²⁵ *Ernst Múzeum* 1912: 20.

a nagy bajuszú, kerekarcú polgárt.”²⁶ A másik leírás a Műtárgyfelügyelet oldalán olvasható, e szerint a 68 × 58 cm-es képet így jellemezték: „Kövérkés piros arcú, világosbarna hajú és bajszú fiatal férfi mellképe fekete kabátban és köpenyben, fehér ingben, fekete csokornyakkendővel. Háttér zöldes-barna.” Tehát ovális formájú, rajta Stéger fekete-fehér ruhát, csokornyakkendőt viselt – és mindkét leírás megemlíti a hangsúlyos bajuszát. Az 1966-os Cenner-féle *Színészportrék* kiadvány szerint magántulajdonban volt.²⁷ Györgyi Alajos festményei után kutatva bukkan-
tam rá a Kieselbach Galéria oldalán egy tizenegy évvel ezelőtti aukcióra, melyen egy 1855-ben készült Györgyi-képet árultak *A csinos bajusz* címmel.²⁸ Kikiáltási ára nem volt kimondottan magas, 240 000 Ft (becsült értéke 400 000 – 800 000 Ft). Ezen egy világosbarna hajú és határozottan kacki-
ás bajuszú férfi tekint ki a képből, fekete kabátot, fehér inget és fekete csokornyakkendőt visel. A háttér zöldes árnyalatú, a kép formája ovális (8. kép).

Kutatásom kezdetén a Műtárgyfelügyelet honlapján lévő Stéger Ferenc-kép mellett még nem volt fénykép vagy reprodukció, így a leírás ellenére sötétben tapogatóztam. Viszont az aukción közölt

11. kép: Györgyi (Giergl) Alajos: *Önarckép*, 1854, olaj, vászon, 47,5 × 38,3 cm (© Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria [2025], ltsz. 6651)

10. kép: Györgyi (Giergl) Alajos 1854-ben készített *Önarcképéről* készült fénykép, papír (FMC TD 74.599.32)

festményt látva nem volt bennem kétség, hogy a kép Stéger Ferencet ábrázolja, és az adatok is összeálltak. Az emlegetett 1855 októberében róla készült bécsi fényképpel összevetve is szembe-
tűnő a hasonlóság (9. kép). Ugyan a ruházata ebben az esetben sem egyezik meg teljesen a fényképen viselttel, a festő Stéger esetében is több fehérrel egészítette ki a felső ruházatát, és a fényképen a nyakkendőn egy kis kitűzőt is visel, valamint szakállt. Mégis, összevetve a leírásokat, a kép-
méreteket, a fotókat, a dátumot, hogy Stéger feleségének és lányának a portréja is 1855-ben készült, bizonyosnak gondolom, hogy ez a kép Stéger Ferencet ábrázolja. A Műtárgyfelügyelettel konzultálva azóta javaslatomra felkerült a fénykép a Györgyi-féle Stéger-festményről.

Stéger ebben az évben a legtöbbet Bécsben volt szerződötve a Kärtnerthor színháznál, de megfordult áprilisban Pesten is, majd júliusban ismét Bécsbe ment. Stéger Ferenc képén csak a szignó és az évszám szerepel, Stégerné portréján viszont két betű egész jól kivehető, és fel-
tételezhető, hogy a kép Budán készült.

²⁶ Lázár 1913: 313.

²⁷ Cenner 1966: 38.

²⁸ Kieselbach 2014: 160.

Tehát a három festmény a Stéger családról 1855-re készült el. Ezek provenienciája 1962-ben két ponton is kiegészíthető: egyrészt a sátoraljaújhelyi lista alapján felajánlották megvételre a Ferenczy Múzeumnak, de minden bizonnyal anyagi okokból az intézmény nem vásárolta meg. Másrészt ezt követően a rokonok a Magyar Nemzeti Galériához fordultak egy szintén az FMC-s adattári anyagok között fellelhető levél alapján. A Galériában ugyancsak ismeretlen okokból nem vették meg a felajánlott három festményt, viszont ebben az évben védetté nyilvánították mindhármat.²⁹ Mivel két sikertelen múzeumi vásárlást követően a rokonok továbbra is el akarták adni a képeket, ezért kapott szerepet két évvel később a BAV-aukció, melyen viszont már sikerült értékesíteni Stéger Antónia és édesanyja képét, de az operaénekes festménye ezt követően egészen a 2014-es Kieselbach-aukción való felbukkanásáig nem került elő.

Hogy Györgyi és Stéger milyen kapcsolatban állt, arról sajnos levél vagy más dokumentum nem áll (Szentendrén) a rendelkezésünkre. Viszont a Stéger-hagyatékban az egyik festményről készült fényképen – a leltárkönyv alapján sokáig ismeretlen volt, semmit sem írtak a fénykép hátoldalára, a vásárlási adatok között is csak annyi szerepelt, hogy festményt ábrázoló kép – ismerem fel, hogy Györgyi Alajos *Önarcképéről* készült fotót ábrázolja (10. kép), amit 1854-ben készített magáról (11. kép).³⁰

A sátoraljaújhelyi lista lappangó tételei

Zárásként áttérek a már emlegetett 1962-es lista további tételeire, melyet a *Függelék*ben is közlök, jegyzetekkel ellátva. Ahogy fent említettem, szerencsére az 1959 és 1962 közötti Stéger-hagyatéki vásárlásokról több dokumentum is fennmaradt az FMC adattárában. Ezek közül az egyik legérdekesebb egy amolyan „mi lett volna, ha” lista, ami 26 nyomatos képet, 17 fényképet, egy szerzeményt, egy akvarellt és egy olajfestményt is felsorol – a már kifejtett Györgyi-képek mellett: lista azokról a tételekről, amiket végül nem vett meg a Ferenczy Múzeum, és azóta sem kerültek elő.³¹ Néhány esetben csak annyi olvasható minden pontosabb adat nélkül, hogy „kéziratos verses köszöntő” vagy „olvashatatlan írás 1852-ből”, de többsége beazonosított, rövid leírással ellátott tétel. A felsorolás szerint több kosztümös fénykép is bekerülhetett volna a gyűjteménybe, például amin Stégert Oronte öltözetében fényké-

pezték A *lombardokból* Barcelonában; még négy másik képet is említ a lista, amin különböző szerepekben fotózták. Kották ritkábban tűnnek fel a listán, például Franz von Suppétól egy, valamint Eduard Gmenttől egy vershez írt szerzemény. Viszont a nyomatos képek között volt kép Wolf Károlyról, Reina Giovanni Jánosról, külföldi énekesekről (Franziska Schwarzbach, Schütty). Emellett például III. Lajos hesseni nagyhercegről is egy fénykép – tőle kapta Stéger 1864-ben Darmstadtban a mára elveszett Verdienst-Medaille kitüntetését. Valamint a lista még egy kisebb méretű, a szakirodalomban teljesen ismeretlen 40 × 50 cm-es festményt is megemlít Stégernéről (alkotó nélkül), és egy akvarellt Stéger Ferenc anyósának a síremlékéről.

Összegzés

A Stéger-bicentenárius számos új eredményt hozott az operaénekes hagyatékának kutatásában. Sajnálatos, hogy a kerek évfordulóra rendezett kiállításon a Györgyi Alajos által megfestett képek nem kerülhettek ki. Összesen négy befejezett festményről tudunk, és feltehetően idősebb Stéger Ferencről is vagy készült, vagy tervbe volt véve egy mellkép. Ezeknek a portréknak a provenienciája egy idő után teljesen különvált, és jelenleg csak Stégerné képének ismert a lelőhelye. Viszont a Ferenczy Múzeumi Centrum adattárában fellelhető Stéger-hagyatéki iratok segítségével újabb területen vált bővíthetővé a keresés: a BTM Kiscelli Múzeumban megtalálható metszetek, fényképek, akvarellek és emléklapok, kották feldolgozása jelenleg is folyamatban van. Emellett a tanulmányhoz függelékként közölt adattári lista is azt a célt szolgálja a végül meg nem vásárolt műtárgyakról, hogy esetleg a jövőben ezen további lappangó tételek felkutatása könnyebbé váljon. Írásom elődleges célja egy írott forráson alapuló művészettörténeti tárgyú kutatás volt, melyben nem kimondottan a stíluskritikai vizsgálódások, hanem a történeti források vitték előre a keresést, az alkotások provenienciájának kiegészítését.

Györgyi Alajos Stéger családról készített festményei közül csak Szymanska Leona portréjának ismert jelenlegi őrzési helye, Stéger Antónia és Stéger Ferenc festményei egyelőre magánkézben lehetnek – csak bízni lehet benne, hogy idővel ezek az alkotások is újra felbukkannak, és a kutatások homlokterébe kerülhetnek.

■ 29 Ezúton köszönöm Büki Barbara segítségét az MNG – Szépművészeti Múzeum adattári anyagaiban való tájékozódásban.

30 Köszönöm Bacsa Ildikó (MNG) segítségét a Magyar Nemzeti Galéria Györgyi-képeinek áttekintéséhez.

31 Lásd: *Függelék*.

Függelék³²

Levél Onódi Béláné múzeumigazgatónak
FMC Adattár 941-74³³

Tárgy: Stéger F. emlékek

Ferenczy Károly Múzeum,
Onódi Béláné múzeumigazgató

Június 24.-i megbeszélésünkre mellékelten küldöm Stéger Antónia képének másolatát. Mindhárom képet Giergl festette 1858-ban.³⁴
Birtokunkban vannak még a következő könyomatos, Stéger Ferencnek dedikált képek:

1. Franz Suppé. Kézírásos kottával.³⁵
2. Franziska Schwarzbach kk Hofopernsängerin. Hamburg.³⁶
3. Wagner, 29/1 1850³⁷
4. Franz Joseph Schütty kön. Württemberg. Hofopernsänger³⁸

5. Therese Braunecker Schäfer 7/8. 1855³⁹
6. Standig.⁴⁰
7. C. M. Wolf Berlin 1859⁴¹
8. Mathilde Marlow Homolatsc[h], Wien. 2/1854.⁴²
9. Friedrich Young königl. bayerischer Hof. Opersänger. München. 1857.
10. Dr J. F. Castelli. Wien. 1856.⁴³
11. " " kézírásos verses köszöntő
12. Feodor Löwe. Stuttgart, 1854.⁴⁴
13. Alexander Dreyschock. Prag. 26/7. 1886.⁴⁵
14. 1852. olvashatatlan aláírás.
15. Ludesdorf.⁴⁶
16. Director Thomé.⁴⁷
17. Ludwig III. Groszherzog von Hessen. Darmstadt. 1857⁴⁸
18. Giovanni Basdonna.⁴⁹
19. M. W. Balf.⁵⁰
20. Elisa Gräfin Schlick. Prag. 12/6. 1855.⁵¹
21. Reina.⁵²
22. „Musikverein in Agram” 1846. ápr. 1-én kelt tiszteletbeli tagsági oklevele.⁵³
23. Kézírásos vers 1859. V. 31. Olvashatatlan aláírás. Amsterdamschen Stads.-Schounburg.

³² A listát betűhíven közlöm (a helyesírási hibák korrigálásával), mivel lábjegyzetekben pontosítom a neveket, adatokat.
³³ Kelt: Sátorlajújhely, 1962. július 15., aláírás: Hadrévi Gyula.

³⁴ Ez az 1858-as dátum pontatlan, mert Györgyi 1855-ben festette meg a Stéger családot.

³⁵ Franz von Suppé (1819–1895) osztrák zeneszerző, karmester. Schöplfin 1931: 147–148.

³⁶ Ida Franziska Schwarzbach (1825–1880) szoprán énekesnő. In: *Bayerisches Musiker Lexikon*
Online: <https://www.bmlo.lmu.de/s1129> (letöltve: 2025. 07. 23.).

³⁷ A dátum: 1850. január 29. Stéger ebben a hónapban Pesten tartózkodott. Felmerülhetne Johanna Wagner is, Richard Wagner unokatestvére, akivel Stéger például 1853-ban is fellépett Bécsben, de valószínűleg nem Johanna vagy Richard Wagnertól kapta az ekkor még pályája elején álló Stéger a képet.

³⁸ Schütty (1817–1893), bariton, https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_s/Schuetty_Franz-Josef_1817_1893.xml (letöltve: 2025. 05. 07.).

³⁹ Therese von Braunecker-Schäfer (1825–1888), osztrák színésznő; a kép dátuma: 1855. augusztus 7., <https://data.cerl.org/thesaurus/cnp01078589> (letöltve: 2025. 07. 02.). A prágai albumba egy emléklapot is készített Stégernek (BTM Kiscelli Múzeum Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, 5721.20)

⁴⁰ Ismeretlen.

⁴¹ Valószínűleg Wolf Károly tenorénekes. Stégerrel a Nemzeti Színházban 1849-től kezdve együtt léptek fel.

⁴² 1854. április 2. Mathilde von Marlow-Homolatsch operaénekesnő. Stégerrel Bécsben (a Kärntnerthor színházban) énekeltek például a *Vesztaszűz* című operában 1854. január 4-én.

⁴³ Ignaz Franz Castelli (1781–1862) bécsi költő és drámaíró. Mádl 1972: 96.

⁴⁴ Feodor Löwe (1816–1890) színész.

⁴⁵ Alexander Dreyschock (1818–1869) cseh zongorista és zeneszerző. ÖBL 1815–1950 1: 201; Stéger már 1853 körül, Prágában is kapcsolatban állt vele, mivel Stéger prágai kottás albumában az egyik kotta Dreyschocktól van (BTM Kiscelli Múzeum ltsz. 5721.31, Sziklavári 2025: 129). Az 1886-os dátumot elírásnak gondolom, valószínűbb, hogy a litográfia 1856-ból származik (tekintve, hogy Dreyschock 1869-ben hunyt el), mivel 1856 júliusában Stéger Prágában tartózkodott vendégszereplésre a Königlich Ständische Theaterben.

⁴⁶ Ismeretlen.

⁴⁷ Minden bizonnyal Franz Thomé (1807–1872), bécsi születésű színházi rendező. ÖBL 1815–1950 14: 305–306.

⁴⁸ Stéger darmstadti hagyatékának fontos része lehetett volna, mivel 1864-ben kapta meg III. Lajostól a hesseni arany érdemrend kitüntetését; feltehetően ezt a pár évvel korábban készült litográfiát is 1864-ben adták át neki. Fábán 2024c: 104–106.

⁴⁹ Giovanni Bas(a)donna operaénekes (1806–1851?). Prota-Giurleo 1970., [https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-basadonna_res-693ad2a9-87e7-11dc-8e9d-0016357eee51_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-basadonna_res-693ad2a9-87e7-11dc-8e9d-0016357eee51_(Dizionario-Biografico)/) (letöltve: 2025. 07. 21.).

⁵⁰ Minden bizonnyal Michael William Balfe (1808–1870) ír születésű zeneszerző, <https://www.britannica.com/biography/Michael-William-Balfe> (letöltve: 2025. 06. 10.).

⁵¹ Gräfin Elise von Schlick (1792–1855) cseh születésű költőnő. Wurzbach szerint Dreyschock barátja volt. Wurzbach 1878 (30.): 101–102. Stéger prágai albumában egy kotta tőle is fennmaradt (BTM Kiscelli Múzeum Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, 5721.91).

⁵² Feltehetően az olasz származású Reina Giovanni János (bariton), aki a Nemzeti Színház tagja volt 1847-től. Székely 1994: 644.

⁵³ Stéger 1846 tavaszán lépett fel több alkalommal a *Ljubav i zloba* című horvát nyelvű operában; feltehetően egy zágrábi zenei egyesület által adott oklevél lehet. MNMCK OSZK Ms. Mus. 268/1. 2.

⁵⁴ Vélhetően ez egy elírás: Eliodoro Bianchi (1773–1848) tenorénekes volt, így talán ez egy őt ábrázoló kép lehetett. Stéger valóban Bukarestben volt 1872-ben, de Bianchi már évtizedekkel korábban elhunyt. Vittorio 1968.

24. Eliodoro Bianchi vízfestménye Stéger arcképével. Bucharest. 1872.⁵⁴

25. Díszoklevél. "Gravenhage, den 29. April 1857"⁵⁵

26. Nyomtatott vers: "Slavnomu u dramaticnom pievanju umietniku Franji Stegerä Stazicu"; "Rodjenom u Sentandriji serbskoj naseobini kod budima"

[17 db fénykép]

[1.] [Stéger] Mint "Oronte" Verdi "Lomba[ba]rdi alla prima crociata" című operájának 3. felvonásában. Barcelona, 1869.

[2.] 1864. Prága.

[3.] 1860. karácsonykor leányának dedikált /adott/ arcképe.

[4.] 1857 arcképe.

[5.] 1904

[6.] 1866 Miláno. /ismeretlen jelmez/

[7-8-9.] 3 db fénykép különböző szerepekben.

[10.] Pécs. 1899. VI. 7.

[11-12-13-14.] 4 különböző korú fényképe.

[15-16-17.] Leokádia Stéger⁵⁶ 1863, 1865 és 1884 évi fényképei

[1 db szerzemény]

Eduard Gment⁵⁷ 15 oldalas kézírásos szerzeménye Mohlman "Der Veilchenkranz"⁵⁸ című versére, Leokadia Szymanska-nak ajánlva.

[1 db akvarell]

1 db 40 × 32 cm akvarell Altman, 1856. Temetőrészletet ábrázol Constanca Szymanska⁵⁹ síremlékével, melyet Stéger Ferenc és felesége állíttatott.

[1 db olajfestmény]

1 db 40 × 50 olajfestmény. Stéger Ferencné ülő képe ismeretlen festőtől.

[...]

Források

Ferenczy Múzeumi Centrum, Adattár (FMC AD)

941-74-12 – Hadrévi Gyula levele a Magyar Nemzeti Galériának

941-74-14 – a sátorlajújhelyi lista

Ferenczy Múzeumi Centrum, Történeti Dokumentáció (FMC TD)

74.597.5. – Szymanska Leona (Stégerné), Bécs

74.597.6. – Stéger Ferenc fényképe, Bécs, 1855

74.600.2. – id. Stéger Ferenc levele sógornőjének, Szymanska Leonának, Székesfehérvár, 1857. január 27.

85.106.7. – Constanze Szymanszky, 1855

Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Országos Széchényi Könyvtár

Zeneműtár, Ms. Mus. 268. I-III., Stéger Ferenc naplója fellépéseiről: 1846. január 10. – 1874. május 16.

Der Humorist, 1852

Hivatkozott irodalom

BAKAY 1938

B. Bakay Margit: *A Biedermeier kor elfelejtett festője. Györgyi (Giergl) Alajos*. Budapest: magánkiadás, 1938.

BÁV 1964

Bizományi Áruház Vállalat 10. sz. művészeti képaukciója, Budapest: Bizományi Áruház Vállalat, 1964. május hó.

CENNER 1966

Cenner Mihály: *Magyar színészportrék II. Festmények, szobrok, domborművek a XIX. században*. Budapest: Színháztudományi Intézet – Országos Színháztörténeti Múzeum, 1966.

DÉS 1984

Dés Mihály: *A százéves Operaház válogatott iratai*. Budapest: Magyar Színházi Intézet, 1984.

ERNST MÚZEUM 1912

Az Ernst Múzeum kiállításai I. Szinyei Merse Pál gyűjteményes kiállításának katalógusa. Budapest: Ernst Múzeum, 1912.

FABÓ 1910

Fabó Bertalan: Erkel énekese (Stéger Ferencz). In: Fabó Bertalan (szerk.): *Erkel Ferenc emlékkönyv*. Budapest: Patria irodalmi vállalat és nyomdai r.-társ nyomása, 1910, 191-208.

FÁBIÁN 2024A

Fábián Laura: Stéger Ferenc hagyatéka. In: Fábián Laura (szerk.): *Stéger Ferenc és az opera világa*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2024, 10-12.

■ 55 Stéger ekkor Amszterdamban tartózkodott, de meglehet, hogy átutazott Hágába már május előtt. MNMCK OSZK Ms. Mus. 268/I.

56 Szymanska Leona.

57 Valószínűleg Eduard Gment kürtművész. *Der Humorist*, 1852. 11. 26., 1115.

58 Siegfried August Mahlmann (1771-1826) német költőtől a *Der Veilchenkranz* című vers megzenésítése lehet, <https://opac.rism.info/id/rismid/rism1001101271> (letöltve: 2025. 07. 28.).

59 Constanze Szymanska, Stéger Ferenc anyósa.

FÁBIÁN 2024B

Fábián Laura: Stéger kezdő évei. In: Fábián Laura (szerk.): *Stéger Ferenc és az opera világa*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2024, 22–63.

FÁBIÁN 2024C

Fábián Laura: Az „utazó tenorista”. In: Fábián Laura (szerk.): *Stéger Ferenc és az opera világa*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2024, 86–161.

KIESELBACH 2014

Kieselbach Tamás: *Kieselbach őszi képaució*. 2014. október 6., Hotel Marriott. Budapest: Kieselbach Galéria, 2014.

LÁZÁR 1913

Lázár Béla: Borsos József. In: *Művészet* 12 (1913), 302–314.

LINDNER 2007

Lindner Magdolna: Györgyi (Giergl) Alajos festőművész (1821–1863). In: Basics Beatrix et al. (szerk.): *Művészgene-rációk. A Györgyi-Giergl család három évszázada*. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2007, 55–63.

MÁDL 1972

Mádl Antal: Castelli, Ignaz Franz. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon* 2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972, 96.

MOJŽIŠOVA 2016

Mojžišova, Olga: Smetana's List of His Own Works until 1858. In: *Musicalia* 1–2 (2016), 68–77.

ÖBL 1815–1950

Ludvová, Jitka: Thomé, Franz. In: *Österreichisches Biographisches Lexikon*, 14. 1815–1950. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2014, 305–306.

PRÁGAI 2024

Prágai Adrienn (szerk.): *Biedermeier mindennapok. Művészet és polgárosodás a 19. századi Magyarországon (1815–1867)*. Budapest: Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, 2024.

PROTA-GIURLEO 1970

Prota-Giurleo, di Ulisse: Giovanni Basadonna. In: *Dizionario Biografico degli Italiani* 7. Roma: Istituto della Enciclopedia, 1970.

SCHÖPFLIN 1931

Schöpflin Aladár (szerk.): *Magyar Színművészeti Lexikon* IV. (I–IV.) Budapest: Az Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, 1931.

SZÉKELY 1994

Székely György (főszerk.): *Magyar Színházművészeti Lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994.

SZIKLAVÁRI 2025

Sziklavári Károly: Stéger Ferenc és a 19. századközép hazai zeneszerzése. In: *Studia Comitatus* 43 (2025), 120–145

VITTORIO 1968

Vittorio Frajese: Bianchi, Eliodoro. In: *Dizionario Biografico degli Italiani* 10. Roma: Istituto della Enciclopedia, 1968.

WURZBACH 1878

Wurzbach, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Öesterreich* I–LV. Wien: Hof- und Staatsdruckerei, 1858–1923, 1878.

FÁBIÁN LAURA

A csinos bajusz, avagy a Stéger-hagyaték lappangó darabjai

A szentendrei, nemzetközileg is széles körben ünnepelt Stéger Ferenc (1824–1911) operaénekes születésének bicentenáriuma tartott konferenciaelőadásom eredményeként a tenorista feltárt hagyatéka új tételekkel bővült. Egyfelől az eddig eltűntnek vélt metszetekről és más képekről – amik részben Fabó Bertalan könyvéből voltak ismertek – kiderült, hogy a Kiscelli Múzeum gyűjteményeibe kerültek be, ezek feltárása folyamatban van. Másfelől Stéger tárgyainak, képeinek adásvételi dokumentumai további fényt derítettek az egykori Györgyi (Giergl) Alajos által megfestett képek provenienciájára. Györgyi 1855-ben festette meg Stéger Ferencet, feleségét, Szymanska Leonát és lányukat, Antóniát. Ezek közül jelenleg csak Leona képéről ismert, hogy a Hansági Múzeumban található; Antónia portréja 1964 óta magánkézben van, azóta nem került elő. Stéger Ferenc arcképe Antóniáéhoz hasonlóan szintén sokáig lappangott, de a Kieselbach Galéria 2014-es aukciós árverésén *A csinos bajusz* néven került elő. Kutatásaim eredményeként így a Műtárgyfelügyelet oldalán is immáron fényképpel szerepel Stéger portréja, ami továbbra is magánkézben lehet. A Ferenczy Múzeumi Centrum adattárában fennmaradt egy 1962-es lista, ami a múzeum által végül nem megvásárolt tételeket tartalmazza – köztük a felajánlott Györgyi-festményeket. A tanulmányban mellékletként közölt levélből kiderül, hogy litográfiákat, fényképeket, szerzeményeket és festményeket is megvásárolhatott volna a múzeum, azonban ezek azóta is lappanganak.

LAURA FÁBIÁN

The Fetching Moustache, or Pieces of Stéger's Estate Unaccounted For

In my talk at the conference held for the bicentennial of the birth of Ferenc Stéger (1824–1911), the Szentendre-born opera singer who was widely celebrated internationally, I identified new items that belong to the known estate of the tenor. On the one hand, engravings and other images that were thought to be unaccounted for—and were known, in part, from Bertalan Fabó's book—have turned out to be in Kiscell Museum's collection and are currently being studied. On the other hand, documents about the sale of objects and paintings formerly owned by Stéger shed further light on the provenance of the portraits made by Alajos Györgyi (Giergl). Györgyi painted a likeness each of Ferenc Stéger, his wife, Leona Szymanska, and their daughter, Antónia in 1855. Currently, the only work whose whereabouts are known is Leona's portrait (Hanság Museum, Mosonmagyaróvár). Antónia's portrait was purchased by a private individual in 1964 and has not been seen publicly since. Ferenc Stéger's portrait was out of public view for a long time before it appeared at Kieselbach Gallery's 2014 auction, under the title *The Fetching Moustache*. As a result of my research, Stéger's portrait, which is probably still private property, is now also included on the webpage of the Artwork Protection Authority. There is a list from 1962 in the archives of the Ferenczy Museum Center which contains the items that the museum eventually did not purchase—including the paintings by Györgyi. A letter annexed to the study reveals that the museum could have purchased lithographs, photographs, acquisitions and paintings, which have remained out of public view ever since.

EGY JELES KORTÁRS, ÁBRÁNYI EMIL KÖLTŐ – ÉS CSALÁDJA

- Gaján Éva
helytörténeti kutató, szerkesztő
Szentendrei Könyvklub Egyesület
kiado@szentendreikonyvklub.hu

Kik voltak azok a híres emberek, akikkel Stéger Xavér Ferenc operaénekes együtt koptatta Szentendre, Budapest és Bécs macskaköves utcáit? Erkel Ferenc, Jókai Mór és Dumtsa Jenő mellett ilyen volt a kor ünnepezt költője, az idén 175 éve született Ábrányi Emil (Pest, 1850. december 31. – Szentendre, 1920. május 20.) is.

A fenti kérdés a 2024-es Stéger-jubileum alkalmából, a szentendrei Ferenczy Múzeumi Centrumban rendezett kiállítás¹ és az azt kísérő konferencia kapcsán fogalmazódott meg bennem. Jelen írásom előzménye pedig az a kamarakiállítás volt, amelyet helytörténeti könyvtárosként 2020 tavaszán Ábrányi Emil halálának századik évfordulója alkalmából állítottam össze Szentendrén, a Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtárban.² Később az összegyűjtött anyagból bejegyzéseket készítettem a Pest megye településtörténetével foglalkozó blogon, a *PEMETE*-n.³ E kutatások eredményei alapján szeretném most felvázolni Ábrányi Emil, a jeles költő és helyi jelentőséggel bíró közéleti szereplő portréját, kitérve családjára ismert tagjaira is.

A róla alkotott kép az elérhető források szűkössége miatt sajnos töredékes. Ennek oka részben abban keresendő, hogy Ábrányi átmeneti korban született költészete a mai olvasókat, kutatókat nehezen szólítja meg. A korábbi irodalomtörténeti munkák közül Szinnyi József (1891), Pintér Jenő (1934), Hegedüs Géza (1976) írásaira és a lexikonok szócikkeire támaszkodtam, valamint a Szentendre történetével foglalkozó helytörténészek, helytörténeti könyvtárosok, G. Sin Edit, Máté György és Pethő Zsoltné Németh Erika 1990 utáni munkáira. Emellett felhasználtam néhány újabb keletű szakcikket, doktori értekezést, illetve helyismereti munka Ábrányira vonatkozó részeit. Szentendrén, a Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtárban megtalálható – így rendelkezésemre állt – a költő szinte minden verseskötete és fontosabb műfordításai korabeli kiadásban, ahogy testvérbátyja, ifjabb Ábrányi Kornél néhány műve is, valamint édesapjuk, idősebb Ábrányi Kornél zenetörténeti munkái. A Ferenczy Múzeumi Centrum Történeti Dokumentáció Gyűjteményében fellelhető Ábrányi-hagyaték – fényképek, újságcikkek, levelek – szintén segítette munkámat. Tanulmányom gerincét azonban a képanyag adja, ezért azt – a magyarázatul szolgáló képaláírásokkal együtt – különösen ajánlom

az olvasó figyelmébe, kiemelve Ürmös Lóránt képeslapgyűjteményének ritka és értékes darabjait. Eredetileg a kiállítási táblókon tematikus csoportokba rendeztem az Ábrányi Emil életét és munkásságát, valamint családját bemutató részeket, melyeket itt összevontam nagyobb egységekbe. A fontosabb helyi vonatkozások után a feleségére, Wein Margitra vonatkozó néhány adat, majd a nagy múltú nemesi család és a magyar kultúrában híressé vált Ábrányiak története következik, némi zenetörténeti kitekintéssel. Ezután Ábrányi Emilt mint költőt, műfordítót, színműírót mutatom be, aki nem mellesleg az operák világában is otthonosan mozgott. A következő részben újságírói, szerkesztői és politikusi tevékenységét vázolom fel – érintve egy tanulságos, a zsurnaliszta tekintélyét megtépázó esetet. A korabeli budapesti név- és lakcímjegyzéket böngészve érdekes volt számomra az Ábrányi nevet viselők lakhely és foglalkozás szerinti változatossága, ezért – a nyári lakhelyül szolgáló dunakanyari településeken történtek mellett – a fővárosi témának is szentelek egy rövid részt.

A villa. Az Ábrányi házaspár Szentendrén

Ábrányi Emil (1. kép) a maga korában igen népszerű volt: patetikus hangú, hazafias versein nevelkedett a századforduló fiatal nemzedéke, ám napjainkban inkább csak műfordítóként tartjuk számon. Tiszteletére 1959. május 24-én emléktáblát helyeztek el egykori villájának falán (1. tábla 4 és 5).⁴

Egy régi képeslapon, enyhe magaslaton tágas úri lak, helyi szóhasználatul „kastély” látható. Nem tudjuk, hogy az épületet ki emelte, de a 19. század végén már állhatott. Egy 1900. szeptember 23-i keltezésű levelezőlapon az épület még Heidelberg-villa néven szerepel, ugyanez év őszétől viszont már híres lakói voltak, Ábrányi Emil és felesége, Wein Margit operaénekes személyében. Ugyanis egy másik, 1906 novemberében feladott képeslapon az „Ábrányi-kastély” felirat olvasható. Ennek egy példányát éppen Ábrányi Emil küldte egy budapesti címre, a hátoldalon tudatva a címmel, hogy szentendrei tartózkodásukat decemberig meghosszabbítják (1. tábla 1–2).

A házaspár 1920-ig, a költő haláláig használta a villát, azután az özvegy eladta. A körülötte lévő szép, nagy kertben a művésznő a virágokat ápolva

■ ¹ *Stéger Ferenc és az opera világa*. 2024. 10. 25. – 2025. 03. 09. Kurátor: Dr. Fábíán Laura.

² *Száz éve halt meg Ábrányi Emil (1850–1920)*. A nagy méretű paravánokon, valamint vitrinekben bemutatott anyagot sajnos csak kevesen láthatták, mert nem sokkal elkészülte után a könyvtár a járványhelyzet miatt bezárt.

³ *PEMETE*, https://pemeti.blog.hu/tags/Ábrányi_Emil (letöltve: 2025. 05. 16.).

⁴ Pethő–Sin 1990: 5.

1.

2.

3.

4.

5.

1. tábla: 1: Ábrányi-villa. Szentendrei képeslap, 1906. november 9. (Ürmös Lóránt magángyűjteménye); 2: a képeslap hátoldala. A feladó: Ábrányi Emil (Ürmös Lóránt gyűjteménye); 3: Ábrányi Emil: *Ábrányi Emil költeményei*. Budapest: Singer és Wolfner, é. n. A belső címlapon dedikáció ifj. Dezső Ferencnek Ábrányi kézírásával, 1917-ből (Ferenczy Múzeumi Centrum könyvtára); 4: a szentendrei szülőotthon az 1990-es években (Miser István felvétele); 5: dombormű az Ábrányi-villa kerítésén, Szamosi Soós Vilmos alkotása (Wein Sarolta fotója).

1. kép: Ábrányi Emil az 1910-es évek elején. Székely Aladár felvétele (Petőfi Irodalmi Múzeum)

gyakran fakadt dalra, a közelben lakók örömére. A feljegyzések szerint előkelő vendégek is jártak náluk, például a neves zeneszerző, Puccini.⁵ Az épület az 1930-as években Goldberger Leó óbudai textilgyáros tulajdona lett. A háború után egy ideig óvoda, majd szülőotthon működött benne. A rendszerváltást követően sokáig üresen állt. A Szentendrei Festők Társasága megalakulásának hetvenedik évfordulóján, 1998-ban dr. Török Katalin művészeti író és galériatulajdonos emlékeztető pop-up kiállítást rendezett az egykori szülőotthon falai között, *Művészet inkubátorban* címmel. Napjainkban a villa magántulajdonban van.⁶

Szentendrére költözvén Ábrányi tevékenyen részt vett a városi közéletben. Több tisztséget is betöltött, például az 1913-ban alakult Szentendrei

Városfejlesztő Egyesület öt kérte fel elnökének. Élénk kapcsolatban állt a település kulturális életében szerepet vállaló lakosokkal. Barátja volt dr. Horváth Ákos, a későbbi városi énekkar, az ún. Horváth-nyolcas vezetője, aki több Ábrányi-verset megzenésített. Dr. Dezsőfi Ferenchez, a szentendrei politikai, irodalmi és színházi élet közismert egyéniségéhez fűződő kapcsolatát a Ferenczy Múzeumban őrzött, dedikált Ábrányi-kötet tanúsítja (1. tábla 3).⁷

A partner és feleség: Ábrányiné Wein Margit

A házaspár mindkét tagja – az országos híró költő és a népszerű operaénekesnő – a maga idejében igazi sztárnak számított. Megjelenésük minden bizonnyal feltűnést keltett a városban (a hírt a helyi sajtó is közölte).⁸ Ábrányiné a férje mellett szintén bekapcsolódott a Szentendrei Városfejlesztő Egyesület munkájába. Neve fel-feltűnik a lapokban később is, a világháború alatt. Mivel a sebesültek ápolását a városnak kellett biztosítania, többször közadakozásra szólították föl a lakosságot. Erről tudósított a *Szentendre és Vidéke* 1914. szeptember 6-i és 27-i száma:

„Néhány adomány: Kada Mihály plébános egy üveg bort, Ábrányi Emilné egy kosár paradicsomot és egy kosár barackot, dr. Weresmarthy Miklósné tizenkét törölközőt, hat szappant és két köpöcsészt adományozott.”⁹

Két évvel később a szentendrei hadikórház részére szolgáltatott adományokról számolt be a *Szentendrei Újság*. Eszerint Ábrányi Emilné, mások mellett, 20 koronát adott cigarettára.¹⁰ Wein Margit (Lesnyek, 1861. december 15. – Budapest, 1948. november 27.)¹¹ a Színészeti Tanoda (a mai Színházművészeti Egyetem elődje) opera tanszakán végezte tanulmányait. 1882-ben ment férjhez Ábrányi Emilhez. 1884-ben előbb a Nemzeti Színház, majd az ugyanabban az évben megnyíló Operaház tagja lett. 1917-től a Zeneakadémia tanára, ekkoriban vált meg az Operaháztól.¹² Korának ünnepeit énekesnője volt, Bécsben és Kolozsváron is vállalt vendégszerepléseket. 1897-ben a Theater an der Wien színpadán, a *Bajazzókban* Neddát énekelte.

■ 5 Pethő 1996: 37.

6 PEMETE, https://pemetete.blog.hu/2020/05/28/az_abranyi-villa_szentendren (letöltve: 2025. 07. 24.).

7 Pethő–Sin 1990: 5.

8 A képviselő-testület 1906. december 31-i ülésének jegyzőkönyvében is rögzítették Szentendrére költözésük hírét. Sin 2000: 24.

9 Idézi Sin 2000: 46.

10 Sin 2000: 50.

11 Pethő 2006: 162; „Ábrányiné Wein” szócikk 1994: 13. Eltérő születési adatokat közöl a Schöpflin Aladár által szerkesztett *Magyar Színművészeti Lexikon*, mely szerint Wein Margit 1864-ben született Budán: „Ábrányiné” szócikk 1929: 25.

12 „Ábrányiné” szócikk 1929: 25.

Elsősorban szubrettként volt sikeres, de fellépett a *Carmen* címszerepében is.¹³

Ábrányinét a kor szokása szerint több képes levelezőlap megörökítette kosztümben (2. tábla 1 és 4). Az egyikén a fényképe mellett férje kézzel írt sorai olvashatók: „Én ma nagyon vártam a leveledet, de már úgy látszik, hiába...” (2. kép).

2. kép: a költő üzenete feleségének, Wein Margit arcképével, 1890 (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár [továbbiakban: FSZEK], Budapest Gyűjtemény)

Ábrányi Emil közel félszáz verset írt Wein Margithoz. Legtöbbjük – a Margit-ciklus költeményei, *Dalok a fészekből*¹⁴ alcímmel – házasságuk első két évtizedében, 1881 és 1902 között keletkezett. Ha röviden, prózában kellene összefoglalni tartalmukat, legjobban talán a költő által is gyakran használt ellentétes hangulatú kifejezésekkel, képekkel lehetne ezt megpróbálni: a viharos, sötét múlt szemben a csendes, boldog jelennel; a szerelem, a hűség mint menedék az élet megpróbáltatásai előtt; a család, az otthon mint fészek, oázis; a világban tapasztalható nyomor és szenvedés és az előlött érzett fájdalom, amely megkeseríti a saját, személyes boldogságot... Több költemény szomorú témája a második gyermekük, Gáborka elvesztése fölött érzett gyász és a vigasztalódás vágya. Ám amint a példák mutatják, ebben a megfogalmazásban, a hétköznapiak nyelvén ezek igencsak közhelyszerűen hatnak. Ábrányi viszont értette a módját, hogy érzéseit megfelelő szavakba, rímekbe és ritmusba, szép formába öntse, hatásosan közvetítse.

Szerelmi lírája kapcsán Pintér Jenő irodalomtörténész jól összefoglalja Ábrányi költészetének lényegét, legfőbb jellegzetességét, a romantika drámaian szélsőséges látásmódját:

„Epedő hangú szerelmi vallomásait későbbi nejehez intézte, családi boldogságát zengő verseiben hitvestársának emelt emléket. Amilyen pesszimizmának mutatkozott a társadalom igazságtalanságait ostromozó, nem egyszer világfájdalmas ódáiban, elégiáiban és elbeszélő költeményeiben, olyan meleg érzelmekkel zendítette meg dalait, ha szeretteiről szólt.”¹⁵

Illusztrációképpen álljon itt Ábrányi egyik Wein Margithoz írott verse kapcsolatuk kezdetéről, 1881-ből:¹⁶

„Oly szép, mikor bús, hosszú éjszakára
A láthatárt új hajnal fogja át.
Pirúl az ég s az ébredő, setét föld
Boldog sejtésben sírja harmatát.

Mikor rám néztél, mélyen elpirultál,
Míg szép fejed szelíden meghajolt.
Ó kedvesem! E bűbajos pirosság
Kezdődő üdvöm hajnalpírja volt!

Ha gondolok rá, nedvesül az arcom.
Halk permetegként hull a könny oda.
Ne félj! E könny itt hajnalodni kezdő
Boldogságomnak csendes harmata.”

Az Ábrányi-felmenők. Három generáció a kultúra szolgálatában

Az Ábrányi-család gyökerei egészen a 13. századig nyúlnak vissza, bár a családnév az idők során többször változott. Nevük a 19. század közepéig Eördögh (vagy Eördegh) volt, lászlófalvi előnévvel. Nemesi címüket IV. Bélának köszönhetik, aki a tatárjárás idején véghez vitt hőstettéért 1250-ben a turóci vár Bobovnik (későbbi nevén Lászlófalva) nevű földjét adományozta egyik – a Velits családdal közös – ősüknek.¹⁷ Később az ő Pál nevű leszármazottját (1422) nevezték Eördöghnek (3. kép).¹⁸ A családtörténet e távoli múltba vesző részleteit azért érdemes felidézni, mert hozzájárulhattak Ábrányi Emil szemléletének alakulásá-

¹³ További fontos szerepei: *Parasztbecsület* – Lola, *Bohémek* – Musette (2. tábla 2 és 3), *A hugenották* – Valois Margit, *A sevillai borbély* – Rosina, *Rigoletto* – Gilda, *Hamlet* – Ophelia, *Az ezred leánya* – címszerep, *Tell Vilmos* – Matild, *Bánk bán* – Melinda, *Hunyadi László* – Gara Mária, *A varázsfuvola* – Papagena, *Figaro házassága* – Cherubin, *Don Juan* – Zerlina, *Az afrikai nő* – Juez, *A portici néma* – Hercegnő, *Lammermoori Lucia* – címszerep. „Ábrányiné” szócikk 1929: 25.

¹⁴ Ábrányi 1903: 83–156.

¹⁵ Pintér 1934: 487.

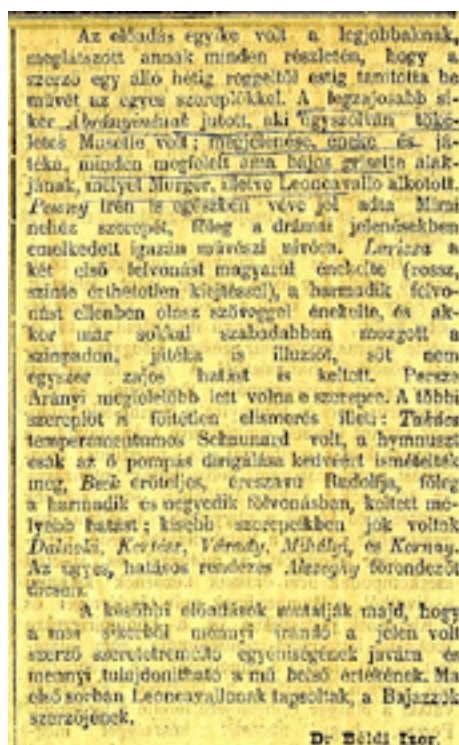
¹⁶ Ábrányi 1881: 187.

¹⁷ „Velits” szócikk 1932: 75.

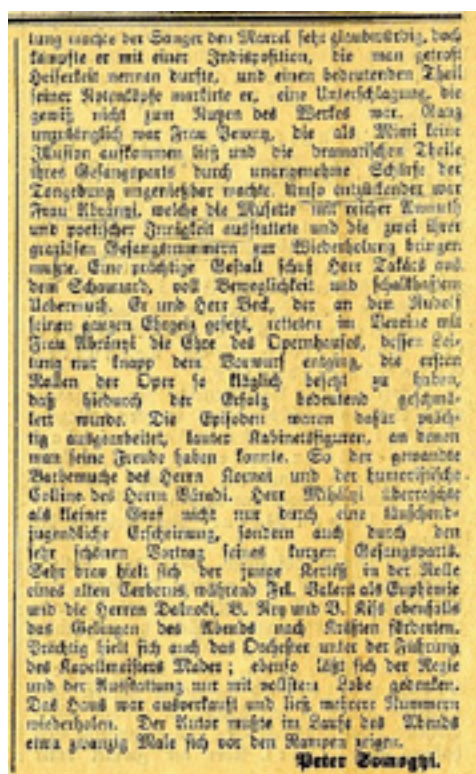
¹⁸ „Eördögh család” szócikk 1868: 220; „Eördögh” szócikk 1894: 196.

1.

2.

3.

4.

2. tábla: 1: Aradon, 1901-ben feladott képeslap Wein Margit kézírásával (Ürmös Lóránt magángyűjteménye); 2: kritika Leoncavallo *Bohémek* című operájának előadásáról, Ábrányiné mint Musette méltatásával, a *Pesti Hírlap* 1897. november 28-i számában (FMC TD 73.1.4); 3: beszámoló a *Bohémek* budapesti bemutatójáról német nyelven, gót betűkkel, Peter Somogyi aláírással (FMC TD 73.1.1); 4: Ábrányiné színpadi kosztümben, 1901 körül (Ürmös Lóránt gyűjteménye).

hoz, melyben a hazaszeretettel párosuló nemesi büszkeség és tekintélytisztület legalább annyira jelen volt, mint a világpolgári és demokratikus érzelmek.

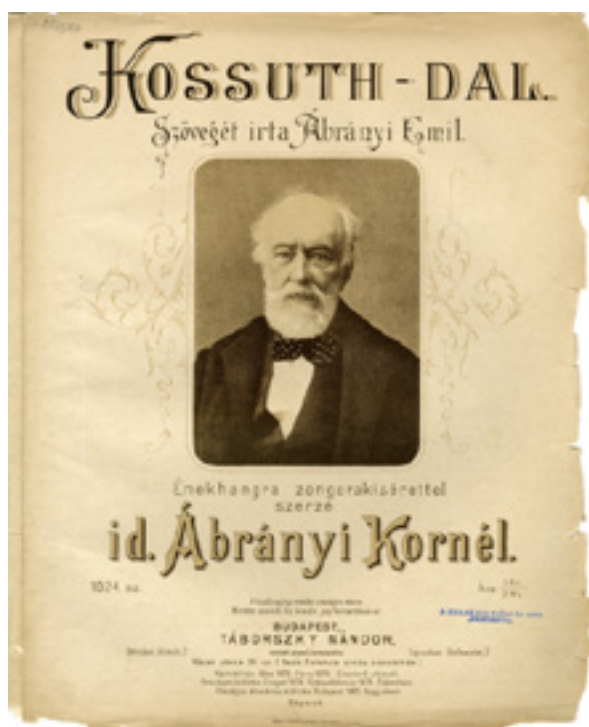
3. kép: „Ábrányi de Lászlófalva.” Nyíllal átlőtt, ugró szarvas az Eördögh (később Ábrányi) család címerében. A kastélyukon lévő, 17. századból származó festmény után (MNMKK OSZK, Digitális Képtárház)

Eördögh Alajos, Szabolcs vármegye jegyzője (majd alispánja) 1843-ban ősei nevét egyik birtoka, Nyírábrány után Ábrányira változtatta. Fiai, Aurél szolgabíró, Kornél zeneműíró és Emil, a szabadságharc kiváló hírlapírója, valamint unokái, Kornél és Emil is ezt a nevet használták.¹⁹

Otthonuk a reformkori magyar szellemi élet egyik központja volt, ahol gazdag könyvtár és a zenéhez is értő német és cseh háztanítók biztosították a fiatalok magas színvonalú oktatását. A nyírábrányi kastélyt Eördögh Alajos építtette az 1800-as évek elején. Elegánsan berendezett termeiben megfordultak a magyar verbunkos muzsika hős-korának legendás képviselői (Lavotta János, Bihari János), valamint az ennek háttérét képező „barna zenekarok jelesebb vezérei s naturalistái”,²⁰ mint Boka Károly, Kossuth Lajos kedvenc cigányprímása, vagy a szintén debreceni Martinovics Péter, a korban felkapott Martinovics-nóta feltételezett szerzője.²¹

Számba véve e történelmi előzményeket, elképzelve a korabeli vidéki nemesi kúriák világát, érdemes eltűnődni azon, hogy milyen sokféle – egymásnak néha ellentmondó – kulturális hatás érthette az Ábrányi fiúkat, és e hatások hogyan formálták érdeklődésüket, nézeteiket, egyéniségüket. Annyi bizonyos, hogy a családban a politizálás mellett nemzedékeken átívelő hagyomány lett az irodalom, a színház és a zene szeretete, sőt – az alább tárgyalt három generáció képviselőinek esetében – e művészetek aktív művelése.

A kronológiát félretéve kezdjük az áttekintést az élete alkonyán szentendreivé lett – és azt e városban befejező – Ábrányi Emillel (1850–1920), mivel történetünknek ő a „főhőse”. Szimbolikusan már megszületésének időpontja kijelölte az útját, s a nagy költőelőd, Petőfi Sándor követőjévé tette, ugyanis hozzá hasonlóan Ábrányi is a december 31-éről január 1-ére virradó éjszakán látta meg a napvilágot.²² A fővárosban született, de gyermekéveit a Nyírségben, „Szent-György-Ábrányban nagy-atyjánál töltötte s csak akkor került ismét

4. kép: a *Kossuth-dal* kottájának címlapja, 1880-as évek. A címlapon: Kossuth Lajos G. Ambrosetti műtermében, 1883 körül készült felvételen (FSZEK)

¹⁹ „Eördögh” szócikk 1894: 196.

²⁰ Ábrányi 1900: 173.

²¹ Galambosné 2018: 80.

²² Bár nem tudjuk pontosan, hogy Petőfi mely napon született, csak azt, hogy január 1-én keresztelték meg. Ábrányi esetében is kétes a születési év: különböző életrajzaiban eltérően adják meg, 1850-et vagy 1851-et tüntetve fel.

5. kép: ifj. Ábrányi Kornél: A „légy-ott”. Megjelent a Nemzeti Színház Könyvtára sorozatban 1873-ban (Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár)

Pestre, midőn a piaristák gymnasiumába adták föl, hol első tanulmányait végezte”.²³

Apai nagybátyja, idősebb Ábrányi Emil (1820–1850) verseket, elbeszéléseket jelentetett meg a korabeli lapokban, így például Kossuth *Pesti Naplójában*. Politikusként, lapszerkesztőként egyaránt szerepet vállalt az 1848-as forradalomban, és a bukás után csak azért nem szorgalmazták elfogatását, mert tüdőbajban haldoklott (nemsokára, mindössze harmincévesen halt meg).²⁴ Versét Kossuthról, a Kossuth-dalt testvére, idősebb Ábrányi Kornél zenésítette meg. Nyomatott kottájának címlapján az agg Kossuth fotográfiája látható (4. kép).²⁵

Ábrányi Emil – a költő – bátyja, ifjabb Ábrányi Kornél (1849–1913) író, újságíró, lapszerkesztő, majd országgyűlési képviselő számos vígjátékot és regényt írt (5. kép), és tollával a politikából is kivette a részét. A többek által használt Kákay Aranyos írói álneven – Kecskeméthy Aurélt követve és Mikszáth Kálmánt megelőzve – röpiratok és pamfletek szerzője volt. 1882-től a *Pesti Napló* főmunkatársa, 1888-tól főszerkesztője volt.

Kornél és Emil apja, a fentebb már említett idősebb Ábrányi Kornél (1822–1903) önkéntesként és nemzetőrként részt vett a szabadságharcban. Elismert zenetörténész, zeneszerző, zongoraművész, zenepedagógus volt. Kapcsolatban állt a kor híres magyar és külföldi zeneszerzőivel (Erkel Ferenc, Liszt Ferenc, Frédéric Chopin, Rózsavölgyi Márk). Több zeneelméleti tanulmány szerzője (3. tábla 1). Nevéhez fűződik az első jelentős zenetörténeti kézikönyv magyar nyelven, valamint a *Zenészeti Lapok* című folyóirat megalapítása, mely az ő szerkesztésében jelent meg 1860 és 1876 között. Hasábjain elismerően emlékezett meg Stéger Ferencről mint a korabeli opera kiemelkedő tehetségű előadóművészéről:

„Stéger, dacára, hogy már két évtized óta uralja ritka tenorhangjával a színpadokat, még ma is annyi erőt, bájt és hajlékonyságot tud önteni hangjába, minőt kevesen pályatársai közül. S a mi legfőbb előnye: az az előadás entusiasmusa, mellyel mindenkor hat és gyűjt.”²⁶

Ábrányi Emil fia, szintén Ábrányi Emil (1882–1970) – folytatva a családi hagyományokat – zeneszerző és karmester lett. A Magyar Királyi Zeneakadémián együtt tanult Bartók Bélával (3. tábla 2). Később külföldi (főleg német) operákban vezényelt, és egy időben a budapesti Operát igazgatta. Számos zenekari művet, daljátékot és operát szerzett, köztük a *Paolo és Francesca* címűt édesapjával közösen, aki a mű szövegkönyvét írta (6. kép).²⁷

6. kép: rokonok és munkatársak. Ábrányi Emil író és fia, ifj. Ábrányi Emil zeneszerző és karmester (Liszt Ferenc Zene-művészeti Egyetem központi könyvtára, Fotógyűjtemény; magántulajdon, a fényképész ismeretlen)

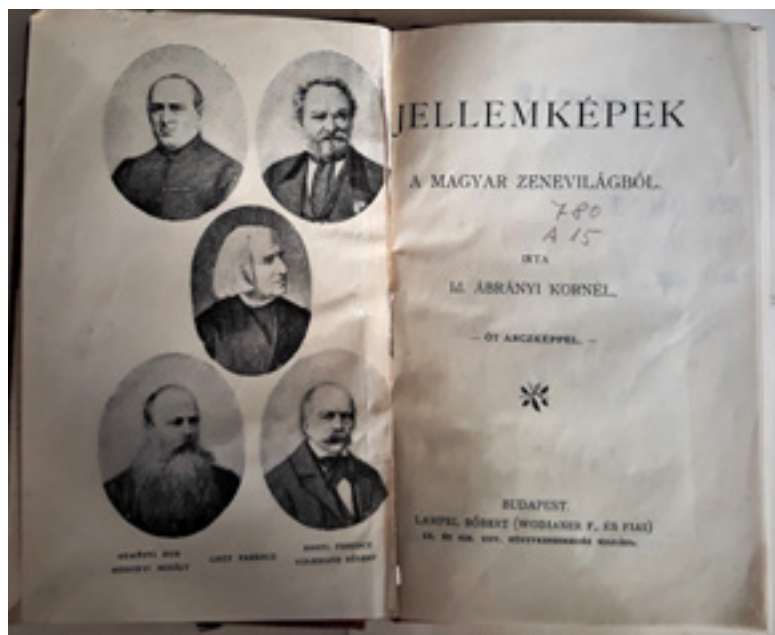
²³ Szinnyei 1891: 32.

²⁴ Hegedüs 1976: 222.

²⁵ Ábrányi – id. Ábrányi [188?]: 1.

²⁶ *Zenészeti Lapok*, 1871. 10. 29., 77.

²⁷ „Ábrányi Emil, ifj.” szócikk 1994: 13.

1.

2.

3. tábla: 1: Id. Ábrányi Kornél: *Jellemképek a magyar zenevilágból*. Budapest: Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai), 1900. A belső borítón Reményi Ede, Mosonyi Mihály, Liszt Ferenc, Erkel Ferenc, Volkmann Róbert portréjával (Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár); 2: Thomán István és zeneakadémiai tanítványai 1901-ben – az álló sorban balról a harmadik Bartók Béla, jobbról a harmadik ifj. Ábrányi Emil (FSZEK, Budapest Gyűjtemény).

**Romantika és modernizmus határán. Költő,
műfordító, színműíró**

Ábrányi Emil a maga korában nemcsak remekbe szabott műfordításairól, forradalmi hevületű szavatairól és szónoklatairól volt híres, hanem romantikus hangvételű rímeseiről is. Kétségtelen, hogy ő a magyar verselés egyik legnagyobb formaművésze – ahogy azt róla írt nekrológjában Kosztolányi Dezső egy zenei hasonlattal élve kifejtette:

„Ábrányi Emil mint nyelvalkotó halhatatlan. Vannak kitűnő szó-zenészeink, a magyar nyelv megtalálta a maga hegedűseit, gordonkásait, trombitásait és hárfaművészeit. Ő a zongoraművész, a prestissimo és andante, a fortissimo és a rubato, a staccato és a vad futamok remekmestere.”²⁸

A lapokban megjelent írásai hamar hírt szereztek nevének, így költeményeit már 1876-ban önálló kötetben adhatta ki.²⁹ 1881-ben napvilágot látott verseinek második gyűjteménye³⁰ (13. kép), 1884-ben pedig egy harmadik kötet, a *Teréz és kisebb költemények*.³¹ 1888-ban a Pallas Társaság adta ki verseskötetét *Szabadság – haza* címmel,³² amit alig egy év múlva követett a *Márcziusi dalok és egyéb költemények* Lampel József kiadásában.³³ Verseinek életében megjelent legteljesebb kiadása a Singer és Wolfner Irodalmi Intézet által 1903-tól több ezer példányban megjelentetett *Ábrányi Emil költeményei* (11. kép).³⁴ Számos külföldi opera és dalmű szövegkönyvét ő magyarította (4. tábla 1). Fordításai e téren szintén időtállóan bizonyultak, néhányval ma is találkozhatunk színpadjainkon. Költőként viszont már alig emlékszünk rá.

„Vannak merőben érthetetlen jelenségek az irodalomtörténetben; így nem lehet sehogy sem magyarázni, hogy Ábrányi Emil hogyan maradt ki a köztudatból. Hosszú éveken keresztül ő volt a legnépszerűbb költő, az ifjúság lelkesedett érte, neve és életműve jelentette a haladást, a nagyvilágiasságot a provincializmussal szemben, ő volt a testet öltött franciás szellem [...]”

– írta róla összefoglalóan Hegedüs Géza az 1970-es években.³⁵ Mértékadó újabb kori monográfiája nem lévén, a továbbiakban főleg őt idézem.

Akárcsak vele azonos nevű nagybátyjának, példaképe neki is Victor Hugo volt. Kevéssé romantikus, sőt posztmodern korunkban már furcsának és túlzónak érezzük a szüntelen pátoszt, a szép eszmék iránti elragadtatást, és talán kicsit gyanúsnak is a megalkuvás nélküli becsület emlegetését, a mámoros hazafiságot (4. tábla 1), bár nála ez (többnyire) nem irányul más nemzetek,

7. kép: Ábrányi Emil *Kossuth sirja* című versét előadja Vágó Béla, 1911 körül (Gramofon Online, https://gramofononline.hu/1944076971/kossuth_sirja, letöltve: 2025. 06. 29.)

nemzetiségek boldogulása ellen. S néha ugyan fenntartásokkal, de elfogadjuk a nagy emberi példák tisztelőt.

Valóban volt benne sok szónokias, sőt teatrális. Emellett – amint Hegedüs megállapítja – versei gyakran túl hosszúak: „Ábrányi nem tud szabadulni saját szavainak zengő szépségétől.”³⁶ Tény, hogy sok verse igazán szavalásra való, és saját korában mind a hivatásos színészek, mind a műkedvelők előszeretettel tűzték műsorukra (7. kép). Nem volt modern költő, de „ő volt a Vörösmarty-típusú romantika végső jelentékeny alakja”.³⁷

„És maradt egy nagy költői öröksége, amelyet régóta senki sem olvas, senki sem idéz. Kár érte. [...]”

²⁸ Kosztolányi 1920: 223.

²⁹ Ábrányi 1876.

³⁰ Ábrányi 1881.

³¹ Ábrányi 1884.

³² Ábrányi 1888.

³³ Ábrányi 1899.

³⁴ Ábrányi 1903. Digitalizált formában elérhető a Magyar Elektronikus Könyvtárban: <https://mek.oszk.hu/00500/00582/00582.htm> (letöltve: 2025. 07. 06.).

³⁵ Hegedüs 1976: 222.

³⁶ Hegedüs 1976: 224.

³⁷ Hegedüs 1976: 224.

az Ady előtti kor egyik legjobb és nagyon rokon-szenves költője volt, akinek nyelvi gazdagsága és formai szépsége indokoltá tenné, hogy végre újra felfedezzük.”³⁸

Máig megmaradt viszont a köztudatban vele kapcsolatban, hogy halhatatlan művek kitűnő fordítója (8. és 9. kép). Legtöbbször az ő tolmácsolásában játszották nálunk Rostand műveit (*Cyrano de Bergerac*, *Sasfiók*), miközben – Hegedüs Géza szellemes és kissé pikírt megfogalmazása szerint –

„[...] arra senki se gondol, hogy Ábrányi legalább olyan jó költő volt, mint a hasonlóképpen nem legelső közé tartozó Rostand; és talán van, aki megjegyezte, hogy Byron főműveit, a Don Juant meg a Manfrédot is az ő fordításában olvasta.”³⁹

Tényleg igaz, amit Hegedüs állít:

„vannak művek, amelyeket el sem tudunk képzelni másképpen, mint az ő szavaival.”⁴⁰ Ahogy például a *Cyrano* híres orrmonológjának szállóigévé vált sorait: „Mert magamat kigúnyolom, ha kell, / De hogy más mondja, azt nem tűröm el!”⁴¹

8. kép: Lord Byron *Don Juanja* a Remekírók Képes Könyvtára sorozatban. Ábrányi Emil fordítása (Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár)

9. kép: Byron *Manfréd* című költeménye a Magyar Könyvtárban. Fordította: Ábrányi Emil (Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár)

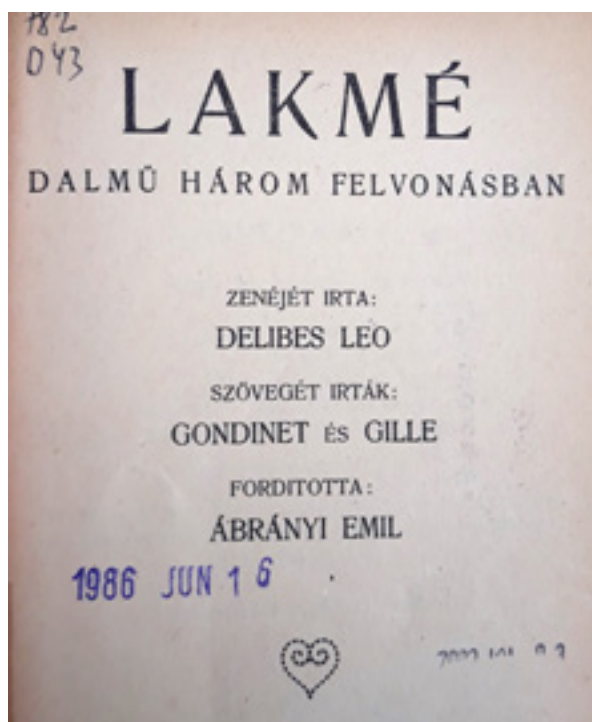
Mint fentebb már jeleztem, Ábrányi librettistaként is igen keresett volt. Az operák szövegkönyvét gyakran önállóan kiadták (10. kép). A librettóírásnak szigorú szabályai vannak, köztük a legfontosabb, hogy a szöveg a zeneiséget szolgálja. Ám a szövegkönyv írójának nemcsak zenei, de színpadi ismeretekkel is rendelkeznie kell. Az énekelhetőségnek megfelelően a karakterekre, sokszor egyes előadóművészekre szabja, alakítja a mű szövegét. Költőnk jelentős műveket alkotott ebben a műfajban. Ő ültette át nyelvünkbe a leghíresebb Bizet-opera, a *Carmen* szövegét, és tőle származik a francia zeneszerző korábbi operájának, a *Gyöngyhalásznak* a magyarítása is. Csakúgy, mint Wagner *Trisztán és Izoldája*, amit 1901-ben mutattak be a budapesti Operaházban, vagy a Brit Indiában játszódó Delibes-opera, a *Lakmé* fordítása.

³⁸ Hegedüs 1976: 225.

³⁹ Hegedüs 1976: 222.

⁴⁰ Hegedüs 1976: 225.

⁴¹ Rostand 1986: 40.

10. kép: Leo Delibes legismertebb operájának szövegkönyve, belső címlap. Operaházi Könyvtár sorozat, 28. füzet (Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár)

Sok korabeli színpadi mű egzotikus tájakra, legendás korszakokba repíti a közönségét (India, Ceylon szigete, Andalúzia, Sevilla környéke vagy Britannia kelta mítoszvilága). Jellemző volt ez a 19–20. század fordulójának ízlésére, érdeklődésére. Gyakori volt az Európán kívüli motívumok és stíluselemek felhasználása. Oka lehetett ennek egyfelől az ismeretlen bűvölete, másfelől az eltérő kulturális formák felértékelődése, amihez elsősorban a gyarmatosítás és a globalizáció kínált fogódzkodókat. A távoli kultúrák megismerése vezetett oda, hogy a 20. században egyenlőnek ismerték el az európai és az Európán kívüli művészetet. Az egzotizmus tehát – és annak talán legismertebb megnyilvánulása, az orientalizmus – az európai művészetben nem elsősorban dekoratív szerepet játszott, inkább a modern nyugati ember fantáziáinak és vágyainak megjelenítésére szolgált. Mindez összecsengett Ábrányi világlátásával, bár nála ez is politikai felhangot kapott, amit néhány versének felidézésével lehet szem-

léltetni. Témájukat, címadó hőseiket jól nyomon követhetően a korabeli sajtóhírek ihlették.

*Abangó*⁴² például egy „vad zulu harcos” volt, aki a britek dél-afrikai hadjárata során a gyarmati hadseregben szolgáló francia Louis Napoléon herceget megölte. *Csetevájó*⁴³ (Cetshwayo), a britek által elűzött király alakja szintén az angol-zulu háborúról szóló híradások által vált ismertté. Vele a költő mélyen együttérzett, becsülve benne a bátorságot és a lázadást az erőszak ellen, a hősiek szembefordulást a túlerővel.

„Szegény vad ember! ... London piacán
Ketrecbe zárva hurcolnak majd szerte,
S a gúnyos raj kacagva rád mutat:
»Ez az, ki Angliát kihívni merte!«
De bár a mob szembe csúfolja gyászkod,
Én némán nézlek és szánom bukásod;
Szívem megindul és sajogva fáj:
Szegény vad felség...! meztelen király!”

Szimbolikusan tekinthető, s ugyancsak a szabadságról és méltóságról szól a *Hegy és király*⁴⁴ című költemény, melyben Ahmed Kaleb, az indus fejedelem látogatóba megy a hatalmas Dwalagíri-hez, de a hegy nem hajlandó megalázkodni előtte. Minden bizonnyal a magyar közelmúltra utal *Efialtesz*,⁴⁵ a kitett gyermek, egy spártai torzszülött mitikus alakja, aki a pusztában magára hagyatva élt, majd a perzsákat győzelemre segítette.⁴⁶ Az előbbi két alakkal közös benne az úzottság, valamint az alávetett helyzet, a lebecsültség és a civilizációból való kirekesztettség.

Költői, műfordítói tevékenysége mellett Ábrányi néhány önálló színpadi művet is írt, például *A váróteremben* című dramolettet, mely 1872-ben – a szerző még csak huszonkét éves volt ekkor – „előadatott a nemzeti színházban” [sic!],⁴⁷ és nyomtatásban is megjelent a Nemzeti Színház Könyvtára sorozatban.⁴⁸ Később drámaíróként „ismételten kísérletezett”: 1882-ben *Az első* című ötfelvonásos drámáját vitték színre, ugyancsak a Nemzetiben.⁴⁹ Ezt követte 1886-ban *A végrehajtó* című egyfelvonásos, mely sokáig műsoron maradt. Ezek – akárcsak bátyja, Kornél színművei – többnyire tanító jellegűek, egyértelmű erkölcsi tanulsággal szolgálnak, amit ajánlatos követni mindenkinek, ha az életben szeretné elkerülni a nehézségeket, netán a tragédiát. A séma a klasszikus színművekhez hasonló: a bonyodalmat

⁴² Ábrányi 1881: 27–29.

⁴³ Ábrányi 1881: 45–46.

⁴⁴ Ábrányi 1903: 233–236.

⁴⁵ Ábrányi 1903: 162–164.

⁴⁶ Neve az árulás szimbólumaként feltűnik *A kőszívű ember fiai* című Jókai-regényben is.

⁴⁷ Szinnyei 1891: 33.

⁴⁸ Ábrányi 1872.

⁴⁹ „Ábrányi Emil” szócikk 1929: 23. (Korábbi említése: Szinnyei 1891: 34. h.)

4. tábla: 1: Ábrányi hazát és szabadságot ünneplő versének részlete a *Szentendre és Vidéke* címlapján, 1912 márciusában (Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár); 2: *A cremonai hegedűs* című vígopera a Debreceni Városi Színház plakátján, 1897-ben – szövegét a francia nyelvű librettó alapján írta Ábrányi Emil (Europeana); 3: Ábrányi Emil *A végrehajtó* című vígjátékának szereposztása a Debreceni Városi Színház hirdeteményén (Europeana).

legtöbbször egy félreértés vagy személycseré okozza, ez azonban a darab végén tisztázódik, és mindenki megkönnyebbül.

A színlapokon gyakran használt kifejezés, a dramolett a korabeli szóhasználatban a rövidebb, többnyire egyfelvonásos színpadi műveket jelöli. Ezek hangvétele nem feltétlenül „drámai”, azaz tragikus, inkább nagyon is könnyed. Gyakran a közvéleményt leginkább foglalkoztató témát dolgozzák fel, sőt előfordul, hogy (hasonlón az alkalmi versekhez) konkrét politikai vagy akár parlamenti eseményre reagálnak. A *végrehajtó* című vígjátékot például pár évvel azután mutatták be, hogy az Országgyűlés elfogadta az 1881. évi LX. törvénycikket a bírósági végrehajtásról. Olyan népszerű lett, hogy még 1907-ben is játszották a közkedvelt – és a nagyobb vidéki városokban, így Debrecenben is sokat szereplő – Vedress Gyula főszereplésével (4. tábla 3). Ábrányi a végrehajtót pozitív figuraként mutatja be, hiszen ő menti meg a szegény özvegyet a gonosz hitelezőtől, aki a végrehajtás elengedése fejében annak nevelt lányát követeli magának nőül. Igaz, hogy ez lesz az utolsó ügye, mert egyszersmind fel is hagy kétes hírű mesterségével.

Költő a mindennapokban. Újságíró, szerkesztő és közszereplő

Az Ábrányi család sok szállal kötődött a művészetekhez, akárcsak a politikához. Tagjai között volt több író, zeneszerző, és előfordult festőművész is. Emellett természetes módon szerepet vállaltak a közéletben: újságcikkeket írtak fontos ügyekben, helyi vagy országos szintű képviselők voltak, különféle tisztségeket és hivatalokat láttak el. Ábrányi Emilnek tizenhat éves korában jelent meg az első költeménye a *Fővárosi Lapokban*,⁵⁰ ahol azután tíz éven át tudósítónak működött. Ha nem verset, akkor főleg színi bírálatokat írt. Neve gyakran szerepel a hasábkokon irodalmi társaságok, köztisztviselők tagjaként. 1873-tól 1879-ig a *Pesti Naplónál* az irodalmi és színházi rovatot vezette. Rendszeresen fellépett az 1876-ban alakult Petőfi Társaság rendezvényein, amint ezt például egy 1902. évi hirdetmény tanúsítja (12. kép). 1885-ben a Kisfaludy Társaság is tagjává választotta. Rövid ideig szerkesztette a *Figyelő* című szépirodalmi és kritikai lapot, majd a *Magyarország* című politikai lap munkatársa lett mint

11. kép: Ábrányi Emil költeményei, a szerző dombornyomásos arcképével (Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár)

tárcaíró és kritikus. E lap folytatásokban közölte Olaszországból és Németországból kelt útirajzait *Kóbor levelek* címen, Robin álnév alatt. A Petőfi Társaság heti közlönyét, a *Koszorút* szintén szerkesztette egy ideig.⁵¹ 1904-től 1907-ig *A Nap* című népszerű politikai napilap főmunkatársa volt.⁵² 1889-ben függetlenségi párti képviselőként a „Tisztelt Ház” tagja lett. Mondott néhány hatóságos beszédet, de a parlamenti szerepléstől már a következő évben visszavonult. Gyors kivonulása a politikai életből egy különös közjáték következménye. A demokrata és köztudottan németellenes Ábrányi 1890-ben látogatást tett Otto von Bismarcknál, a Porosz Birodalom akkorra már lemondott vezetőjénél, hogy interjút készítsen vele. Színes és ironikus, a „vaskancellárt” több ponton lejárató írása augusztus 13-án megjelent a *Budapesti Hírlapban*, sőt külföldi lapok is átvették, ám – mint utóbb felmerült – tartalmát tekintve nagyrészt hírlapi kacsa lehetett. A látogatás tényét ugyanis előbb Bismarck titkára, majd maga az érintett cáfolta az újsághoz intézett táviratában, amit a lapok szintén közöltek. „Ábrányi urat

⁵⁰ *Az anya álma*, 1866. 12. 14.

⁵¹ Szinnyei 1891: 33.

⁵² „Ábrányi Emil” szócikk 1967: 6.

12. kép: a Petőfi Társaság emlékülése Kossuth születésének 100. évfordulója tiszteletére (Ferenczy Múzeumi Centrum könyvtára)

nem ismerem; nekem soha sem jelentették be, tehát nem is fogadtam őt. Bismarck herceg.”⁵³ Ám Ábrányi válaszcikkében ezután is állította, hogy valóban járt Bismarck szülőfalujában, Schönhausenben, és szívélyesen elbeszélgetett az exkancellárral a háza kertjében, a tölgyfa alatt. Igaz, ígéretet tett neki, hogy az elhangzottakat nem hozza nyilvánosságra – egyébként is mint képviselő mutatkozott be –, de ő mégiscsak újságíró, és az ilyesféle „csekély indiszkréció [...] a zsurnalisztikában abszolúte nem szokatlan s mindenesetre menthető.”⁵⁴

Az igazság sosem derült ki. Az ellentétes nyilatkozatok és az utólagos, fiktív (név nélküli) gunyos beszámolók zűrzavarában nehéz megfejtetni, pontosan mi történt.⁵⁵ Ám az ügyből hatalmas botrány lett, az ellenlábások és az élclapok karikaturistái gátlástalanul tollhegyre tűzték kollégájukat (14. kép). Az eset annyira megtépázta Ábrányi tekintélyét, hogy kénytelen volt kilátásba helyezni a lemondását frissen szerzett parlamenti mandátumáról. Amit végül – állítólag választói

kérésére – mégis megtartott, de aktivitása az országos politikában ettől kezdve erősen lecsökkent.⁵⁶

Ábrányi még a 19. század végén is Petőfi szemével nézte a világot, gondolkodását az ő szabadságköltészete és a francia romantika szelleme hatja át: „közös vonása Petőfivel a király és a hóhér eszmeköre, [...] bár a szolgaságot emlegető, kényurakat átkozó gondolatvilág nem egészen illett bele a kiegyezés után következő békés évtizedek valóságába” – jegyzi meg politikai nézeteit taglalva a vele részben kortárs Pintér Jenő.⁵⁷ Majd találóan így összegzi véleményét: „Egy elkésett negyvennyolcas romantikus és egy korai nemzeti szocialista hangulatvilága verődik össze költészetében.”⁵⁸

13. kép: Ábrányi Emil újabb költeményeinek díszes, aranyozott borítója (Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár)

A *Budapesti Napló* híre szerint 1898-ban a költő saját maga szavalta el *Föltámadás* című versét a Munkás-Kaszinóban, „viharos hatással” (15. kép). Álljon itt ennek egy részlete:

„Van még szegény, kinek az ég alatt
Alig jut egy kis betevő falat,
Amíg mellette örülten mulatnak

⁵³ Idézi Fodor 2020: 6.

⁵⁴ Idézi Fodor 2020: 6.

⁵⁵ *Borsszem Jankó* 1890: 10.

⁵⁶ Fodor 2020: 8–9.

⁵⁷ Pintér 1934: 485.

⁵⁸ Pintér 1934: 486.

Más emberek, kik milliókat adnak
Habzó borokra, lóra, szeretőre?
Van még a földnek rabja? Börtön-öre?
Van koldus? Árva? Sinylődő beteg?
Ha van még: engem föl ne költsetek!”⁵⁹

Szintén Pintér idézi Hankiss János árnyalt megfogalmazását:

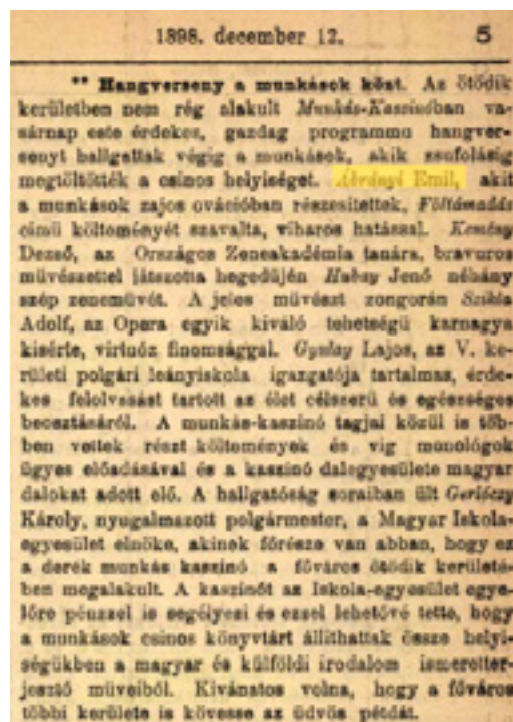
„Ábrányi abban a naiv meggyőződésben él, hogy a szociális kérdés vajadásáért csak a királyok s a magasabb társadalmi rétegek megátalkodottsága a felelős. [...] De nem veszi észre, hogy a szociális kérdés bonyolult gazdasági és társadalmi probléma, amelynek megoldása nemcsak jóakaratot, nemcsak reformeszmét, hanem időt, türelmet, tehetséget is követel. Zola, akit ünnepel, megmutatta az érem másik oldalát: azt, hogy a nyomor sokszor erkölcsi süllyedést von maga után.”⁶⁰

14. kép: egykorú karikatúra Ábrányi Emil Bismarcknál tett látogatásáról a *Borsszem Jankó* című vicclap 1890. augusztus 24-i számában (MNMKK OSZK, Elektronikus Periodika Archivum)

Élete végén Ábrányi személyesen megtapasztalta, „mit jelent a csőcselék uralma. [...] A proletárok diktatúrája őt is kegyetlenül meghurcolta”.⁶¹ A világháborút követő összeomlás idején neki is sorba kellett állnia az élelmiszerjegyekért, a Tanácsköztársaság alatt pedig – korábban szerzett érdemeit és nép iránti odaadását bizonygatva –

kérvénnyel fordult a helyi munkástanács elnökéhez, hogy kíméljék meg a zaklatástól, s részesüljön továbbra is kellő megbecsülésben, abban a „figyelmes bánásmódban”, mely „egy folytonos munka verejtékétől csillogó, hosszú, nyilvános pálya érdemének megfelelő” (5. tábla 1 és 2).

15. kép: hirdetés Ábrányi fellépéséről a Munkás-Kaszinóban. *Budapesti Napló*, 1898. 12. 12. (Arcanum)

Ábrányiak a Dunakanyarban és a fővárosban

Életének utolsó másfél évtizedét Ábrányi Emil jórészt Szentendrén töltötte. Feleségével a régi belvárostól kissé távolabb, az akkor még beépítetlen területen magányosan álló villában laktak 1906 és 1920 között (ma Ady Endre út 8. szám). Az oda vezető út 1913-tól máig a költő nevét viseli. „Szerette az ódon várost s ennek természeti szépségeit. Itt járt-kelt közöttünk szerényen, barátságosan... Itt is halt meg városunkban, amikor a hajóállomásra sietve összeesett” – olvasható egy visszaemlékezésben.⁶² Helyi népszerűségét az is mutatja, hogy Dumtsa Jenő polgármester után ő volt a második szentendrei polgár, akiről még életében utcát neveztek el.⁶³

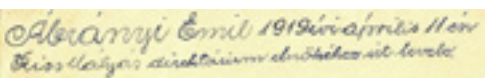
⁵⁹ Ábrányi 1903: 271.

⁶⁰ Pintér 1934: 488.

⁶¹ Pintér 1934: 489.

⁶² Idézi Pethő-Sin 1990: 5. Más forrás szerint „Ábrányi Emil a hajóhídon halt meg szívszélhűdésben, abban a pillanatban, amikor kiszállt a hajóból. Azt mondták, hazajött meghalni.” Pethő 1996: 37.

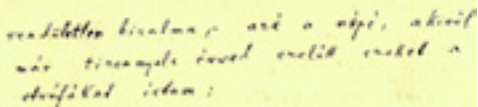
⁶³ Pethő 2006: 9.

73.2.4. *Agropyronella detrita*!

Hopp slykt behövt vara, högt är
 ettan värde förskat släpes tåglösa.
 Det oönskat är för oss att
 vatten muntan, emellan ögynsigen
 tåglös istället. Hopp slykt behövt
 vara med oss i vinstlöst, att
 ha en negativitet, som följt
 lund omfångar till, genom ett
 förtärligt, ha en muntan är
 igen vinstlöst, högt, högt istället
 med, tåglöst muntan igen
 vinstlöst vara, högt högt för
 med tåglöst vinstlöst, högt är.
 vinstlöst muntan vinstlöst, högt
 vinstlöst istället, istället vinstlöst

1.

Kerkhof volgeet je:
 Jie lere sang, kye, prairie,
 Oude vrede e helme mae:
 Nieuw vrede, sang vrede!
 Nieuw vrede, sang vrede!
 Nieuw vrede, sang vrede!
 Nieuw vrede, sang vrede!

A nyírt, a gyümölcsöt.
Aly kúrd is is is tőre alatt,
Selyem varrásokban varrások el,
Gyönyörű ibod, bogyó kel.
A nyírt kisküldő, nyírt-
En is a nyírt varrások.

All are a night, only calm
 from idyl with temptation
 by, held back little by
 I know him, and a garden?
 I like, saying, in the town,
 Through night, in the garden

2.

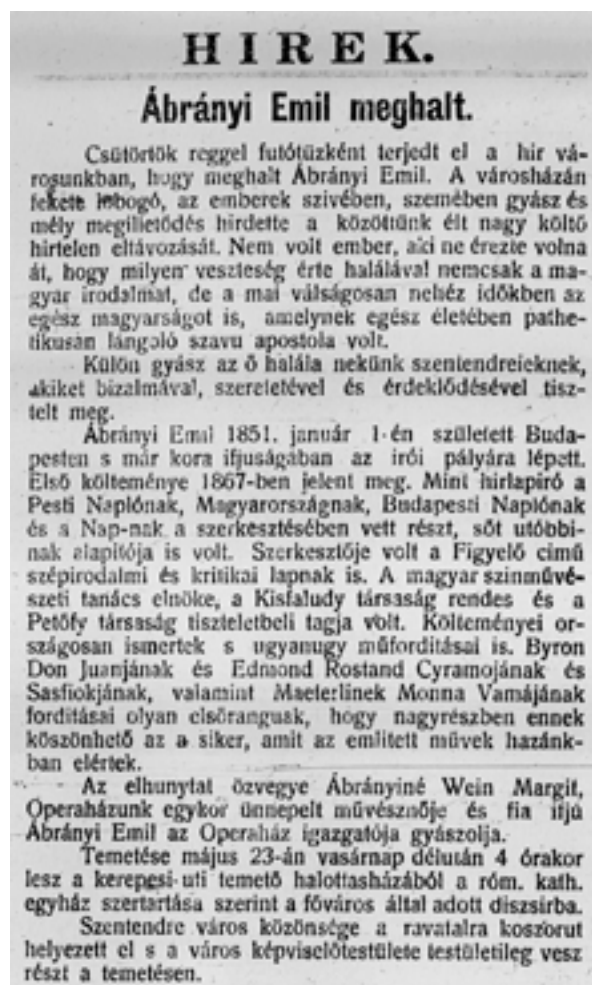
5. tábla: 1: Ábrányi Emil levele a szentendrei direktórium elnökéhez, 1919 áprilisában. 1. és 4. oldal (FMC TD 73.2.1); 2: a levél 2. és 3. oldala.

Más családtagok is megtelepedtek a Dunakanyarban. Ábrányi sógora, Wein Jakab olasz főkonzul szintén vett egy házat Szentendrén, a Dézsma utcában,⁶⁴ míg bátyja, ifjabb Ábrányi Kornél sokat tartózkodott Visegrádon. Ugyanis első felesége, ifj. Ábrányi Kornélné (született Schwartz Anna), aki egy budai halászmester leánya volt, 1882-ben vásárolt ott egy 303 négyszögöles kertet. Gyakran részt vettek helyi társasági eseményeken. Házasságukból egy fiú, a legifjabb Ábrányi Kornél (1878–1923), és két lány, Jozefin és Riza (Terézia) származott. Mivel Visegrád környéke királyi vadászterület volt, Ferenc József rendszeresen vadászott arrafelé, és be-betért a faluba. A visegrádi tartózkodásának emlékét megörökítő emléktáblát a hatvanötödik születésnapja alkalmából rendezett ünnepségen, 1895. augusztus 18-án avatták fel. Az avatóbeszédet ifj. Ábrányi Kornél mondta.⁶⁵

Míg a Dunakanyar jellemzően nyaralóhelyül szolgált az Ábrányi családnak, életük nagyobb része, fő tevékenységük a fővárosban zajlott. Amint erre a bevezetőben utaltam, az igen kiterjedt familia tagjai sok különböző helyen laktak Budapesten, főleg bérházakban. Érdekes megfigyelni, milyen sűrűn költöztek, és mely kerületeket részesítették előnyben.⁶⁶

Ábrányi Emil író 1880–81-ben a VI. kerületi Gyár utca 5. szám alá volt bejelentve, apjával, id. Ábrányi Kornél zeneakadémiai professzorral együtt.⁶⁷ Egy évvel később már a IV. (ma V.) kerület, Hatvani utca 3. szám alatt lakott.⁶⁸ Ismét egy év múlva, 1883-ban költözhetett a II. kerületbe, az Albert főherceg (ma Hunyadi János) út 4–6–8. szám alatt lévő ingatlanba.⁶⁹ A budai vár alján lévő otthona minden bizonnyal megfelelő volt számára, mivel huszonhárom éven át, 1906-ig élt ott.⁷⁰ Ez évben ugyan megvásárolta a szentendrei villát, ahol családjával leginkább tavasztól őszig tartózkodott, de Budapesten is maradt lakásuk, a téli időszakra. 1907-ben ismét költözésre adta a fejét, de nem igazán tette messzire székhelyét: a II. kerületi Fő utca 70. szám alatt lévő lakást vette meg.⁷¹ 1914-től 1916-ig pedig „Ábrányi Emil író, földbirtokos” budapesti lakhelye a VII. kerület, Damjanich utca 52. volt, akárcsak fiáé.⁷²

Zárásképpen érdemes visszatérni egy pár hír erejéig Szentendrére. Mint láttuk, Ábrányi rendszeresen részt vett a helyi közéletben, verseit címlapjukon közölték a szentendrei újságok. A hétköznapiakban is költő volt. Jól mutatja ezt néhány hozzászólása a Szentendrei Városházán. 1910. augusztus 18-i felszólalásában például a „Ferenc József 80. születésnapja alkalmából tartott díszközgyűlésen Ábrányi Emil ünnepi beszédet mondott a »koronás aggastyánt« el-tetve”⁷³ – bármily furcsának is hat ez számunkra Kossuth és a '48-as eszmék lelkes hívétől.

16. kép: nekrológ a Szentendrei Néplap 1920. május 23-i számában (Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár)

⁶⁴ Pethő 2023: 72.

⁶⁵ Szóke 2018: 4.

⁶⁶ BCL 1880–1928.

⁶⁷ BCL 1880–1881: 7.

⁶⁸ BCL 1882: 323.

⁶⁹ BCL 1883–1884: 327.

⁷⁰ Stégeréknek is azon a környéken volt ingatlana. Fábián 2024: 151.

⁷¹ BCL 1907–1908: 924.

⁷² BCL 1914: 1209; BCL 1916: 1217.

⁷³ Sin 2000: 32.

A képviselő-testület 1912. február 4-i ülésének jegyzőkönyvében azt rögzítették, hogy „Ábrányi Emil költő tüzes hangú szónoklatban szállt síkra a villanyvilágítás mellett.”⁷⁴ Ezt természetesen hírül adta a *Szentendre és Vidéke* című lap is, ám a közvilágítás bevezetése igencsak elhúzódott. A fények az eredeti elképzeléshez képest sokkal később, jóval az első világháború befejezése után gyúltak ki Szentendrén, és költőnk ezt már nem érthette meg (16–17. kép).

Ábrányi Emil 1920. május 20-án bekövetkezett halálát Antolik Arnold polgármester mély megilletődéssel jelentette be a testület előtt, mondván: „súlyos veszteség érte az egész magyar irodalmat és az egész magyarságot. Nem Szentendre, hanem az ország nagy halottja ő”.⁷⁵

17. kép: gyászjelentés Ábrányi Emil elhunytáról (Ürmös Lóránt magángyűjteménye)

⁷⁴ Sin 2000: 38.

⁷⁵ Idézi Sin 2000: 68.

Források

Ferenczy Múzeumi Centrum, Történeti Dokumentáció (FMC TD)

73.1.1 – német nyelvű újságcikk, részlet

73.1.4 – a *Pesti Hírlap* részlete, 1897.

73.2.1 – Ábrányi Emil levele Kiss Mátyás szentendrei direktórium elnökhöz (1919. 04. 11.)

ADY 1899

Ady Endre: *Versek*. Debrecen: Hoffmann–Kronovitz Ny., 1899.

ÁBRÁNYI 1872

Ábrányi Emil: *A váróteremben*. Budapest: Nemzeti Színház Könyvtára (37), 1872.

ÁBRÁNYI 1876

Ábrányi Emil: *Ábrányi Emil költeményei*. Budapest: Fekete, 1876.

ÁBRÁNYI 1881

Ábrányi Emil: *Ábrányi Emil újabb költeményei (1876–1881)*. Budapest: Fuchs Testvérek, 1881.

ÁBRÁNYI 1884

Ábrányi Emil: *Teréz és kisebb költemények*. Budapest: Franklin Társulat, 1884.

ÁBRÁNYI 1888

Ábrányi Emil: *Szabadság – haza*. Budapest: Pallas Társaság, 1888.

ÁBRÁNYI 1899

Ábrányi Emil: *Márcziusi dalok és egyéb költemények*. Budapest: Lampel R., 1899.

ÁBRÁNYI 1903

Ábrányi Emil: *Költeményei*. Budapest: Singer és Wolfner, 1903.

BCL 1880–1928

Budapesti Czim- és Lakásjegyzék. Budapest: Franklin Társulat, 1880–1928.

MÁTÉ 2013

Máté György: Dumtsa Jenő kortársai. In: Máté György (szerk.): *Olvasnivaló Szentendréről, szentendreiekről*. Szentendre: Pest Megyei Könyvtár, 2013, 265–267.

Zenészeti Lapok, 1871

Hivatkozott irodalom**„ÁBRÁNYI EMIL” SZÓCIKK 1929**

„Ábrányi Emil” szócikk. In: Schöpflin Aladár (szerk.): *Magyar Színművészeti Lexikon. A magyar színjátszás és dráma-irodalom enciklopédiája*, I. kötet. Budapest: Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, 1929, 23–24.

„ÁBRÁNYI EMIL” SZÓCIKK 1967

„Ábrányi Emil” szócikk. In: Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon*, 1. kötet. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967, 6.

„ÁBRÁNYI EMIL, IFJ.” SZÓCIKK 1994

„Ábrányi Emil, ifj.” szócikk. In: Székely György (főszerk.): *Magyar Színházművészeti Lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994, 13.

„ÁBRÁNYINÉ WEIN” SZÓCIKK 1994

„Ábrányiné Wein” szócikk. In: Székely György (főszerk.): *Magyar Színházművészeti Lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994, 13.

„ÁBRÁNYINÉ” SZÓCIKK 1929

„Ábrányiné” szócikk. In: Schöpflin Aladár (szerk.): *Magyar Színművészeti Lexikon. A magyar színjátszás és dráma-irodalom enciklopédiája*, I. kötet. Budapest: Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, 1929, 25.

„EÖRDÖGH CSALÁD” SZÓCIKK 1868

„Eördögh család” szócikk. In: Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. Pótlék-kötet. Pest: Ráth Mór, 1868, 219–222.

„EÖRDÖGH” SZÓCIKK 1894

„Eördögh” szócikk. In: Bokor József (szerk.): *A Pallas nagy lexikona*, 6. kötet. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1894, 195–196.

„VELITS” SZÓCIKK 1932

„Velits” szócikk. In: Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*, 11. kötet. Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1932, 75.

ÁBRÁNYI 1900

Ábrányi Kornél: *A magyar zene a 19. században*. Budapest: Rózsavölgyi, 1900.

ÁBRÁNYI – ID. ÁBRÁNYI [188?]

Ábrányi Emil (szöveg) – id. Ábrányi Kornél (zene): *Kosuth-dal. Énekhangra, zongorakísérettel*. Budapest: Táborosky Nándor, [188?].

BORSSZEM JANKÓ 1890

[S. n.:] Ábrányi Emil Bismarcknál. I. Sajat tudósítása.
In: *Borsszem Jankó*, 1890. 08. 17., 10.

FÁBIÁN 2024

Fábián Laura: Az „utazó tenorista”. In: Fábián Laura (szerk.): *Stéger Ferenc és az opera világa*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2024, 86–161.

FODOR 2020

Fodor Tamás: A keceli képviselő esete Bismarckkal, avagy Ábrányi Emil költő rövidre sikeredett politikai karrierje.
In: *Kiskőrös Múltjából*, 2020. szeptember-október, 1–10.

GALAMBOSNÉ 2018

Galambosné Riskó Kata: *Hagyományozódás és hagyományvesztés az északi népzenei dialektusterület verbunkdallamainak példáján* (PhD disszertáció). Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2018.

HEGEDÜS 1976

Hegedüs Géza: *A magyar irodalom arcképcsarnoka. Irodalmi portrék száz magyar íróról*. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1976.

KOSZTOLÁNYI 1920

Kosztolányi Dezső: Ábrányi Emil. In: *Új Magyar Szó* 2 (1920), 221–224.

PETHŐ 1996

Pethő Zsoltné Németh Erika: *Szentendre utcanevei (Város történeti olvasmány)*. 2. bőv., jav. kiad. Szentendre: Könyvtár a Művelődés Jogáért Alapítvány – Pest Megyei Könyvtár, 1996.

PETHŐ 2006

Pethő Zsoltné Németh Erika (összeáll.): *Szentendrei arcképcsarnok, II. Elődeink*. Szentendre: Pest Megyei Könyvtár, 2006.

PETHŐ 2023

Pethő Zsoltné Németh Erika: *Kastélyok, kúriák, villák – és lakóik – Szentendrén. Városmentés adatokkal, visszaemlékezésekkel és fotókkal*. Szentendre: Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár, 2023.

PETHŐ–SIN 1990

Pethő Németh Erika – G. Sin Edit: *Írók, költők Szentendrén*. Szentendre: Pest Megyei Művelődési Központ és Könyvtár – Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1990.

PINTÉR 1934

Pintér Jenő: *A magyar irodalom története. Tudományos rendszerezés. Hetedik kötet: a magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában*. Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1934.

ROSTAND 1986

Rostand, Edmond (Ábrányi Emil [ford.], Molnár C. Pál [ill.]): *Cyrano de Bergerac*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1986.

SIN 2000

Sin Edit (összeáll.): *Egy évszázad krónikája. Szentendre 1900–1999*. Szentendre: Pest Megyei Könyvtár, 2000.

SZINNYEI 1891

Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*, 1. kötet. Budapest: Hornyánszky Viktor, 1891.

SZÖKE 2016

Szöke Mátyás: A király születésnapja Visegrádon, avagy az óvoda avatása (I. rész). In: *Visegrádi Hírek* 9 (2016), 14–15.

SZÖKE 2018

Szöke Mátyás: Emléktábláink. In: *Visegrádi Hírek* különszám (2018), 1–18.

SZÖNYINÉ 2021

Szőnyiné Szerző Katalin: Szemelvények a Zenészet Lapok (1860–1876) és Erkel Ferenc kapcsolatának történetéből. In: *Valóság* 2 (2021), 85–107.

GAJÁN ÉVA

Egy jeles kortárs: Ábrányi Emil költő – és családja

Stéger Ferenc kortársa, a 175 éve született Ábrányi Emil (Pest, 1850 – Szentendre, 1920) korának ünnepest költője volt. Patetikus hangú, hazafias versein nevelkedett a századforduló fiatal nemzedéke. Feleségével, Wein Margit operaénekesessel a mai Ady Endre út 8. szám alatti villában nyaraltak Szentendrén. Az oda vezető út 1913-tól máig a költő nevét viseli. Wein Margit 1899-ig az Operaház tagja, majd tanára volt. Főbb szerepei: Zerlina (*Don Giovanni*), Rosina (*A sevillai borbély*). Bár a házaspárt munkája főleg Budapesthez kötötte, és külföldön is gyakran megfordultak, mégis aktívan részt vettek a város közéletében. Ábrányi Emil képviselő volt a Városi Tanácsban, és a Szentendrei Városfejlesztő Egyesület elnökéül választotta.

Ábrányi mint újságíró, szerkesztő és közszereplő is ismert volt. Verseken kívül úti leveleket, színikritikákat írt. Néhány kisebb önálló színpadi művét sikerrel játszották a színházak. Számos opera szövegkönyvét magyarította (*Carmen*, *Lakmé*, *Trisztán és Izolda*). Költőként mára szinte elfeledték, de műfordítóként neve ismert maradt. A 13. századig visszakövethető családjában a politizálás mellett generációkon átívelő hagyomány volt az irodalom, a színház és a zene szeretete, művelése. Nagyapja, Eördögh Alajos a 19. század első felében ősei nevét egyik birtokáról (Nyírábrány) Ábrányira cserélte. Fiai, Aurél szolgabíró, Kornél zeneműíró és Emil, a szabadságharc kiváló hírlapírója, valamint unokái, ifj. Kornél és Emil is ezt a nevet használták.

Ábrányi a 19. század végén is Petőfi szemével nézte a világot, gondolkodását az ő szabadságköltészete és a francia romantika szelleme hatotta át. Politikusként abban hitt, hogy a szegények nehéz helyzetéért a magasabb társadalmi rétegek felelősek. Személyisége nem volt mentes az ellentmondásoktól, de szerteágazó életműve megérdemli, hogy emlékezzünk rá.

ÉVA GAJÁN

An Eminent Contemporary: Emil Ábrányi, the Poet—And His Family

Emil Ábrányi (Pest, 1850 – Szentendre, 1920), a celebrated poet of his time and a contemporary of Ferenc Stéger, was born 175 years ago. The young generation of the turn of the century was brought up on his solemn, patriotic poems. He and his wife, opera singer Margit Wein, spent the summers in Szentendre, in a villa at what is now 8 Ady Endre Road. The road leading to the house was named after the poet in 1913. Margit Wein was a member of the Opera House until 1899 and later worked as its vocal instructor. Her major roles included Zerlina in *Don Giovanni* and Rosina in *The Barber of Seville*. Although their work meant the couple spent most of their time in Budapest and they often travelled abroad, they were active in the public life of Szentendre. Emil Ábrányi was a member of the Town Council and was elected Chair of the Szentendre Development Society.

Ábrányi was also known as a journalist, editor and public figure. Alongside poetry, he also wrote travelogues and theatre reviews. Some of his minor plays were put on the stage with success. He translated opera librettos into Hungarian, including those of *Carmen*, *Lakmé* and *Tristan and Isolde*. Now almost forgotten as a poet, he remains well known as a translator.

Along with involvement in politics, the love and cultivation of literature, theatre and music were a tradition that ran through generations of his family, whose roots can be traced back to the 13th century. It was his grandfather, Alajos Eördögh, who in the first half of the 19th century abandoned the ancestral name and took up Ábrányi, after one of his estates (Nyírábrány). His sons, Aurél, a sheriff, Kornél, a music writer, and Emil, a notable journalist during the 1848 War of Independence, continued to use this surname, as did his grandsons, Kornél Jr and Emil.

As late as the end of the 19th century, Ábrányi continued to look at the world through the eyes of Petőfi; his fellow poet's praise of freedom and the spirit of French Romanticism infused his own thinking. As a politician, he believed that the higher social strata were responsible for the plight of the poor. His personality was not without controversy, but his wide-ranging oeuvre deserves to be remembered.

A NEMZET ELSŐ CSALOGÁNYA – HOLLÓSY KORNÉLIA

- Kiss Erika Zsuzsanna
muzeológus-művészettörténész
Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet,
Képzőművészeti Gyűjtemény és Emléktár
kiss.erika.zsu@gmail.com

Kutatástörténet

Az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet¹ Képzőművészeti Gyűjteményének új muzeológusaként 2024 szeptemberében kezdtem foglalkozni a mára kissé elfeledett, azonban a 19. században Európa-szerte híres operaénekesnő, Hollósy Kornélia munkásságával (1. kép). Nagyon megfogott Barabás Miklós litográfiája, amelyen a színésznőt a *Hunyadi László* című operában, Gara Mária szerepében örökítette meg. Minél jobban utánajártam, annál inkább felkeltette érdeklődésemet az énekesnő pályája, személyisége. A szakirodalomban sok róla szóló, vele foglalkozó írással találkozunk. Kortársa, Vadnay Károly csodálta az énekesnőt, sok méltató cikket fogalmazott meg róla. A 20. században Diósszilági Sámuel foglalkozott behatóbban Hollósy pályájával, és egy monográfiát is írt az életéről, amely a szerző halála után húsz évvel, 1985-ben jelent meg. Ezt követően az életművet átfogó tanulmány nem készült, azonban számos cikk és könyvrészlet foglalkozik Hollósy Kornélia operatörténetben betöltött szerepével.

Napjainkban csak a szakma egy szűkebb köre tudja, hogy Blaha Lujza megjelenése előtt Hollósy Kornéliát nevezték a „nemzet csalogányának”. Ezzel a tanulmánnyal szeretnék kísérletet tenni az életpálya összefoglalására, figyelembe véve operaszerepeit, illetve a róla készült ábrázolásokat, többnyire grafikákat. Mint a későbbiekben olvasható lesz, Hollósy Kornéliát kortársai csodálták és tisztelték, mindenki elismeréssel nyilatkozott róla, mint ahogyan tette ezt például Ábrányi Kornél zenekritikus is, aki a következő szavakkal illette az énekesnőt:

„Hollósy Kornélia a legfinomabb szövésű brüsszeli csipke az eszményi líra terén, kinek csalogány csattogású, tiszta csengésű trilláit máig sem érte utol a magyar opera egyik utóda sem.”²

Hollósy Kornélia származása és a kezdeti évek

Gazdag örmény család leszármazottjaként, Korbuly Bogdán és Csausz Magda tizenegyedik gyermekeként született Kornélia Júlia Klára 1827. április 13-án a Temes megyei Gertenyesen. A család 1832 májusában nemesi címet kapott I. Ferenc osztrák császár és magyar királytól,

1. kép: Hollósy Kornélia harminchárom éves korában, Mayer György felvétele, 1860, fénykép (Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest)

és ezzel együtt megváltoztatta vezetéknévét az elegánsabb hangzású Hollósyra, amely a holló jelentésű Korbuly név magyar megfelelője.³ Hollósy Kornélia apjának több testvére is volt, akik szintén Hollósyra változtatták nevüket. Apai ágon az énekesnő egyik unokatestvére volt a híres festőművész, Hollósy Simon, aki 1857-ben született, tehát pontosan harminc évvel volt fiatalabb unokanővérétől.

Kornélia tizenegy éves korában a temesvári apácák zárdájában kezdett tanulni. Énektanárának, a nyugalmazott tenorista Zimmermann-nak feltűnt a kislány ének- és zongoratehetsége, és képezni kezdte őt.⁴ A fiatal Kornélia már ekkor eldöntötte, hogy felnőtt korában énekesnő lesz. Apja neheztelése ellenére tizenöt évesen kikérte anyai örökségét, hogy Bécsbe mehessen az éneklés művészetét tanulni.⁵ Egy idősebb nőrokon felügyelete alatt egy esztendeig maradt ott, és Matteo Salvi (1816–1887) énekmester vette szárnyai alá. Ennek az ismeretségnek köszönhetően

¹ A továbbiakban: OSZMI.

² Tóth 1978: 491.

³ Szilágyi 2012: 45.

⁴ Schöpflin 1929–1931: I, 260.

⁵ Alpár 2002: 38.

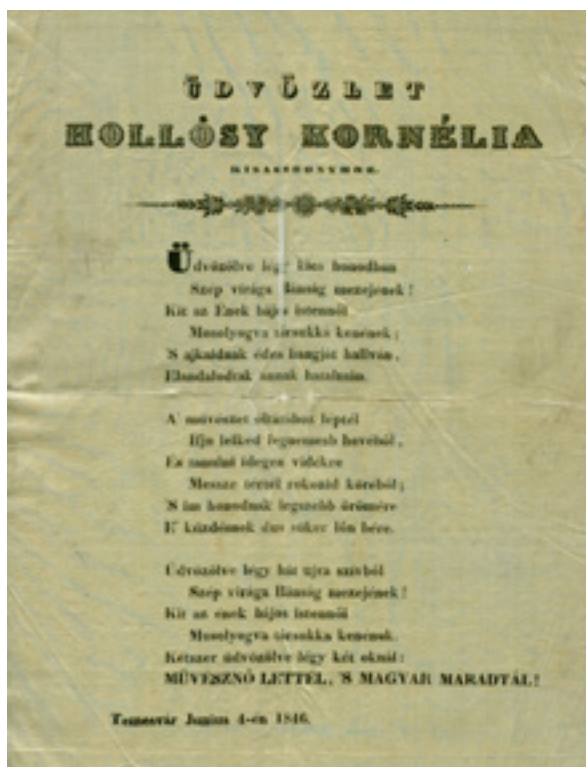
találkozott Gaetano Donizetti (1797–1848) olasz zeneszerzővel. Salvi korábban Donizetti tanítványa volt, néhány év múlva pedig a bécsi udvari opera igazgatója lett. A Donizettivel való találkozás alkalmával Salvi nagy tehetségnek nevezte Hollósy Kornéliát, és megjegyezte, hogy a lány kiválóan játszaná Donizetti híres *Linda di Chamounix* című operájának főszerepét, nem is sejtve, hogy a későbbiekben erre valóban sor kerül. Hollósy Bécsből Milánóba utazott, ahol két évig tanult Francesco Lamperti (1811–1892) ének mesternél. Miután Lamperti kitanította ifjú növendékét, a következő kedves szavakkal engedte útjára az énekesnőt:

„Most már szárnyra kelhet, gyermekem, s hiszem, hogy önmagának is, nekem is dicsőséget fog szerezni.”⁶

Kornélia 1845-ben, tizennyolc évesen lépett először a nagyközönség elé. Korfun, a Teatro di San Giacomóban⁷ ebben az évben mutatták be Giuseppe Verdi *Ernani* című operáját, és Hollósy játszotta Elvira szerepét.⁸ Sajnos a Korfura utazás körülményeit a szakirodalom többsége nem említi. Az *Ujabb kori ismeretek tárána* IV. kötete szerint csak annyi ismert, hogy a fiatal énekesnő meghívást kapott az ottani színháztól.⁹ Két hónap ott-tartózkodás után három hónapra Torinóba utazott, ahol egy *stagione*-szerű társulathoz csatlakozott.¹⁰ Innen Bukarestbe ment tovább, és Carl asszony olasz társulatával lépett fel.¹¹ Az énekesnő nemcsak a közönséget, de az értelmiséget is elvarázsolta: a korszak egyik kiemelkedő költője, majd az 1848–49-es szabadságharc résztvevője, a román Ion Catina *Szonett Hollósy Kornélia primadonnának* (1845) címmel egy költeményt írt a művésznő tiszteletére:

„[...] Engemet megvet, kegyel téged a Múzsá,
Hódolnak néked szerelmes hű szívek,
Te nők közt legnemesebb, virágok közt a rózsa,
Művésznők művésznője a neved. [...]”¹²

Hollósy még az év folyamán hazatért, és Temesváron többször is színpadra lépett, ahol akkora sikert aratott, hogy a *Honderű* és az *Életképek* szerkesztőinek ajánlására hamarosan a gróf Ráday

2. kép: szóróvers Hollósy Kornéliához, Temesvár, 1846, selyem (Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest)

Gedeon vezetése alatt álló pesti Nemzeti Színházban is vendégszerepelhetett.¹³ A temesvári időszakban jótékonyági előadáson lépett fel, ekkor Vincenzo Bellini *Az alvajáró* című operáját adták elő, a befolyt összeget pedig a gyárvárosi kisdédóvó javára ajánlották fel a szervezők.¹⁴ Hollósy Kornélia és a nála mindössze három évvel idősebb Stéger Ferenc (1824–1911) életútja több párhuzamot is mutat.¹⁵ Kornéliához hasonlóan a szentendrei fiú tehetsége is korán megmutatkozott, fiatalon hegedülni és zongorázni tanult, azonban tizenhat éves korában Esztergomba utazott, ahol gyógyszerészinaként kezdett dolgozni. Három év után Újvidékre, majd Péterváradra, végül a mai Horvátország területén található

⁶ Vadnai 1881: 326.

⁷ *Vasárnapi Ujság*, 1880. 10. 03., 658.

⁸ <https://corago.unibo.it/opera/Z000044935> (letöltve: 2025. 06. 02.)

⁹ UKIT 1950–1955: IV, 372.

¹⁰ Egy-egy színházban rövid ideig fellépő, utazó társulat, amely sugó nélküli, dinamikus előadást mutat be. Gajdó 2022.

¹¹ Köllő 1968: 55.

¹² Kányádi Sándor fordítása. Köllő 1968: 55.

¹³ Alpár 2002: 38.

¹⁴ Diósszilágyi 1985: 5.

¹⁵ Stéger Ferenc gyógyszerész és Polák Antónia harmadik gyermeke. Az apa 1818-ban vásárolta meg azt a telket Szentendrén, amelyen később patikáját működtette. Ifjabb Stéger Ferenc testvérevel, Félixszel együtt a városi piarista iskolában kezdte meg tanulmányait, majd a család az 1830-as évek első felében Budára költözött. Fábrián 2024: 22.

Belovárra ment, hogy énektanárt találjon magának. Először egy gyógyszerárban vállalt munkát, de már a következő évben itt érte őt első zenei sikere a helyi templomban. Az orgonista közbenjárására nem sokkal később Stéger Zágrábban lépett fel, ahol Donizetti *Lammermoori Lucia* című operájában Edgar Ravenswood tenor szerepében mutatkozott be a nagyközönségnek 1846-ban.¹⁶

A Nemzeti Színházban töltött időszak

Érdekes egybeesés, hogy ugyanebben az évben szerepelt első ízben Hollósy Kornélia a pesti Nemzeti Színházban,¹⁷ mégpedig szintén egy Donizetti-darabban, a már említett *Lindában*, az akkor itt vendégszereplő, világhíres Marietta Alboni (1826–1894) alténekesnő oldalán.¹⁸ Az előadás nagy siker volt, a korszak legolvasottabb lapjai, a *Pesti Divatlap*, a *Honderű* és az *Életképek* elismeréssel nyilatkoztak a duettéről, valamint cikkekben követelték, hogy a színház szerződtesse a fiatal Hollósy Kornéliát énekesei közé. Kornélia előtt kinyílt a világ, a közönség rajongott érte, a költők verseket intéztek hozzá, az újságok cikkeztek róla (2. kép).

„Tetszett mindenkinek a leány finom, hajlékony, csengő hangja, mely valóban tüneményes volt, elegáns növése és bájos kifejezésű arca. Tetszett sokaknak az is, hogy egy előkelő, úri lány szánta magát a színpadi pályára. [...] A színházi személyzet pedig örömmel érezte, hogy ez a fiatal lány szerződése a társadalom sok előítéletét fogja megcsappantani az ő pályájukkal szemben.”¹⁹

Ezekkel a szavakkal fogalmazott Vadnay Károly *Irodalmi emlékek* című könyvében, felvetve annak lehetőségét, hogy Hollósy Kornélia színházi megjelenésével elérkezett az idő, hogy megváltozzon a színésznők és színészek társadalmi megítélése.²⁰ Vadnay gondolatmenetével párhuzamban áll Szabolcsi Bence zenetörténész véleménye, amely szerint Hollósy Kornélia éppen olyan szerencsés korszakban lépett be az opera világába, amikor lehetősége nyílt önmagát olyannak mutatni, amilyen, köszönhetően „a romantika minden merész

elképzelésének”, hiszen „a nagy kezdemények, erőfeszítések és kalandok ideje, mint tudjuk épp most következik.”²¹

Még 1846 őszén jótékonsági hangversenyt rendeztek egy árvaház javára, amelyen Hollósy Kornélia is énekelt. Az énekesnőre később is jellemző volt a különböző jótékonsági egyesületek, valamint gyermekkórházak megsegítésében való részvétel, és ezek mellett a Nemzeti Múzeum kertjének fásításához, illetve a svábhegyi kápolna építéséhez is hozzájárult fellépéseivel. Ennek körülményeiről a következőket olvashatjuk Bernfeld Magdolna értekezésében:

„... az ötvenes évek elején, midőn még »igazi svábhegy volt a Svábhegy« [Jókai Mór] szövetkezett Eötvös Károllyal és elhatározták (Jókai és Eötvös a két kálvinista), hogy katolikus templomot létesítenek a Svábhegyen, hol magyar prédikációt fognak tartani. [...] Hangversenyt rendeztek a templom építésének költségeire és addig buzgólkodtak, míg a magyar szó fel nem hangzott a svábhegyi templomban.”²²

Hollósy maga is szervezett hangversenyeket, például harmincadik születésnapja alkalmából, amelynek teljes bevételét a vakok támogatására adományozta.²³ Egy alkalommal, 1852-ben a Nemzeti Színház felajánlotta a *Siren* című vendéjáték honoráriumának egy részét az egy évvel korábban elhunyt Szerdahelyi József operaénekeszeneszerző családjá javára. A Zerlinát alakító Hollósy is csatlakozott a színházi kezdeményezéshez, és majdnem a teljes fizetését odaadta a gyerekeknek. A darabban Stéger Ferenc is fellépett a kalandor Scopetto szerepében.²⁴

Harcok a színház falain belül

A Nemzeti Színház 1837-ben, a Népszínház 1875-ben nyitotta meg kapuit. Az operatörténet felindulásában nagy szerepet játszó Operaház működése csak 1884-ben kezdődött meg, annak ellenére, hogy Magyarországon az operajátszás mindössze egy évtizeddel később indult el, mint a színjátszás (3. kép).²⁵ Hazánkban az opera mű-

¹⁶ Fábíán 2024: 22–24.

¹⁷ Az eredetileg Pesti Magyar Színháznak nevezett intézmény első épülete kifejezetten a magyar színjátszás számára épült 1837-ben a mai Rákóczi út 3. szám alatt. A társulat 1840-ben vált országos intézménnyé, és ekkortól nevezik Nemzeti Színháznak. Báthory 1914: 115.

¹⁸ Diósszilágyi 1927: 7.

¹⁹ Vadnay 1905: 326.

²⁰ Kiss 2017: 10.

²¹ Szabolcsi 1959: 291.

²² Bernfeld 1927: 42.

²³ Szilágyi 2012: 50.

²⁴ *Pesti Napló*, 1852. 01. 17.

²⁵ Egy különálló operaház építésének gondolata már az 1870-es évek elején megfogalmazódott. Az évtized közepén a városrendezési folyamat részeként meghívásos tervpályázatot hirdettek meg, ahol négy magyar, egy német és egy osztrák építész terveit bírálták el, és közülük győztesnek Ybl Miklóst választották. Székely 2022: 127–135.

faja a 19. század elején Déryné Széppataki Róza (1793–1872) kitartó munkájának köszönhetően vált népszerűvé, majd az ő primadonnai helyét Schodelné Klein Rozália (1811–1854) örökölte meg.²⁶

„A színház így csak akkor telt meg, ha operát adtak. Szerencse, hogy a magyar társulatnak olyan énekesnői voltak, akiknek kedvéért zsúfolásig megtelt a színház, és pedig a leglelkesebb közönséggel.”²⁷

A közös színpad használata a színészek és operaénekesek között összetűzésekhez vezetett, amely egészen a Népszínház, majd az Operaház megnyitásáig nem szűnt meg. A feszültséget két szempont is felerősítette: az operaénekesek magasabb fizetést kaptak, mint a prózai szerepeket játszó színészek, a másik ok pedig a látogatók számának különbségében mutatkozott. Az operák során a nézőtér tele volt, míg a drámai előadásokon feltűnőek voltak az üres székek, alkalomadtán egész sorok. Diósszilágyi Sámuel egyszerűen fogalmazza meg az indokot Hollósy Kornéliáról szóló könyvében:

„... a színházlátogató főurak jobban kedvelték az operát, mint a drámát, különben is igen jó és magasszínvonalú operai előadásokhoz szoktak a Pesti Német Színház előadásai révén, másrészt a polgárság nagyobb része németajkú volt, nem értette a magyar drámákat, de élvezte az operai előadásokat. S a közönséget valamivel be kellett hozni a színházba, s ez az opera, illetve kisebb számban a bécsi színmű volt.”²⁸

Azonban nemcsak a lírai és operaszínészek között volt állandó a versengés, hanem a primadonnák között is. Természetes volt, hogy a vezető énekesnők nem örültek a konkurenciának, hiszen primadonnaként megkövetelték maguknak a kitüntetett pozíciót.

Déryné már elismert primadonnának számított, amikor a fiatal Schodelné megjelent a színpadon. Az idősebb énekesnő még egy évig maradt a színháznál, azonban Schodelné idővel kiszorította őt a főszerepekből. Mire Hollósy Kornéliát felkérte a színház, Schodelné már híres volt, épp ezért mindent megtett, hogy az ifjú énekesnővel tervezett szerződés ne jöjjön létre, az igazgatóság mégis évi 4000 forintnyi tiszteletdíj és két jutalomjáték fejében állást kínált Hollósynak, amit a művésznő aláírásával el is fogadott.²⁹

„Képzeltető ennek az uralomra vágyó kis hölgynek elképedése és felháborodása, midőn egy szép napon arról értesült, hogy tudta és beleegyezése nélkül fel akarják léptetni a nálánál szebb és fiatalabb, de Pesten még ismeretlen Hollósy Cornéliát.”³⁰

3. kép: A Nemzeti Színház Pesten, 1853, litográfia (Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest)

A két színésznő kapcsolata ezután sem volt felhőtlen, Schodelné részéről a kezdeti ellenségeskedés nem múlt el, és Kornéliát tartották az idősebb énekesnő első igazi ellenfelének (4. kép). Schodelné ekkor már „az első európai szintű énekesnő Magyarországon”, illetve az „éneklő Laborfalvy Róza” kifejezésekkel is illették.³¹ Schodelné 1838-tól kezdve volt a Nemzeti Színház primadonnája, az akkori igazgató, Bajza József kérte fel erre a pozícióra. A művésznőt öntörvényű, saját akaratát érvényesítő személyiségként jellemezték. Többen, például a korszak két neves színésze, Lendvay Márton és Egressy Gábor is miatta hagyta ott a színházat. Azonban Schodelné sem maradt néhány évnél tovább, hamarosan Hannoverben, Mainzban, Kölnben és Londonban lépett fel. 1843-ban tért vissza Pestre, hogy ismét a Nemzeti Színházban játsszon. Valószínűleg az sem enyhítette Schodelné ellenségeségét Hollósy irányában, hogy az újságok 1847-től kezdve Kornéliára gyönyörű trillái miatt mint „a nemzet első csalogányára” hivatkoztak.³² A későbbiekben felváltva illették őt a magyar csalogány és a nemzet csalogánya kifejezésekkel, egészen Blaha Lujza megjelenéséig, aki megörökölte

²⁶ Diósszilágyi 1984: 3.

²⁷ Benedek 1927: 335.

²⁸ Diósszilágyi 1984: 7.

²⁹ Egyes források szerint 4400 pengő forint tiszteletdíjat kapott. Sacelláry 1933: 39; Diósszilágyi 1927: 7.

³⁰ Sacelláry 1933: 39–40.

³¹ Tallián 2015: 487.

³² Schöpflin 1929–1931: I, 261.

ezt a kitüntető címet, és azóta is rá emlékezünk a nemzet csalogányaként.³³ A Hollósy és Schodelné közötti primadonnaharcot végül az idősebb énekesnő színházból való távozása zárta le.³⁴

4. kép: Leopold Zechmayer: Schodelné Klein Rozália portréja, az *Ungarn* melléklete, 1844, metszet (Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest)

A forradalom és a szabadságharc évei

Az 1848-as évtől kezdve a forradalmi hangulathoz illő darabokban játszott Hollósy Kornélia, mint például *A Horatiusok* és *a Curiatiusok* nagyopera vagy *A kunok* című opera – utóbbiban egy színpadon szerepelt Stégerrel. A művésznő ezt az előadást választotta egyik jutalomjátékául. Más színésznők mellett Hollósy is nagy szerepet vállalt a szabadságharc eszméjének támogatásában: évi fizetésének három százalékát felajánlotta a hon-

védség fejlesztésére, valamint a Nemzeti Bank létrehozására. Sok színésszel ellentétben Hollósy Kornélia a szabadságharc alatt sem hagyta el Pestet, hanem tovább szerepelt a színházban, hogy ezzel is erősítse a nemzet szabadságba vetett hitét. A nézőtér azonban a zűrzavaros időszakban nem telt meg, ezért színdarabok helyett egyvelegekkel léptek fel, amelyek során Hollósy népdalokat énekelt. Ezek az előadások *Szabad hangok* címmel voltak meghirdetve.

„A színész művészetének eszköze kizárólag saját teste és lelke, alkata és alakja, mozgása, mimikája, hangja, érzelmei, ösztöne és indulatai. [...] A színész szüntelenül színész, mert nincs eszköze, csak önmaga.”³⁵

Történelmi jelentőségű volt 1847-ben a híres Erkel-opera, a *Hunyadi László* (1844) előadása, amelyben a két primadonna – egymás nagy ellenfele – együtt játszott,³⁶ Hollósy Kornélia Gara Máriaként és Schodelné Klein Rozália Szilágyi Erzsébetként.³⁷ Kossuth Lajos is ott volt a nézőtérén, és állva tapsolt a nagy tehetségeknek.³⁸ A *Pesti Divatlap* az 1848. évi első számában visszaemlékezett az előadásra, megemlítve, hogy a főszereplők, vagyis a Hunyadi Lászlót, Szilágyi Erzsébetet és Cillei Ulrikot játszó Wolf Károly, Schodelné Klein Rozália és Kőszeghy Károly a tőlük megszokott magas színvonalon szerepeltek. A cikk írója külön kitért Hollósy Kornéliára, és úgy fogalmazott, hogy „e szerepben minden eddigi elődét jóval felülhaladta, sőt lehet mondani, hogy e szerep szépségeit csak általa tanultuk valódi módon megismerni.”³⁹

Hollósy Kornélia alakja a képzőművészetben

Az 1840–50-es évek idején a litográfia vált a portrékészítés egyik legelterjedtebb technikájává, amelynek fontos képviselőjeként tartjuk számon Barabás Miklóst.⁴⁰ A litográfia a könyvnyomtatás egyik fontos lépése volt. Az eljárást 1799-től kezdve már egy budai nyomdában is alkalmazták. Néhány évtizeden belül a nyomdászok felfedezték, hogy drágább litográfiákat állíthatnak elő, ha

■ ³³ Szilágyi 2012: 51. Egy 1923-as cikk szerint a „nemzet csalogánya” kifejezéssel Hollósy Kornélián és Blaha Lujzán kívül még egy énekesnőt illettek a 19. században: Bodenburg Lina (1837–1859) Hegedűs Lajos rendező feleségeként 1858-ban szerződött a Nemzeti Színházhoz, ahol népszínművekben lépett fel. Bár fiatalon elhunyt, Blaha Lujza elődjeként tartják számon. MÉL 1967: I, 227; *Pesti Hírlap*, 1923. 07. 15., 2.

³⁴ Ábrányi 1900: 104.

³⁵ Popper 1979: 42.

³⁶ Nem a *Hunyadi* opera volt az egyetlen darab, amelyben a két színésznő egymás oldalán szerepelt. 1846-ban bemutatták a felújított *Rómeó és Júlia* operát, ahol a főszerepeket ők játszották: Hollósy alakította Júliát, míg Schodelné Rómeót. Gerendeli 1996: 123.

³⁷ Sacelláry 1933: 41.

³⁸ Diósszilágyi 1985: 19.

³⁹ *Pesti Divatlap*, 1848. 01. 01., 26.

⁴⁰ Cenner 1963: 14.

5. kép: Barabás Miklós: *Laborfalvi Róza, Hollósy Kornélia, Hivatal Anikó és Komlóssy Ida csoportportréja*, 1856, litográfia (Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest)

azok elkészítésével híres művészeket bíznak meg. Barabás Miklós volt az egyik első magyar festő, aki művészetéből meg tudott élni. A század közepén minden ismert politikus, író, költő, színész portréját elkészítette. Kitűnően értett ahhoz, hogy az ábrázoltat teljes valójában, élethűen, arcán jellemének megmutatkozó jeleivel adja vissza. Barabás kihasználta a litográfia előnyeit, mivel a kőrajzot könnyen lehetett kivitelezni, így a sokszorosítás is gyorsan történt, amelyet legtöbbször Walzel Ágost Frigyes német származású könyvnyomdász végzett, aki az 1840-es években Pesten az egyik legsikeresebb litográfiai műhelyt vezette. A vállalat akkor lendült fel, amikor elkezdtek kiadni Barabás Miklós munkáit.⁴¹ Előfordult, hogy Barabás csoportképeket készített, ilyen például az 1856-os, színésznőket ábrázoló munka is, amely az OSZMI gyűjteményét gazdagítja (5. kép). A mű tökéletesen visszaadja azokat a kedves tulajdonságokat, amelyek a négy nőt jellemezték. A színésznőket nem látjuk teljes

nagyságukban, és még csak nem is egymás felé néznek, mégis érződik közöttük harmónia, amelynek ábrázolása Barabás művészetének sajátossága volt. Érdekesség, hogy Barabás ezzel az alkotásával megörökítette a korszak négy vezető színésznőjét, és arra való tekintet nélkül csoportosította őket össze, hogy éppen operában vagy drámában játszottak-e. Az alkotás a magyar „szépség-képek” közé sorolható, ezek többségét Barabás Miklós és Borsos József készítette.⁴² Szintén az OSZMI Képzőművészeti Gyűjteményében található egyik Hollósy Kornélia-ábrázoláson Barabás a *Hunyadi László*-ban játszott szerepében, Gara Máriaként jelenítette meg a színésznőt (6. kép). A szabadságharc idején, majd annak leverésekor, de még a kiegyezés után is meghatározó témának számított a dicső történelemhez való visszafordulás. A festészet, szobrászat, zeneművészet is korábbi mál-

6. kép: Barabás Miklós: *Hollósy Kornélia Gara Mária szerepében*, 1847, litográfia (Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest)

⁴¹ Diósszilágyi 1938: 4.

⁴² Szvoboda Dománszky 2011: 103.

7. kép: Barabás Miklós: *Hollósy Kornélia portréja*, 1850 körül, litográfia (Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest)

tóságteljes történelmi pillanatok dolgozott fel, mint például Vajk megkeresztelése, Budavár visszavétele vagy a mohácsi csata. A témák célja az volt, hogy párhuzamot vonjanak a jelennel, az ábrázolásokat behelyettesítéssel kellett értelmezni, az ottomán ellenség helyébe az osztrák uralkodó és köre került. Ebben a szellemben Barabás Miklós mellett Madarász Viktor, a korszak másik nagyszerű művésze is fontosnak tartotta megfesteni alkotásán a mártírhaltalt halt Hunyadi menyasszonyát. A *Hunyadi László siratása*⁴³ (1859) című festményen a halott lábánál édesanyja, Szilágyi Erzsébet és a lány együtt térdelnek. A jelenet azt ábrázolja, amint Mária épp egy fehér virágokból kötött koszorút helyez elhunyt kedvese testére. A Hunyadi fiút ártatlanul végeztette ki az uralkodó, V. Habsburg László, aki veszélyeztetve érezte trónját. Hunyadi László alakja a 19. században a nemzeti ellenállás szimbólumává vált. A Barabás-kép ellentétet képez Madarász festményével, mert a grafikán Kornélia Gara Máriaként – hajában fátyollal, és nem gyászruhát viselve – az arcán halvány mosollyal látható. A művész ügyesen kivitelezte a szerepportrét: egyszerre látjuk benne

a fiatal menyasszonyt, Máriát és a sikeres színésznőt, Kornéliát. Tekintve, hogy grafikáról van szó, nem tudjuk, milyen színű és díszítésű ruhát viselt a színésznő a darabban. Azonban a sötétített és világosabb részeknek köszönhetően, valamint a szerep jellemzőiből kifolyólag találgathatunk a színekről. A későbbi előadásokban, melyekről már színes felvétel is készült, gyakran piros-fehér vagy kék-fehér, de mindenképpen látványos ruhába öltöztették a Gara Máriát játszó opera-énekesnőt.

A külföldön töltött időszak

Az 1850-es esztendő elején sokakat megmozgató hír kapott szárnyra: Hollósy Kornélia távozni készül a Nemzeti Színházból, és visszavonul (7. kép). Búcsúelőadásán megzenésített Petőfi-verseket énekelt, miközben a nézőtérben a hírhedt tábornok, Haynau is jelen volt.⁴⁴ Nagy sikert aratott az Egressy Béni által írt és komponált *Csalogány búcsúja* című vers előadásával, amely róla szól.

„Fáj szívem, majd megreped!

Maradnék én, de nem lehet.

Repülnöm kell egyidőre

Más világba, messze földre. [...]”⁴⁵

Az énekesnőnek – aki bizonyosan szeretett a Nemzeti Színház színpadán játszani, hiszen még a szabadságharc alatt is szerepelt darabokban – nyomós családi oka volt visszavonulni a pesti operai élettől. József nevű bátyját, miután részt vett az 1848–49-es szabadságharcban, Haynau halálra íteltette. A színésznő mindent elkövetett, hogy testvére halálbüntetésének enyhítését elérje, ehhez függetlenítenie kellett nevét a lázadó hírben álló pesti Nemzeti Színháztól, és az udvar kegyeibe férközni.⁴⁶ Hollósy 1850. április 6-án gőzhajóval Bécsbe utazott, ahol öt estén lépett fel: énekelt *Az alvajáró*, a *Lammermoori Lucia*, a *hugenották*, a *Linda di Chamounix* és az *Ördög Róbert* koloratúrszoprán szerepeiben (8. kép). Az osztrák fővárosban örömmel fogadták, azonban itthon voltak, akik megharagudtak rá, hogy a szabadságharc leverése után éppen ő énekel a bécsi udvarban. Hollósy Kornélia számos megpróbáltatáson ment keresztül, de végül elérte, hogy testvére halálbüntetését Haynau tizenhat évnyi várfogságra változtatta, amelyet a fiatal honvédkapitány a josefstadti börtönben kezdett meg, majd később átszállították őt az aradi várba.⁴⁷

■ 43 Magyar Nemzeti Galéria, ltsz.: 2800.

44 László 2016.

45 MNMKG OSZK, Színháztörténeti Tár. *Egressy Béni 1814–1851. Emlékiállítás halálának 150. évfordulóján*, 2001–2002.

46 Diósszilágyi 1938: 4.

47 Diósszilágyi 1938: 17.

8. kép: Barabás Miklós: *Hollósy Kornélia mint Valois Margit*
A hugenották című operában, 1855, litográfia (MNMKK
Országos Széchényi Könyvtár, Budapest)

Bécsben Hollósy és Stéger Ferenc akár együtt is szerepelhetett volna, hiszen Stéger az 1840–50-es években sokat tartózkodott a császárvárosban, de 1850-ben, amikor Kornélia odautazott, a tenor még éppen a pesti Nemzeti Színházzal állt szerződésben, és olyan operákban lépett fel, mint a *Hunyadi László*, a *Bátori Mária* és az *Ernani*.⁴⁸ Kornéliát Bécsbe elkísérte impresszáriója, Verzár Emánuel is, aki ugyan elhíresztelte, hogy az énekesnő előadását a német városok, például Drezda, Berlin, Lipcse és Frankfurt közönsége

nagy örömmel várja, azonban Hollósy végül egyik helyre sem látogatott el, helyette Varsóba utazott. Feltételezhető, hogy az operaénekesnő bátyjára kiszabott büntetés csökkentésének egyik kritériuma volt ez az út is, amelynek keretein belül Hollósy – osztrák császári nyomásra – fellépett az orosz fennhatóságú Varsóban a cár tiszteletére rendezett ünnepségen, amelyre több európai uralkodó is hivatalos volt.⁴⁹ Kornélia 1850 augusztusának elején utazott ide, ahol több mint egy évet töltött el.⁵⁰ Ebben az időszakban az orosz cárné, Alekszandra Fjodorovna is hosszabban tartózkodott a lengyel fővárosban, és annyira elvarázsolta őt Hollósy Kornélia énekhangja, hogy meghívta vendégszerepelni az orosz udvarba. Ott a művésznő nagy elismeréssel magyar népdalokat adott elő, és a cárné magas honoráriummal járó énekesi pozíciót ajánlott neki, amelyet ő azonban visszautasított, és inkább visszatért Magyarországra, hogy ismét a Nemzeti Színházban játsszon. Kornélia Nápolyból és Amszterdamból is kapott meghívást, de ezeket sem fogadta el. Néhány feljegyzés szerint Erkel Ferenc hívta haza, mert nem tudta nélkülözni a koloratúrszoprán énekesnőt.⁵¹

Kornélia az 1846-tól kezdődő tíz év alatt majdnem nyolcszáz alkalommal lépett fel, azonban művészete fénykorának az 1854 és 1862 közötti időszakot tekintjük.⁵² A nézők olyan híres előadásokban is láthatták, mint *A sevillai borbély*, a *Norma*, a *Hunyadi László* vagy éppen az *Ernani*. Az 1850-es években nemcsak szakmailag volt sikeres, hanem a szerelem is rátalált. 1852. április 21-én egyik sógora öccsével, Lonovics Józseffel házasodott össze, aki később Csanád megye főispánja lett.⁵³ Az énekesnő a színházban ezután lánykori nevén vagy *Hollósy Lné*-ként szerepelt, utalva arra, hogy időközben férjhez ment.⁵⁴ A házasságból két fiú született, Gyula és Ferenc, azonban sajnos második fiuk még kiskorában meghalt.

Hollósy Kornélia szalonja

Az 1850–60-as években pesti otthonában, a Zrínyi-házban⁵⁵ Hollósy Kornélia és férje több összejeve-

⁴⁸ Schöpflin 1929–1931: IV, 133; Fábíán 2024: 30.

⁴⁹ Diósszilágyi 1985: 30.

⁵⁰ Diósszilágyi 1985: 31.

⁵¹ Tóth 1978: 492.

⁵² Balogh 1978: 7.

⁵³ Lonovics József harmincnégy éven át töltötte be a Csanád megyei Gazdasági Egyesület elnöki pozícióját. Ez idő alatt épült fel a dombegyházi templom. Tóth 1978: 495.

⁵⁴ Kerényi 2010: 141.

⁵⁵ Budapesten a mai Danubius Hotel Astoria City Center (korábban Astoria Szálló) helyén, a Múzeum körút és a Kossuth Lajos utca sarkán az 1800-as évek elejétől kezdve működött a nem éppen jó hírű Zrínyi fogadó és kávéház, amelyet 1856-ban lebontottak, majd a helyén egy új lakóház épült, ennek földszintjén tovább üzemelt a kávéház. Ebben az új épületben élt Hollósy Kornélia és családja is. Kocsis 2023: <https://papageno.hu/blogok/kataliszt/2023/02/a-hirhedt-zrinyi-kavehaztol-az-elegans-szaloiig/> (letöltve: 2025. 07. 31.)

telt is rendezett, amelyre az értelmiség kiváló képviselőit hívták meg.⁵⁶ Ezekre az estekre „Hollósy Kornélia szalonja”-ként hivatkoztak. A *Fővárosi Lapok* szerkesztője, a már említett Vadnay a következőképpen jellemezte a szalont:

„Ajtaja nyitját gazdag főúr adta át szegény írónak, előkelő asszony derék polgári nőnek, politikai nevezetesség egy-egy névtelen tisztelőnek. Mindenkít egyaránt a hódolat vitte oda, s a rokonszenv tartotta ott. Bármily távol állottak is egymástól a külvilágban, a művésznő szalonjában egy láthatatlan szál összekapcsolta őket.”⁵⁷

A vendégek között megtalálhatók voltak a kor szak kiemelkedő alakjai, például gróf Batthyány Lajos özvegye és Katalin nevű lánya, akit Hollósy maga tanított énekelni. Bizonyosan ellátogatott a Lonovics házaspárhoz a balatoni gőzhajózás elindítója, Ürményi József, valamint a világhírű sebészorvos, Balassa János is. A kor neves színészei, mint Szerdahelyi Kálmán, Bulyovszky Lilla és Egressy Gábor is megfordultak a szalonban.⁵⁸ A művésznő egyik nagy tisztelője, Almásy György gróf is gyakran szerepelt a vendégek között. Egy anekdota szerint, amikor Kornélia énekelt valahol, utána nem maradt virág a városban, mert a gróf az összeset elküldte neki. A látogatók között voltak újságírók is, például Vas Gereben, illetve írók, akik egy tea mellett megbeszélték a fontos eseményeket. Még a legnagyobb magyar mesemondóról, Jókai Mórról és színésznő feleségéről, Laborfalvi Rózáról is több pletyka elhangzott e lakás falai között.⁵⁹

Hollósy az 1860-as években

Hollósy Kornélia házasságkötése után sem tűnt el teljesen a nyilvánosság elől. Fellépett a „nemzet hegedűse” jelzővel illetett Reményi Ede (1828–1898) hegedűművész 1860. évi koncertjén, amely emlékeztetéssé vált az utókor számára, ugyanis Reményi az ekkoriban betiltott Rákóczi-indulót játszotta, amire válaszul a hatóságok egy időre eltiltották őt a koncertek szervezésétől.⁶⁰

Ugyanebben az évben halt meg gróf Széchenyi István is, akinek nagycenki temetésén tízezres tömeg gyűlt össze. Hollósy Kornélia itt is je-

len volt, és Mozart *Requiem* című művének női szólóját énekelte a legnagyobb magyar előtti tisztelete jeléül.⁶¹

Az énekesnő utolsó szerepe az operatörténet számára is jelentős, hiszen 1861. március 9-én, az Erkel Ferenc által megzenésített *Bánk bán* opera ősbemutatóján Melindát játszotta (9. kép). A feljegyzések szerint Erkel kifejezetten Hollósynak, a Nemzeti Színház vezető szopránjának komponálta Melinda szerepét.⁶² Stéger Ferencnek lehetősége lett volna eljátszani a címszerepet, de mivel ekkoriban külföldön tartózkodott, csak két év múlva vállalta el a felkérést. Hollósy a *Bánk bán* előadás után még két évig itt-ott fellépett az országban, megörvendeztetve ezzel közönségét. Többek között erdélyi körutat tett, pályatársával, Stégerrel Kolozsváron szerepelt, amelyet nagy siker övezett.⁶³

9. kép: Rohn Alajos – Walzel Ágost Frigyes: A Nemzeti Színház színpadképe, 1846, litográfia (Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest)

Hollósy Kornélia 1862. július 29-én búcsúzott el végleg a Nemzeti Színháztól. Pályatársai – bár jelképesen fekete ruhát öltöttek magukra – vele együtt ünnepeltek, Szigligeti Ede és Egressy Gábor kíséretében Erkel nemzetiszín szalaggal átkötött babérkoszorút nyújtott át a művésznőnek. Búcsúbeszédet Reményi Ede mondott.⁶⁴

Az 1863-as év során Hollósy olyan magyar városokba látogatott el, ahol korábban már vendégszerepelt. Az út során járt Kőszegen, Sopronban,

⁵⁶ Weisenfeld 2007: 27; Kiss 2004.

⁵⁷ Diósszilágyi 1927: 12.

⁵⁸ Kiss 2004: 284.

⁵⁹ Mikszáth 1907: 127.

⁶⁰ Schöpflin 1929–1931: IV, 14.

⁶¹ Szilágyi 2012: 51.

⁶² Dolinszky 2008: 235.

⁶³ Fábrián 2024: 116.

⁶⁴ Tóth 1978: 492.

Pozsonyban, Nagyszombatban, Komáromban, Győrben, Székesfehérváron, Kaposváron, Pécsen, Szabadkán és Ungváron is. A városok vezetői uralkodónőhöz illő, fényes ünnepséggel fogadták a szeretett énekesnőt.⁶⁵

A tényleges visszavonulásra 1864-ben került sor, ezután a dombegyházi birtokon telepedett le a család (10. kép). A Lonovics-kúriát eredetileg a 18. században Marczibányi István alispán építtette klasszicista stílusban. Az épület egyszerű, fehér falainak díszítést csak a timpanon és a tornác biztosított. Ablakait a korszakban divatos zsalugáterek fedték. A kúriát hatalmas, fákkal beültetett park vette körbe, de egy részén veteményes is megtalálható volt, benne gyógyfüvekkel. A háztól néhány kilométernyi távolságra állt a Lonovics-kripta, amelyben összesen tizennyolc

koporsófülkét alakítottak ki. Az utódok a kúriát 1906-ban építették át bástyás-tornyos kastéllyá, valamint további szobákkal és helyiségekkel bővítették. Ekkor már nem élt sem Hollósy Kornélia, sem férje, Lonovics József.⁶⁶

1865-ben Hollósy még színpadra lépett a Hangász-egylet fennállásának huszonötödik évfordulójára rendezett ünnepségen, ahol a Liszt Ferenc által írt *Szent Erzsébet legendája* című oratóriumban énekelt. A zeneszerző megkérdezte tőle, miért nem folytatja az éneklést, Kornélia pedig azt felelte: „Azért, mert hátralévő egész életemmel másoknak tartozom: férjemnek, fiamnak.”⁶⁷

A visszavonulás éve

Az énekesnő visszavonultságában sem maradt tétlen, többféle társadalmi szerepet is vállalt, például Makón a Csanád megyei Vöröskereszt Egyesület elnöknőjeként tevékenykedett. A helyi fiatalok bevonásával rendszeresen rendezett jótékonysági hangversenyeket, élőképeket. Az ilyen alkalmakon befolyt összeget a szegények és betegek megsegítésére adták. Szintén Hollósy nevéhez fűződik az első makói óvoda alapítása, illetve a helyi Jótékony Nőegylet megszervezése, melynek keretein belül a szegény sorsra jutott gyermekeken segítettek.⁶⁸ Hollósy Kornélia utolsó nyilvános szereplésére 1888. szeptember 7-én került sor, amikor Csanádpalotán Kelemen László, az első magyar színikazgató emlékére díszoszlopot avattak, és az énekesnőt kérték fel az ünnepség védasszonyának.⁶⁹ Nagy rajongója, Vadnay Károly számolt be az énekesnő vidéki életéről. Úgy fogalmazott, hogy a nagyvilági, sikeres élethez szokott színésznő hamar beletanult a falusi élet csendjébe, ügyesen mozgott a konyhában és az éléskamrában.⁷⁰ Hátralévő éveiben visszavonultan, életét családjának szentelve élt. 1889-ben Magyarországra is elért az Európát sújtó influenzajárvány, amely 1890-ben az egész Lonovics-családot megfertőzte, és Kornélia, aki évek óta vesebajoktól szenvedett, február 10-én elhunyt a dombegyházi birtokon. Temetését nagy tömeg kísérte. Jókai Mór az alábbi gondolatokkal nyilvánított részvétet az özvegy férjnek:

10. kép: Hollósy Kornélia az 1860-as években, Simonyi Antal felvétele, fénykép (Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest)

⁶⁵ Schöpflin 1929–1931: I, 262.

⁶⁶ Tóth 1978: 493.

⁶⁷ Diósszilágyi 1927: 15.

⁶⁸ Diósszilágyi 1927: 16.

⁶⁹ *Vasárnapi Ujság*, 1890. 02. 16., 102.

⁷⁰ Tóth 1978: 492.

„Megdicsőült nőd művészetének és erényeinek legigazibb tisztelője voltam rég időktől fogva. Ifjúkori arcképe az én boldogult nőm képével egy lapon van megörökítve; valahányszor az én veszteségemet tekintem, a Tiédet is ott látom mellette. Az ég adjon Neked vigasztalást.”⁷¹

Az operaénekesnő iránti tiszteletből Makón egy utcát, valamint az Orbán Ignác által tervezett, 1903-ban épült színházat Hollósy Kornélia után nevezték el, melynek előcsarnokát az épület 1941-es lebontásáig a művésznő mellszobra díszítette (11. kép). A színházépítő bizottság tagjai között volt a színésznő fia, Lonovics Gyula is.⁷²

Hollósy Kornélia fiatalon vált sikeres énekesnővé, mégis szerény és jószívű maradt, nem is mutatja ezt jobban más, mint az a rengeteg jótékonyági fellépés és hangverseny, amelyeken részt vett. Élete során számos címszerepet eljátszott, amelyek közül a zeneszerzők többet is kimondottan az ő koloratúrszoprán hangjára komponáltak. Hollósy Kornéliát ma is a magyar és európai operajátszás legkiválóbb énekesnői között tartjuk számon.

11. kép: Hollósy Kornélia Színház, Makó, 1905, képeslap (MNMKG Országos Széchényi Könyvtár, Budapest)

■ ⁷¹ Tóth 1978: 495.

⁷² Barna 1929: 5.

Források

Pesti Divatlap, 1848
Pesti Hírlap, 1923
Pesti Napló, 1852
Vasárnapi Újság, 1880, 1890

Hivatkozott irodalom

ÁBRÁNYI 1900

Ábrányi Kornél: *A magyar zene a 19-ik században*. Budapest: Pannonia nyomda, 1900.

ALPÁR 2002

Alpár Ágnes: A reformkor csalogánya. In: *Népszabadság*, 2002. 04. 13., 38.

BALOGH 1978

Balogh György: Egy múlt századi karrier. In: *Békés Megyei Népiújság*, 1978. 10. 08., 7.

BARNA 1929

Barna János: *A makói Hollósy Kornélia Színház története*. Makó: Csanád vármegye közönsége, 1929.

BÁTHORY 1914

Báthory István: A Nemzeti Színház építésének és lebontásának története. In: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 48 (1914), 115.

BENEDEK 1927

Benedek Rózsi: Hollósy Kornélia. Születésének századik évfordulójára. In: *Magyar Lányok* 33 (1927), 335.

BERNFELD 1927

Bernfeld Magdolna: *A németiség Jókai Mór megvilágításában*. Budapest: Pfeifer Ferdiánd-féle Könyvkereskedés (Zeidler testvérek), 1927.

BICSKEI 2023

Bicskei Éva (szerk.): *A valószerű képei. Barabás Miklós képei a Magyar Tudományos Akadémián*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont – MTA Művészeti Gyűjtemény, 2023.

CENNER 1963

Cenner Mihály: *Magyar színészportrék I.* Budapest: Színháztudományi Intézet, 1963.

DIÓSSZILÁGYI 1938

Diósszilágyi Sámuel: *Amikor a „Magyar csalogány” dalolt Bécsben*. Makó: k. n., 1938.

DIÓSSZILÁGYI 1927

Diósszilágyi Sámuel: *Hollósy Kornélia Emlékalbum*. Makói Friss Újság Könyvnyomdája, 1927.

DIÓSSZILÁGYI 1985

Diósszilágyi Sámuel: *Hollósy Kornélia élete és művészete*. Makó: Városi Tanács, 1985.

DOLINSZKY 2008

Dolinszky Miklós: Revision als Original? Erfahrungen mit der Erstausgabe von Bánk bán. In: *Studia Musicologica* 49 (2008), 231–244.

FÁBIÁN 2024

Fábián Laura: Stéger kezdő évei. In: Fábián Laura (szerk.): *Stéger Ferenc és az opera világa*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2024, 22–63.

GAJDÓ 2022

Gajdó Tamás: *Thália kordéjától az állandó kőszínházakig*. In: Színház-net, <https://szinhaz.net/2022/11/23/gajdo-tamas-thalia-kordejato-l-az-allando-koszinhazakig/> (letöltve: 2025. 04. 21.)

GERENDELI 1996

Gerendeli György: Hollósy Kornéliáról egy kiállítás ürügyén. In: *Bárka* 3–4 (1996), 123.

KERÉNYI 2010

Kerényi Ferenc: *Színek, terek, emberek*. Budapest: Ráció Kiadó, 2010.

KISS 2004

Kiss Csilla: Hollósy Kornélia szalonja. In: *Budapesti Negyed* 4 (2004), 273–288.

KISS 2017

Kiss Csilla: Színésznői házasságkötések a hosszú 19. században. In: *Korall* 69 (2017), 5–23.

KÖLLŐ 1968

Köllő Károly: „A szent testvériséget művészetteddel lelkünkbe hintsed”. In: *Művelődés* 21 (1968), 55–56.

LÁSZLÓ 2016

László Ferenc: Virágok, koszorúk, csókok. In: *Magyar Narancs*, 2016. 03. 18.

MÉL 1967

Kenyeres Ágnes (szerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.

MIKSZÁTH 1907

Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora*. Budapest: Révai Kiadó, 1907.

NAGY 2011

Nagy Zoltán: *A magyar litográfia története a XIX. században*. Budapest: Balassi Kiadó Kft., 2001.

POPPER 1979

Popper Péter: *Színes pokol*. Budapest: Magvető Kiadó, 1979.

SACCELLÁRY 1933

Saccelláry Pál: *Pest-budai mozaik*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa Kiadása, 1933.

SCHÖPFLIN 1929–1931

Schöpflin Aladár: *Magyar Színművészeti Lexikon IV*. Budapest: Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, 1931.

SZABOLCSI 1959

Szabolcsi Bence: *A magyar zene évszázadai II*. Budapest: Zeneműkiadó, 1959.

SZÉKELY 2022

Székely Márton: Variációk a Magyar Királyi Operaház témájára. In: Farbak Péter – Farbakyné Deklava Lilla (szerk.): *A haza építőkövei*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, 2022.

SZILÁGYI 2012

Szilágyi Rita: *Thália szekerén*. Budapest: Duna International Kiadó Kft., 2012.

SZVOBODA DOMÁNSZKY 2011

Szvoboda Dománszky Gabriella: *A magyar biedermeier*. Budapest: Corvina Kiadó, 2011.

TALLIÁN 2015

Tallián Tibor: *Schodel Rozália és a hivatásos magyar operajátszás kezdetei*. Budapest: Balassi Kiadó, 2015.

TÓTH 1978

Tóth Ferenc: Hollósy Kornélia és Dombegyház. In: *Békési Élet* 4 (1978), 491–496.

UKIT 1850–1855

Ujabb kori ismeretek tára IV. Pest: Heckenast Gusztáv kiadása, 1852.

VADNAI 1881

Vadnai Károly: Egy művésznőnk szalonja. In: Gyulai Pál (szerk.): *Budapesti Szemle*. Buda-Pest: Franklin-Társulat, 1881.

VADNAY 1905

Vadnay Károly: *Irodalmi emlékek*. Budapest: Kisfaludy Társaság – Franklin Társulat, 1905.

VÁRNAI 2004

Várnai Vera: *Festői Budapest*. Budapest: Corvina Kiadó, 2004.

WEISENFELD 2007

Weisenfeld Melinda: *Házimuzsika egykor és ma*. (Doktori értekezés.) Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2007.

KISS ERIKA ZSUZSANNA

A nemzet első csalogánya – Hollósy Kornélia

Hollósy Kornélia a 19. századi magyar és európai operajátszás egyik legkiemelkedőbb koloratúrszoprán énekesnője volt. A tehetséges lány tizenkilenc éves korában lépett fel először a nagyközönség előtt, és harmincöt éves koráig, azaz visszavonulásáig rengeteg operában és hangversenyen szerepelt. Olyan híres zeneszerzők műveiben énekelt, mint Donizetti, Bellini, Rossini, Verdi, Meyerbeer, valamint a magyarok közül Erkel Ferenc és Liszt Ferenc. Kortársai visszaemlékezésükben kiemelték, hogy a színésznő sokat jótékonykodott, olykor egy-egy előadásának teljes bevételét szegény gyermekeknek, árváknak vagy hátránnyal élő embereknek ajánlotta fel.

Az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Képzőművészeti Gyűjteményének egyik legszebb darabja az a grafika, amelyen Barabás Miklós Hollósy Kornélia operaénekesnőt a *Hunyadi László* (Erkel Ferenc, 1844) című operában játszott szerepében, Gara Máriaként örökítette meg 1847-ben. Az énekesnőt ábrázoló további grafikák és fényképek is találhatók a gyűjteményben.

A Pesti Nemzeti Színház másik kiemelkedő operaénekesével, a tenor Stéger Ferencsel többször is egy színpadon szerepelt Hollósy Kornélia, életútjuk egymással párhuzamosan fejlődött. Mindketten elsőrangú énekesek voltak, és hozzájárultak az opera műfajának népszerűsítéséhez. Tanulmányomban – néhány kitekintéssel Stéger Ferencre – a nemzet első csalogányának nevezett Hollósy Kornélia kalandos életét és munkásságát mutatom be.

ERIKA ZSUZSANNA KISS

The Nation's First Nightingale – Kornélia Hollósy

Kornélia Hollósy was one of the finest coloratura sopranos to perform on the opera stages of 19th-century Europe. She first sang in public at the age of nineteen, and went on to be featured in a large number of operas and concerts until her retirement at thirty-five. She could be heard in the works of such famous composers as Donizetti, Bellini, Rossini, Verdi, Meyerbeer, Ferenc Liszt and Ferenc Erkel. Contemporaries praised her for her extensive charitable work: on occasion, the singer would give her entire proceeds from a performance to poor children, orphans or disadvantaged people.

Miklós Barabás's 1847 print of Kornélia Hollósy as Mária Gara, a role in Ferenc Erkel's opera, *László Hunyadi* (1844), is a prized gem of the Fine Art Collection of the National Museum and Institute of Theatre History, which contains further prints and photographs of the singer.

In the Pest National Theatre, Kornélia Hollósy was often partnered by another Hungarian opera singer of outstanding talent, tenor Ferenc Stéger; the careers of the two, in fact, grew in parallel. Both were first-class singers, who did much to popularize the genre of opera. My study looks at the adventurous life and work of Kornélia Hollósy, who was called the nation's first nightingale, making a few references to Ferenc Stéger along the way.

DITRÓI MÓR (1851–1945) ÉS A MAGYAR CIKLUSOK

- Mánfai Melinda
művészettörténész, doktorjelölt
ELTE Filozófiatudományi Doktori Iskola
melinda.manfai@gmail.com

Magyar Cyklus volt a címe annak az ötvennyolc darabból álló előadássorozatnak, amelyet először a Kolozsvári Nemzeti Színház tűzött a műsorára 1891. január 1-jétől mintegy két hónapon keresztül, egymást követő estéken, azzal a céllal, hogy – az erősödő nemzeti mozgalmak sodrában – elősegítse a magyar dráma felemelkedését és térhódítását, illetve a magyar színpadi szerzők érvényesülését az országszerte egyre több estét elhódító külföldi darabokkal szemben. Tizenegy évvel később, 1902-ben a budapesti Vígszínház hasonló szerepet vállalt, amikor száz estét betöltő magyar műsorával, újragondolt koncepció alapján ismét a magyar tollból született színművek látványos felkarolása mellett tört lándzsát. Mind a kolozsvári, mind a vígszínházi kultúrmisszió mögött az ambiciózus színházi ember, Ditrói Mór állt, a Kolozsváron született, színészből lett rendező-színigazgató (1. kép). A *Magyar Cyklus* korabeli jelentősége talán a kolozsvári színházról rendszeresen beszámoló Bartha Miklós (1848–1905) szavaiból sejthető, amelyet az általa szerkesztett kolozsvári napilap, az *Ellenzék* oldalain publikált:

„Erre a Ditróira azért haragszom, mert nem haragudhatok rá. Kissé irigykedem is. Mégpedig azért haragszom rá, mert a magyar cyklus eszméjét ő gondolta ki. Miért nem engedte át az eszme dicsőségét a budapesti Nemzeti Színháznak?”¹

Ditrói sok évvel később, *Komédiások* című, 1929-ben megjelent önéletrajzi írásában így emlékszik vissza Bartha támogatására:

„Hálás kegyelettel emlékezem meg Bartha Miklósról, a ragyogó tollú publicistáról. A sovén magyar lelkes cikkekben méltatta vállalkozásomat. Az *Ellenzék* c. lapnak volt akkor szerkesztője. A lap a színház vezetőségének ellenlábasa volt – a magyar ciklusig.”²

Az alábbi tanulmány Ditrói magyar ciklusait vizsgálja, azok jelentőségére igyekszik rávilágítani: vajon mennyire volt helytálló ennek az úttörő színházi programnak a felvetése? Milyen hatással volt a kolozsvári *Magyar Cyklus* a hazai színjátszásra és Ditrói későbbi karrierjére?

Színház a nemzeti mozgalmak sodrában

Ditrói nem volt egyedül a század utolsó évtizedeiben és a századfordulót követő években azzal a szándékával, hogy a nemzeti kultúra fontosságát propagálja, ő maga saját hatáskörén belül,

1. kép: Ditrói Mór portréja (MNMKK OSZK Színháztörténeti és Zeneműtár, KB 5037/1)

a magyar drámairodalomnak adva hangsúlyosabb érvényesülési lehetőséget. Ezirányú elköteleződése azokkal a nemzetépítő szándékú, a nemzeti érzületeket erősíteni vágyó útkeresésekkel, kutató-feltáró munkákkal fonódott össze, amely számos más kulturális-művészeti területen is éreztette hatását. Ennek fókuszában a magyar kultúra, illetve annak a dualizmus korában egyre inkább tetten érhető önmeghatározási szándéka állt: vajon milyen rejtőzködő értékeink vannak még? Ezeket kell megkeresni, a felszínre hozni és széles körben terjeszteni. Csak néhány úttörő jelentőségűnek bizonyuló példát hozva erre: 1885-ben jelent meg a „rajzoló gyűjtő”,³ Huszka József néprajzkutató *A magyar díszítő styl* című munkája, amelyet Lyka Károly mint „ősi művésztünk bibliáját”⁴ ajánlott minden művész figyelmébe. A könyv abban az évben jelent meg, amikor a nagy Országos Általános Kiállítás ünnepségsorozatát is megrendezték a Városligetben, ahol először kapott méltó reprezentációt a magyar népművészet.⁵ 1901-re készült el Lechner Ödön

■ 1 Az *Ellenzék* 1891. január 2-i sorait idézi Fesztbaum 2017: 71.
2 Ditrói 1929: 95–96.
3 Marosi 2006: 8.
4 Sinkó 2006: 280.
5 A népművészet 1885-ös reprezentációjáról: Kresz 1968: 1–36.

Postatakarékpénztár épülete, a magyar szecsesziós építészet egyik fő műve. A magyar nemzeti építőművészet felvirágoztatásáért dolgozó Lechner a népet a nemzetek kincsestárának nevezte, benne a naiv, népies díszítőmotívumokra, a „forma nyelvére” igyekezett a figyelmet irányítani, amellyel a – minden művészeti ágat összefogó – modern építőművészetet vélte szükségesnek megtermékenyíteni.⁶

„Egy magyar nemzeti irányzat lehetősége foglalkoztat mindenkit, még az ellenfeleket is,” – írja 1911-ben – „a népművészet gyűjtése, tanulmányozása és fölhasználása állandó napirenden van.”⁷ Míg Bartók Béla és Kodály Zoltán a magyar népzenei kincsestár feltárásán és közkinccsé tételén fáradozott a 20. század első éveiben, a „jóindulatú műkedvelő,”⁸ Malonyay Dezső író, művészeti író szenvedélyesen vetette bele magát egy államilag finanszírozott, sok éven át húzódó néprajzi gyűjtő- és dokumentáló munkába, amelynek minden addigi hasonló célú kiadványnál igényesebb és látványosabb eredménye lett *A magyar nép művészete*⁹ című öt kötet, amelyeket 1907-től kezdtek el megjelentetni. Malonyay az ösztönösen születő magyar népművészetet amolyan tiszta ősforrásként jelölte meg a magyar művészet és művészek számára. Alaptézise volt, hogy a fiatal, még befolyásolható lelkű művészcsemete ne külföldre menjen inspirációért, ami a korábbi években szinte megszokott gyakorlattá vált – főleg ne állami támogatással –, hanem először a saját hazájával ismerkedjen meg alaposan, az anyaföld hangulataival itatódjon át, hogy az majd később, a művészetében is vissza tudjon sugározni.¹⁰ Az oktatás kérdése a K. Lippich Elek miniszteri tanácsos által kidolgozott és képviselt aktuális művészetpolitikai koncepció egyik fontos pontja is volt.¹¹ De ezekben az években Európa-szerte számos képzőművészeti, illetve művészettörténeti összefoglalás is született részben a „hosszú” 19. század jelenségeit összefoglalni szándékozó célkitűzéssel, illetve kánonteremtő szándékkal

a századforduló környékén színre lépő és széles körben népszerűvé váló új irányzatok művelőiről.¹² Ditrói színházi vállalkozása hasonlóan úttörő lépés volt, amely szándékát tekintve a fent idézett későbbi párhuzamokkal azonos irányba mutatott: a *Magyar Cyklus* határozott lépés volt a magyar nyelvű színműírás védelmében. Színházi vezetőként ettől függetlenül sikeresen volt képes egymás mellé tenni a műsorfüzetben a rég bejáratott és az új, progresszív darabokat, helyet biztosítva a kortárs és klasszikus külföldi daraboknak is – egyszerre keresve a megszokottra, ismerősre vágyó néző és az újdonságra szomjazó, haladóbb közönség kegyeit. Erődi Jenő – Ditrói budapesti színitánodájának hallgatója – mintegy harminc évvel későbbi megemlékezéséből tudjuk, hogy ezzel a hanyatlástól mentette meg a nagy múltú kolozsvári színházat.¹³

Ditrói 1887 és 1895 közötti színházvezetői működése alatt a Kolozsvári Nemzeti Színház a legszebb éveit élte: hatalmas repertoárral, sok műsorral futott az intézmény, amelynek eseményeiről a fővárosi lapok is rendre beszámoltak. Monográfusa, a színházi életrajzát 2017-re nagy alaposággal feldolgozó Fesztbaum Béla rávilágított munkásságának valódi jelentőségére. Fesztbaum a naturalista és realista színjátszás hazai meghonosítójaként hivatkozik Ditróira, egyúttal a 19. századi romantikus színházeszmény és a 20. századi modern, társulati összjátékra épülő polgári színház közti átmenet hazai kulcsfigurájának tartja.¹⁴

Igazgatósága negyedik évében állt elő Ditrói egy magyar ciklus gondolatával, amely 1891. január 1-jétől negyvennyolc estén át, február 19-ig futott.¹⁵ Volt, hogy napi két előadás is volt, így összesen negyvenkét magyar írótól ötvennyolc különféle műfajú darabot mutattak be (2. kép).¹⁶ Ditrói meggyőződése volt, hogy a magyar valóságot a magyar írók ismerik a legjobban, tehát ők tudják írásaikban a legrealisztikusabban ábrázolni.¹⁷ A *Magyar Cyklus*ban helyet kapott

⁶ Sümegi 2020: 43–45.

⁷ Sümegi 2020: 89.

⁸ Madarassy 1916: 250.

⁹ Malonyay 1907–1922.

¹⁰ *Budapesti Hírlap*, 1905. 10. 08., 11–12.

¹¹ Jurecskó 1982: 18.

¹² A kánonteremtő szándékkal megjelenő korabeli kiadványokról és azok hatásáról lásd: Radványi 2024: 219–253.

¹³ Erődi 1924: 1.

¹⁴ Fesztbaum 2017: 8.

¹⁵ A Kolozsvári Nemzeti Színház színlapjai 1891. január–február. MNMKG OSZK Színháztörténeti és Zeneműtár, Színlap- és Aprónyomtatvány-gyűjtemény.

¹⁶ Erődi 1924: 1–2.

¹⁷ A ciklus hetei alatt az Erdélyi Irodalmi Társaság egyik felolvasóestjén is reflektált egy vendég a színházi eseményre, amikor saját eszmefuttatását olvasta fel a *Magyar Cyklus alkalmából* címmel, amelyben pátosszal telten, lelkesedve érvelt amellett, hogy „Kolozsvárott soha sem kellett keresni a »magyar genius«-t, mert az mindig itt lakozott” a kolozsváriak között. *Kolozsvár*, 1891. 01. 12., 2.

szinte minden színpadi műfaj, de a legnagyobb arányban a még mindig nagy népszerűségnek örvendő népszínművek szerepeltek. A tizennyolc népszínmű között több Szigligeti- és Szigeti-darab futott, tizennégy vígjáték, kilenc szomorújáték, hat operett, Madách, Vörösmarty, Jókai néhány drámája (*Milton*, *Az arany ember*), de képviseltette magát például a kortárs színműírás aktuális sztárja, a modern, realista színjátszás mellett elkötelezett Csiky Gergely is két színművel (*Királyfogás*, *A nagyra termett*). A ciklus Jókai *Szigetvári vértanú* című szomorújátékának egyik felvonásával ért véget.¹⁸

A fennmaradt színlapokat¹⁹ áttekintve – amelyek a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár gyűjteményébe a ciklusban egy népdramával szintén helyet kapó Rákosi Jenő könyvtárából kerültek, a belső borítón Ditrói Rákosinak szánt dedikációjával –, hatalmas feladat hárulhatott a sztárszínészekre (például a férfi főszerepeket estéről estére eljátszó Ivánfi Jenőre), akik szinte minden este másik darabban léptek színpadra, jóllehet, a darabok egy része már szerepelt korábban a színház műsorán,

nem frissen kellett őket betanulni. Illetve kevés vendégszereplés könnyített még valamiképp a terhelésen. Rákosi és Ditrói ismeretsége rég-re nyúlt vissza: Rákosi, aki ekkor már negyedik évtizede írt és rendezett színdarabokat hatalmas lapkiadó-lapszerkesztő vállalkozásával párhuzamosan, egykor a Népszínház első igazgatója is volt,²⁰ amelyben színészi minőségében a fiatal Ditrói is fellépett.²¹ Neve a magyar népszínmű-irodalmat megteremtő Szigligeti Edével az 1870-es évek andalító, idealizáló, újrromantikus darabjainak korszakát fémjelzte.

A modern színjátszás és a realizmus igénye

Ezt a korszakot váltotta az újtónak számító Csiky Gergely, aki épp az 1880-as években futott dinamikus felfelé ívelő színműírói karriert, és talán az egyedüli, aki a kolozsvári Ditrói-éra magyar szerzői közül maradandóan beírta magát az 1880-as évek színháztörténetébe. Ditrói nagyon kedvelhette őt, hiszen mind a kilenc évadában szerepeltette egy vagy két bemutatóval.²² Csiky újításai mögött saját drámaelméleti vizsgálódásai álltak, amelyek során arra jött rá, hogy a világ idealizálása csak eltakarja a műélvezők elől az élet valóságát, „kiforgatja az embereket igazi lényükből”, ezért csak az olyan darabokat látta örök életűnek, amelyeknek témái a saját koruk szelleméből, valóságából merítettek, egyben a nézőre felemelőleg, erkölcsileg nemesítően hatottak.²³ Ezért a naturalizmusnak – ahogy akkor megfogalmazta: a színpadon zajló elkeserítésnek vagy lázításnak – az ellensége volt.²⁴ Érdeme, hogy a magyar színpadi szerzők figyelmét az 1880-as években az élet valósága felé irányította,²⁵ és ő adott új lendületet a magyar drámának Szigligeti Ede és Rákosi Jenő sikereit követően.²⁶ Lázár Béla három évvel korábban, külön kiadványban Csiky *Vasember* című nagy sikerű művének elemzésére vállalkozott:

2. kép: a kolozsvári Nemzeti Színház színlapjai (MNMKK OSZK Színháztörténeti és Zeneműtár, SZTA, Kolozsvár 1891. 01. 01.)

¹⁸ Erődi 1924: 1.

¹⁹ A kolozsvári Nemzeti Színház színlapjai 1891. január–február. MNMKK OSZK Színháztörténeti és Zeneműtár, Színlap- és Aprónyomtatvány-gyűjtemény

²⁰ Kenyeres 1969.

²¹ Erődi 1924: 2.

²² Fesztbaum 2017: 65.

²³ Pintér 1934: 679.

²⁴ Pintér 1934: 679.

²⁵ Pintér 1934: 679.

²⁶ Pintér 1934: 673.

„Csiky eddigi munkássága egy tanúságot vet elénk: azt, hogy csak Shakespeare művészetének tanulmányozása lehet máig célravezető. De tanulmányozást és nem utánzást értünk, ahogy Lessing is megmondta. [...] [Csiky] Elpártolt a zengő rigmusoktól, a fantázia világától. Visszatért a maga korába. Először is Párizsba ment, hol pár hóig időzött, eljárt naponta a színházba s a franciákat az utcán tanulmányozta.²⁷ [...] Ő a franciákat nem csak az utcán tanulmányozta, de nagyon jól ismeri a francia irodalmat is. Azért az alakjai mégsem franciák!”²⁸

Maga Ditrói is rendezett Shakespeare-ciklust egy nagy európai tanulmányúthoz kapcsolódóan még a kolozsvári színpadra, közvetlenül Budapestre költözése előtt. Majd később, mint az 1896-ban nyíló Vígszínház első művészeti igazgatója, saját, reformer koncepciója alapján nyitott színtanodát, ahol Csiky – aki ekkor már nem élt, a kolozsvári magyar ciklus utáni évben váratlanul elhunyt – munkássága tananyag maradt, illetve vizsgafeladat volt.²⁹

Ditrói a ciklus után egy évvel a már fáradóban lévő, de még mindig népszerű népszínmű műfaj megújítására írt ki nyilvános pályázatot „a Magyar Ciklus emlékére” címmel,

„eredeti, egész estét betöltő népszínműre, melynek tárgya a magyar nép életéből, vagy a magyar kisvárosi életből legyen merítve, kiváló súlyt helyezvén a magyar nép lelkivilágának, sajátos észjárásának feltüntetésére s jellemzésére, lehetőleg mellőzendőnek tartván a már sokszorosan elcsépeelt konventionális alakok felhasználását.”³⁰

Magyar darabokat a Vígszínházba is!

1900 januárjában, tehát két évvel azelőtt, hogy Ditrói már mint a Vígszínház művészeti igazgatója megismételte volna a kolozsvári bravúrt új közönségére szabva, a Magyar Királyi Operaház is előállt a maga magyar ciklusával. A *Magyar Hírlap*ból tudható, hogy a január 6-án kezdődő műsorsorozat nyitánya a *Hunyadi László* volt, amelynek címszerepét most az ifjú Arányi Dezső, néhány évtizeddel korábban viszont a híres tenor, Stéger Ferenc (1824–1914) énekelte.³¹ Mi több,

3. kép: a Vígszínház színlapjai (MNMKK OSZK Színháztörténeti és Zeneműtár, Vígszínház 1902. I–III.)

Erkel az eredeti, 1844-ben debütált grandiózus operához később újabb részeket is írt, többek között kifejezetten a címszereplő Stéger számára.³² A *Pesti Hírlap* is beszámolt a tíz operából és három balettből álló műsorsorozat sikeréről, amelyben összesen tizenegy magyar szerző,³³ köztük Liszt Ferenc, Goldmark Károly, Hubay Jenő, Sztojanovits Jenő, gróf Zichy Géza és Lehár Ferenc művei kerültek színpadra.³⁴

Ki tudja, talán az operaházi magyar ciklus készítette Ditróit arra, hogy most száz estét betöltő magyar témákat hozzon a Vígszínház programjába: „Magyar darabot, minél többet, mind az legyen – ez volt az én vágyam” – áll visszaemlékezésében az eszme kapcsán, egyúttal többször utalva megköötözöttségére is a Vígszínház berkein

²⁷ Lázár 1888: 6.

²⁸ Lázár 1888: 9.

²⁹ 1900. február 10. Csiky Gergely: *Czifra nyomorúság*. Színmű négy felvonásban. A Vígszínház színésziskolájának nyilvános gyakorlati előadása. *Színműképzés. A Vígszínház színésziskolája*, 1900, 1902, 1903. MNMKK OSZK, Színháztörténeti Tár.

³⁰ *Kolozsvár*, 1891. 12. 31., 3.

³¹ *Magyar Hírlap*, 1900. 01. 06., 10.

³² *Magyar Hírlap*, 1900. 01. 06., 10.

³³ *Magyar Hírlap*, 1900. 01. 10., 8.

³⁴ *Pesti Hírlap*, 1900. 01. 10., 5.

belül, amelyben ő pusztán művészeti igazgató volt, nem tulajdonos.³⁵ Felkerekedtek ekkor néhányan, hogy elmenjenek Adyhoz a *Budapesti Napló* szerkesztőségébe, hogy megkérdezzék őt a projekt kapcsán. Ő az ötletet „szépnek” találta, már amennyiben az megvalósul.³⁶ Hiába csengtek Ady szavai kissé szkeptikusan, Ditróinak ennyi bátorítás is elég volt: „Már volt hátvédem: a Budapesti Napló szerkesztősége.”³⁷

A Vígszínház magyar műsorában, előretekinthető módon, csak az aktuális évek néhány befutott neve kaphatott helyet. Illetve Ditrói nyitott maradt arra, hogy bizonyos kockázatot is vállalva, lehetőséget adjon a színpad megújulását szolgáló, kevésbé ismert drámaírók bemutatkozásának is. Ezúttal mindössze tizenkét darabot válogattak be a száz estére, amely közül hat volt premier, és hat már többé-kevésbé bejáratott, korábban sikerrel előadott színdarab (3. kép). A kezdést 1902. január 1-jén Herczeg Ferenc *Ocskay brigádérosának századik jubileumi előadására* bízták, tehát a színház egy régebbi, ünnepelt darabjára, amely végül a ciklus egyik szenzációja lett Fényes Samu *Kuruc Feja Dávid* című művével együtt, amelyet Ditrói utóbb a magyar drámairodalom egyik legértékesebb darabjának tartott.³⁸ Először csak a Herczeg-darab ment néhány napig, majd műsorra tűzték a második darabot, hogy aztán ezt a kettőt görgessék tovább. Néhány naponta olvadt be a műsorgörgetegbe egy-egy új színjáték. Herczeg Ferenc összesen három – köztük a Gyurkovics lányok premierjével –, Bródy Sándor, valamint a Ditrói kolozsvári ciklusa előtt tíz évvel korábban őszintén fejet hajtó lapszerkesztő, Bartha Miklós is egy-egy darabbal képviseltette magát. Női szerzőként – eleinte szándékosan ismeretlen szerzőként meghirdetve – a színház népszerű színésznője, Hunyady Margit is megpróbálkozott: Ditróival – félve a női szerzőket sújtó előítéletektől – titokban abban állapodtak meg, hogy csak a harmadik előadástól teszik publikussá a nevét. Sajnos Hunyady félelmei beigazolódtak: amint kitudódott a neve, hiába az előadás addigi sikere, csökkenni kezdett az érdeklődés a *Régi világ* című darab iránt, amit végül le is kellett venni a műsorról.³⁹ Érdekesség, hogy a ciklus másik női

szerzője, Vizvári Mariska színésznő összeállva a sztárszínész Hegedűs Gyulával és a szintén színész Géczy Istvánnal szórakoztató trilógiát írtak három különböző nőtípusról, melyek közül Vizvári a közös mű nyitányát, a *Szalmalángot* jegyezte.⁴⁰

A magyar ciklus eszméjének továbbélése

A magyar ciklus eszméje később még néhány-szor bizonyosan felmerült más hazai színházi emberek ötletei között: 1906-ban a *Szatmár és Vidékében* olvashatunk például arról, hogy a szintén Kolozsvárról származó színész-színigazgató Krémer Sándor társulata újfent egy magyar ciklussal igyekezett sikeres turnét bonyolítani Szatmárban, azonban ez a műsor nem felelt meg az ottani közönség elvárásainak: „A kiállítás és rendezés igen sokszor bosszantóan nem volt megfelelő, a repertoár pedig nagyon egyhangú volt” – adta meg neki a kegyelemadófést a *Szatmár és Vidéke* kritikusa.⁴¹

Az első világháború után szinte azonnal, 1919-ben is találkozhatunk Ditrói magyar ciklusainak utóéletével. A *Figáró* októberi számában arról olvashatunk, hogy ekkor egy „Ünnepi Magyar Ciklust” rendeztek, „amelyet bevezető előadás keretében Pekár Gyula államtitkár, Herczegh Ferenc, Várady Antal dr., Hevesy Sándor, Ambrus Zoltán, Keszter József, Kozma Andor írók, Kern Aurél, Ivánfi Jenő, Halassy Emil dr., Molnár Géza dr. tanárok” ismertettek.⁴² A műsor tíz este és tíz matiné keretében rendezett „a sok nemzetközi és kozmopolita hangverseny és előadás után [...] egy magyar irodalom- és zenetörténet legjavát, [...] nemzeti irodalmunk kincsesházának legértékesebb gyöngyeit” felvonultató programsorozatot. Csupa sztárszínész (pl. Jászai Mari, Varsányi Irén, Ivánfi Jenő) és zenészhíresség (pl. Bartók) lépett ekkor a színpadra – mind a századelő nagyjai. Az első estén megidéztek továbbá a nemzeti nyelv újjáébredésének korszakát olyan szerzők műveivel, mint Kazinczy, Berzsenyi, Kölcsey vagy Kisfaludy.⁴³ Az ötlet mögött álló államtitkár, a harminc évvel korábban Justh Zsigmond (1863–1894), illetve a párizsi Munkácsy-szalonnakörnyezetéből szépírónak induló Pekár Gyula

■ 35 Ditrói 1929: 135.

36 Ditrói 1929: 136.

37 Ditrói 1929: 136.

38 Ditrói 1929: 138.

39 Ditrói 1929: 138.

40 *Magyar Szó*, 1902. 03. 13., 14.

41 *Szatmár és Vidéke*, 1906. 04. 10., 2.

42 *Figáró*, 1919. 10. 01., 26.

43 *Figáró*, 1919. 10. 01., 26.

(1866–1937) szorosan véve is Ditrói szűkebb köréhez tartozhatott még a századfordulón: utóbbi legsikeresebb színművét, a *Dodó főhadnagy* című vígjátékot mérsékelt sikerrel játszotta még 1899-ben Ditrói Vígszínháza. Pekár neve fel-felbukkant a századforduló neves elbeszélőit felvonultató különféle novelláskötetekben is, sőt végül a Petőfi Társaság – maradiságáért igen sokat bírált – elnöki tisztjéig vitte, Herczeg Ferencet váltva e pozícióban. A Ditrói által alapított Országos Színészegyesület örökös díszelnöki posztján is az öregedő Pekár Gyulát találjuk ebben az időszakban.⁴⁴ Bár a magyar ciklus gondolata ekkor már kissé idejétmúltnak tűnhetett, Pekár nyilvánvalóan leragadt az előző század utolsó évtizedének divatos narratívájánál – ahogy maga K. Lippich Elek is megbukott 1916-ra a modern művészeket támogatni nem hajlandó, maradi művészetpolitikájával⁴⁵ –, legnagyobb érdemeként meg kell említeni, hogy az első magyar mozgóképek elkészítése és ezzel a magyar filmtörténet kezdete az ő nevéhez fűződik. Pekár Gyula 1901-ben az Uránia Tudományos Színház számára leforgatta ugyanis *A táncz* című filmet, amelyben a korabeli sztárszínészek (pl. Hegedűs Gyula, Blaha Lujza) mind felvonultak és megkezdheték filmes karrierjüket, továbbá amellyel tánc történeti utazásra invitálta a nézőket, fokozatosan helyezve fókuszba a magyar táncok világát. *A táncz*, az első „tudatosan megrendezett magyar mozgóképek”⁴⁶ történelmi jelentőséggel bírt, nagy és messzire nyúló sikere volt, és egyértelműen új korszakot nyitott először

a fővárosi, majd hónapokon belül a teljes hazai szórakoztatóiparban: izgalmas rendezői koncepciója egyszerre nyújtott újszerű vizuális élményt, kulturális elmélyülést, vele pedig tanulási lehetőséget. Ez az, amivel Pekár Gyula leginkább és elsősorban hozzájárult a századforduló nemzeti művészetet meghatározni, megcsinálni, illetve felvirágoztatni szándékozó erőfeszítéseivel.

Nagy visszhangot ugyan nem keltett, de folytatott még valamiféle magyar ciklus 1935 előtt a Nemzeti Színházban is. Ezt a ciklust már a Trianon után újonnan fellángoló nemzeti érzületek hívhatták életre, és megrendezése az akkori igazgató, Hevesi Sándor nevéhez fűződik. Erre némi fény azonban csak véletlenszerűen, Pekár Gyula a Hevesit az igazgatói poszton váltó Németh Antallal folytatott szócsatája által vetül, amellyel a lapok sokat foglalkoztak, és amelyben többek között egy helyen Hevesi kiigazítja Pekárt, miszerint a Shakespeare-, illetve különféle külföldi és magyar ciklust anno nem Ivánfi Jenő, hanem ő maga rendezte a Nemzetiben.⁴⁷ A Hevesi halálakor Schöpflin Aladár által írt méltatás a *Nyugatban* nem említi külön magyar ciklust, viszont arról ír, hogy a Ditrói által az 1890-es évek közepétől a Vígszínházban kidolgozott – igényes anyanyelvhasználatra és realista színjátszásra, továbbá társulati összjátékra épülő – új stílust

„elméletileg és kritikailag (rendezőként és színigazgatóként) Hevesi fejtette ki, klasszikus művekre is alkalmazva, és ő szervezte meg a Thália Társaságot az új stílus illusztrálására.”⁴⁸

⁴⁴ Schöpflin 1930: 457.

⁴⁵ Jurecskó 1982: 28–29.

⁴⁶ Buglya 2021: 12.

⁴⁷ 8 Órai Ujság, 1937. 03. 18., 12.

⁴⁸ Schöpflin 1939: 223.

Források

Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti és Zeneműtár (MNMKK OSZK)

A Kolozsvári Nemzeti Színház színlapjai 1891. január-február. Színlap- és Aprónyomtatvány-gyűjtemény

Színműképzés, a Vígszínház színésziskolája, 1900, 1902, 1903. Aprónyomtatvány-gyűjtemény

Kolozsvár, 1891

Pesti Hírlap, 1900

Magyar Hírlap, 1900

Magyar Szó, 1902

Szatmár és Vidéke, 1906

Figaró, 1919

8 Órai Ujság, 1937

Hivatkozott irodalom**BUGLYA 2021**

Buglya Zsófia (szerk.): *Az ismeretlen Uránia. Fejezetek egy filmszínház történetéből.* Budapest: Uránia Nemzeti Filmszínház, 2021.

DITRÓI 1929

Ditrói Mór: *Komédiások. Ditrói Mór emlékiratai.* Budapest: Közlekedési Nyomda, 1929.

ERŐDI 1924

Erődi Jenő: Ditrói Mór. In: *Színészek Lapja* 63 (1924), 2.

FESZTBAUM 2017

Fesztbaum Béla: *Aki Budapestet mulattatja, de Kolozsvárról álmodik. Ditrói Mór színházi életrajza.* Budapest: Corvina, 2017.

JURECSKÓ 1982

Jurecskó László: K. Lippich Elek – a hivatalos művészetpolitika irányítója – és a gödöllőiek. In: *Gödöllőiek, szentendreiek. Művészettörténeti tanulmányok.* *Studia Comitatus* 10 (1982), 9–33.

KENYERES 1969

Kenyeres Ágnes: „Rákosi Jenő, Kremsner” szócikk. In: Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969.

KRESZ 1968

Kresz Mária: A magyar népművészet felfedezése. In: *Ethnographia* 79 (1968), 1–36.

LÁZÁR 1888

Lázár Béla: *Vasember.* Győr: Surányi János Könyvnyomda Intézete, 1888.

MADARASSY 1916

Madarassy László: Malonyai Dezső (1866–1916). In: *Ethnographia* 27 (1916), 249–250.

MALONYAY 1907–1922

Malonyay Dezső: *A magyar nép művészete I–V.* Budapest: Franklin-Társulat – Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 1907–1922.

MAROSI 2006

Marosi Ernő: Huszka József, a rajzoló gyűjtő, 1854–1937. Kiállításmegnyitó. In: Fejős Zoltán (szerk.): *Huszka József, a rajzoló gyűjtő.* Kiállítás a Néprajzi Múzeumban 2005. május 14. – 2006. március 5. Budapest: Néprajzi Múzeum, 2006, 8–9.

PINTÉR 1934

Pintér Jenő: „Csiky Gergely”. In: Pintér Jenő (főszerk.): *Magyar Irodalomtörténet VII. A magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában.* Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1934.

RADVÁNYI 2024

Radványi Orsolya: Az élő művészet szótára, avagy mi a modern a századfordulón? In: Földi Eszter – Hessky Orsolya – Radványi Orsolya (szerk.): *A valóság képei. Magyar naturalista festészet 1885–1904.* Budapest: Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, 2024, 219–253.

SCHÖPFLIN 1930

Schöpflin Aladár: „Pekár Gyula dr.” szócikk. In: Schöpflin Aladár (szerk.): *Magyar Színművészeti Lexikon III.* https://mek.oszk.hu/08700/08756/html/III/szin_III.0541.pdf (letöltve: 2025. 07. 09.)

SCHÖPFLIN 1939

Schöpflin Aladár: Hevesi Sándor. In: *Nyugat* 10 (1939), 223–224.

SINKÓ 2006

Sinkó Katalin: Historizmus és a magyar ornamentika. Az etnográfia tárgyainak művészi szemlélete. In: Fejős Zoltán (szerk.): *Huszka József, a rajzoló gyűjtő.* Kiállítás a Néprajzi Múzeumban 2005. május 14. – 2006. március 5. Budapest: Néprajzi Múzeum, 2006, 278–281.

SÜMEGI 2020

Sümei György: *Lechner Ödön írásai.* Budapest: Corvina, 2020.

MÁNFAI MELINDA

Ditrói Mór (1851–1945) és a magyar ciklusok

Ditrói Mór (1851–1945) színész, rendező, színigazgató a 19. század végére kultikus helyé tette a nagy múltú kolozsvári színházat. Magyar ciklusa, amely úttörő vállalkozás volt, és amelyet a színháztörténet a kolozsvári Ditrói-éra egyik csúcsteljesítményeként aposztrofál, 1891. január 1-től egymást követő negyvennyolc estén át futott műsoron. Ditrói meggyőződése volt, hogy a magyar valóságot a magyar írók ismerik a legjobban, ezért ők fogják írásaikban a legrealisztikusabban ábrázolni. Mindez markáns lépés volt a magyar nyelvű drámairodalom reprezentálására az egyre inkább teret hódító, külföldről érkező kortárs és klasszikus darabok mellett. Profizmusára a fővárosból is felfigyeltek, így a Millennium idején Budapestre hívták az újonnan nyíló Vígszínház művészeti igazgatói pozíciójába, ahol ismét felmerült egy magyar programsorozat gondolata. Ditrói innen már valóságos színpadesztétikai divatdiktátorként gyakorolt hatást a fővárosi színjátszásra: az általa kitalált magyar ciklus eszméje, továbbá az általa megreformált magyar színjátszás még évtizedekig éreztette hatását.

MELINDA MÁNFAI

Mór Ditrói (1851–1945) and the Hungarian Cycles

By the end of the 19th century, the theatre of Kolozsvár (Cluj), by then a long-standing institution, had gained cult status under the management of actor and director Mór Ditrói (1851–1945). Started on 1 January 1891 and running for forty-eight consecutive evenings, his Hungarian cycle was a pioneering venture and is considered in theatre history as one of the high points of his Kolozsvár tenure. Ditrói was convinced that the reality of Hungary was best known to Hungarian authors, who were thus most capable of representing it realistically. This was a striking move to promote Hungarian-language drama at a time when foreign contemporary and classical plays were gaining more and more popularity. His professionalism was also noticed in the capital, and he was invited to manage Vígszínház, newly opened for the Millennial Celebrations of 1896. In Budapest, he launched another Hungarian cycle. Ditrói became a trendsetter in Budapest's theatre scene, with his reforms and the Hungarian cycles he created continuing to exert their influence for decades.

„... STÉGER UTÁN MINDNYÁJAN SÓHAJTOZUNK”: STÉGER FERENC ALAKJA A NEMZETI SZÍNHÁZ FESTETICS- KORSZAKÁNAK VITÁIBAN

- Patonai Anikó Ágnes, PhD
tudományos kutató
MNMKK Országos Széchényi Könyvtár
Színháztörténeti és Zeneműtár
patonai.agnes@oszk.hu

Stéger Ferenc 1852. április elsejével elszerződött a Nemzeti Színháztól, először Prágába, majd Bécsbe. Festetics Leó 1852. május 20-án lett a színház intendánsa, és ezt a pozíciót két és fél évig töltötte be. Ezt az időszakot folyamatos csatározások jellemezték. Annak vizsgálatával, hogy a vitákban hogyan, milyen összefüggésekben használták fel Stéger nevét, a Nemzeti Színház korabeli viszonyainak egy érdekes részletére láthatunk rá.

Festetics Leó intendánsi működése

Amikor Festetics Leót megbízták a Nemzeti Színház igazgatásával, a korábbi vezetőségből Simontsits János maradt mellette gazdasági igazgatóként, és Szigligeti Ede mint színházi és főigazgatói titkár.¹ Ez nemcsak azért volt sarkalatos kérdés, mert a színháznak a megelőző korszakban sem volt elegendő pénze, hanem azért is, mert Festetics rossz gazda hírében állt, és éppen ennek ellensúlyozására lett Simontsits gazdasági igazgató. Együttműködésük viszont nem volt zökkenőmentes.²

Festetics igazgatósága és törekvései komoly vitákat gerjesztettek, s mivel „mindenért, mi az intézet ügyeiben történik egyedül és kizárólag az igazgató felelős”,³ személyében is támadták. Nyilvánosságnak szánt beszámolóit a Jókai Mór szerkesztésében megjelenő *Délibáb* című, főleg szépirodalmat tartalmazó „hivatalos színházi lapban” közölte. A lap 1853. január 2-án indult, és 1854. február 19-én szűnt meg. Jókai maga kérte a megszüntetését, mert „a *Délibáb* közönsége annyira megcsökkent, hogy ez évnegyedben a legmúlhatatlanabb költségeket sem fedezi

többé.”⁴ A *Délibáb* nem volt színházi lap olyan értelemben, ahogy az volt az Egressy Gábor által 1860-ban alapított *Magyar Színházi Lap*, amely elsősorban a gyakorló és még tanuló színészek és műkedvelők, illetve a társszakmák művelői, másodsorban az érdeklődő laikus közönség számára készült.⁵

Festetics első beszámolója a színház épületének állapotáról szól. A bejutás nehézkes és balesetveszélyes,⁶ ruhatár nincs, a páholyok túl magasak, a zártszékek a páholyokig tartanak, a gázvilágítás miatt bűdös van. A díszleteknek⁷ nincs helye, az öltözők szűkösek; és igazi próbálótér sincs. Az iroda egy rosszul bebútorozott régi asztalosműhely, a könyvtár csupán egy fülke.⁸ A jelmezek tárolása nincs kellően megoldva, a festőtér kicsi. A helyhiány miatt a jelmezek és egyéb eszközök egy része más épületekben van, ezek szállítása szintén gondot jelent; hangszereket, bútorokat, egyéb felszerelési tárgyakat kénytelen a színház kölcsönözni,⁹ mindez pedig anyagi kárt okoz. Festetics ezért az első emeleti páholyok közepe előtt egy erkélyt építtetett,¹⁰ a földszinti zártszékeket átrendezték, majd mivel a földszintre így már nem keltek el a jegyek, újból átalakították a teret. A színház fűtését és szellőzését, valamint a gázvilágítás okozta bűz csökkentését is igyekeztek megoldani, több-kevesebb sikerrel.¹¹ A díszletek tárolására nagyobb teret bérelt ki a színház, a próbatermeket és az irodát a színház udvarán lévő melléképületek átalakításával hozták létre.¹² A színház kelléktárából való kölcsönzés lehetőségét megszüntették, és gyarapították a kellékek számát.¹³

■ 1 Körlevél a Nemzeti Színház tagjaihoz, Pest, 1852. jún. 4; Körlevelek 1852–1853, MNMCK OSZK Színháztörténeti és Zeneműtár, Nemzeti Színház, kötetes iratok, 707.

2 Az ellentétekre jó példa Lesniewska Lujza operaénekesnő szerződésének ügye. Augusz Antal báró, a Comité (az Albrecht főherceg kormányzó által létrehozott, kizárólag gazdasági hatáskörű szervezet) elnöke számon kérte Festeticset, amiért Simontsits nélkül szerződött tagokat. Festetics válaszul azzal menti magát, hogy ilyen csak Lesniewska esetében történt, vele is csak azért, mert nem tudta összehozni a személyes találkozót. Valamint azért, mert Simontsits nem egyezett volna bele a szerződésbe épp az anyagiak miatt, ezen kívül szét is kürtölte volna a hírt, amivel nemcsak a többi énekesnőt tette volna érdektelenné a színház irányába, hanem a bécsiek meg is előzhették volna a színházat egy Lesniewska számára kedvezőbb ajánlattal. Gróf Festetics Leó intendánsi jegyzőkönyve 1853 április 1ső-től 1854 április 1ső napjáig, MNMCK OSZK SZT Nemzeti Színház, kötetes iratok, 687., f5. Titoktartási kötelezettsége csak a titkárnak volt. A Nemzeti Színház törvénykönyve 1848-tól április 1-től kezdve, Pesten, Beimel József, 1847., Titkár, 189. §, 29.

3 sz. n.: Nemzeti színház. In: *Budapesti Viszhang*, 1853. 03. 17., o. n.

4 Jókai Mór Festetics Leóhoz, Pest, 1854. febr. 7., MNMCK OSZK Kt Levelestár

5 Szalisznyó 2013: 53–76.

6 Festetics 1853: IV., 187.

7 A díszletek mennyiségéről és állapotáról lásd még: MNMCK OSZK Színháztörténeti és Zeneműtár, SZT Fond 4/69, 70, 75, 79/1, 79/2.

8 Festetics 1853: II., 93.

9 Festetics 1853: I., 25–28.

10 Festetics 1853: IV., 188. „Miatán az erkélyre fordított költségek f. év ápril elsejéig, tehát 9 hó alatt már is háromszorozva (ha többször nem) megtérítették: ezen oknál fogva a nemzeti színháznak ebből eredő haszna világos.” Festetics Leó: A nemzeti színház ügyében. In: *Délibáb*, 1853. 04. 17., 510.

11 Festetics 1853: IV., 188.

12 Festetics 1853: IV., 188–189. És tervezte a színház átépítését is, erre azonban már nem volt lehetősége, tervrajzai nem kerültek Albrecht főherceg elé. Pukánszky 1940: 187.

13 Festetics 1853: IV., 189.

Festetics szerint a drámai színészek kifejezetten jók; ám ugyanez nem mondható el sem az operai, sem a balettszemélyzetéről.¹⁴ Ezzel indokolta Festetics a következő intézkedéseit: az addigi gyakorlat ellenében munkatársainak véleményét kikérte, ám egy személyben döntött az ügyek fölött. Szigligetit kinevezte „rendes igazgatósági titkárrá”, Fánccs Lajos lemondását elfogadta, Szentpétery Zsigmond, Egressy Gábor, László József, Udvarhelyi Miklós, Komlóssy Ferenc, Erkel Ferenc, Doppler Károly, Füredy Mihály és Lendvay Márton tagságával megalakította a színházi igazgatóságot, szerződtette az ifjabb Lendvayt és Feleki Miklóst,¹⁵ majdnem minden nap tanácskozásokat és hetente gyűléseket tartott, amelyekről Szigligeti jegyzőkönyvet vezetett.¹⁶ Egressy lett az operák és kosztümös darabok rendezője, László a népszínműveké, Szentpétery a korábbi két kategóriába nem sorolható daraboké. Festetics 1852 decemberében újjászervezte a dráma-bíráló bizottságot,¹⁷ mindezt annak érdekében, hogy sikerüljön „a próbákban bizonyos rendet, az előadásokban változatosságot, a drámák és operák kiállításában korszerűséget, öszhangzást s nemzeti intézetünkhöz méltó diszt létre hozni”.¹⁸ A színház működésére adott reakciók közül kiemelkednek Császár Ferenc a *Divatcsarnokban* 1853 júliusától és Fánccs Lajos Cserháti álnéven a *Pesti Naplóban* 1854 júliusától publikált nyílt levelei. Az újságírók kötelességüknek tartják Festetics intézkedéseit nyilvánosan bírálni, a közvélemény és a nézők nevében elvárásokat támasztani vele szemben – mire és mennyi pénzt (ne) költsön, kikből álljon a társulat, milyen legyen a műsor stb. –, Festetics viszont mindezt alaptalan vádaskodásnak, személyes támadásnak, illetve a munkájába való illetlen beleszólásnak tartja. Bizonyos szempontból szinte mindegy, kinek volt vagy lehetett igaza: a problémák alapvető forrása az állandó pénzhiány,¹⁹ és főleg az opera és a prózai

előadások egy fedél alá kényszerülése, amely az ún. operaháborúban csúcsosodott ki.²⁰

1853. nyarán Festetics a *Délibábn*ban írja le, hogy az operatársulat összeállítása érdekében kísérletezett, többeket csak próbaképpen léptetett fel; az anyagi helyzet miatt viszont csak azt tarthatta meg, akit a leginkább megfelelőnek tartott. A nyilvános vitának ez vált az egyik kiemelt pontjává.

„Kettőt azonban, mint általad bevallott tény, már most nem tagadhatsz, először, hogy eddig csak próbálgattál, s másodszor, hogy – nincs pénzed! Próbálgatásoddal – az operát illetőleg – valóban nem tevéel szerencsét, s én általa meglehetősen kiapasztottad a pénztárat” – írja Császár Ferenc.²¹ Festetics azzal érvel, hogy a sajtó csak nehezíti a helyzetet:

„Afelett pedig, hogy kit? mennyiért? hogyan? milyen feltételek alatt szerződtessen vagy tartson meg és bocsásson el az igazgatóság? senatus consultumokat nyílt téren elfogadnunk nem lehet, s ilyenek osztogatására tisztelt laptársainkat sem a fensőbbség, sem a nemzet plebiscituma nem halmazá fel. Sőt ha tisztelt laptársaink éppen akkor, midőn mi alkudozásokban vagyunk egy vagy más művésszel, nyilvánosan kényszerítőleg lépnek fel annak szerződtetése mellett, minket egyenesen azon művész vagy művésznő rabjává tesznek, s annak discretiójától függ, hogy tőlünk két annyi díjt kérjen, mint kérni szándékozott, mert hiszen a lapok nyíltan mondják, hogy szerződtetni kell minden áron.”²²

Festetics külön kiemeli ezzel kapcsolatban Hollóssy Kornélia szerződtetésének ügyét.

„[S]zínigazgató vagy, s mint ilyennek, bármint szabadkozzál, megvan ősz bűnöd, nem hajtani az időszakai sajtó kezelőinek tanácsára”²³ – írja erre Császár, akinek meggyőződése volt, hogy a Festetics intézkedései nyomán kialakuló pénzhiány az egyedüli oka a színház nem megfelelő

¹⁴ Festetics 1853: II., 94–95.

¹⁵ Festetics 1853: III., 128.

¹⁶ Igazgatósági végzések 1853 április 24-től december 12-ig, MNMCK OSZK Színháztörténeti és Zeneműtár Nemzeti Színház, kötetes iratok, 695., 1854; Választmányi igazgatósági jegyzőkönyvek, OSZK SZT Nemzeti Színház, kötetes iratok, 696. és Festetics 1853: III., 129.

¹⁷ Pukánszky 1940: 186–187. és Gróf Festetics Leó intendánsi jegyzőkönyve 1853 április 1ső-től 1854 április 1ső napjáig, MNMCK OSZK Színháztörténeti és Zeneműtár, Nemzeti Színház, kötetes iratok, 687., 688.

¹⁸ Festetics 1853: III., 159.

¹⁹ Ez részben örökölt: a színházi kasszában Vahot Imre szerint már 1851-ben is hiánya volt, pontosan 12 800 pengő forint – bár ezt ő behajtható tulajdonnak tartotta. (Ugyanitt említi meg, hogy csak Stéger és felesége fizetése együtt évi 7 000 pengőforint, így a tetemes költségért cserébe minden hónapban új operabemutatót várna el.) Vö: Vahot 1851: I. 295. „16.000 forint évi segélyből operát és drámát fenntartani lehetetlen lett volna még akkor is, ha a ház mindennap zsúfolásig tömve lett volna. A ház azonban egyáltalában nem volt tömve.” Pukánszky 1940: 182.

²⁰ Pukánszky 1940: 57–67., 90–117.

²¹ Császár 1853a: 517–521., 519.

²² Festetics 1853a: 834.

²³ Császár 1853a: 517–521.

működésének, az operaénekesek és énekesnő próbálgatása nem csak költséges, hanem hatástalan is.²⁴

Ugyanilyen nyilvános vita része volt a színészek fizetése, a fizetés elmaradása,²⁵ Festetics pedig magyarázkodásra és védekezésre kényszerült.²⁶ A bérek és az előadások egyéb költségei azért is jelentettek ekkora problémát, mert főleg itt jelent meg az operai és drámai személyzet közti ellentét, vagyis az egykori operavitából örökölt meggyőződés, miszerint a drága opera nem egyszerűen házon belüli konkurenciája a kevesebb pénzbe kerülő drámának, hanem egyenesen alantas ellensége, amely a nemzeti kultúra életben maradását veszélyezteti. Fáncsy Lajos megfogalmazása szerint az opera az, amit „csak a viszonyok hatalma által fenntartott mellékes dolognak tekintünk s csak ha munkásságát magyar eredeti dalműveknek szenteli, méltánylunk színházunknál.”²⁷

E szemlélet később is jellemző maradt: „ha már egyszer színházunknál operának csakugyan lenni kell: legyen az e nemzeti intézethez méltó, azaz, minél magyarabb és jelesebb, minden elemeiben”²⁸ – írja Egressy Gábor. A minden elemében magyarabb és nemesebb operához azonban sok feltételnek kellett teljesülnie, amelyek Festetics intendatúrája alatt nem, vagy nem mindig voltak adottak. A legfontosabb követelmény természetesen a magyar nyelvű éneklés volt, ez alól csak ideig-óráig adott a közönség felmentést a más

anyanyelvű tagoknak (ehhez persze alapelvárás volt az eredeti magyar operák műsorra tűzése mellett a librettók fordítása is).

Stéger Ferenc vendégszereplései

Stéger Ferenc vendégszerepléseire Festetics intendatúrája alatt kétszer került sor. Először már 1852 júniusában, amely a frissen kinevezett gróf sikereként jelent meg a sajtóban. A *Budapesti Viszhang* kritikájában olvashatjuk, hogy Stéger vendégszereplését „Festetich Leo gróf erélyes közbenjárásának sikerült kieszközölni,”²⁹ a *Pesti Napló*-ban és a színlapokon³⁰ ugyanez így szerepelt: „Az igazgatóság örömmel jelenti, miszerint rövid, hat napi időszakra sikerült STÉGER urat, a prágai színház első tenoristáját, vendégül megnyerhetnie.”³¹

A hatnapos vendégszereplés a következő négy előadásból állt: 1852. június 4., *Ernani* (Ernani); 1852. június 6., *A kunok* (Andorási Lajos); 1852. június 7., *Ilka és a huszártoborzó* (Gyula, Podagrási ispánja); 1852. június 9., *Ilka és a huszártoborzó* (Gyula, Podagrási ispánja).

Stéger ugyan első előadásán (*Ernani*) rekedt volt, „[m]indamellett a közönség őszinte lelkesedéssel fogadta, s hívta ki többször”.³² 6-án *A kunok* előadásán viszont „tökéletesen hangjánál volt már ezúttal, és énekével elragadta a közönséget. A régi szép napokra élénken emlékezett a közönség”³³ – írja a *Budapesti Viszhang*. A vendégsze-

²⁴ „S pedig Te, mint zeneértő, előre tudhatod, hogy az általad szegődtetett mindkét nembeli művészek közt feles számmal vannak, kik pénzt emészteni jók, de közönséget csodítani — s így a pénztárt gyarapítani — teljességgel nem valók! Ily próbálgatások, egyenesen a színházi pénztár rovására, valóban nem helyeselhettek”. Császár 1853a: 517–521.

²⁵ „Arról értesültünk – biztos kútforrásból – hogy a nemz[eti] színház személyzete, mult jun. hó elejétől fogva rendes havi fizetését nem kapta ki. Mint mondják, e havi fizetés fenakadása (sic) nem akkor történt először, de éppen azért akkor érezhetőbbé lett.” *Napi Tudósító*, melléklap a *Budapesti Hírlaphoz*, 1853. 07. 12., 47; Szilágyi Ferenc szerint épp az a „csodálkozásra vagyis inkább sajnálásra méltó”, hogy Festetics „ki maga is hírlapi közlönnnyel bír – csodálkozhatik egy a fővárosi érdekek képviselőjére szánt lapban történt kiadásán azon ténynek, mely mindenek szájában volt, s a közönség legnagyobb részvételével találkozott”, ti., hogy a színészek nem kaptak időben fizetést. Szilágyi 1853: 94.

²⁶ „Valami alattomos rágalmozó azt hitette el a színházi tagokkal, miszerint én azt állítottam volna a bizottmány ülésében, hogy ők fizetéseikért octoberig várakozni ígértek, s ez szülte bennök az ingerültséget, melyet távollétemben meg nem czáfolhaték. Ime azonban kinyilatkoztatam mind önnek, mind a közönségnek, mind a színházi tagoknak, hogy ez állítás világos rágalom, melyet csak a nemzeti színház ellenségei az intézet hitelének megingatására találtak ki, s melyet fájdalom színházunk tagjainak egy része elég könnyelmű volt elhinni. — Igen is arról volt szó, hogy a nagyobb fizetésű tekintélyesebb tagok többsége biztosítá a színházat, miszerint járandóságainak feléért jövő octoberig elvár; a mi tény! ebből azután azt a hírt csinálni, hogy az összes színházi személyzet octoberig való fizetését elengedi, csak a legfeketébb roszakarat műve. Az érdekllett folyamodást illetőleg biztosíthatom a tisztelt szerkesztő urat, miszerint az aláírók nagy része a folyamodás benyújtásakor már ki volt fizetve, többen pedig az aláírók közül nem voltak megismertette a folyamodás céljával, a miről engemet hozzám írt leveleikben biztosítanak, s ha kell nyilván is kijelentendik, miszerint tudtokon kívül volt, miszerint azon iratban ellenem intézett vád foglaltatik.” Festetics 1853c 97; Rövid válasz Szilágyi Ferencz urnak, a *Napi Tudósító* szerkesztőjének. In: *Déliáb*, 1853. 07. 31., 154–155.

²⁷ *Pesti Napló*, 1854. 07. 14.

²⁸ Egressy Gábor: Nemzeti színház. In: *Magyar Színházi Lap*, 1860. 01. 07., 18.

²⁹ *Budapesti Viszhang*, 1852. 06. 06., 100.

³⁰ MNMKG OSZK Színház-történeti és Zeneműtár, Nemzeti Színház, kötetes színlapok, 1852. 06. 03., 1852. 06. 04.

³¹ *Pesti Napló*, 1852. 06. 03., 4.

³² *Budapesti Viszhang*, 1852. 06. 06., 100.

³³ *Budapesti Viszhang*, 1852. 06. 13., 120.

replés fénypontja természetesen a személyesen megjelenő Ferenc József tiszteletére rendezett díszelőadás volt június 7-én, amelyen az *Ilka és a huszártoborzót* játszották. Ez az este kiugróan magas bevételt hozott a színháznak³⁴, azonban ez leginkább a császár személyének volt köszönhető. 1853. április-májusban felmerült egy újabb vendégszereplés híre, ezt azonban hamar cáfolták, a hazlátogató Stégertől csak a Nemzeti Színházon kívüli fellépésekben reménykedhettek.

A második vendégszereplésre 1854 áprilisában került sor, amely ezúttal is összefüggött a császárral: Ferenc József 1854. április 24-én kötött házasságot, az ez alkalomból tartott díszelőadáson *A kunokat* vitték színre (amelyben Stéger természetesen Andorási Lajos szerepét énekelte). *A kunokat* még május 3-án adták Stéger vendégszereplésével. A többi előadás a *Lammermoori Lucia* (Rawenswood Edgard) 1854. április 18-án, április 28-án, május 6-án (a Nemzeti Színház nyugdíjintézetének javára), az *Afanasia* (Tiborczy gróf) április 26-án és május 2-án, illetve a *Zampa* (Zampa) volt május 5-én és 7-én (Stéger utolsó fellépésének bevételét jótékony célra ajánlotta fel). Ennek a vendégszereplésnek az ötlete Stégertől származott. Az énekes Franz Holding bécsi ügynökön keresztül ajánlkozott, konkrét fizetési igénnyel (250 forintot kért hat vagy hét előadásra³⁵ – végül tíz alkalommal lépett fel), és amikor Festetics a színház választmányi ülésén felolvasta az erről szóló levelet, azt tapssal fogadták.³⁶ Az intendáns március 13-án küldte el *A kunokat*, az *Afanasia* és a *Zampa* szerepeit Stégerek, azzal a megjegyzéssel, hogy „Prophetát és Hunyadit nem lehet mert nincs arra való nő.”³⁷

A kritikusok véleménye már nem volt egyöntetűen pozitív, ami a Festeticshez való viszony szempontjából is érdekes: a *Pesti Napló* szerint „Stéger úr erőteljesen de nem szépen énekel”,³⁸ hangjának csak ereje van, de kelleme nincs, de ennél is nagyobb felháborodást okozott, hogy Lesniewska Lujza olaszul énekel, így a kettőse a magyarul éneklő Stégerrel kifejezetten botrányos volt, mindez pedig az igazgató, vagyis

Festetics hibája, aki nem szerződtette Hollósy Kornéliát.³⁹ Ugyanez a *Pesti Napló* három nappal később nosztalgikusan emlékezik meg arról, amikor Stéger és Hollósy Kornélia is a színház szerződött tagja volt:

„Stéger úr éneke és mai fellépése felidézte bennünk azon szép esték emlékét midőn benne s Hollósynkban a nemzeti színház annyi élvét birt még, midőn a színpadunkon a magyar daloknak megvolt csalogánya s jeles énekese.”⁴⁰

A *Budapesti Hírlap* írja az *Ernaniról*:

„A férfiszereplők közül kedvelt vendégünk, Stéger mentett annyit a mennyit lehetett, [...] egypár pompás momentuma kárpótlás volt az egész estvéért, noha halk hangjait mind csak ködfátyolképekben élvezhettük, – nem tudjuk intra muros a légszesz – vagy extra muros feküdt-e ez észrevehető rekedtség oka?”⁴¹

A látszólag ártatlan megjegyzés a rekedtséget okozó légszeszre a színházi vezetőségnek tett odaszúrásaként is olvasható.

A Nemzeti Színház tenorjai a Festetics-korszakban

Festetics hivatalba lépésekor kizárólag a drámai színészekkel, valamint az ének- és zenekarokkal volt megelégedve.

„Találtunk drámai, operai, népszínműi és ballet személyesítőit. Örvendve tapasztalánk, miszerint a drámai személyzet legtöbb oldalról megfelelő hatáskörének [...] Nem mondhatunk hasonlót azon állapotról, mellyben ide érkezünk az operát találtuk. Magány énekeseink nagy része igen elevenen juttatá eszünkbe a népfelkelést, úgy hogy többeket a szerződött tagok közül kénytelenek voltunk okkal móddal rávenni, hogy ne lépjenek fel, intézetünket megalázó kudarczról féltve. Az énekkarok ellenben igen jól voltak betanulva, csupán a szükséges mennyiséget nélkülöztük bennök. A zenekar mind gondal válogatott művészekből volt szerkezve, kit közt több zeneszerző és concertvirtuóz. E kitűnőséget nagy részben Erkel s a két Dopplernek lehet köszönni.”⁴²

³⁴ 1968 ft 32 kr. volt a tiszta bevétel. Pénzszedői napló 1852., MNMCK OSZK Színház-történeti és Zeneműtár Nemzeti Színház, kötetes iratok, 595., f25v

³⁵ Gróf Festetics Leó intendánsi jegyzőkönyve 1853 április 1ső-től 1854 április 1ső napjáig, MNMCK OSZK Színház-történeti és Zeneműtár Nemzeti Színház, kötetes iratok, 687., f55v

³⁶ Gróf Festetics Leó intendánsi jegyzőkönyve 1853 április 1ső-től 1854 április 1ső napjáig, MNMCK OSZK Színház-történeti és Zeneműtár Nemzeti Színház, kötetes iratok, 687., f55v

³⁷ Gróf Festetics Leó intendánsi jegyzőkönyve 1853 április 1ső-től 1854 április 1ső napjáig, MNMCK OSZK Színház-történeti és Zeneműtár Nemzeti Színház, kötetes iratok, 687., f57. A *Hunyadi Lászlót* 1854. február 13-án és március 29-én adták, Máriát Lesniewska Lujza, Erzsébetet Kaiser-Ernstné énekelte szerződöttként mindkétszer. A *Prófétát* 1854. január 12-én és 26-án Kaiser-Ernstné (Fides) és Tély Róza (Berta) szereplésével játszották, akik akkor szerződött tagok voltak. 1854. április 20-án és 25-én Fidest Csillag Róza énekelte vendégként, Bertát szintén vendégként Tély Róza. Vagyis Festetics nem volt elégedett a szerződött énekesnőkkel, de nem tudott olyat szerezni, akit megfelelőnek tartott volna.

³⁸ *Pesti Napló*, 1854. 04. 20.

³⁹ *Pesti Napló*, 1854. 04. 20.

⁴⁰ *Pesti Napló*, 1854. 04. 23.

⁴¹ *Budapesti Hírlap*, 1854. 04. 23.

⁴² *Déliab*, 1853. 01. 16., 94–95.

Ami a pótlásra való törekvést illeti, Rémy Lajosról írták, hogy Stéger pótolni fogja,⁴³ de Festetics 1852 júniusában nem szerződött vele újra, amit a *Hölgyfutár* szerzője „igen sajnál”,

„mert Rémy megmutatá Ernániban és Foscariiban, hogy mit tud, melly szerepeket jeles bécsi mesterrel tanuló be. Ha itt mindjárt eleinte nem szoktatik háttérbe, és jó mester fölfigyelése alá bizatik, úgy bizonyára egyik diszervé válandott intézetünknek. Helyére Young úr lépend, ki a budapesti német közönségnek nem igen birt tetszeni, és ki magyarul nem tud. Farkast és Ellingert is meg lehetett volna nyerni, kik sokkal jobbak és magyarul is tudnak.”⁴⁴

Majd ugyanez a lap két évvel később:

„A nemz. színházunktól nem rég távozott Young helyett mint értesülünk Rémyt szerződtették volna. Ez »csöbörből vödörben«-féle eljárás, aztán minek nekünk három tenorista? – talán sok a pénz, vagy a drámai tagok száma, s ezek közül Rémyért egy páron ismét túl adhatnak?”⁴⁵

A tárgyalt két és fél év során legtöbbször a következő énekesek léptek fel a korábban Stéger által alakított szerepekben: Reszler István, Mazzi József, Young Frigyes, Jekelfalussy Albert.

Az énekesekkel szembeni elvárások nem voltak egyöntetűek. Az 1852 áprilisában a színházhoz szerződött⁴⁶ Reszler Istvánt például egészen másképpen értékelték a *Budapesti Viszhang*, a *Pesti Napló* és a *Hölgyfutár* kritikásai. Előbbiek Reszlerrel finoman szólva nem voltak elégedettek: „Itt van Hegedűs, Bartáné, Cesar és Reszler... Reszler! Isten tudja hanyadszor kiket hogy hallhasson, többet fizet a közönség mint fizetett ama jeleseknek”⁴⁷ – írja a *Budapesti Viszhang* 1852. május 9-én, majd később ugyanebben a lapban: „Stéger, hogy őt újabban hallanunk lehet, eszünkbe juttatá, mily sajnosan esik, oly utódért nélkülözni őt.”⁴⁸ „A többi működő tagok is eléggé igyekeztek. Füredi ma is helyén volt, de Reszler, ma is csak

az volt, aki mindig.”⁴⁹ „Linda igen rossz előadás, Kaisernő és Reszler kezében lévén a főszerep”,⁵⁰ később pedig: „Jul. 31-én Ernániban. Reszler és Kaiserné nagyon is eszünkbe juttaták a régi jó napokat midőn nem kelle ilyen primadonnák és primtenorok éneke alatt az operák szépségeit elveszni látnunk.”⁵¹

„Reszler, Reszler és mindig Reszler. Alig van négy ép hangja – a többi siket ércztelen, isten bizony nem tudom mi. Most még a recitavokat is nyújtogatni kezdi szembehunyva. Eszünkbe jut a kukorikáló kakas, mely azért hunyja be szemét mert könyv nélkül is tudja. Különben iskolája van kétségtelenül, de mit ér ez hang s annak használni tudása nélkül? Reszler eleget utazott külföldön, most már 4-szer van színházunknál enyagirozva, azonban ő Bécsben is csak Reszler marad.”⁵² „25-én Lammermoori Lucia. Babbing k. a. művészi énekének hatását nagyban csökkentette Reszler iszonyú éneklése, ki maga magát látszott meghaladni, annyira rossz volt. A második felvonás fináléja tökéletesen tönkre silányult általa. Ugyan mikor szabadít meg már tőle a jóságos ég?”⁵³

Ezzel szemben a *Pesti Napló* és a *Hölgyfutár* kritikusai, ha nem is tartotta kiemelkedően jó énekesnek, azért értékelték a szorgalmát,⁵⁴ utóbbtól több pozitív kritikát is kapott.⁵⁵ Miután Reszler elszereződött (az 1853. május elsején megnyíló német színház operatársaságához), a *Divatcsarnok* az énekes sikeres vendégszerepléséről beszámolva reflektál erre a helyzetre:

„Reszler úr, a német színház tenoristája, Pozsonyban jelenleg igen kedvencz énekes a közönségnek, s a napokban is Ernáni daljáték címszerepében nagy tetszéssel és sok dicsérettel működött. Előbb itt nálunk kerülték e hazánkfíat hallani. Mennyire változó és helyiségekhez kötött a közönség kedélye és ízlése! Igazodjék el aztán itt az aestheticus és a műértő!”⁵⁶

⁴³ *Pesti Napló*, 1852. 04. 14., 2.

⁴⁴ *Hölgyfutár*, 1852. 06. 11.

⁴⁵ *Hölgyfutár*, 1854. 05. 27.

⁴⁶ Szerződött tagként 1852. április 13-án a *Két Foscari*ban lépett fel először, Jakab szerepében. *Pesti Napló*, 1852. 04. 14., 2.

⁴⁷ *Budapesti Viszhang*, 1852. 05. 09.

⁴⁸ *Budapesti Viszhang*, 1852. 06. 13.

⁴⁹ *Pesti Napló*, 1852. 07. 15.

⁵⁰ *Budapesti Viszhang*, 1852. 07. 24., 240.

⁵¹ *Budapesti Viszhang*, 1852. 08. 08.

⁵² *Budapesti Viszhang*, 1852. 08. 08.

⁵³ *Budapesti Viszhang*, 1852. 10. 03.

⁵⁴ „ezen este Reszler úr éneke is kielégítő volt, és több szép pontot tüntete fel.” *Pesti Napló*, 1852. 05. 25.

⁵⁵ „Benza és Reszler, Kőszeghivel együtt, ez alkalommal is derekasan megfeleltek feladatuknak, s különösen Reszler hangjának kellő mérséklése által igen jótékonyan hatott.” *Hölgyfutár*, 1852. 05. 26; „Rémi és Reszler iparkodtak.” *Hölgyfutár*, 1852. 06. 01., 497; „Benza, Kőszeghi, Reszler derekasan megfeleltek feladatuknak.” *Hölgyfutár*, 1852. 06. 14., 538; „Az előadás jó volt, s különösen ki kell emelnünk Füredi jeles énekét, és Reszler dicséretes szorgalmú törekvését.” *Hölgyfutár*, 1852. 06. 18., 554.

⁵⁶ *Divatcsarnok*, 1853. 08. 18.

Mazzit a *Pesti Napló* és a *Budapesti Viszhang* is „valódi nyereségnek” tartja,⁵⁷ mert a „tisztá erős csengő tenor hang a mai világban ritkaság”,⁵⁸ így az énekes hamar a közönség „kegyencze” lesz.⁵⁹

„Oct. 30. Norma. Az előadás kerekded, összevágó. – Hasselbarthné, Gino Luiza, Mazzi kitűnők.”⁶⁰

„»Ernani« dallamait Mazzi úr, szép hangtehetséges iskolájához képest, tisztá könnyedséggel és elég kellemmel éneklé, s ha mi kívánnivaló szereplésében még volt, azt játékának nagyobb kerekded-sége fogta volna megadni.”⁶¹

Majd egy évvel később:

„Lesniewska és Mazzi dicsőséggel állták meg ma is helyüket.”⁶²

Mazzi pozitív megítéléséhez az is hozzájárult, hogy már 1852. augusztus végén, szerződött tagként első fellépésekor magyarul énekelt.⁶³ Az énekhanggal nem is volt probléma, a magyar kiejtés volt az, ami a kezdeti gyors eredmény⁶⁴ után gondot jelentett, főleg az s, az sz, a g, a ty, gy és az e, é hangokkal gyűlt meg a baja.⁶⁵ Ezen kívül a színpadi mozgását kritizálták.⁶⁶ A távozásáról felröppenő hír – annak ellenére is, hogy nem valósult meg – Festetics presztízsveszteségét okozta.⁶⁷ Young a *Pesti Napló* szerint:

„operánkra nézve igen szerencsés szerzemény s ő a Stéger óriási erejű és terjelmű hangja által

annyira elkapott közönséget kétségkívül meg fogja győzni a felől, miszerint nem egyedül az erős, forceirozott hang teszi széppé és bájosává az éneket.”⁶⁸

Az énekesek megítéléséhez hozzájárult, hogy egyes darabok korábbi színrevitele milyen elvárásokat támasztott velük szemben. Jó példa erre a *Próféta*, amelyet 1853 januárjában tűzött újra műsorra Festetics.

„A prófétai hosszú készülés után valahára színpadra jutott új szereposztással. A közönség már korán reggel ostromot vívott a jegyekért [...] A milly nagy volt a várakozás, épen olly nagy lön a csalódás is. [...] Young lírai szerepekre való, s ezért épen nem csodáljuk, hogy ezen óriási erőt igénylő szerepben a legszerényebb várakozásnak sem felelt meg. Stégerre nem is akarunk visszagondolni, de úgy hisszük, hogy a prófétát Mazzi is jobban énekelte volna”⁶⁹

– írja a *Hölgyfutár*.

Jekelfalussyt a *Divatcsarnok* hasábjain inkább szorgalmasnak, mint tehetségesnek tartják, de a *Budapesti Hírlap* pozitívan nyilatkozott róla, mint aki méltatlanul alulértékelt, és akit (a többiekhez hasonlóan) csak akkor fog megbecsülni a közönség, ha már külföldre szerződött.⁷⁰ A *Pesti Napló* szerint viszont az *Afanasia* Tiborczy grófjának

⁵⁷ *Pesti Napló*, 1852. 09. 02; *Budapesti Viszhang*, 1852. 09. 05.

⁵⁸ *Budapesti Viszhang*, 1852. 09. 05.

⁵⁹ *Budapesti Viszhang*, 1852. 07. 24.

⁶⁰ *Budapesti Viszhang*, 1852. 11. 07.

⁶¹ *Divatcsarnok*, 1853. 11. 27.

⁶² *Divatcsarnok*, 1854. 11. 30.

⁶³ 1852. augusztus 31-én Gennarót énekelte a *Borgia* Lukréciában. *Pesti Napló*, 1852. 08. 30.

⁶⁴ „Mazzi szépen énekelt s a magyar szavak kiejtésében is némi haladást tön.” *Budapesti Viszhang*, 1852. 09. 19.

⁶⁵ *Pesti Napló*, 1853. 11. 08; *Budapesti Hírlap*, 1853. 05. 05; „Mazzi szépen énekelt, csak arra figyelmeztetjük őt, igyekezzék a magyar szavakat tisztábban ejteni ki.” *Budapesti Viszhang*, 1852. 10. 03; „Színházunk mostani első tenoristája Mazzi (Sever) jó csengő hanggal bír, meglehetősen biztossággal énekel, de kifejezése és játéka még nem egészen kielégítő; e mellett igen ferdén ejti ki és hangoztatja nyelvünket, különösen az ö- és e- magánhangzókkal sehogy sem tud boldogulni.” Nyilazó: Nemzeti Színház. In: *Pesti Napló*, 1852. 10. 08; „Mazzi (Hunyadi László) meglehetősen énekelt, de majd minden magyar szót rosszul, fonákul ejte ki, úgy hogy ezzel és spanyol szakálával minden illúziót elrontott.” *Pesti Napló*, 1852. 12. 12; „Mazzi a magyar nyelvben még nem tett elég haladást”, *Budapesti Hírlap*, 1853. 03. 04; „Mazzi úr éneke ellen nem volna kifogásunk, de azt igen sajnáljuk, hogy a magyar szöveget még most is oly hibásan ejti ki.” *Divatcsarnok*, 1853. 11. 20.

⁶⁶ „Mazzi urat figyelmeztetjük, igyekezzék nemesebb finomabb mozdulatokra szert tenni, mert mostani játéka sokszor kiállhatatlan.” *Budapesti Viszhang*, 1852. 11. 17; „Mazzi szépen énekelt, de mozdulatai folyvást szögletesek, szemsértők.” Peterdi: Heti szemle. In: *Budapesti Viszhang*, 1852. 10. 24; „»Ernani« előadása a szépségű közönséget kielégítő. Mazzi a címszerepet sok érzés, és kellemmel éneklé, nagyon szeretnék azonban, ha tagmozdulataira kissé több gondot fordítana.” *Hölgyfutár*, 1853. 03. 11.

⁶⁷ „A nemzeti színház intendatúrájának célelles intézkedéseit, ügyetlenkedéseit, sülyesztő eljárásának naponkint feltűnőbb jeleit azért nem regeszáljuk, mert mindennek felderítésére a cserhádi levelek ügyavatott írója vállalkozott, ki a teendők iránt is adand útmutatást. Mi azonban, megvalljuk, mindezt sisiphusi munkának tartjuk. – A legjobb, a legszentebb akarat, a legerélyes buzgóság is kifárad végre ily dacz, ily mindent elszívó érzéketlenség ellenében. A. P. Lloyd azt írja, hogy Mazzi ur is elszegődött az olasz operához.” *Pesti Napló*, 1854. 07. 26.

⁶⁸ *Pesti Napló*, 1852. 11. 09.

⁶⁹ *Hölgyfutár*, 1853. 01. 17., 56.

⁷⁰ „Nincs elég belátás és türelem, hogy a művész nem perc alatt születik, hogy eleinte kellő gyakorlat hiányában még a tehetségében levő kész erőt is visszatartja, nem hogy bővebben ki merné azt fejteni; ekkor pálczát törünk jövője felett, kipisszegjük, elkedvetlenítjük stb, azután ha az elkedvetlenítés meg nem ölte s a kritikus korszakot szerencsésen átélté, és több gyakorlatot szerezvén, erejét és művészetét bátrabban kifejti, s a tehetséget már műértelem nélkül is föl lehet benne találni, ekkor a másik szélsőség: a féltékenység időszaka következik, ekkor a művész hazafiságára apellálunk: hogy tudni fogja, mivel tartozik az intézetnek, hazájának stb. a lekorholt, a lepisszegett egyén féltett kincscsé lesz. Ilyenkor a művész jellemétől és véralkatától függ aztán, hogy elnézze a multat s bosszút ne álljon; Füredi maradt, Stéger elment, Jekelfalussyval is, ki még csak tegnap oly figyelemre méltatlan művész volt, e válságponton állunk már; honnan van ez? avatott kritika hiányzik.” *Budapesti Hírlap*, 1854. 07. 04., 2584.

szerepében „Jekelfalussy ur elődeinek egyikét sem, se Stéger se Farkas urat nem érte utól.”⁷¹ Ezzel szemben a *Délibáb* kritikusja természetesen Stéger méltó utódjának tartja Jekelfalussyt:

„Mindenki kíváncsian várta, hogy egy fiatal énekes, ki először lép színpadra, a hírhedt Próféta szerepét, milly merész öngyilkossággal fogja a közönség elé vezetni. E vágnak és várakozásnak tagadhatlanul némi amphitheatrumi szaga volt, noha másrészt nem hiányzottak »meghittek« kik a fiatal Próféta jelöltről legkedvezőbben nyilatkoztak, noha bálvánnyá petrificált Stéger-Próféta ezekre is bírt annyi behatással, miszerint biztosan csak középszerű sikert sem mertek jósolni [...] Jekelfalussy Albert, mintegy genie, ki nem próbál, hanem mer és győz, diadallal keresztül küzdte magát az aggályokon.”⁷²

Miközben Festetics az operatársulatot Stégertől függetlenül igyekezett felépíteni, addig a sajtóban egyre-másra bukkantak fel azok a megjegyzések, amelyek az énekes visszaszerződtesére, vagy legalábbis annak reményére vonatkoznak. „Azon buzgalomnál fogva, melyet az igazgatóság részéről a színház érdekeit illetőleg örömmel tapasztalunk, talán remélnünk lehet, hogy Stégernek jövő évre visszanyeréséről gondoskodni fog”⁷³ – írja a *Budapesti Viszhang* közvetlenül az első vendégszereplés után.

A *Pesti Napló* szerint a közönség Stéger „énekének gyönyörűségeit bizonytalannal nem feledte még el, s szívesen látná őt színpadunkon nemcsak hat napi időre, hanem állandóan is.”⁷⁴

„Stéger úr jövő évben alkalmasint ismét színházunké leend, legalább huzamosb időre”⁷⁵ – reménykedik a *Hölgyfutár*. Majd 1853-ban a *Divatcsarnok*: „Hallottuk azt is, hogy Steger úr, kinek emlékezete még alig hunyt ki a nemz. színház buzgó pártfogóinak emlékezetéből, legközelebb meglátogatná Pestet, s ugyancsak nemz színházunknál néhány vendégszerepet adandna nemcsak, de ahol újra szerződni is fogna!”⁷⁶ És később: „Biztos hírek szerint a felejthetlen emlékü Stéger legközelebbi szünidejét nemzeti színpadunkon való szerepléssel akarja tölteni, sőt szerződteséhez is vannak némi remények.”⁷⁷

1854 novemberében a *Budapesti Hírlap* szerint:

„Az iránt, hogy Stéger a bécsi operaszínházzal kötött szerződése lejártával hajlandónak nyilatkozott volna nemz. színházunkhoz újra visszatérni, különböző verziók keringenek; hogy részéről erre nézve határozat-nyilatkozat történt volna, az igen kétséges, hanem annyi bizonyos, hogy bizonyos súrlódások történtek, melyek következtében nemzeti színházunknak az itteni közönség kedvelt énekesét nem volna nehéz visszaszerezni.”⁷⁸

Ugyanekkor így írt a *Budapesti Viszhang*:

„Mint halljuk, Stéger, kit ezerek tapsai lelkesítenek külföldön, nem tud távol lenni tőlünk, és szívesen lenne tagja intézetünknek. Sajnálunk, ha a művész megnyerése nem sikerülhetne. Ő szereti hazáját, hisz honszerelme hozná vissza, bár ne riasztanák el innét.”⁷⁹

Stéger Ferenc alakja a vitákban

Festetics célja az volt, hogy minden körülmények között, változatos repertoárral zavartalanul biztosíthassa a színvonalas előadásokat, társulatban és bizonyos posztokban gondolkodott, a közönség és a sajtó viszont kedvenc énekeseit akarta, emellett megújított repertoárt kértek számon, mindezt lehetőleg olcsón.

Mikor Festetics hivatalba lépett, a közönség már többeket nélkülözött az operatársulattól: „Schodelné, Hollósy, Reina, Stéger, Farkas csak emlékünkből élnek. [...] a közönség általános hangulata is mutatja, hogy az utolsó másfél év szerzeményeivel kevés kivétellel elégtelen”⁸⁰ – olvasható a *Budapesti Viszhangban*. Ugyanezzel az időszakkal így jellemzi a szerző Fáncsy:

„Operánk, melyet mi egyébiránt csak a viszonyok hatalma által fenntartott mellékes dolognak tekintünk s csak ha munkásságát magyar eredeti dalműveknek szenteli, méltánylunk színházunknál; habár nem rég veszté is el a színvilágból a házasság édenébe visszavonult Hollósy Cornéliát, a külföld babérai és pénzére sóvárgott Stégert; egy Kaisert-Ernstné, Benza, Füredy, Kőszeghy, Rémy,

⁷¹ *Pesti Napló*, 1854. 11. 07.

⁷² *Délibáb*, 1853. 02. 13., 221.

⁷³ *Budapesti Viszhang*, 1852. 06. 13., 120.

⁷⁴ *Pesti Napló*, 1852. 06. 04.

⁷⁵ *Hölgyfutár*, 1852. 06. 05., 518.

⁷⁶ *Divatcsarnok*, 1853. 05. 26., 317.

⁷⁷ *Divatcsarnok*, 1853. 07. 03., 541.

⁷⁸ *Budapesti Hírlap*, 1854. 11. 12., 3200.

⁷⁹ *Budapesti Viszhang*, 1854. 11. 12., 894.

⁸⁰ *Budapesti Viszhang*, 1852. 05. 09., 20.

Reszler sat. birtokában; a magas műveltségű jeles zeneszerző Erkel Fer. karnagy s a két Doppler karmesterek vezérlete alatti kitűnő zene- s a Bognár kormányzata alatti jeles énekkar által gyámolítva, s kitűnő külföldi vendégek által folytonos érdekességben tartva, jól és ügyesen fölhasználva, koránsem volt oly igen »népfölkelési had rendetlen állapotában«, minőnek azt a gróf a »Déliabáb« szerint látni akaró, mintegy előre indokolván tervezett szerződéseit, melyek útján, e fiatal erőben levő had élére, csupa idegen művészrokkantakat (invalidusok) állított.”⁸¹

Festetics első intézkedéseinek egyikeként megkísérelte leszerződtetni Hollósy Kornéliát⁸² és Stéger Ferencet, ám előbbi épp akkor ment férjhez, utóbbi pedig a színház kereteit meghaladó bért kért, és állítólag nem akart többé Pesten fellépni. Ahogy Festetics a *Déliabáb*ban írja:

„Ő ide Pestre többé soha nem akar szerződni; a minél még többet nyomott az általa föltételezett követelések sulya, mellynek megfelelni színházunk pénztári állapotja nem képes. Azon szerződést, mellyet jelenleg a bécsi carinth kapui színházzal kötött, csupán a legfényesebben segélyezett színházak bírhatják teljesíteni.”⁸³

A *Budapesti Hírlap* szerint viszont ez „túlbugzó takarékoság”:

„A pesti közönség kétségtelen érdekeltséggel viseltetik Stéger föllépéseinek sikere iránt, miután emelkedésének fő lépcsője a magyar nemz. színpad volt, hol először 400 forint havi díjjal volt szerződve s fél évi időköz alatt Farkast kiütve a nyeregből, általános kedvenczévé lett a közönségnek; az érdem természetesen nagyobb jutalmat kívánt, de a túlbugzó takarékoság, mely némelykor egy műintézetnél szintoly bűn, mint a pazarlás – addig addig munkálkodott, míg Stéger megszűnt színházunk tagja lenni, s maholnap a bécsi lapok a legjobb énekesnek proclamálják Németországban.”⁸⁴

És bár Stéger még Festetics hivatalba lépése előtt távozott, ennek felemlítését az intendáns egyértelműen magára vette: „Mulatságos eset, hogy még azért is a mostani szinigazgatóságunk

kell szenvedni, hogy Stéger és Csillag Róza az egykori szinigazgatóság által elbocsátottak.”⁸⁵ Festetics Leó és a sajtó egyre elmérgesedő viszonyában Stéger távozása sarkalatos ponttá vált: Stéger hiánya nem egyszerűen a színházról szóló közbeszéd része volt, hanem a közönség és a kritikusok az intendáns működésével szembeni ellenérzésének egyik kifejezőeszköze, és viszont: „szinigazgató vagy, s mint ilyennek, bármint szabadkozzál, megvan ősz bűnöd, nem hajtani az időszaki sajtó kezelőinek tanácsára”⁸⁶ – írja Császár 1853. július 1-re dátumozott nyílt levelében, mire Festetics azt válaszolja:

„De látom, már neked is van egy ősi bűnöd: mit sem találni jónak, mit saját házunknál bírnak, távozzék el tőlünk az, mit rosznak hiszünk, s más helyen félistennek kiáltják ki. — így történt Csillag Rózával, így Stégerrel és Wolffal, kiket mind az időszaki sajtó kergetett el Pestről — hivatása szerint.”⁸⁷

Válaszul Császár Ferenc éppen a sajtó hatástalanságát panaszolja az általa szerkesztett *Divatcsarnok*ban:

„Jó, hogy mikor ez úgynevezett »elkergetés« történt, nem volt kezemben ily közlőny, különben nekem is jutna a szemrehányásból. Így többi pályatársainkra bízom kimosni magukat a nagy vádból. Helyettek — mivel irányomban mondatott ki a vád — csak annyit jegyzek meg, hogy nem hiszem — mert nem hihető — hogy a magyar időszaki sajtónak mostanában oly nagy hatása lehetne, mikép oly egyéniséget is, mint Stéger már nálunk volt, »elkergethetne« nemzeti színházunktól! Ezt, valld meg csak őszintén, Tenmagad sem hiszed, hanem szorultságodban már most minden bajt a szegény időszaki sajtó nyakára szeretnél tolni? holott ez, valamint jót nem igen tehet: úgy bizony roszat sem igen tesz, sőt meglehetősen hatás nélkül ír – színházi ügyekben is.”⁸⁸

Stéger 1852-es (sikeres) vendégszereplése a *Cserhádi levelek*ben már egy lesz Festetics elhibázott intézkedései közül: a gróf „Stégert alig egy pár hét múlva az intézettől távozása után, roppant tiszteletdíj mellett, épen oly jövedelmező időszakban

⁸¹ Cserhádi levelek nemzeti színházunk ügyében III. In: *Pesti Napló*, 1854. 07. 14.

⁸² Festetics később is próbálkozott, írt Lonovics Józsefnek a felesége szerződtetésének ügyében, akitől azt a választ kapta, hogy részéről nincs akadálya, csak feleségének „némi scrupulusai vannak”, amelyek „elhárítását” Festeticstől várja. Gróf Festetics Leo intendánsi jegyzőkönyve 1853 április 1ső-től 1854 április 1ső napjáig, MNMCK OSZK Színház-történeti és Zeneműtár Nemzeti Színház, kötetes iratok, 687., f40v.

⁸³ Festetics 1853: III., 158.

⁸⁴ *Budapesti Hírlap*, 1853. 06. 17., 743.

⁸⁵ Százegy újdonság. In: *Déliabáb*, 1853. 06. 26., 837.

⁸⁶ Császár 1853a: 517–521, 519.

⁸⁷ Festetics 1853b: 93.

⁸⁸ Császár 1853b: 851.

hivta meg vendégül, melyben minden vendég díjazás nélkül is, tömött házakra számíthatott.”⁸⁹ Amikor a *Pesti Napló* szerzőit a bécsi *Allgemeine Theaterzeitung*ban egy magyarországi levelező azzal vádolta meg, hogy a nem magyar nevű művészeket nem méltatják eléggé, mentségül, kissé zavaros érveléssel többek között Stéger német nevűségét hozzák fel példaként: „íme a német nevű Schodelné nekünk elfeledhetetlen. A német nevű Liebhardtot oly örömet látnánk szerződéve. A német nevű Stéger után mindnyájan sóhajtozunk.”⁹⁰

A Stéger utáni sóhajtozás a *Cserhádi levelek*ben a Festetics intézkedései által fenntartott káros gyakorlatként szerepel: az intendáns

„legalább Stéger viszont fölléptetésével az utánai sóvárgásoknak új táplálékot nem adott volna, sőt az intézet szerződött tenoristáinak, erejükhöz mért alkalmazás által, némi becsültetést szerezhet vala, míg így drága pénzen szerzett eszközzel csökkenté becsöket”⁹¹;

illetve maga Stéger is „sóvárgó”, mégpedig „a külföld babérai és pénzére”.⁹² Vagyis Stéger a *Cserhádi levelek*ben egyfajta szimbóluma annak az anyagi, erkölcsi és művészeti hanyatlásnak, amely a Festetics-korszakot jellemzi.

Festetics Leó 1854-ben végül lemondott, november 25-én átadta az ingatlant és az ingóságokat Nyéki Mihálynak.⁹³ Az új intendánst, Ráday Gedeont 1854. december 21-én nevezték ki.⁹⁴ Tanulságos, hogy a lemondás elfogadásáról beszámoló *Budapesti Hírlap* elismeri, hogy Festetics elképzelései a nagy társulatról jogosak voltak ugyan, a pénzühiány miatt azonban csak korlátozottan lehetett az igényeknek megfelelni; sőt azt is, hogy „a dráma a legjobb kerékvágásba indult, az opera [...] változatos”.⁹⁵ Az új igazgatónak pedig olyan-
nak kell lennie

„kit önérdekből eredt szutyongatások, megfontolatlan észrevételek, hivatlan beleszólások ne forgathassanak ki állásából, valamint saját helyes tevékenysége és műértelme által is oly erős alapot adjon állásának, mely az intézet érdekeit szívéen viselő felsőbbség és közönség bizalmát megérdemelje.”⁹⁶

Vagyis Festetics bukásának oka az volt, hogy nem kapott sem pénzt, sem bizalmat, és nem lépett fel elég erősen az ellene irányuló támadásokkal szemben, amelyeknek egyik megnyilvánulása Stéger Ferenc felemlegetése, illetve bírálata volt.

■ ⁸⁹ Cserhádi levelek nemzeti színházunk ügyében XI. In: *Pesti Napló*, 1854. 08. 01.

⁹⁰ A folytatás nem kevésbé érdekes, sokat elárul többek között a korszak ízléséről, szemléletéről, a színházak rivalizálásáról és a sajtó szerepéről: „A német nevű Wolfot örömet kicserélnék az angol nevű Youngért. A német nevű Lindet, a svéd fülemülét, még Hollósynknak is elibe tennék. Valódi művész, bármely részéből a világnak jött is eddig Pestre, a magyar színpadon mindig rokonszenvre s díszes fogadtatásra számolhatott. – De hogy a német nevű Leiter P. k. a. magyar születése daczára, előttünk még kezdőnek is gyenge; hogy a szláv nevű Tipka k.a. magyar születés daczára primadonna szerepeire képtelennek tartatik, hogy a magyar nevű és eredetű Alkái k.a. szerintünk még csak a karénkesnők közé tartozik, – mindezt a legkényesebb nemzetiségi érzékenység ellenében el merjük mondani. De mi több, még Hasselth-Barth asszonyságra nézve is azon meggyőződésben vagyunk, miszerint haladó korával szereplési köre napról napra szűkül, s hogyha bár oly drámai szerepekre, mint Szilágyi Erzsébet vagy Norma, még teljesen alkalmazható is, – de a virágzó ifjú szépség szerepeit (mint a Zsidónőben, Hugenottákban) minden illúsiótól megfosztja, s hangtehetségei egy conservatorium tanítói közt ma már haszonvehetőbbek volnának, mint operákban, s mindezt elmondanánk róla, ha a hét magyar vezér bármelyikétől származnék is. – Mi azonban a levelező szándékát gyanússá teszi, az, hogy e véleményekért, melyekben úgy hiszszük az összes magyar sajtó s színházi közönség osztozik, épen a »Pesti Naplót« támadja meg, s szerkesztőjét concessiójára emlékezteti, azon bárgyú gondolatban, mintha bármely politikai lap szerkesztőjének kötelességül tétetett volna, hymnusokat írni s virágkoszorukat szórni mindazon művészek és művésznők tiszteletére, kik a karinthisi kapuból vagy másunnan már kiszorulván, a pesti nemzeti színháznál még folyton folyvást fölülmúlhatatlanoknak akarnak tartatni. Reményljük, a magyar nemzeti színház nem fog kórházzá s nyugdíjintézeté válni másutt elaggott vagy másutt kikopott művészek és művésznők számára.” *Pesti Napló*, 1853. 07. 12.

⁹¹ Cserhádi levelek nemzeti színházunk ügyében XI. In: *Pesti Napló*, 1854. 08. 01.

⁹² Cserhádi levelek nemzeti színházunk ügyében III. In: *Pesti Napló*, 1854. 07. 14.

⁹³ Pukánszky 1938: 242–247.

⁹⁴ Ez egyúttal az új szabályrendelet megjelenésének dátuma is, amely az 1853-ban, a színház első szabályrendeletében megalapított, a Comité és a színház igazgatósága közé ékelt Comité-választmányt megszüntette, és amely 1865. szeptember 30-ig maradt érvényben. Pukánszky 1940: 184–185.

⁹⁵ *Budapesti Hírlap*, 1854. 11. 11., 3232.

⁹⁶ *Budapesti Hírlap*, 1854. 11. 11., 3232.

Források

Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Országos Széchényi Könyvtár Színház-történeti és Zeneműtár (MNMKK OSZK)

A Nemzeti Színház törvénykönyve 1848. ápril 1-től kezdve, Pesten, Beimel József, 1847.

Gróf Festetics Leo intendánsi jegyzőkönyve 1853 április 1-étől 1854 április 1-éig napjáiig, Nemzeti Színház, kötetes iratok, 687.

Igazgatósági végzéseik 1853 április 24-től december 12-ig, Nemzeti Színház, kötetes iratok, 695.

Körlevelek 1852–1853, Nemzeti Színház, kötetes iratok, 707.

Nemzeti Színház irattára, SZT Fond 4.

Nemzeti Színház, kötetes színlapok 1852–1854

Pénzszedői napló 1852, Nemzeti Színház, kötetes iratok, 595.

Választmányi igazgatósági jegyzőkönyvek, Nemzeti Színház, kötetes iratok, 696.

Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (MNMKK OSZK)

Jókai Mór Festetics Leóhoz, Pest, 1854. febr. 7., Levelestár

Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Országos Széchényi Könyvtár Törzsgyűjtemény (MNMKK OSZK)

Császár 1853A

Császár Ferenc: Nemzeti színház — Levél annak igazgatója gr. Festetics Leo úrhoz. Pest július 1. In: *Divatcsarnok*, 1853. 07. 03., 517–521., 519.

Császár 1853B

Császár Ferenc: Nemzeti színház. III. Levél annak igazgatója gr. Festetics Leo úrhoz. Parád, aug. 12. In: *Divatcsarnok*, 1853. 08. 28., 851.

Festetics 1853 I–IV.

Festetics Leo: Nemzeti Színházi ügyek I. In: *Délibáb*, 1853. 01. 02., 25–28.

Festetics Leo: Nemzeti színházi ügyek II. In: *Délibáb*, 1853. 01. 16., 92–95.

Festetics Leo: Nemzeti színházi ügyek III. In: *Délibáb*, 1853. 01. 23., 127–129.

Festetics Leo: Nemzeti színházi ügyek IV. In: *Délibáb*, 1853. 02. 06., 187–189.

Festetics 1853A

Festetics Leo: A Nemzeti Színház ügyében. In: *Délibáb*, 1853. 06. 26., 834.

Festetics 1853B

Festetics Leo: Nemzeti Színház. Levél a „Divatcsarnok” szerkesztőjéhez, Császár Ferenc úrhoz. In: *Délibáb*, 1853. 07. 17., 93.

Festetics 1853C

Festetics Leo: Nyilatkozat a *Napi Tudósító* szerkesztőjéhez. In: *Délibáb*, 1853. 07. 17., 97.

Szilágyi 1853

Szilágyi Ferenc: Nyílt válasz gr. Festetics Leo nemz. színházi főigazgató úrhoz. In: *Napi Tudósító*, melléklet a *Budapesti Hírlaphoz*, 1853. 07. 24., 94.

Vahot 1851

Vahot Imre: Nemzeti színházunk három utóbbi évének története, VI. időkor 1850. április elejétől október végéig. In: *Remény szépirodalmi és művészeti folyóirat* I. (1851), 291–296.

Budapesti Hírlap, 1853–1854

Budapesti Viszhang, 1852–1854

Délibáb, 1853–1854

Divatcsarnok, 1853–1854

Hölgyfutár, 1852–1854

Magyar Színházi Lap, 1860

Napi Tudósító, melléklet a *Budapesti Hírlaphoz*, 1853

Pesti Napló, 1852–1854

Remény, 1851

Hivatkozott irodalom

Pukánszky 1938

Pukánszky Kádár Jolán: *A Nemzeti Színház százéves története*. 2. köt., Iratok a Nemzeti Színház történetéhez. Budapest: MTT, 1938.

Pukánszky 1940

Pukánszky Kádár Jolán: *A Nemzeti Színház százéves története*. 1. köt. Budapest: MTT, 1940.

Szalisznyó 2013

Szalisznyó Lilla: Ami szegény Hamlettől telnek: A hivatásos színészi identitás problematikája Egressy Gábor Magyar Színházi Lapjában. In: *Irodalomtörténet* 94 (2013), 53–76.

PATONAI ANIKÓ ÁGNES

**„... Stéger után mindnyájan sóhajtozunk”:
Stéger Ferenc alakja a Nemzeti Színház
Festetics-korszakának vitáiban**

Stéger Ferenc 1852 április elsejével elszerződött a Nemzeti Színháztól, először Prágába, majd Bécsbe. Festetics Leó 1852. május 20-ával lett a színház intendánsa, és ezt a pozíciót két és fél évig töltötte be. Festetics úgy ítélte meg, hogy legelőször a színház épületének fizikai állapotán kell javítani – ezt többnyire sikerült is megvalósítani. Ami a művészeti tevékenységeket illeti, a drámát megfelelőnek találta, de az operát (és a balettet) nem. Igyekezett Stégertől – és Hollósy Kornéliától – függetlenül felépíteni az operatársulatot, pótlásukra több énekest is szerződtetett, Stéger pedig kétszer is vállalt vendégszereplést. A Festetics elképzeléseihez képest szűkös anyagi helyzet azonban nem tette lehetővé, hogy az intendáns egy minden szempontból megfelelő, állandó társulatot alakíthasson ki. Ehhez hozzájárult, hogy a színházon belüli és kívüli személyes és szakmai ellentétek (úgy mint a Comité működése, a kormányzat és Simontsits János gazdasági felügyelete, opera és dráma viszonya, az operai tagok prózai színészekéhez képest túl magas fizetésének kérdése) mellett a laikus közönség képviselőiben és a hozzáértő kritikusok szerepében egyaránt fellépő időszaki sajtó folyamatosan kritizálta döntéseit, és azok következményeit. Ezt az időszakot az állandó csatározások jellemezték, amelyeknek egyik eszköze Stéger Ferenc felemlegetése volt: távozásának oka, újraszervezésének vágya és vendégszerepléseinek értékelése is a viták kontextusában merült fel.

ANIKÓ ÁGNES PATONAI

**‘We’re all pining after Stéger’: The Figure of
Ferenc Stéger in the Arguments Waged
During the Festetics Era of the National
Theatre**

Ferenc Stéger left the National Theatre on 1 April 1852, going first to Prague and then to Vienna. Leó Festetics became the intendant of the theatre on 20 May 1852 and remained in position for two and a half years. His top priority was to improve the physical condition of the theatre building, and he was mostly successful in this effort. As regarded the artistic profile of the institution, he found the drama company adequate but was dissatisfied with the opera (and ballet) productions. He sought to develop the opera company without Stéger and Kornélia Hollósy, signing on several singers to replace them and having Stéger take on guest appearances on two occasions. However, Festetics did not have sufficient financial resources to create a permanent company that was adequate in all respects. Further, he faced personal and professional discords in and outside the theatre, including the operation of the Comité, being financially supervised by the government and János Simontsits, the relationship of the opera and the drama division, and the fact that artists in the former earned considerably more than their counterparts in the latter. Also, his decisions and their consequences were constantly criticized by the press, which presented itself as the voice of both the layman and the discerning critic. This period was marked by constant conflicts, and one tactic of the attacks was bringing up Ferenc Stéger: it was in the context of these arguments that the reasons for his departure were discussed, his re-engagement was called for and his guest appearances were assessed.

STÉGER FERENC ÉS A 19. SZÁZADKÖZÉP HAZAI ZENESZERZÉSE

- Sziklavári Károly
zenetörténeti kutató, szakíró
karolysziklavari@gmail.com

Amilyen kulcsjelentőségű szerep jutott a pályakezdő tenornak a horvát romantikus zene-művészet kibontakozásában – főként a nemzeti opera megszületésében –, ugyanolyan intenzitással vált serkentőjévé a magyar zeneszerzés újabb útjainak is az 1848 nyarától 1852 tavaszáig idehaza tevékenykedő, és immár európai ívű karrierjének küszöbén álló művész.¹ Áttekintve a szóban forgó időszakot, elsőként említjük meg négy pesti, nemzeti színházi opera-ősbemutató általa énekelt, prominens tenorszerepeit: Császár György: *A kunok* (1848. szeptember 16.),² Doppler Ferenc: *Ilka és a huszártoborzó* (1849. december 29.), Császár György: *Morsinai Erzsébet* (1850. február 14.), Doppler Ferenc: *Vanda* (1850. december 30.).³ Tenorszólamaik egy részét már eleve befolyásolhatták a század legfényesebb diadalt aratott magyar operaénekesének művészi adottságai. A négy darab közül mindössze a fiatalon elhunyt Császár György (1813–1850) második – és egyben utolsó – operája nem hozott érdemi sikert, szemben *A kunokkal*, amely még az *Ilkát* is fölülmúló előadásszámmal ért meg Pesten.⁴ A két Doppler-művet tekintve az *Ilka* a zeneszerző legünnepeltebb alkotása lett – és maradt is hosszú évtizedeken át – a hazai színpadokon, a *Vandát* pedig a komponista külföldön legtöbbet játszott operájaként tartjuk számon.⁵ Az 1848–52 között Stéger Ferenc közreműködésével lezajlott pesti ősbemutatók sorát gyarapítja

egy népszínmű is (*Két Sobri*), amelyről később szólunk. Stéger azonkívül hangversenyeken is föllépett első pesti szerződése idején,⁶ további szerepléseit illetően pedig népszínművek mellett (*A jeggyűrű, Két Sobri*) egy prózai darab is kiegészíti még a teátrumi listát (*Mic bán családja* – ez utóbbira szintén visszatérünk).⁷ Döntően operaénekesi pályáját természetesen külföldi hangversenyek is tarkították időnként,⁸ de a népszínmű- és drámabeli föllépéseket bizvást „szellemi hungaricumnak” nyilváníthatjuk a teljes karriertörténet tükrében.⁹ Stéger mindemellett jelentékenyen hozzájárult a századközép hazai dalirodalmának fölvirágzásához is, amint azt látni fogjuk.

Túl az említett operai ősbemutatók során, közvetlenül az ő művészetéhez kötődő újszerű fejleményként említhetünk meg két Erkel Ferenc-vonatkozást is, elsőként a címszereplő áriájának bővülését a *Hunyadi László* nyitófelvonásában.¹⁰ Az így megújult ária az opera 1859. november 12-i előadásán hangzott föl először, korábban ugyanis a Király szerepében lépett színre Stéger.¹¹

Erkel Ferenc (1810–1893) *Auf einer Ungarhaide (Magyar pusztán)* című dala még zongorakíséretes formában látott napvilágot 1844–45 táján, nyomtatásban is, ám „sorsát” végül nem kerülhette el, így a többszöri átdolgozást követően operában kötött ki.¹² Eredetileg még lassú tempójú,

- 1 Sőt: cseh földön is hasonló fejlemény játszódott le 1852–53 folyamán, amelynek taglalására a *Tanulmányok Budapest Múltjából* periodikum 2026-ban megjelenő 49. kötetében kerül majd sor, Fábián Laura és a jelen dolgozat szerzőjének közös munkájaként.
- 2 A szerző Császár (Kaiser) György a Nemzeti Színház másodkarmestere volt. A szakirodalomban több helyütt közzétett kosztümös fénykép (példaként: Fábián 2024a: 65) Stégert *A kunok* egyik szerepében ábrázolja (Andorási, magyar nemes); Szentkuthy István felvétele 1854-ben készülhetett.
- 3 Ez utóbbi darabban címszereplő nevével, Szymanska Leonával együtt volt látható-hallható Stéger.
- 4 Németh 2000: 58, 60.
- 5 Előadási adatai: Németh 2000: 63. A *Vanda* különlegesnek mondható részletét őrzi a Stéger-hagyatékból fennmaradt emléklapok egyike (a zeneszerző kézírásával, 1852. december 26-i, pesti keltezéssel): Doppler operamuzsikája stílusában ugyanis a lengyel és török környezetben játszódó cselekményhez idomult, beleértve a II. felvonást megnyitó, törökimitáló „dervis”-szólót és annak közvetlen férfikari folytatását is (ima). Ennek részlete kapott helyet az albumlapon. A *Vanda* előadásainak egy részén Timur basa és a Dervis szerepét egyaránt énekelte Stéger (lásd: *Hölgyfutár*, 1852. 01. 26.). Az emléklap lelőhelye: FMC TD 74.600.27 (közzététele: Fábián 2024b: 88).
- 6 Sajnos ezek műsoradatai igen hézagosak: naplóköteteibe csak igen kevés hangversenyszereplését jegyezte be a tenorista.
- 7 A Nemzeti Színház 1849. február 4-i színlapjának tanúsága szerint Szigeti József *Jeggyűrűjében* is énekelt Stéger. Csupán aznap lépett színre ebben a darabban, Surányi László szerepében (II. és III. szakasz), csekély mennyiségű prózai szöveg mellett egy dallal (Egressy Béni: *Téli-nyáron pusztán az én lakásom*). A zenekari szólamanyag (MNMKK OSZK Zt népszínházi gyűjtemény 1114/6, 1114/2) szintén tanúja Stéger föllépésének.
- 8 Stéger még oratóriuménekesként is föllépett. A jelenleg egyetlenként ismert, idevonatkozó adat: Händel: *Sámson* (címszerep), Prága, 1852. december 23. (MNMKK OSZK Zt Ms. mus. 268/1). Prágai hagyomány volt akkoriban egy-egy oratórium előadása az évnek mindig ugyanazon a napján.
- 9 Az akkori pályaeseményeket dokumentáló naplókötet (MNMKK OSZK Ms. mus. 268/1) nem tájékoztat a népszínmű- és drámabeli föllépésekről sem.
- 10 No. 7. A bővülésről lásd: Somfai 1961: 108; Sziklavári 2001: 51, 67; Tallián 2006: XVIII–XIX. A szóban forgó szakasz Erkel Sándor által készített másolata Stéger egykori hagyatékában lelhető föl (MNMKK OSZK Zt Ms. mus. 272/9), leírását lásd a jelen dolgozat függelékéeként.
- 11 Épp akkortájt készülhetett az a kosztümös fénykép – Stéger mint Hunyadi László –, amelyet Fabó Bertalan tett közzé (Fabó 1910: 205). Stéger vendégként tért vissza a Nemzeti Színházhoz abban az évben.
- 12 A dal kétfajta kiadásának leírása: Legány 1975: 58 (Bécs: H. F. Müller, 1844 vagy 1845; J. N. Vogl: *Liedertafel*, No. 3: Bécs: H. F. Müller, 1847?).

egyetlen szakaszból álló dalként született meg („puszta” karakterű elő- és utójátékkal ellátva). Kétszakaszossá bővülése „friss” végződéssel már 1852 elején végbement, majd kétszer is így került előadásra az év tavaszán, Stéger szólójával és Erkel zongorakíséretével: március 7-én – ősbemutatóként – Bécsben, majd április 2-án a pesti Nemzeti Színházban.¹³ A hangversenypódiumra szánt magyar művészi dalok esetében addigra ugyanis már egyre inkább korkövetelménnyé vált a két- vagy többszakaszos szerkezet. Sémái hangszeres muzsikánk hagyományos, lassú-gyors (vagy lassú-gyors-még gyorsabb) rendezőelve nyomán, a tempóbeli fokozás és tartalmi-dramaturgiai ellentétesség egyidejűségén alapuló építkezésmód hatására születtek meg, egyszersmind a többrészes operaáriák befolyását is elárulva; mindehhez döntően Egressy Béni (1814–1851) úttörése nyújtott ösztönzést. A *Magyar pusztán* kétszakaszos verzióját őrizte meg Stéger zenei hagyatéka is.¹⁴

Az 1852. évi felhangzásokat továbbiak is követték a tenorista pályáján: 1858-ban Temesvárott, 1862-ben Kolozsvárott, 1863 végén újból Pesten, majd 1871-ben a Margit-szigeten.¹⁵ Csak elnagyoltan szólnak külföldi előadásokról Stéger nekrológjai, ám ezek alapján Schönbrunnban, sőt lehetséges, hogy Prágában is fölhangzott a *Magyar pusztán*.¹⁶ Időközben, meghangszerelve, Erkel beiktatta dalát egyetlen, 1862-ben színre vitt vígoperájába, a *Saroltába* (Gyula vitéz áriájaként kapott helyet az I. felvonásban). E kompozíciónak és származékának a Stéger-hagyatékban föllelhető, már említett másolatával együtt hétfajta – hozzávetőlegesen

egykorúnak számító – kéziratos forrása ismeretes, beleértve a *Sarolta* eredeti partitúráját is.¹⁷

Nem beszélhetünk ugyan közvetlen befolyásról Erkel következő operája, a *Dózsa György* esetében, keletkezése mégsem tekinthető Stéger művészetétől független fejleménynek. Az ünnepelelt tenor – mint az operai címszerep tolmácsolója – ugyanis nem csekély érdemmel járult hozzá Giacomo Meyerbeer nagyoperájának, *A prófétának* 1850. évi és az utáni, pesti sikereihez. *Dózsa György* című szomorújátéka megalkotásakor (1856) Jókai Mór is hatott *A próféta*, majd annak nyomán született meg Szigligeti Ede operalibrettója, végül pedig Erkel operazenéje.¹⁸ Az Erkel-vonatkozások teljességéhez tartozik továbbá, hogy a zeneszerző a barátságuknak emléket állító autográf albumlapot ajándékozott a már Prágába szerződött Stégernek (1852).¹⁹

Mély baráti szálak nem csupán Erkelhez fűzték Stégert idehaza: közéjük tartozott Egressy Béni is. Figyelemre méltók ebből a szempontból azok a kedves szavak, amelyekkel a már idős Stéger jellemezte hajdani pályatársát.²⁰ Elsőként 1848. augusztus 26-án, Erkel *Bátori Máriájának* előadásán énekeltek együtt. Visszatérve később a szabadságharc alatti másfél évnyi távollétéből a Nemzeti Színházhoz, Egressy rögvést megírta barátja számára *Bujdosó* című dalát, nyomtatásban is neki ajánlva a művet. Adataink szerint első alkalommal az 1850. február 18-i teátrumi hangversenyen, zenekari kísérettel énekelte Stéger, méghozzá „gyönyörűen”, majd miután „kihivatott” a zeneszerzővel együtt, ismételnie kellett a dalt – írta másnap a *Hölgyfutár*.²¹ A kétrészes *Bujdosó*

¹³ A *Humorist* című bécsi lap szerint (1852. 03. 09.) kifejezetten a bécsi hangverseny alkalmára született meg a dal. Az április 2-i megszólaltatás Stéger pesti búcsúfellépése volt. Az előadási adatok – Legány Dezső feltételezéseivel szemben (Legány 1975: 58–59.) – pontosan föllelhetők a kor sajtójában (az egyértelműsítéshez lásd különösen: *Pester Zeitung*, 1852. 03. 04.).

¹⁴ MNMKK OSZK Zt Ms. mus. 272/3, másolat (leírása: Függelék).

¹⁵ A pontos dátumok: 1858. március 27.: Temesvár (Stéger ottani búcsúfellépésének zárószámaként hangzott föl a dal); 1862. május 14.: Kolozsvár (MNMKK OSZK Zt Ms. mus. 268/1–2.); 1863. december 22.: Pest (Legány 1975: 59); 1871. május 31.: Margit-sziget (*Zenészeti Lapok*, 1871. 06. 04.). Gróf Teleki Sándorné köszönőlevele Stégernek a Margit-szigeti közreműködésért: FMC TD 74.600.59.

¹⁶ *Budapesti Hírlap*, *Az Újság*, *Világ* (mindhárom: 1911. 03. 03.); a schönbrunni hangverseny 1852 augusztusában volt Fabó Bertalan szerint (Fabó 1910: 200).

¹⁷ E kottás és szöveges források leírása: Sziklavári 2001: 61, 71. Stéger nem énekelt már a *Sarolta* előadásain (a *Bánk bán* volt a harmadik, egyben utolsó Erkel-opera, melynek valamely szerepét megszólaltatta), Gyula vitéz baritonja egyébként sem volt az ő hangfaja.

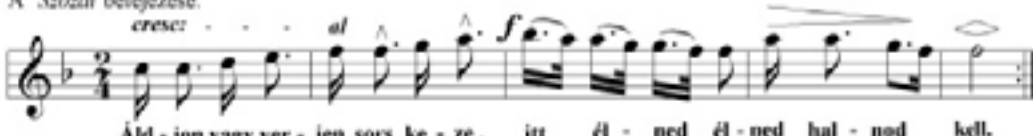
¹⁸ A Meyerbeer–Jókai-hatásról részletesebben: Sziklavári 2004: 55–56. Jóllehet, az író évek múltán már némi iróniával tekintett vissza a nagyopera varázsára (*Kakas Márton a színházban*: 1858. 08. 15.), kései munkái (*A hajdani Nemzeti Színházról*: 1900, *A mi lengyelünk*: 1903) mégis elárulják, mit jelentett számára fél évszázaddal korábban *A próféta*.

¹⁹ Leírását lásd a Függelékben.

²⁰ Közzétéve: Fabó 1910: 196–197.

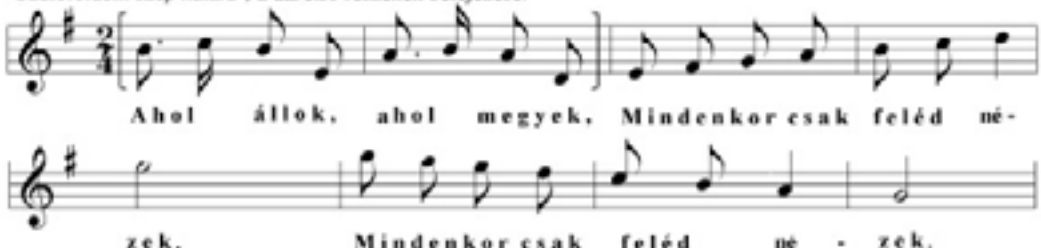
²¹ Nyomtatásban csupán a *Bujdosó* zongorakíséretes verziója jelent meg (Pest: Wagner József; lásd: Mona 1989: 465. és 466. tételszám, téves feltételezéssel a kiadás évét illetően, amely nem lehetett 1850 előtti). A címlap fakszimile közzététele: Fabó 1910: 192; Fábán 2024a: 39. A zenekarkíséretes verzió kottaanyagának későbbi sorsa ismeretlen. Stéger további alkalmakkor is előadta ezt a dalt 1850–52 között: talán 1852. március 7-én Bécsben (zongorakísérettel: Legány 1975: 58–59, téves feltételezéssel a szerzőséget illetően; a bécsi koncertről lásd még a *Humorist* 1852. 03. 09-i beszámolóját); bizonyosan megszólaltatta 1850. augusztus 20-án, Pesten (zenekari kísérettel: lásd a Nemzeti Színház műsorlapját), valamint 1852. március 12-én, ugyancsak Pesten, a Nemzeti Zenede termében, meg is ismételve (*Pesth-Ofner Localblatt*, 1852. 03. 14.; *Magyar Hírlap*, 1852. 03. 14.).

A Szózat befejezése:

Áld - jon vagy ver - jen sors ke - ze, itt él - ned él - ned hal - nod kell.

"Szülőföldem szép határa", a dal első részének befejezése:

Ahol állok, ahol megyek, Mindenkor csak feléd né - zek. Mindenkor csak feléd né - zek.

A Bujdosó lassú dalszakaszának befejezése:

Oh! mivel nem látha - tom Báj vidéki - det, honom!
Oh, jaj! mikor látha - tom Báj vidéki - det, honom!

1. kép: kottapélda

volt az egyik legkorábbi a már említett, új típusú Egressy-koncertdalok közül.²²

A Szózat befejezéséhez hasonlatos megoldásokra lelhetünk másutt is Egressy életművében, amikor azokat – katartikus felismerésként vagy patetikus felkiáltásként – maga a versszöveg indokolja: a haza iránti hódolat vagy a honvágy érzületében fogant végkicsengéshez méltó csúcsponthoz érkezik el a zene is. Ilyen a „Szülőföldem szép határa” kezdetű Kisfaludy Károly-megzenésítés, a Bujdosó lassú szakaszának végében pedig a Szózat záróütemeinek moll megfelelőjére ismerhetünk (1. kép). Ugyanehhez a típushoz tartozik továbbá a Kölcsey-Himnusz Egressy-féle megzenésítésének – kottapéldánkban nem szereplő – befejezése is. Stettner Gyula így méltatta hajdan a Bujdosót: „Ezen dal azon kevesek egyike, melyek akárhányszor hallva, mindig új élvezetet nyújtanak lelkünknek; – új bizonyosság ama régi igazságra, miszerint

az emberi szívet nem hatja meg a mesterkéltn cifraság, hanem az egyszerű, természetűn kifejezett érzés.”²³

Egészében véve aligha tekinthetünk másként Egressy alkotására, mint a szabadságharc elbukásának művészi reflexiójára – a 1850. eleji keletkezést megelőző hónapokban épp elegenden bujdosnak ki az országból. A záró Friss dalszakasz („De meglátom valahára, Hol hazámnak a határa...”)²⁴ mégis hangot ad a reménynek.

Stéger már 1849-ben megszólaltatta Egressy egyik népszerű dalát (Télen-nyáron pusztán az én lakásom),²⁴ majd valószínűleg az Egressyhez fűződő barátságára való tekintettel vállalta el az egyik címszerepet a Két Sobriban, a prózai és dalszínész, zeneszerző, zenekarvezető, műfordító, operalibrettista, színműíró és alkalmi költő pályatárs önálló népszínművében.²⁵ Az 1851. január 11-i premiért követően további hat este

■ ²² Párhuzamosan született egy hasonló, majd egy későbbi opus is Hollósy Kornélia számára, hónapok múltán pedig Anne de La Grange-t is megajándékozta Egressy egy immáron négyszakaszos szerkezetű bravúrdallal, és továbbiak is napvilágot láttak még a zeneszerző tollából.

²³ Zenészetű Lapok, 1863. 04. 02.

²⁴ Tompa Mihály-megzenésítés, lásd A jegygyűűrű kapcsán írottakat (7. számú lábjegyzet).

²⁵ A Balaton partján játszódó történetben ál-Sobri és valódi Sobri is szerepel: Stéger volt az utóbbi. Ahogy A jegygyűűrű esetében, a tenoristának ezúttal is jutottak prózai szereprészek. Az eredeti szövegkönyv: MNMCK OSZK Szt. N. Sz. K. 112; a szerzői partitúra: MNMCK OSZK Zt. népszínházi gyűjtemény 405.

folymán volt látható a darab, minden alkalommal Stéger közreműködésével, aki a III. felvonásban lépett színre, és két dalt énekelt: bemutatkozás-ként a „Sobri, a rengeteg fia” kezdetű melódiát, majd egy bordalt („Kocsmárosné, eszemadta, bort ide!”).²⁶

Ma csütörtökön adatik:

MICBÁN CSALÁDJA,

Eredeti drama 3 felvonásban, előjátékkal 1 felvonásban.
Irtá Szigligeti.

Az utolsó felvonásban STÉGER által éneklendő romanze dallamát szerzette SZERDAHELYI JÓZSEF.

Az előjáték személyei:

Micháné	—	—	Jókainé.
Lee, származott görög	—	—	Berzsenyi.
Koldus	—	—	Fatakiné.
			(Bognár Vilma.
			(Bognár Adél.
			(Horváth Éma.
			Miskolci Jul.
			Györi.
			Kovács.
			Morva.

Ennek három fiacskája

Judit, egykor Micháné dajkája	—	—	—
Első	—	—	—
Második	—	—	—
Harmadik	—	—	—

Történik Michán vára előtt.

A drama személyei:

Michán	—	—	Szilágyi Sándor.
Neje	—	—	Jókainé.
György, fiuk	—	—	László.
Jelén, fogadott leányuk	—	—	Bulyovszkine.
Gerőbán	—	—	Elvárkelyi.
Róza, leánya	—	—	Kemlési Ida.
Dajkája	—	—	Nevák Teréz.
Judit	—	—	Makolci Julia.
Simon	—	—	Szigeti.
Dénes	—	—	Habemai János.
Béni	—	—	Kovács János.
Demeter	—	—	Farkas Lajos.
Ditrik	—	—	Fáncsi.
Tamás	—	—	Szigligeti.
Ór	—	—	Szécs.
Várnagy	—	—	Góson.
Szolga	—	—	Metei.
Gerőbán szolgálója	—	—	Petrák.
Dalnok	—	—	Stéger.
Micháné komornája	—	—	Kovácsné Eliza.

Dalnok. Hangszók. Apródok. — Történik az előjáték után 20 évvel, az első felv. a Balaton és a Tisza partján és Michánál, a második Gerőbánál, a harmadik ömött Michánál.

2. kép: *Hölgyfutár*, 1849. 11. 22. – részlet (Arcanum)

Stéger egyetlen ismert föllépése a drámaszínpadon, amely Szigligeti Ede *Mic bán családja* című alkotásának 1849. november 22-i előadásán zajlott le, közvetett módon szintén hozzákapcsolódott Egressy személyéhez, méghozzá többféle értelemben is. Szigligeti 1840-ben színre vitt és jó ideig repertoáron maradt *Mic bánjának* cselekményszálai részint Katona József *Bánk bánjából*

sarjadtak ki, miközben Erkel Ferenc – Egressy Béni *Bánk bánja* felé is mutattak, hiszen Egressy nem csupán magát a nemzeti drámát vette alapul az operaszövegkönyv elkészítésekor, hanem – a legkézenfekvőbb módon eljárva – annak holdudvarát is az egykorú irodalmi termésből. Így a *Mic bán* volt az egyik olyan „híd” természetű darab, amelynek belső világa és történései már önmagukban magyarázatként szolgálnak a kétfajta *Bánk bán* – a színmű és opera – cselekményi különbségeire.²⁷ A drámabeli Dalnok a záró felvonás végén előlépve, megvilágító erejű énekével (Szerdahelyi József dala) mintegy föloldja a főbűnös immáron kibírhatatlanná vált létfeszültségeit, visszaállítva a drámai szimbólumrendszer keretei között megjelenített világ harmóniáját is a zene hatalma révén.²⁸ Szerepe orfeuszi áthallású. Énektechnikai értelemben kis feladat, ámde mindez a drámaszínpadon: nagy pillanat. A Dalnok szerepe Egressy Bénié volt a reformkori előadások többségében, majd később mások vették át, és 1849 őszén Stéger (2. kép).

A már méltatott *Bujdosóval* alighanem Egressy vetette papírra az első magyar nyelvű dalt Stéger számára. Doppler Ferenc (1821–1883) datálatlan, ám kétségtávol ugyanúgy az 1850-es évek elejéről származó, és szintén Stéger számára készült kétfajta magyar dalsorozata feldolgozott népies melódiák füzére, válogatásként a színházhoz kötődő termésből.²⁹ Az első, amelyet romantikuspuszta-hangulatú, Doppler által komponált fuvolás szakaszok ékítenek, a *Bojtár a pusztán* címet viseli. Gyanítható, hogy a második sorozatot – vagy annak részletét – énekelte Stéger Londonban, a Buckingham Palotában Viktória királynő születésnapja alkalmából rendezett udvari koncerten 1860. május 18-án, majd Kolozsvárott 1862. május 14-én is.³⁰ A tenorista nekrológjai schönbrunni udvari előadásról is hírt adnak.³¹ Szintén a Stéger-kottahagyaték része egy – nem liturgikus – *Ave Maria*, Kneifel Antal (1819–1885) szerzeménye. Stéger több alkalommal vendégszerepelt a pesti Német Színháznál: 19. századi adat szerint Kneifel ottani tenorista volt,³² majd lett (Arany Jánossal szólva) „éneklobból énekta-nár”; hosszú évekig állt továbbá a Budai Egyházi

²⁶ A *Két Sobri* premiért követő előadásai: január 12., január 19., február 2., március 17., június 15., végül 1852. január 25.

²⁷ E bonyolult összefüggésrendszerre régebbi tanulmányomban igyekeztem rávilágítani: Sziklavári 2014.

²⁸ Szerdahelyi dala Szigligeti *Mic bán* drámájához *A Dalnok dala* címmel, zongora- és fuvolakísérettel jelent meg 1842 táján (Pest: Wagner József; Mona 1989: 401. tételszám).

²⁹ MNMKG OSZK Zt Ms. mus. 272/10 és Ms. mus. 272/26 (leírásuk: Függelék).

³⁰ A fuvolaszóól nélkülözhetetlen az első sorozat előadásához, amit sem a londoni, sem a kolozsvári föllépés dokumentumai nem említenek. A dalfűzér *Hungarian Melodies* címmel jelezve a londoni műsorlapon, melynek fakszimile közreadása: Fábán 2024b: 103. Szentendrei példánya: FMC TD 70.22.1.

³¹ *Budapesti Hírlap és Világ* (mindkettő: 1911. 03. 03.); a schönbrunni hangverseny 1852 augusztusában volt Fabó Bertalan szerint (Fabó 1910: 200).

³² *Vasárnapi Újság*, 1885. 03. 01.

Zeneegylet élén.³³ Az olasz Alfonso Liguori 18. századi dallama nyomán keletkezett és 1866-ban nyomtatásban is közzétett *Ave Mariájáról* nem tudni, mikor énekelhette (énekelte-e valaha) Stéger.³⁴

A kottahagyatékban fennmaradt művek szerzői közül részben hazánkhoz kötődött Karl Hölzel (1808–1883) életútja is, aki adataink szerint Linzben született, majd budapesti énektanárként hunyt el. Egyik dalát Pesten, Treichlinger Józsefnél tette közzé 1852 tájáán, arról viszont nincs tudomásunk, hogy a Stéger-hagyatékban föllelhető – és a tenoristának ajánlott – *Meine Rose* című dala hol és mikor keletkezett.³⁵

Mosonyi Mihály (1815–1870) két *opust* is írt Stéger Ferenc számára. Az egyikkel Franz Schubert *Erkönig* című, zenetörténeti fogalommal vált Goethe-megzenésítésének zongorakíséretét ültette át szimfonikus zenekarra. Közismert, hogy e dalnak többfajta hangszerelése is született – példaként Berlioz, Liszt vagy Reger tollából –; Mosonyiét a Nemzeti Színház 1850. március 31-i hangversenyén mutatta be Stéger, Erkel vezényletével. Nagyon is elképzelhető, hogy az *Erkönig*-instrumentációt közvetlenül Stéger előadóművészete ihlette, ámde az 1850 elején keletkezett hangszerelés szellemiségében – hasonlóan Egressy *Bujdosójához* – reflexióként is értékelhető a szabadságharcra, annak elbukására.³⁶ Mosonyi saját szerzésű – és 1853. május 10-i, prágai keltezéssel Stégernek ajánlott – dala hasonlíthatatlanul vidámabb kompozíció. Hogy mit keresett Stéger Prágában, tudjuk; ám hogy Mosonyi mit, azt inkább csak sejtjük: a cseh főváros közbülső állomás lehetett számára. Valódi úti céljának Lipcsét gyaníthatjuk, ahol az esztendő végén vagy a következő év elején két impozáns dalkötete is megjelent a Breitkopf kiadónál.³⁷ A Heinrich Heine versére szerzett *Du schönes Fischermädchen* (*Te szép halászlányka*) miniatűr remekmű. Mosonyi „belekomponálta” a zenébe a hullámozást.³⁸ Tény, hogy a víz mozgásának hangzó érzékeltetése korántsem számított

újdomságnak akkoriban már – különösen nem a Mosonyi dalköltészetének egyik alapvető mintáját megadó Franz Schubert óta –, ám a tétel jelentős részét végigkísérő „hullámfestés” mégis egyedi megoldás. Nem kevésbé egyéni tónusú a meglepetéssel szolgáló befejezés sem, amelynek során Mosonyi előbb visszaidézi a kezdőstrófát, majd a költemény szavait szabadon fölhasználva még ki is bővíti az eredeti textust: „Komm! du schönes Fischermädchen, komm! komm!” (Jöjj, te szép halászlányka, jöjj, jöjj!).

A szellemes záró csattanó révén – amely az addigi leghevesebb kéréző fokozást félbeszakítva, váratlan elhalkulást és tónusváltást hoz magával – szinte láttatja a zeneszerző, amint odalopózik a leányhoz udvarlója, majd finoman kézen fogja őt. Mosonyi dala rövidségében is az egyik legpoétikusabb zenemű, amelyet Stéger számára valaha írtak.

Függelék

Zeneművek Stéger Ferenc egykori hagyatékában

Az alábbi leírások részint a tanulmány kiegészítései. Ám tekintettel Stéger pályájának egészére, a hagyaték magyar vonatkozású kottaanyaga mellett – amelyre a jelen dolgozat elsődlegesen koncentrál – igen indokolt kitérnünk a feltárt gyűjteményekben jóval nagyobb számban megtalálható külföldi alkotásokra is: a leírásokra együttesen kerül sor.

Jelen ismereteink alapján azon zeneműkéziratok és -nyomtatványok összesítésére teszünk kísérletet, amelyek egykor Stéger tulajdonát képezték. Nem térünk ki viszont az olyan albumlapokra, amelyek csak rövid dallamidézeteket őriznek. Valamennyi ránk maradt kotta az 1800-as évekből származik.

A világjáró tenorista hangverseny-repertoárjába az a kéziratos hagyaték-rész enged leghívebb betekintést, amelyet Ms. mus. 272 jelzeten (harminc aljelzetre bontva) őriz az Országos Széchényi

■ ³³ Kneifel a budapesti tanítóképzőben és másutt is tanított. Tevékenységéről lásd: Legány 1986 (szórványos adatközlések).

³⁴ Kézirata: MNMCK OSZK Zt Ms. mus. 272/27 (leírása: Függelék). Kiadások: Pest: Dietze Vilmos, 1866 (MNMCK OSZK Zt Mus. pr. 6 737); címlap nélküli példány (MNMCK OSZK Zt Z 59 657). Mona Ilona bibliográfiájában (Mona 1989) nem szerepelnek e kiadványok.

³⁵ Kéziratai: MNMCK OSZK Zt Ms. mus. 272/20 és 21 (leírásuk: Függelék). A pesti születésű, majd 1840-től Bécsben élő Gustav Hölzeltől is maradtak fenn dalok a kottahagyatékban (kéziratként és nyomtatványként is, leírásukat lásd a Függelékben). A két azonos családnevű muzsikusi rokoni viszonya még tisztázásra vár. A Treichlingernél megjelent Karl Hölzel-dal: *Stilles Sahren* (Mona 1989: 644. tételszám).

³⁶ 1850. február 27. – március 2. között keletkezett (partitúrája: MNMCK OSZK Zt Ms. mus. 3420; további adatok: Sziklavári 2021: 307). Mosonyi még eredeti, Brand családnevét használta.

³⁷ Nincsenek pontos adataink Mosonyi életének akkori mindennapjairól. A két dalkötet: *Sechs Lieder* (Op. 5), *Schilflieder* (Op. 6).

³⁸ A romantikus ábrázolásmód hagyományainak megfelelően, mintegy az emberi benső tükrésként: a hullámozás (mint szívverés) a vágyódó férfilelek jelképe. A Stéger-hagyatékban fennmaradt autográf: MNMCK OSZK Zt Ms. mus. 272/1 (leírás: Függelék; további adatok a dalról: Sziklavári 2021: 292).

Könyvtár Zeneműtára, dalokat és operarészleteket egyaránt tartalmazóan. Az előbbiek egy része az ő számára készült, más esetekben neki ajánlották vagy ajándékozhatták a kéziratokat. Kisebb hányaduk autográf, a többi kotta másolat (de nyomtatvány is maradt a kéziratok között azok könyvtári állományba vételekor). A szóban forgó gyűjteményben Stéger feleségének tulajdonát képező tétel is akad.³⁹ Az egykori hagyatékhoz tartozó további két dalkéziratot lelhetünk föl Ms. mus. 270 jelzeten.

Míthogy a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumában őrzött, 1853. évi, prágai emlékalbum részletes bemutatására a *Tanulmányok Budapest Múltjából* periodikum 2026. évi kötetében kerül majd sor, most csak az abban föllelhető zeneműkéziratok szűk tartalmi ismertetésére szorítkozunk.⁴⁰ Ám míg a prágai emlékalbum zenei szempontból döntően az ottani repertoár egy-egy szeletét képviseli (tágabb értelemben pedig a cseh főváros szellemi életének „keresztmetszetét” nyújtja), addig az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, vegyes eredetű és tartalmú kéziratos hagyaték-rész Pest, Bécs, Bukarest, német és olasz városok, sőt még Prága zeneéletére is visszatekint. A hazai vonatkozású művek listáját Mosonyi Mihály, Erkel Ferenc, Doppler Ferenc, Kneifel Antal, valamint Karl és Gustav Hölzel már említett szerzeményei mellett Adolf Müller – tolnai születésű, Bécsben élő daljáték-komponista – egyik operettmelódiája is kiegészíti a Ms. mus. 272 jelzetű kottacsoportban.⁴¹ Egy dal és egy Stégernek hódoló férfikar kéziratát őrzi a Ferenczy Múzeumi Centrum (valószínűleg) prágai, illetve lemergi keletkezéssel. Erkel Ferenc albumlapja egy budapesti magángyűjtemény nyomán került a Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont tulajdonába. Az Országos Széchényi Könyvtárban megtalálható szerepszólamok (Ms. mus. 269) mindegyike összekapcsolódott a pesti Nemzeti Színház egykori operajátszásával (aminek legfőbb tanújelei a kéziratokon föllelhető pecsétek).

Magyar szöveget – önállóan vagy pedig a némettel társítva – mind a tizenhárom szólam tartalmaz.⁴²

A hagyaték jelenleg ismert kottaanyagában mesze nem lelhető már föl valamennyi azon dalok közül, amelyeket Stéger a mintegy három évtizedes pályája során nyilvánosan énekelt. Példaként: hiányzik Egressy Béni *Bujdosója*, ahogyan azok a német dalok is, amelyeket a Buckingham Palotában 1860. május 18-án tolmácsolt a tenorista (Carl Ferdinand Fuchs: *Schiffers Gruss* és Heinrich Esser: *Abschied*).

A hagyatékhoz tartozó legrégebb kottakiadvány egy válogatás Giuseppe Nicolini *Traiano in Dacia* című operájának számaiból (1810: MNMKG OSZK Zt Mus. pr. 15 927). A ránk maradt nyomtatott kották bécsi, olasz, német, spanyol és magyar kiadásúak. Szép számmal akadnak közöttük prágai alkotások, Elise von Schlick (Mus. pr. 15 936, 15 943, 15 960), Wenzel Heinrich Veit (Mus. pr. 15 952) és František Skraup (Mus. pr. 15 965) tollából. Magyar szerzők műveit is ugyanúgy megtalálhatjuk: Kéler Béla bécsi kiadású dalait 1853-ból (Mus. pr. 15 934, 15 963), Festetics Leó szintén Bécsben közzétett dalfüzetét (1845 vagy 1846: Mus. pr. 15 946); ide tartozik továbbá egy pesti kiadvány is (Treichlinger József, 1850 körül: Mus. pr. 15 938) – a „Baka M. L.” szerzőnévvel közzétett Lenau-megzenésítés komponistájáról semmilyen adatunk nincsen.⁴³ A magyar vonatkozásokat illetően megemlítené az is, hogy Stéger baráti kapcsolatban állt a pesti születésű, majd Bécsben letelepedett dalkomponista Gustav Hölzellel; a kottahagyatékban fennmaradt legkésőbbi G. Hölzel-dal (*Hab' in der Brust ein Vögelein*, Op. 211: Mus. pr. 15 962) tréfás ajánlása leginkább 1875 újjévéről származhat, abból az időből tehát, amikor már lezárult Stéger énekesi pályája.⁴⁴ A pesti Deutsches Theater egykori karmesterének, Leopold Friedrich Wittnek (1811–1890) 1853 körül kiadott dala is megtalálható a hagyatékban (OSZK Zt Mus. pr. 15 968).⁴⁵

³⁹ Adatunk van továbbá egy jelenleg ismeretlen hollétű zeneműkéziratról – Eduard Gment szerzeményéről –, amely szintén Stéger Ferencné kottái közé tartozott, neki szóló ajánlással: Fábíán 2025: 47.

⁴⁰ Az emlékalbumra Fábíán Laura talált rá 2025 januárjában. A tervezett ismertetésről lásd még a tanulmány első lábjegyzetét; a prágai albumról lásd Fábíán Laura dolgozatát is a jelen kötetben: Fábíán 2025: 38–49.

⁴¹ Müller magyarországi kötődéseiről lásd: Major 1967: 213–214.

⁴² Szakirodalmi közlés szerint Stéger hagyatékából származó további szerepszólamok kerültek az Operaház kottaanyagába: Tallián 2015: 503.

⁴³ A kiadvány 577. tételszámon szerepel Mona Ilona bibliográfiájában (Mona 1989).

⁴⁴ Adataink szerint a kiadó Albert J. Gutmann 1874-ben alapította bécsi cégét, a füzet nyomólemezszáma: 1. Az ajánlás szövege: „Éljen! Steger Leb'n. / Pest Neujahr / Gustav Hölzel / k. k. Lieder Fabrikant / in Wien”.

⁴⁵ Witt magyarországi kapcsolatairól lásd: Major 1967: 213–214.

Rövidítés:

é+zg: énekhangra és zongorára

Kéziratok

MNMKK Országos Széchényi Könyvtár, Zeneműtár

Ms. mus. 269: tizenhárom szerepszólam

Bellini, Vincenzo: *Az alvajáró* – Elwin; Donizetti, Gaetano: *Lucrezia Borgia* – Gennaro; Donizetti, Gaetano: *Dom Sébastien* – a címszereplő; Erkel Ferenc: *Bátori Mária* – István; Flotow, Friedrich von: *Martha* – Lyonel; Rossini, Gioachino: *Tell Vilmos* – Arnold; Donizetti, Gaetano: *Lammermoori Lucia* – Edgar; Erkel Ferenc: *Bánk bán* – a címszereplő; Gounod, Charles: *Faust* – a címszereplő; Gounod, Charles: *Rómeó és Júlia* – Rómeó; Hérold, Ferdinand: *Zampa* – a címszereplő; Verdi, Giuseppe: *Traviata* – Alfred Germont; Verdi, Giuseppe: *A trubadúr* – Manrico.

Ms. mus. 270

1. Proch, Heinrich (1809–1878): *An die Sterne* (Op. 6). Német nyelvű dal (é+zg), másolat. Versszöveg: a zeneszerző, kezdete: „Ihr Sterne ihr blinkt so freundlich”. A dal nyomtatványa Stéger egykori hagyatékában: MNMKK OSZK Zt Mus. pr. 20 268.
2. Spohr, Louis (1784–1859): *Lied der Emma*. Német nyelvű dal (é+zg; publ. 1826), másolat. Versszöveg: Vogel, Wilhelm *Der Erbvertrag* című drámájából, kezdete: „Was treibt den Waidmann in den Wald”. A két dal kézirata négy egybetartozó folio.

Ms. mus. 272

1. Mosonyi Mihály (a kézirat címlapján: M[.]G[.] Brand; 1815–1870): *Du schönes Fischer mädchen*. Német nyelvű dal (é+zg). Autográf, Stégernek szóló, 1853. május 10-i, prágai ajánlással. Egy folio. Versszöveg: Heine, Heinrich. A kezdőoldal faksimile közzététele: Fábíán 2024b: 92.
2. Gounod, Charles (1818–1893): *Sérénade*. Francia nyelvű dal (é+zg; publ. 1857), másolat. Öt folio. Versszöveg: Hugo, Victor, kezdete: „Quand tu chantes, bercée, le soir”. Címlapja Stégerné Szymanska Leonának szóló német nyelvű ajánlást tartalmaz Antonia Fricci-Baraldi tollából.⁴⁶

3. Erkel Ferenc (1810–1893): *Magyar pusztán*, 1852. évi verzió. Magyar nyelvű dal (é+zg), másolat. Négy kottás folio, valamint egy borítóként használt bifolio (utóbbi felirata valószínűleg az idős Stéger kézírása). Kétszakaszos, lassú-friss szerkezetű dal, még az operába kerülést (Erkel: *Sarolta*) megelőző verzióként. Szakaszkezdetek: „Mérhetetlen pusztaság...”; „Jössz te babám”. A lassú kezdet alapjául szolgáló eredeti, német nyelvű versszöveg: Vogl, Johann Nepomuk; a fordító személye, valamint a „friss” szakasz textusának írója ismeretlen. Az eredetileg nem a kézirathoz tartozó, 3. könyvtári számot viselő folio ugyanitt: Stéger első operaszínpadi fellépésének színlapja (Donizetti: *Lammermoori Lucia*, Zágráb, 1846. január 10. Faksimile közzététele: Fabó 1910: 208; Fábíán 2024a: 21).

4. Curci, Giuseppe (1808–1877): *Der Schiffer*. Német nyelvű dal (é+zg; 1844c), másolat.⁴⁷ Öt folio. Versszöveg: Peruzzini, Giovanni, kezdete: „Lallera la la la... Sieh', mein Liebchen”.

5. Verdi, Giuseppe (1813–1901): *I Lombardi*, Oronte áriája a II. felvonásból („La mia letizia infondere”). Olasz nyelvű operarészlet (é+zg), másolat. Öt folio. A opera ősbemutatója: Teatro alla Scala, Milano, 1843. február 11.

6. Merker, Carl (?–?): *Die Sterne*. Német nyelvű dal (é+zg). Autográf, Stégernek szóló, 1853. május 28-i, prágai ajánlással. Két folio; borító és címlap. A versszöveg kezdete: „Es leuchten zwei Sterne”, írója ismeretlen. A prágai Ständetheater zenekarának volt Merker családnévű tagja (lásd: BTM Kiscelli Múzeum, „prágai emlékalbum”: 5721.81).

7. (Lásd: Nyomtatványok)

8. Ismeretlen szerző olasz nyelvű gondoladala (é+zg), másolat. Felirata: „Lina / Poesía del Comte Pepoli”. Három folio. Versszöveg: Romani, Felice, kezdete: „Ah se tu fossi meco sulla barchetta bruna”.

9. Erkel Ferenc: *Hunyadi László*, a címszereplő áriája az I. felvonásból, 1859. évi verzió (No. 7: „Van végre egy pár nyugodt pillanat”). Magyar nyelvű operarészlet (é+zg), Erkel Sándor másolata. Négy folio.

10. Doppler Ferenc (1821–1883): *A bojtár a pusztán*. Magyar nyelvű dalfűzér (é+zg, fuvola). Partitúra és énekszólam: négy folio és egy bifolio. Autográf, Stégernek szóló ajánlással. Szerzői műfaj-meghatározása: „Paraphrase über Ungarische Nationallieder für Gesang und Flöte”. Részletének faksimile közzététele: Fabó 1910: 206.

■ ⁴⁶ Az operaénekesnő együtt lépett színpadra Stéger Ferencsel Milánóban (1866). Személyét Fábíán Laura azonosította.

⁴⁷ Szerzői kéziratainak RISM azonosítószáma: 464110221.

A feldolgozott dalok: „Az ég alatt, a föld színén” (Ms. mus. 272/26, No. 3); „Azt mondják: nem adnak”; „Nincsen kedvem, mert a fecske elvitte”; „Repülj, fecske, ablakára”; „Megérem én a magam sorsával”; „A nyáron jöjj el hozzám”.

11. Bradský, Theodor (1833–1881): *Zwei Lieder*. Két német nyelvű dal (é+zg): *Treue Liebe; Stille Sicherheit*. Autográf, Stéger Ferencnek szóló, 1859. évi, berlini ajánlással. Három *folio*. Versszövegek: Redwitz, Oskar von (*Amaranths Waldeslieder*, No. 6.), kezdete: „Du Tropfen Thau seh’ ich dich an”; Lenau, Nikolaus, kezdete: „Horch, wie still es wird im dunkeln Hain”. A komponista Berlinben működő cseh szerző volt.

12–13. Steinhart, Wenzel Wilhelm (1819–1899): *Der Bergjager*, Op. 23. Német nyelvű dal (é+zg, szoprán vagy tenor [12.], illetve alt vagy bariton [13.] hangfekvésben). Másolatok, Stégernek szóló szerzői ajánlással és ajánlólevéllel (13., kelte: Stuttgart, 1854. október 19.). Három-három *folio* és egy *bifolio* (ajánlólevél). Versszöveg: Löwe, Feodor, kezdete: „Am steilen Abgrund fuhr mein Gang”. A szerző a stuttgarti Württembergische Hofkapelle tagja volt, akitől nyomtatványokat is megőrzött a Stéger-hagyaték (MNMKK OSZK Zt Mus. pr. 15 942 és Mus. pr. 15 951).

14. Scheidhauer, Anton (?–?): *Wanderlied*. Német nyelvű dal (é+zg). Másolat, nyomtatott címlappal (Bécs, kiadó jelzése nélkül, címlapja szerint a mű a szerző *Auf der Wanderschaft* című dalgyűjteményének része). Öt *folio*. Kezdet: „Die Lust ist mein”, a versszövegíró ismeretlen.

15. Ricci, Luigi (1805–1859): *Romanza*. Olasz nyelvű dal (é+zg), másolat. Négy *folio*. Kezdet: „A che di tarde lagrime si bagna il ciglio”, a versszövegíró ismeretlen.

16. René, A. (?–?): *Ich hab’ im Traum geweinet*. Német nyelvű dal (é+zg), másolat. Négy *folio*. Versszöveg: Heine, Heinrich (*Buch der Lieder*, LVI).

17. Montlong, Oscar von (Hailer, Oscar: 1829–1897): *Die Schiffersfrau*. Német nyelvű dal (é+zg), másolat. Négy *folio*. Versszöveg: Lingg, Hermann, kezdete: „Wir sahen dem Schiff am Ufer nach”.

18. Benedict, Julius (1804–1885): *Der Zigeunerin Warnung*, Wilhelm románca az I. felvonásból („Gleite o Bächlein ruhig nur fort!”). Német nyelvű operarészlet (é+zg), másolat. Négy *folio*. Az opera ősbemutatója: London, 1838, *The Gypsy’s Warning* címmel.

19. Loewe, Carl (1796–1869): *Mit jedem Pulsschlag leb’ ich dir*, Op. 89, No. 6 (a zeneszerző első *Waldblumen*-dalciklusából, publ. 1843). Német nyelvű dal (é+zg), másolat. Öt *folio*. Versszöveg:

Helene Dilia (Dilia Thelyma Nelly Helene Rödlich, férjezett nevén Helene Branco).

20–21. Hölzel, Karl (1808–1883): *Meine Rose*. Német nyelvű dal (é+zg). Másolat(?) és autográf(?), az utóbbi címlapján Stégernek szóló szerzői ajánlás. Négy és hat *folio*. Versszöveg: Heyder, G., kezdete: „Ich sah einst im Garten viel Blumen”.

22. Hölzel, Gustav (1813–1883): *Der guati Rath* (*Östereicher* [sic] *Lied*). Német nyelvű dal (é+zg), másolat. Négy *folio*. Versszöveg: Klesheim, Anton von, kezdete: „A Büaberl steht beim Apfelbaum...”. A szerző pesti születésű énekes volt, aki 1840-től Bécsben élt. A dal másolatai bécsi, londoni és cseh gyűjteményekben is fönmaradtak.⁴⁸ Nyomtatott Gustav Hölzel-művek Stéger Ferenc kottahagyatékában: MNMKK OSZK Zt Mus. pr. 15 940, 15 941, 15 958, 15 959, 15 962; Hölzel személyéhez kapcsolódó szentendrei dokumentumok: FMC TD 74.599.3 (fénykép), FMC TD 74.600.71 (búcsúlap és vers), FMC TD 85.106.18 (vizitkártya), FMC TD 74.600.130 (levél).

23. Bazzini, Antonio (1818–1897): *Turanda*, Nadir románca a III. felvonásból („Ella è qui forse... Strana cosa!”). Olasz nyelvű operarészlet (é+zg), másolat. A címlapon Stégernek szóló szerzői ajánlás. Hat *folio*. A opera ősbemutatója: Teatro alla Scala, Milano, 1867. január 13.

24. Flotow, Friedrich von (1812–1883): *Martha*, Lyonel románca a III. felvonásból („Sul cespite tremante... M’appari tutt’amor”). Olasz nyelvű operarészlet (é+zg), másolat. A címlapon valószínűleg az idős Stéger kézírása. Négy *folio*. Az opera ősbemutatója: Bécs, 1847. november 25. Talán ezt az operarészletet énekelte Stéger Budán, az Ofner Stadttheaterben 1852. március 10-én rendezett hangversenyen (*Der Spiegel*, 1852. 03. 11.).

25. Flechtenmacher, Alexander (1823–1898): *Die Christnacht*. Német nyelvű dal (é+zg). Autográf, Stégernek szóló ajánlással (Bukarest, 1861). Versszöveg: Markel, Moritz, kezdete: „Durch beschneite Gassen”. Hat *folio*.

26. Doppler Ferenc: *Ungarische Volkslieder*. Magyar nyelvű dalfűzér (é+zg). Autográf, Stégernek szóló ajánlással, öt *folio*. Részletének faksimile közlése: Fabó 1910: 207. A feldolgozott dalok: „Cserebogár, sárga cserebogár...”; „Nézz, rózsám, a szemembe...”; „A föld színén, az ég alatt...” (Ms. mus. 272/10, No. 1); „Nagy gazda volt az apám...”; „Jegenyefa tetejébe...”; „Már minálunk így köszönnek...”; „Ez a kislány hamis kislány...”; „Megcsókollak, rózsám, most előre...”; „A falu nagyon be van kerítve...”.

⁴⁸ RISM azonosítószámaik: 600258517; 800271174; 553005172.

27. Kneifel Antal (1819–1885): *Ave Maria*. Német nyelvű dal (é+zg, szoprán vagy tenor hangfekvésben), Alfonso Maria de' Liguori 18. századi dallama nyomán (publ. 1866). Autográf, egy *bifolio*. Szövege nem liturgikus, olaszból németre fordította Kneifel A. Kezdet: „O meine schönste Hoffnung”.
28. Füchs, Carl Ferdinand (1811–1848): *Die Mühle* (Op. 18, No. 1, publ. az 1840-es évtized elején[?]). Német nyelvű dal (é+zg), másolat(?). Három *folio*. Versszöveg: Becker, Jul., kezdet: „Ich weiß eine Mühle dort drüben im Hain”. Füchs *Guttenberg* című operájának dallamrészletét idéző albumlap 1848-ból: FMC TD 74.600.16; nyomtatott Füchs-mű Stéger kottahagyatékában: MNMKK OSZK Zt Mus. pr. 15 944.
29. Müller, Adolf (1801–1886): *Romanze* („Wenn die Liebste ich nur seh”) a *Liebeszauber* című operettből. Másolat(?), egy *bifolio*. Az operett ősbemutatója: Bécs, 1856. január 1.
30. Skraup, František (1801–1862): „Wenn eine Perle wär’ das Wort”. Német nyelvű dal (é+zg). Másolat, autográf címlappal, azon Stégernek szóló ajánlással (Prága, 1853. május 26). Partitúra és énekszólám, utólag egybekötve, három *folio*. A BTM Kiscelli Múzeumában őrzött „prágai emlékalbum” 5721.99 számú, nehezen olvasható szerzői kéziratának letisztázott másolata. Versszöveg: Saphir, Moritz Gottlieb (*Wilden Rosen: Bedingung*). Nyomtatott František Skraup-mű Stéger kottahagyatékában: MNMKK OSZK Zt Mus. pr. 15 965.

*Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum,
az 1853. május 26-i dátummal Prágában
Stégernek ajándékozott emlékalbum zenemű-
kéziratai
(ALBUM Dem scheidenden Sänger Herrn F.
Steger)**

- 5721.4. Skraup, František: *Abschieds-Gesang*. Német nyelvű férfikvartett, vonós kísérettel. Ismeretlen versszövegíró, szövegkezdet: „Laßt uns von dem Sänger Scheiden”. További František Skraup-mű az albumban: 5721.99; a szerző kinyomtatott dala Stéger kottahagyatékában: MNMKK OSZK Zt Mus. pr. 15 965.
- 5721.5. Grund, Ant. (?-?): *Rhapsodie*. Német nyelvű dal (é+zg). Versszöveg: Heine, Heinrich (*Buch der Lieder*), kezdet: „Hör’ ich das Liedchen klingen”.
- 5721.6. és 5721.105. Tauwitz, Eduard (1812–1894): *Fughette über S. d. e. g. e. r*. Német nyelvű, négyszólamú *a cappella* vegyeskar: fughetta a Stéger

név betűire. Minden bizonnyal a Stéger művészetének szóló, valaha papírra vetett legfrappánsabb zenei hódolat (3. kép). A versszöveg-író ismeretlen.

5721.8. Ambros, August Wilhelm (1816–1876): „Mit deinen blauen Augen”. Német nyelvű dal (é+zg). Versszöveg: Heine, Heinrich.

5721.9. Apt, Anton (1815–1887): *Kreuzfahrers-Lied*. Német nyelvű, négyszólamú *a cappella* férfikar. Versszöveg: Kriete, H., kezdet: „Die Muschel an dem Hute”.

5721.10. Bezechný, Josef (?) (1803–1871): *Wer es wußte*. (Szerzőnévként csupán „Bezechný” olvasható a kéziratban.) Német nyelvű dal (é+zg). Versszöveg: Wolff, (?), kezdet: „Auf hohem Schloß im Morgenschein”.

5721.14. Bergauer, Louise (1825–1889): „Stéger, Stéger, du entschwandst”. Német nyelvű dal (é+zg). Versszöveg: a zeneszerző (?)

5721.15. Bastl, Wenzl (?-?): *Lied*. Német nyelvű dal (é+zg). Versszöveg: Goethe, Wolfgang (*Erwin und Elmiré*), kezdet: „Sie liebt mich”.

5721.28. Deutsch, Wilhelm (?-?): *Sérénade*. Német nyelvű dal (é+zg). Versszöveg: Hauff, Wilhelm, kezdet: „Wenn vom Berg mit leisem Tritte Luna wandelt durch die Nacht”.

5721.31. Dreyschock, Alexander (1818–1869): *Allegretto scherzando*, zongorára, két kézre.

5721.39. Eiser, Anton (1800–1876): *Unvergeschlich*, fuvolára és zongorára.

5721.42. Goltermann, Julius (1825–1876): azonosítatlan zenemű részlete, gordonkaszólam *Var* [Variáció] kezdőfelirattal.

5721.46. Goldschmidt, Sigmund (1815–1877): *Bitte*. Német nyelvű dal (é+zg). Versszöveg: Lenau, Nikolaus, kezdet: „Weil’ auf mir, du dunkles Auge”.

5721.47. Gordigiani, Giovanni (1795–1871): *Heimweh*. Német nyelvű dal (é+zg). Versszöveg: Gordigiani, Crescenze, kezdet: „Hast du nie das Weh empfunden”.

5721.54. Heller, Joseph August (1800 körül – 1855): *Marion de Lorme*, „Vergebens seh’ ich”. Német nyelvű operarészlet, *Anticipation – Erinnerung* címfelirattal (*recitativo* és ária: é+zg).

5721.60. Hock, Jakob Emil (1823–1908): *Melodie*, zongorára, két kézre.

5721.61. Hofmann, Carl Eduard (1797–1861): *Abendlied*. Német nyelvű dal (é+zg). Versszöveg: Tiedge, Christoph August, kezdet: „Der Tag entflieht”.

5721.65. Kaňka, Johann (1772–1865): *Romance*. *Der 18te Februar 1853*. Német nyelvű dal (é+zg). Kezdet: „Auf der Bastei von hohem Plan”, a versszöveg-író ismeretlen.

■ * Egyetlen, jelzett kivétellel valamennyi kotta autográf.

[illegible]

3. kép: Eduard Tauwitz: *Fughette über S. d. e. g. e. r.* – négyszólamú vegyeskarra, 1853 (BTM Kiscelli Múzeum Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 5721.6. és 5721.105)

gibt das Spring' und Quack' und Springe - ni - stau dich für bel bel Jang, für bel bel Jang
auf nicht ohne mit - ein, da mag das Gut - die Län - gar
für und für, das gibt das Spring' und Quack', springt immer für, springt immer für und
- das Alf man wird mich spaw! - al wird mich
Jagst. Da mag das Gut - die Län - gar
sein. Das gibt, das gibt das Spring' und Quack', für - gal für und für,
für. Was Springe - ni stau dich für bel bel Jang verdaß,
spaw! da ist nicht Ma, lo, ha - und auf nicht ohne mit - ein, - das gibt das Spring' und Quack',
Län gar sein. Da mag das Gut - die Län - gar; das
Alf! das Alf - man, Alf - man
das gibt das Spring' und Quack', springt immer für und für, springt im - gar,
springt immer für und für, - das Alf man wird mich spaw! - da mag das Guckel Spaw
Gut - die Län - gar sein. Da ist nicht Ma - lo - ha, nicht für und
wird mich spaw! Was Springe - ni - stau dich für bel bel Jang verdaß, das
im - mer für und für, da mag das Gut - die Län - gar
sein, da mag das Guckel Spaw sein. Jagst wird mich bald zu toll, ha spaw, ha spaw in der Handvoll, das
mich, das gibt das Spring' und Quack', für und für, - da
gibt das Spring' und Quack', springt immer für und für, springt im - mer
sein, das gibt das Spring' und Quack', für und für, da
hoff, das hoff ich mir ganz voll. Ich will, da daß zu für - la war', ich kann ihn gar nicht

5724. 6.

Handwritten musical score for a hymn, featuring piano and vocal parts with German lyrics. The score is on aged paper with a decorative green border. It includes a piano introduction, a vocal melody, and a piano accompaniment. The lyrics are in German, and the score is dated 1853.

ung der Göt - - - - - Göt - - - - -
Ja und Ja, da mag der Götter Saug sein, der Göt - - - - - Göt
mag der Götter Saug sein, der Göt - - - - - Göt
gar nicht als man mafe! - - - - - ist dann kein gar nicht als man
Sau - - - - - gar sein! Af - - - - - das Af - - - - -
Sau - - - - - gar sein! Da mag der Göt - - - - - Göt Sau - gar sein
Sau - - - - - gar sein! Das gaff der Götter Saug, hringt immer Ja und Ja!
denen gar nicht als man mafe! Af! - - - - - Af! - - - - - gar nicht
man wird - - - - - mis Hra - - - - - Sa - gar! Göt sei Dank!
J. d. e. g. e. - - - - - Sa - gar! Göt sei Dank!
Manch der zu Sa - da wird! - - - - - Sa - gar! Göt sei Dank!
mafe! Af! Af! - - - - - gar nicht mafe! Sa - gar! Göt sei Dank!

Long San 18th Mai 1853. *Finest Variety.*

5721.67. Kittl, Johann Friedrich (1806–1868): *Die Bilderstürmer*, Graf Guasto románca a III. felvonásból („O! Blick auf...”). Német nyelvű operarészlet (é+zg).

5721.74. Kulhanek, Adalbert (1826–1906): *Fughetta*, zongorára, két kézre.

5721.76. Mayer, Wilhelm Benjamin (1831–1898): azonosítatlan zenemű részlete (é+zg). Szövegkezdete: „Ich will meine Seele tauchen”.

5721.77. Mildner, Moritz (1812–1865): *Le désir*, hegedűre és zongorára.

5721.80. Michel, Franz (1822–1873): *Souvenir*. Német nyelvű dal (é+zg). Kezdetek: „Es grünt kein Buchenwald so dicht”, a versszöveg-író ismeretlen.

5721.85. Pisařovic, Julius (1811–1881): azonosítatlan zenemű részlete klarinéra és zongorára, Tema felirattal.

5721.87. Pitsch, Carl Franz (1786–1858): *Capriccio*, zongorára, két kézre.

5721.88. Podhorsky, Katharina (1807–1889): *Stéger*. Német nyelvű dallam (csak énekszólam). Versszöveg: a zeneszerző (?), kezdetek: „Leb’ wohl”.

5721.89. Proksch, Joseph (1794–1864): *Lied an die heilige Cäcilia*. Német nyelvű dal (é+zg). Versszöveg: Müller, Rudolph, kezdetek: „Geöffnet ist des Himmels Thür”. A látását vesztett komponistától csak a kézirat aláírása származik, a kottaíró személye ismeretlen.

5721. 91. Schlick, Elise Gräfin von (1792–1855): *Wiesenblumen*. Német nyelvű dal (é+zg). Versszöveg: Wurmbbrand, Gräfin B., kezdetek: „Einen Strauß von kleinen Blüten”. Nyomtatott E. Schlick-művek Stéger kottahagyatékában, szerzői ajánlásokkal: MNMKG OSZK Zt 15 936, 15 943 és 15 960.

5721.95. Proschek, H[einrich?] (?–?): *Wir Trostlosen*. Német nyelvű dal (é+zg). Versszöveg: Heine, Heinrich (*Buch der Lieder*, XLIII), kezdetek: „Mein Liebchen, wir sassen beisammen”.

5721.97. Scutta, Andreas (1806–1863): *Ein herzliches Lebewohl, seinem Hochgeschätzten Kollegen F. Steger*. Német nyelvű dal (é+zg). Kezdetek: „Ich möchte dir so Vieles sagen”, a versszöveg-író ismeretlen.

5721.98. Skraup, Jan Nepomuk (1811–1892): *Dem gefeierten Sänger Franz Steger zur Erinnerung an Prag*. Stéger művészetét dicsőítő, német nyelvű dal (é+zg). Kezdetek: „Du ziehst samt uns uns’rem Mitte mit des Liedes zaubermacht”, a versszöveg-író ismeretlen.

5721.99. Skraup, František (1801–1862): „Wenn eine Perle wär’ das Wort”. Német nyelvű dal (é+zg). Tisztázata: MNMKG OSZK Zt Ms. mus. 272/30. Versszöveg: Saphir, Moritz Gottlieb (*Wilden Rosen: Bedingung*).

5721.101. Stelzig, Ignaz Alphons (1823–1865): *My Heart’s in the Highlands*. Angol nyelvű dal (é+zg). Versszöveg: Burns, Robert.

5721.102. Smetana, Bedřich (1824–1884): *Lied*. Német nyelvű dal (é+zg), 1853. évi verzió. Versszöveg: Rückert, Friedrich (*Liebesfrühling*), kezdetek: „Dieses Saitenspiel der Brust”.

5721.104. Swoboda, Dr. A. V. (?–?): *Der Wanderer in der Sägemühle*. Német nyelvű dal (é+zg). Versszöveg: Kerner, Justinus, kezdetek: „Dort unten in der Mühle saß ich in süßer Ruh”.

5721.106. Tobisch, Carl (?1828–1889?): *Es treibt dich fort*. Német nyelvű dal (é+zg). Versszöveg: Heine, Heinrich (*In der Fremde*).

5721.109. Veit, Wenzel Heinrich (1806–1864): *Ein geistlich Abendlied*. Német nyelvű dal (é+zg). Versszöveg: Kinkel, Gottfried, kezdetek: „Er ist so still geworden”. Nyomtatott Veit-mű Stéger kottahagyatékában, szerzői ajánlással: MNMKG OSZK Zt Mus. pr. 15 952.

5721.110. Ulm, Franz Balthasar (1810–1881): *Der eine Spruch*. Német nyelvű dal (é+zg). Versszöveg: Sturm, Julius Karl Reinhold (*Fromme Lieder*), kezdetek: „Die Engel sind in deinem Licht”.

5721.112. Vogl, Franz Arnold (1821–1891): „Lieb’ hat eine treue Schwester”. Német nyelvű dal (é+zg). Versszöveg: Saphir, Moritz Gottlieb (*Wilden Rosen*, No. 4).

Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre

TD 74.600.19. Kotz, Ernestine (1806–1861) (?) – Kotz, Louise (1812–1863) (?): *An Badersky* (?). Német nyelvű dal (é+zg), autográf, két folio. Versszöveg: Bayern, Prinz Adalbert von, kezdetek: „Du trugest kühn in feindes Mitte”. A prágai arisztokrata testvérek közül Louise Kotz festő- és író volt. Rajzot készített számos magyarországi helyszínről is, köztük Gödöllőről. A kotta végén olvasható megjegyzés szerint („für H. Stegers Album von Ernestin[e] u. Louise Kotz”) a nővérek egy közelebbiről nem azonosítható, Stéger tulajdonát képező albumba szánták a dalt, a Kiscelli Múzeumban őrzött prágai emlékalbum azonban eleve nem jöhet szóba ebből a szempontból az álló-fekvő formátum különbsége miatt. (Annál több jogos szó eshet a Ferenczy Múzeumi Centrumban őrzött, Stéger egykori tulajdonát képező albumról: FMC T 74.5.31.) A kotta végének idézett megjegyzése a szerzőség kérdését is bizonytalanra teszi. 1852–61 között keletkezhetett a kézirat (4. kép).⁴⁹

■ ⁴⁹ Ernestine és Louise Kotzról lásd: Wurzbach 1865: 44. Az FMC adattárának vásárlási listája szerint (FMC AD 941-74) a kézirat egy Louise Kotz által készített, virágcsokrot ábrázoló emléklappal együtt került a múzeum tulajdonába 1956-ban. Az emléklap és a kotta írása azonos. Köszönöm Fábán Laura idevágó segítségét.

4. kép: Ernestin[e] és Louise Kotz (?): An Badersky (?) – énekhangra és zongorára (FMC TD 74.600.19)

TD 74.600.37. Ruczek, J. (?-?): *Nachruf an Fr. Steeger / k. k. Hof-Opernsänger / achtungvoll gewidmet / von seiner Verehrern*, négy folio. Német nyelvű, négyszólamú *a cappella* férfikar, autográf(?). Versszöveg: Koppensteiner, J., kezdete: „Die holden Töne sind verklungen kaum”. A címlapon letembergi, 1855. június 5-i keltezés, a Stéger művészetét dicsőítő kompozíció kézirata a tenorista ottani búcsúfélépésének dátumát viseli (5. kép).

Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont,
Budapest

Ms. mus. 1. Erkel Ferenc: „Emlékezzél némelykor legjobb barátodra”. Háromütemnyi *recitativo* (é+zg): autográf emléklap Stégernek szóló ajánlással, egy folio. Keltezése: Buda, 1852. december 22. Faksimilekiadás: Fábíán 2024b: 90; további irodalom: Legány 1975: 62.

Nyomtatványok**

Ms. mus. 271

Hartenfels, Edward: *Vereinigtes Album der Malerei, Poesie und Musik* (Zweite, neu umgearbeitete Auflage: Frankfurt am Main, Verlag des literarisch-artistischen Bureau's)

Ms. mus. 272

7. *Scena e Romanza del Opera Luiza Miller di maestro Verdi* (Rodolfo románca, II. felvonás: „Oh! Fede negar potessi”). (Milano, Ricordi.) A borító idézett felirata vélhetően az idős Stéger kézírása.

Mus. pr. 15 925: Rossini, Gioachino: *Zelmira, ridotta per il Piano-Forte dal Sig. Maestro Girowetz* (Bécs: Artaria); **Mus. pr. 15 926:** Verdi, Giuseppe: *Giovanna d'Arco, Scena e romanza*, No. 19 (Milano: Ricordi); **Mus. pr. 15 927:** Nicolini, Giuseppe: *Pezzi Favoriti dell'opera seria Trajano in Dacia per Il Clavicembalo* (Bécs: Artaria)⁵⁰; **Mus. pr. 15 928:** Köckert, Adolph: 3 *Lieder*, Stégernek szóló szerzői, kézírásos ajánlással (Bécs: Spina); **Mus. pr. 15 929:** Mornasi, Carlo: *L'Esule, Romanza per Tenore con accomp.to di Flauto e Piano*, Stégernek szóló, kézírásos szerzői ajánlással (Milano: P. Albini); **Mus. pr. 15 930:** Yradier, Sebastián: *Las Ventas de Gardenas, canción andaluza* (Madrid:

szertői kiadás); **Mus. pr. 15 931:** Jäger, Sigmund: *Die Alpenrose*, Op. 6, Stégernek szóló, kézírásos szerzői ajánlással, Stuttgart, 1854. június 2. (Braunschweig: G. M. Meyer jr); **Mus. pr. 15 932:** Marschner, Heinrich: *Juniusslieder*, Op. 146 (Offenbach: André); **Mus. pr. 15 933:** Proch, Heinrich: *Frage nicht!*, Op. 83 (Bécs: Diabelli; OSZK Zt Mus. pr. 20 268); **Mus. pr. 15 934:** Albert P. v. Kéler (Kéler Béla): *Ein Ton aus deiner Kehle*, Op. 9 (Bécs: Spina); **Mus. pr. 15 935:** Proch, Heinrich: *Du schöne Maid mit blondem Haar*, Op. 181, Stégernek szóló, kézírásos szerzői ajánlással, Bécs, 1853. június 26. (Bécs: Spina); **Mus. pr. 15 936:** Schlick, Elise Gräfin von: *Drei Lieder*, Op. 8, Stégernek szóló prágai, kézírásos szerzői ajánlással (Hamburg: Jowien); **Mus. pr. 15 937:** Mazzolani, Antonio: *Oh se t'amo! Romanza per tenore*, Stégernek szóló, kézírásos szerzői ajánlással (Milano: P. Albini); **Mus. pr. 15 938:** Bach, Otto: *Lieder und Gesänge*, Op. 11, Heft 1, Stégernek szóló, kézírásos szerzői ajánlással, Bécs, 1865 (Bécs: J. N. Dunkl – Pest: Rózsavölgyi); **Mus. pr. 15 939:** Baka M. L.: *Die Bitte* (Pest: Treichlinger); **Mus. pr. 15 940:** Hölzel, Gustav: *Waidmanns-Lust*, Op. 90 (Bécs: Spina); **Mus. pr. 15 941:** Hölzel, Gustav: *Das Herz am Rhein*, Op. 117 (Bécs: Haslinger); **Mus. pr. 15 942:** Steinhart, Wenzel Wilhelm: *Vier Lieder*, Stégernek szóló, kézírásos szerzői ajánlással (Stuttgart: G. Ebner); **Mus. pr. 15 943:** Schlick, Elise Gräfin von: *Reiters Abschied von seinem Rosse*, Op. 3, Stégernek szóló, kézírásos szerzői ajánlással (Bécs: Glöggel); **Mus. pr. 15 944:** Füchs, Carl Ferdinand: *Bist du für mich?*, Op. 3 (Bécs: Diabelli); **Mus. pr. 15 945:** Herger, Joseph: *Frühlingsgruss*, Op. 1, Stégernek szóló, kézírásos szerzői ajánlással (Mainz: Zimmermann); **Mus. pr. 15 946:** Festetics Leó: *Vier Lieder* (Bécs: Haslinger); **Mus. pr. 15 947:** Ander, Alois: *Die Aeolsharfe*, Stégernek szóló, kézírásos szerzői ajánlással (Bécs: Spina); **Mus. pr. 15 948:** Almenräder, Carl: *Des Hauses letzte Stunde* (Mainz: Schott); **Mus. pr. 15 949:** Arlet, Alexander: *Aus der Ferne* (Bécs: Glöggel); **Mus. pr. 15 950:** Jäger, Sigmund: *Der Schiffer*, Op. 7, Stégernek szóló, kézírásos szerzői ajánlással, Stuttgart, 1854. június 2. (Braunschweig: G. M. Meyer jr); **Mus. pr. 15 951:** Steinhart, Wenzel Wilhelm: *Vier Lieder* (Mainz: Schott); **Mus. pr. 15 952:** Veit, Wenzel Heinrich: *Sechs Lieder*, Op. 32, Stégernek szóló, kézírásos szerzői ajánlással, Prága, 1853. március 25. (Lipcse: Breitkopf); **Mus. pr. 15 953:** Merz, Karl: *I Dream of Thee – Nie kann ich Dich vergessen* –, Stégernek szóló, kézírásos kiadói (G. André)

** Valamennyi kotta lelőhelye az MNMCK Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára.
⁵⁰ *Wiener Zeitung*, 1810. 07. 21.

ajánlással (Philadelphia: G. André – Offenbach: M. J. André); **Mus. pr. 15 954:** Döhler, Theodor: *Il gondoliere fortunato (Der glückliche Gondolier)* (Mainz: Schott), a kézirat „Sándorffy Ferentz” tulajdonosnevet visel; **Mus. pr. 15 955:** Mazzolani, Antonio: *La Rimembranza, Romanza per tenore*, Stégernek szóló szerzői, kézírásos ajánlással (Milano: P. Albini); **Mus. pr. 15 956:** Marschner, Heinrich: *Liebchen wo bist du?*, Op. 101, No. 2 (Hannover: Adolph Nagel); **Mus. pr. 15 957:** Lachner, Franz: *Bewusstsein (Deutsche Lieder, No. 3)* (Wien: Mechetti); **Mus. pr. 15 958:** Hölzel, Gustav: *Abschieds-Strauß*, Op. 97 (Bécs: Spina); **Mus. pr. 15 959:** Hölzel, Gustav: *Wanderlied*, Op. 119, Stégernek szóló, kézírásos szerzői ajánlással (Bécs: Haslinger); **Mus. pr. 15 960:** Schlick, Elise Gräfin von: *Drei Lieder*, Op. 11, Stégernek szóló szerzői, kézírásos ajánlással (Hamburg: J. A. Böhme); **Mus. pr. 15 961:** Weber, Carl Maria von: *Euryanthe*, Adolar románca az I. felvonásból („Unter blüh’nden Mandelbäumen”), ceruzás kiegészítésekkel az énekszólamban (Bécs: Haslinger); **Mus. pr. 15 962:** Hölzel, Gustav: *Hab’ in der Brust ein Vögelein*, Op. 211, Stégernek szóló, kézírásos szerzői ajánlással (Bécs: Gutmann); **Mus. pr. 15 963:** Albert P. v. Kéler (Kéler Béla): *Schlummerlied*, Op. 10 (Bécs: H. F. Müller’s Witwe); **Mus. pr. 15 964:** Suppé, Franz von: *Des Sängers letzter Sang* (Bécs: Artaria’s Witwe); **Mus. pr. 15 965:** Skraup, František: *An die Natur*, Op. 12 (Mainz: Schott); **Mus. pr. 15 966:** Storch, Anton: *Der*

Mutter Schmerz (Bécs: Artaria’s Witwe); **Mus. pr. 15 967:** Stigelli, Georg: *Ob sie wohl kommen wird?*, Op. 9 (Offenbach: J. André);⁵¹ **Mus. pr. 15 968:** Witt, Leopold Friedrich: *Der Abendstern* (Mainz: Schott);⁵² **Mus. pr. 15 969:** Sulzer, Julius: *Ich stand in dunklen Träumen* (Bécs: H. F. Müller).

Mus. pr. 20 268: Heinrich Proch német, olasz és francia szövegű dalai (é+zg), tizenhat kiadvány (Bécs: Diabelli):

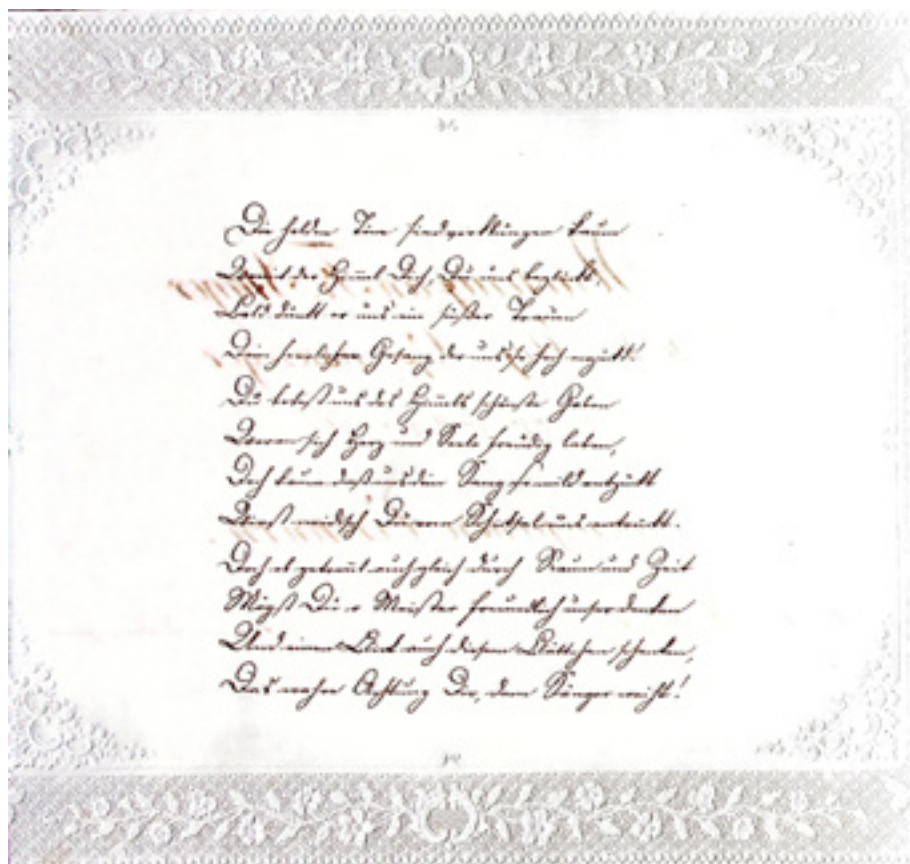
Frage nicht!, Op. 83 (MNMKK OSZK Zt Mus. pr. 15 933); *Trockne Thränen*, Op. 41; *Wellenruf*, Op. 82; *Andenken & Die Bethende*, Op. 84; *Der Goldschmid*, Op. 43; *Der Wanderer & Der arme Topfbinder*, Op. 10; *Das blinde Mädchen an seine Mutter & Die Dämmerstunde*, Op. 40; *Der blinde Fischer*, Op. 17; *Des Liedes Verwandlung*, Op. 56; *Das kranke Vöglein & Dein Auge*, Op. 47; *Das Alpenhorn*, Op. 18; *Elégie & Sie ist nicht mehr*, Op. 92; *An die Sterne*, Op. 6 (kéziratot másolata Stéger egykori hagyatékában: MNMKK OSZK Zt Ms. mus. 270); *Ich denk’ an dich*, Op. 42; *Die Rose*, Op. 87; *Ob sie meiner wohl gedenkt*, Op. 22.

operaházi gyűjtemény („Bánya”), ZBK 174/b-2:

Mercadante, Saverio: *Il giuramento (Eskü)*: az opera olasz nyelvű énekszólamokat tartalmazó, zongorakíséretes kivonata (Milano: Ricordi). Cím-lapján „Stéger 1921” feljegyzés.

■ ⁵¹ Adataink szerint a szerző – mint operaénekes – a pesti Deutsches Theaterben lépett föl 1842–43 folyamán.

⁵² Adataink szerint a szerző a pesti Deutsches Theater karmestere volt 1844–47 között.

5. kép: J. Ruczek: *Nachruf an Fr. Steeger* – négyszólamú férfikarra, 1855 (FMC TD 74.600.37)

Andante *Solo*

Tenori
Basso

Die holden Töne und verklungen kaum, vormit der Himmel
Sich, Sie uns beglückt - bald dünkt er uns ein schöner, süßer Traum, so fein
berrlicher Gesang, der uns so hoch entzückt, sein berrlicher Ge-
-sang, der uns so hoch so hoch entzückt.

ff. sf.

Con moto.

Du so-dest uns der Himmel schönste Gaben, voran sich hing und
Seel' freudig laben? noch kaum - daß uns Vernunft so mild entzückt, wirft
neidisch Du vom Schicksal uns entzückt, wirft neidisch
Du vom Schicksal uns entzückt.

Források

Budapesti Történeti Múzeum (BTM) Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény
5721 – *ALBUM Dem scheidenden Sänger Herrn F. Steger*, Prága, 1853

Ferenczy Múzeumi Centrum, Adattár (FMC AD)
941-74

Ferenczy Múzeumi Centrum, Történeti Tárgyak (FMC T)
74.5.31. – album Stéger Ferenc hagyatékából

Ferenczy Múzeumi Centrum, Történeti Dokumentáció (FMC TD)

70.22.1. – Stéger Ferenc hangversenyének műsora a Buckingham Palotában

74.599.3 – Gustav Hölzel fényképe, 1875

74.600.19 – dal kézírata, Ernestin[e] und Louise Kotz
74.600.27 – Doppler Ferenc kottás emléklapja Stéger Ferencnek, Pest, 1852

74.600.37 – férfikari mű kézírata, J. Ruczek, Lemberg, 1855

74.600.59 – Gróf Teleki Sándorné köszönőlevele Stéger Ferencnek, Pest, 1871

74.600.71 – Gustav Hölzel búcsúlapja és verse Stéger Ferenchez, 1861

74.600.98 – Stéger Ferenc naplója, 1843–1851

74.600.130 – Stégerné levele Neuhausból lányának, Stéger Antóniának, 1875 július

85.106.18 – Gustav Hölzel operaénekes vizitkártyája, Bécs, 1861

Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont, Budapest
Ms. mus. 1 – Erkel Ferenc albumlapja Stéger Ferencnek, Buda, 1852

Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti Tár (MNMKK OSZK Szt):

N. Sz. K. 112 – Egressy: *Két Sobri*, szövegkönyv

Nemzeti Színház, színlapok 1848–1852

nemzeti színházi kataszterfüzetek

Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Országos Széchényi Könyvtár, Zeneműtár (MNMKK OSZK Zt):

Ms. mus. 268/I–III – Stéger Ferenc pályanapló-kötetei
További kéziratok: Ms. mus. 269, 270, 272, 3420; népszínházi gyűjtemény 405, 1114/2, 1114/6

Nyomtatványok: Ms. mus. 271, 272/7; Mus. pr. 6 737;

Mus. pr. 15 925 – 15 969; Mus. pr. 20 268; operaházi

gyűjtemény ZBK 174/b-2; Z 59 657

Kézirat- (Ms. mus.) és 1941 előtti nyomtatvány- (Mus. pr.) növedéknapló

Az Újság, 1911

Budapesti Hírlap, 1911

Der Spiegel, 1852

Hölgyfutár, 1849–1852

Humorist, 1852

Magyar Hírlap, 1852

Pesth-Ofner Localblatt, 1852

Pester Zeitung, 1852

Pesti Napló, 1852

Vasárnapi Újság, 1885

Világ, 1911

Wiener Zeitung, 1810

Zenészeti Lapok, 1863, 1871

Hivatkozott irodalom**FÁBIÁN 2024A**

Fábián Laura: Stéger kezdő évei. In: Fábián Laura (szerk.): *Stéger Ferenc és az opera világa*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2024, 22–63.

FÁBIÁN 2024B

Fábián Laura: Az „utazó tenorista”. In: Fábián Laura (szerk.): *Stéger Ferenc és az opera világa*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2024, 86–161.

FÁBIÁN 2025

Fábián Laura: A csinos bajusz, avagy a Stéger-hagyaték lappangó darabjai. In: *Studia Comitatus* 43 (2025), 38–49.

FABÓ 1910

Fabó Bertalan: Erkel énekese (Stéger Ferencz). In: Fabó Bertalan (szerk.): *Erkel Ferencz emlékkönyv*. Budapest: Pátria, 1910, 191–208.

LEGÁNY 1975

Legány Dezső: *Erkel Ferenc művei és korabeli történetük*. Budapest: Zeneműkiadó, 1975.

LEGÁNY 1986

Legány Dezső: *Liszt Ferenc Magyarországon 1874–1886*. Budapest: Zeneműkiadó, 1986.

MAJOR 1967

Major Ervin: Az 1848/49-es magyar szabadságharc korának hangjegykiadványai. In: Major Ervin: *Fejezetek a magyar zene történetéből. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Zeneműkiadó, 1967, 199–217.

MONA 1989

Mona Ilona (összeáll.): *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774–1867*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1989.

NÉMETH 2000

Németh Amadé: *A magyar opera története (1785–2000)*. h. n. [Budapest]: Anno Kiadó, é. n. [2000].

SOMFAI 1961

Somfai László: Az Erkel-kéziratok problémái. In: Szabolcsi Bence – Bartha Dénes (szerk.): *Zenatudományi Tanulmányok IX. (Az opera történetéből)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961, 81–158.

SZIKLAVÁRI 2001

Sziklavári Károly: Erkel-művek keletkezése nyomában. In: Bónis Ferenc (szerk.): *Magyar Zenetörténeti Tanulmányok Erkel Ferencről, Kodály Zoltánról és korukról*. Budapest: Püski, 2001, 49–73.

SZIKLAVÁRI 2004

Sziklavári Károly: Egy ritkán hallható Erkel-operáról. In: *Partium XIII*, nyár (2004), 53–59.

SZIKLAVÁRI 2014

Sziklavári Károly: „...magyar világ, magyar jellemekkel”. Szigligeti Ede és Egressy Béni dicsérete. In: *Napút 8* (2014), 106–119.

SZIKLAVÁRI 2021

Sziklavári Károly: Mosonyi Mihály zeneműveinek jegyzéke. In: Sziklavári Károly – Dombóvári János (szerk.): *Lavottától Kodályig. Zempléni konferenciák a verbunkos zenéről*. Sátoraljaújhely: Lavotta János Kamarazenekar Alapítvány, 2021, 261–316.

TALLIÁN 2006

Tallián Tibor: Bevezetés 1–3. In: Szacsvai-Kim Katalin (közr.): *Hunyadi László*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 2006, VIII–XXI.

TALLIÁN 2015

Tallián Tibor: *Schodel Rozália és a hivatásos magyar operajátszás kezdetei*. Budapest: Balassi, 2015.

WURZBACH 1865

Wurzbach, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Dreizehnter Theil. Wien: Druck und Verlag der k. k. Hof- und Staatsdruckerei von L. C. Zamarski, 1865.

SZIKLAVÁRI KÁROLY

Stéger Ferenc és a 19. századközép hazai zeneszerzése

Amilyen kulcsjelentőségű szerep jutott a pályakezdő Stéger Ferencnek a horvát romantikus zeneművészet kibontakozásában – főként a nemzeti opera megszületésében –, ugyanolyan intenzitással vált serkentőjévé a magyar zeneszerzés újabb útjainak is az 1848 nyarától 1852 tavaszáig idehaza tevékenykedő, és immár európai ívű karrierjének küszöbén álló tenorista. Művészetének hatása egyaránt számottevőnek bizonyult a kor hazai operairodalmára és daltermésére nézve: mindez jól lemérhető az Erkel Ferenc, Mosonyi Mihály, Egressy Béni, Doppler Ferenc és mások által – részben vagy teljes egészükben – Stéger számára komponált alkotásokon. Elsőként bizonyára Egressy szerzett a tenoristának szánt magyar nyelvű dalt (*Bujdosó*, 1850). Ez a dal, csakúgy, mint Mosonyi – szintén Stéger énekszólójával a nyilvánosság elé került – *Erlkönig*-hangszerelése (Franz Schubert zongorakíséretes dala nyomán: 1850) az 1848–49. évi, elbukott magyar szabadságharc művészi reflexiójának is tekinthető egyben. Mosonyi *Das Fischermädchen* címmel, Heinrich Heine versére írt miniatűr remekműve (1853) pedig az egyik legszellemesebb és legpoétikusabb dal, amely a világjáró tenoristának készült valaha. Magyar dalokat sok helyütt, bel- és külföldön egyaránt megszólaltatott Stéger, így például Erkelnek a *Magyar pusztán* (*Auf einer Ungarhaide*) címmel az ő számára kétrészesé bővített szerzeményét (1852) Pesten és Bécsben – és valószínűleg Schönbrunnban, udvari esten –, Temesvárott, Kolozsvárott és talán Prágában is elénekelt. Gyaníthatóan Doppler egyik, Stéger számára összeállított dalfüzére hangzott föl Londonban, a Buckingham Palotában Viktória királynő születésnapja alkalmából rendezett udvari koncerten (*Hungarian Melodies* címmel, 1860-ban), majd két esztendőre rá Kolozsvárott is. Az 1848–52 közötti pesti pályaszakasza egyedülálló különlegességének tekinthetjük, hogy magyar dalokat énekelve két népszínműben és egy drámában is színpadra lépett Stéger, a népszínművekben még prózai szerepréseket is tolmácsolva. A tanulmányt a tenorista egykori hagyatékát képező, jelenleg ismert zeneműkiziratok és -nyomtatványok – részint a fent említett dalokat is tartalmazó – listája egészíti ki.

KÁROLY SZIKLAVÁRI

Ferenc Stéger and 19th-century Hungarian Composers

If Ferenc Stéger, who at the time was at the beginning of his career, played a key role in the growth of Croatian romantic music—especially the birth of national opera—the tenor performed an equally intensive catalytic role for new efforts in Hungarian music during his work in Hungary from the summer of 1848 to the spring of 1852, prior to his stellar ascent in the European scene. Hungarian opera and lied composers were equally inspired by his art, as is evident from the number of compositions written entirely or in part for Stéger by Ferenc Erkel, Mihály Mosonyi, Béni Egressy, Ferenc Doppler and others. Egressy seems to have been the first to compose a song with Hungarian lyrics for the tenor (*Bujdosó* [Exile], 1850). This song can be considered an artistic reflection on the failed war of independence of 1848–49—as can Mosonyi's 1850 arrangement of *Erlkönig* (after Franz Schubert's lied with piano accompaniment), which was premiered with Stéger singing the voice part. Mosonyi's *Das Fischermädchen*, a miniature masterpiece based on Heinrich Heine's poem (1853) is one of the most ingenious and poetic songs ever written for the globetrotting tenor. Stéger sang Hungarian songs in many places, both in Hungary and abroad; for instance, he performed Erkel's *Magyar pusztán* (*Auf einer Ungarhaide*), whose length the composer doubled for his sake (1852), in Pest, Vienna—probably at a recital in the Schönbrunn Palace—Temesvár (Timișoara), Kolozsvár (Cluj) and perhaps in Prague. It was probably a string of songs Doppler compiled for Stéger that the latter sang in Buckingham Palace on Queen Victoria's birthday (*Hungarian Melodies*, 1860) and then two years later in Kolozsvár. In unique episodes of the 1848–52 Pest phase of his career, Stéger sang Hungarian songs in two popular theatre productions (*Volksstücke*) and a drama, and even performed prose roles in the former. The paper is completed with a list of manuscript and print scores that are currently known to be part of the tenor's estate, and which include the songs mentioned above.

TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY

A VÁCI SZENTSZÉKI BÍRÓSÁG A KÖZÉPKORBAN I. (A VIKÁRIUSOK PROZOPOGRÁFIAI VIZSGÁLATA)

- Farkas Csaba Phd
Kiskun Múzeum, történész-muzeológus
farkas.csaba@kiskunmuzeum.hu

Valamikor 1474 körül egy nemesasszony, Potenciána pereskedett egy Pest megyei nemessel, Alagi Miklóssal. Habár az előbbiről többet nem mondhatunk, az Alagi családdal viszonylag sok forrásban találkozunk. Az említett konfliktus okairól egyelőre nem sokat tudunk, és pereskedésük talán egy lenne a sok közül, ha arról éppenséggel nem egy kézzel írott feljegyzés, avagy *registrum* számolna be, amely a nemes asszony perköltségeit részletezi.¹ A tételes felsorolást képviselője készítette, innen tudjuk, a per nem világi, hanem egyházi, ún. szentszéki bíróság előtt folyt, Vácott. Ismerve ezen ítélőszékek működését, a középkorban itt leginkább házasságkötésből eredő perek tárgyalása folyt.² A költségjegyzék a per valódi okát nem tartalmazza, viszont részletei tekintetében több egyedi információval szolgál az utókornak.

Egyrészt az igazát kereső Potenciána asszony Vágra utazott, ahol egy ügyvédet is felfogadott (*ad constituendum procuratorem*) egy forint és 20 dénár értékben. Az utazás veszélyei közismertek voltak a korszakban, viszont személyes megjelenéséből nem csupán elszántsága, hanem az is következik, hogy a püspöki székhely közelében lakhatott. Ezt a feltételezést gyámolítja, hogy 25 dénárnyi költséggel a tanúk eskütételét meghallgatandó az ügyvédje Egyed vikárius idején kétszer szállt ki Alagra. Egyszer pedig, 80 dénár kiadást felszámolva, a középkori Pesttől délre található Szentfalvára utazott végrehajtókkal együtt (*cum executoribus*), ahol szintén tanúk eskütételére érkezett. Ugyanezért küldték kétszer Üllőre, 25 dénár költséggel.³ A korszakban Üllőn ülésezett a megye *sedriája*, így Potenciána asszony ügyvédje minden bizonnyal ezért kereste fel a települést.⁴ Még azt is kiszámíthatjuk jegyzékünkéből, hogy a derék ügyvéd egy-egy váci útja két-két dénárba került: legalábbis tíz alkalommal járt itt, amiért összesen 20 dénárt fizetett.

A kilenctételes jegyzékből további három sorolja fel, hogy mekkora költség volt két jelentés (12 dénár), egy tiltakozás (*protestatio*) (12 dénár), illetve bizonyos aláírások megszerzése (10 dénár).

A teljes kiadás, amelyet képviselője felszámolt Potenciána asszonynak, összesen 6 forintra és 43 dénárba rúgott. Csak, hogy lássuk ennek nagyságát, ekkora összegért a gömöri Uraiban egy teljes jobbágytelket zálogosítottak el 1474 nyarán.⁵

A jegyzék készítésének pontos időpontja ismeretlen. Mindenképpen korjelölő Egyed vikárius említése, aki legkésőbb 1473. 02. 25-én mutatható ki tisztségében, viszont tudjuk, hogy 1474. 11. 04-én még vikáriushelyettes is volt. A feljegyzés alapján a per egy szakasza a szentszéki bíróságon folyt 1472–73 folyamán.⁶

Csodával határos, hogy egy ehhez hasonló, nem jogbiztosító tartalmú *registrum* fennmaradt, hiszen sorsa, miután bemutatták és igazolták a kifizetéseket, a biztos megsemmisülés lett volna. Akármikor is keletkezett jegyzékünk, a középkori váci szentszéki bíróság működésébe enged páratlan betekintést. Munkánk első felében, röviden szólva a szentszéki bíráskodás magyarországi kezdeteiről, a püspököt helyettesítő vikáriusok prozopográfiai vizsgálatát végezzük el főbb szempontok (vikáriusok száma, hivatali időszakok kérdése, személyi összetétel, jogi műveltség és egyetemjárás, illetve a váci káptalanban viselt tisztségeik, méltóságai és egyéb tisztségeik) alapján. Második közleményünkben pedig a váci szentszéki bíróság működését vázoljuk majd fel.

A szentszéki bíráskodás a középkori Magyar Királyság területén

A szentszéki bíráskodásról sokat tudunk, de mégis keveset. Ennek egyik oka, hogy a vizsgálatot egyházmegyénként, az összes rendelkezésre álló forrás felkutatásával végezhetjük el. Az egyes bíróságok között azonban jelentős különbségek figyelhetők meg: ezek csak első pillantásra tűnnek regionálisnak, azok gyökerét elsősorban az eltérő forrásmennyiségben találhatjuk meg. A váci vikáriusok működése így sok mindenben hasonlít, míg más téren teljesen eltér a középkori Magyarország más egyházmegyéitől.⁷

¹ Az irat elején: *Registrum super expensis factis per dominam Potencianam in executione cause contra Nicolaum de Alag*. A DL-DF adatbázis 1460–1480 közötti dátummal szerepelteti: DL 98039. Eredetileg a *Tabula provincialis, Acta post advocatos* (Q 11) iratokban maradt fenn. Bónis György ezzel szemben 1474 utánra keltezte: SzR 3253. sz.

² Bónis 1972: 82–85.

³ Alag a mai Dunakeszi határában, Szentfalva valószínűleg a mai Boráros tér környékén feküdt, a jegyzékben szereplő Illew település pedig Üllővel azonosítható. Csánki 1890: I. köt. 24, 33, 36.

⁴ Csukovits 1997: 382; Tringli 2001: 161.

⁵ 1474. 08. 15.: DL 61060.

⁶ C. Tóth 2023: 165.

⁷ A 13. század elején az egyházi bíráskodás kiterjedtségét tanúsítják a *Várad Regestrum* 1208–1235 között lejegyzett pereit, peres eljárásai és istenítéletei, lásd Solymosi 1994: 713. ill. Uhrin 2016: 28–43. A Váradon is előszeretettel alkalmazott tüzesvas-próba az istenítéletek egyik bevett formája lehetett a korabeli egyházi bíróságokon. Erre bővebben lásd Erdő 2001: 112–113. Az 1228–1234 között Magyarországon tevékenykedő pápai legátusok tevékenysége nem csupán politikai, hanem egyházi jogviták eldöntésében is érvényesült. Ezek hatására lásd Erdő 2001: 113. Bővebben (egyházkormányzati esetek, egyháziak-laikusok pereit, laikusok a pápai eljárásokban) lásd Barabás 2022: 98–171.

Kezdjük röviden a váci püspökökkel, akiket csak 1111-től tudunk nyomon követni.⁸ Mivel a 11–12. századra vonatkozóan a főpásztorok személyéről is keveset tudunk, így érthető, hogy egyházi bírói tevékenységükről gyakorlatilag semmit. Ugyan a 13. században a rájuk vonatkozó információink jelentősen bővülnek, de még ez sem alkalmas arra, hogy a Vácott működő szentszék működésére, a mindenkori püspök (*ordinarius*) bírói tevékenységére akár csak kis mértékben következtetni tudjunk.

A 13. századtól megfigyelhető, hogy politikai okokból (udvari jelenlét, diplomáciai küldetés, zarándoklat, betegség stb.) az ország érsekei, püspökei távol voltak székhelyüktől. A megyéspüspököt ebben az esetben az ökonómus helyettesítette.⁹ A 14. század elején, minden bizonnyal az Anjou-dinasztiából származó I. Károly révén megélénkülő pápai kapcsolatokkal összefüggésben, itáliai hatásra megjelentek a helynőkök. A hazai szentszékeken a mindenkori püspököt helyettesítő helynök megnevezése a *vicarius* lett.¹⁰ A vikáriust a püspök vagy az érsek nevezte ki, leginkább a székeskáptalan tagjai közül. Széküresedés esetén megbízatásuk is megszűnt, így ilyen esetekben átmenetileg a káptalan választott valakit saját soraiból, hogy irányítsa a szentszék működését.

A történeti kutatás érdeklődése a szentszéki bíráskodás iránt nem újkeletű, viszont az utóbbi másfél évtizedben jelentősen megélénkült, köszönhetően a sikeresen megvalósult alapkutatásoknak.¹¹ Az egyik legfontosabb alapfeltétel, az archontológia Vác esetében a középkor egészére

rendelkezésünkre áll. A vikáriusokat – igaz, igen csak hézagosaik egy-egy időszakban ismereteink – egészen 1540-ig nyomon tudjuk követni.¹²

A váci püspökök és a vikáriusaik

Az első váci vikárius 1327. évi feltűnése illeszkedik abba a sorba, amely a 14. század elején más egyházmegyében is megfigyelhető.¹³

Saját kiadású okleveleikben az *intitulatio* rész érdemel figyelmet, hiszen ebben történtek változások. Állandó maradt az a gyakorlat, hogy feltüntették a vikáriust kinevező váci püspök nevét. Kezdetben egy általánosabb formulát használtak (*vicarius generalis*),¹⁴ de ez gyorsan bővült (*vicarius in spiritualibus generalis*).¹⁵ Igaz, egyes esetekben csak a *vicarius* tisztséget tüntették fel, mást nem.¹⁶ 1456-ban Kelemen vikárius neve mellett már az *auditor causarum* megnevezés is feltűnik.¹⁷ Egyed csongrádi főesperes pedig vikáriusi helytartó volt 1474-ben, egyedülként a váci szentszék középkori működésének történetében.¹⁸ Miután 1405-ben a váci püspöki szék megüresedett és két éven keresztül betöltetlen maradt, a váci székeskáptalan Andrást, aki valószínűleg azonos Csersztveci András örkanonokkal, adminisztrátorrá nevezte ki.¹⁹

A vikáriusok oklevelei kivétel nélkül Vácott kelttek.²⁰ András örkanonok helynökségének éveiben azt is feltüntették, hogy az ő pontosan meg nem határozott, de a püspöki székhelyen álló lakhelyén készítették az iratokat.²¹ Az általa követett gyakorlat azonban, úgy tűnik, nem talált követőre, mert utána csak a püspöki székhely nevét tüntették fel.

⁸ Folyamatosan csak Boleszló püspök 1193. évi kinevezésétől. A váci püspökökre lásd Zsoldos 2011: 96; Engel I. 1996: 74–75; C. Tóth 2017: 104–107; C. Tóth–Horváth–Neumann–Pálosfalvi 2017: 49–50.

⁹ A legkorábbi példáink Váradról vannak, ahol István főesperes 1222-ben (Reg. Varad. 340. sz.), illetve Eraclius örkanonok volt ökonómus 1209-ben (Reg. Varad. 361. sz.).

¹⁰ A szentszéki bíráskodás elterjedésére lásd Erdő 2001: 109–124; Erdő 2016: 426–462; Balogh 2010: 65–99.

¹¹ Összefoglalóan: Erdő 2020: IL–LIV; Szentirmai 2021: 151–154. Esztergom kapcsán lásd C. Tóth–Lakatos–Mikó 2014: 23–39. Az erdélyi szentszék működésére lásd Balogh 2010: 57–64. Veszprémre lásd C. Tóth 2021: 69–91. Eger Anjou-kori időszakára lásd Farkas 2021: 215–246. A kalocsa és bácsi szentszék kapcsán lásd Farkas 2024: 5–28.

¹² Az Anjou-korra vonatkozóan lásd Archontológia I. 1000–1387: 770. A későbbi korszakokra lásd C. Tóth 2016: 18–19.; C. Tóth 2017: 23–33; C. Tóth 2023: 163–166.

¹³ Sorrendben, zárójelben az adott egyházmegye székhelyével: 1308. 11. 14.: AOKlt. II. 486. sz. (Erdély); 1310. 07. 01.: AOKlt. Suppl. I. 91. sz. (Várad); 1311. 02. 22.: AOKlt. III. 13. sz. (Kalocsa); 1313/1314. III.: AOKlt. Suppl. I. 160. (Pécs); 1314. 03. 09.: DF 259774 (Esztergom); 1324. 03. 14.: AOKlt. VIII. 114. sz. (Zágráb); 1324. 10. 27. előtt?: AOKlt. VIII. 464. sz. (Eger); 1325. 06. 19.: AOKlt. IX. 265. sz. (Győr); 1331. 12. 22.: AOKlt. XV. 459. sz. (Veszprém); 1336. 12. 13.: AOKlt. XX. 480. sz.; 1362. 10. 12.: AOKlt. XLVI. 471. sz. (Bács).

¹⁴ 1327. 02. 03.: DF 243727.

¹⁵ Legelőször: 1332. 01. 18.: DL 42007. Utoljára: 1418. 12. 07.: DL 43426.

¹⁶ 1399. 10. 12.: DL 69739; 1402. 09. 22.: DL 8746; 1415. 10. 15.: DL 69757; 1416. 12. 09.: DF 244353; 1417. 04. 20.: DL 65293; 1417. 05. 13.: DL 43358; 1417. 06. 07.: DL 69765; 1436. 03. 12.: DL 80555; 1447. 07. 13.: DL 44473; 1450. 12. 13. után: DL 98140; 1469. 04. 11.: DL 98256.

¹⁷ 1456. 02. 13.: DL 57722.

¹⁸ 1474. 11. 04.: DL 98158 (*officii vicariatus locum tenens*).

¹⁹ 1407. 03. 17.: ZsO II. 5680. sz. (*administrator ecclesie Waciensis in spiritualibus et temporalibus per capitulum Waciense episcopale sede Waciensi tunc vacante deputatus*). C. Tóth 1405-től adminisztrátorként jelzi: C. Tóth 2023: 164.

²⁰ Az 1327. és az 1331–32. évi oklevelekről nem tudjuk, mert nem tüntették fel, hogy hol keletkeztek. Jelen állás szerint egy 1395. 03. 04.-én kelt oklevélben jelezték, hogy az irat Vácott kelt, lásd DF 205910.

²¹ 1399. 12. 14.: DF 275688; 1416. 10. 04.: DL 10500; 1418. 12. 07.: DL 43426; 1418. 12. 07.: DL 43426 (*in domo habitationis nostre*).

A váci püspöki helynökök kapcsán, habár az elkészült archontológiák tükrözik a már említett forráshiányt, mégis lehetőségünk van prozopográfiai vizsgálatra. Tehát szinte biztosak lehetünk abban, hogy nem maradt ránk az összes helynök neve. Elég, ha csak egy pillantást vetünk a püspökök és a vikáriusok listájára.²² Az országos tendenciákat figyelembe véve Háb püspök²³ idején (1294–1311) nem valószínű vikárius jelenléte Vácott. Ugyanez a helyzet az 1310-es évek másik két választott, székét talán sosem átvevő *ordinarius*a, Miklós és Benedek kapcsán is. Viszont Lőrinc (1318–28) idején ez megváltozott, hiszen az első vikárius az ő főpásztorságának végén tűnt fel 1327-ben. Elgondolkodtató, hogy az egyébként már 1322 óta székesegyházi főesperességet is bíró Pál korábban is megkaphatta a kinevezést, legkorábban éppen 1322-ben. Lőrinc halála évében (1329) Elek őrkanonok elvesztette méltóságát, majd miután Rudolf lett a püspök, egy rövid *intermezzót* követően nem csupán egykori *dignitas*át nyerte vissza, hanem a vikáriusi tisztséget is. Ezt a kettőt azonban nem élvezhette sokáig, mert már 1332-ben más viselte az őrkanonokságot. Esetleges halála miatt a püspöknek új vikárius kinevezéséről kellett döntenie. Az utódot azonban nem ismerjük, pedig Rudolf 1341-ig bírta főpapi székét, halála után minimum féléves üresedés következett.²⁴ Ekkor a székeskáptalannak kellett átmenetileg kinevezett vikáriusról gondoskodnia, akinek személye ma szintén rejtély.

Ugyanezt mondhatjuk el Szécsényi Mihály 17 esztendő püspökségének időszakáról. Miután ő átvette az egri püspökséget, újból üresedés következett, ez azonban már jóval rövidebb időszakra terjedt ki. Akárhogyan is, a káptalannak ekkor is ki kellett neveznie egy átmeneti helynököt, hacsak nem Szécsényi utolsó vikáriusát erősítették meg tisztségében.

De Surdis János püspökségének (1363–75) utolsó éveiben találkozunk Mátyás vikáriussal, akiről tudjuk, hogy 1366-tól már főszékesegyházi főesperes volt. Az ő esetében is felvethető az, ami Pál (1327) esetében: főesperessége és vikáriussága kezdete

talán összefügg egymással. Nem tudjuk, hogy Mátyás lett volna János püspök utolsó vikáriusa, az viszont biztos: az 1376 első öt hónapjában bekövetkezett újabb *sede vacante* idején újfent nem tudjuk, ki volt a szentszék ideiglenes vezetője. Péter püspök (1377–1400) az első, akinek két vikáriusát is ismerjük: János kanonokot (1383) és Csersztveci András őrkanonokot. János egészen biztosan nem csupán egyszerű kanonok volt. Azonosításában segítségünkre lehet, hogy a káptalan tagjai között három hasonló keresztnévű személyt is találunk. Mivel vikáriusságával egyszerre méltóságot vagy főesperességet kellett bírnia legalább, így felvethető, hogy János esetleg azonos lehet az 1372–79 között őrkanonokként jegyzett névrokonával, akinek tisztségét a káptalan méltóságsorai éppenséggel vikáriusságának említésekor hagyják el.²⁵ Ezzel szemben Csersztveci András hosszú időn keresztül bírta az őrkanonokságot (1383–1418), később ez segítette elő visszatérését is.

A következő üresedés idején újfent nem tudjuk, kit nevezett ki a káptalan, viszont Miklós püspök (1401–1405) választása Zempléni Benedek kanonokra esett. Tekintettel a rövid időszakra, Benedek lehetett az új főpap egyetlen vikáriusa. Ő ténylegesen csak kanonok volt, először 1398-ban említik, viszont a Szűz Mária-oltár igazgatóságát is bírhatta már 1402-ben.²⁶

Mikor 1405–1408 között megüresedett a püspöki szék, a káptalan által kinevezett adminisztrátorként egy bizonyos András tűnik fel, akit a korábbi kutatás is az őrkanonok Csersztvecivel azonosított.²⁷ A szentszék vezetését az új püspök, Fülöp (1408–18) is rábízta, így további tíz évig megtarthatta tisztségét. Kétségtelen, hogy vikáriusságának évei komoly nyomot hagyhattak a váci szentszék működésében, még akkor is, ha erre csak következtetni tudunk.

Az ezután következő üresedés idején²⁸ – majd Alcebi Miklós püspök (1419–30) alatt – sem tudjuk, ki vezette a főpap nevében a váci szentszéki bíróságot. Az 1430–37 közötti hosszabb *sede vacante* közepette, talán Gatalóci Mátyás pécsi prépost

■ 22 A váci püspökökre lásd Zsoldos 2011: 96; Engel I. 1996: 74–75; C. Tóth 2017: 104–107; C. Tóth–Horváth–Neumann–Pálosfalvi 2017: 49–50. A vikáriusokra: C. Tóth 2023: 163–166.

23 Pályafutására lásd Kiss 2021.

24 1342. 12. 19. – 1343. 05. 18. között.

25 A *custos*t nem említik a méltóságsoros oklevelek 1380–82 között: C. Tóth 2023: 40. János éneklőkanonokkal nem lehet azonos, mert az ő méltóságát 1383. 06. 21-én már más töltötte be: C. Tóth 2023: 35. Ugyanez mondható el János szigetfői főesperesről (1372–81) is.

26 C. Tóth 2023: 77, 119.

27 C. Tóth 2023: 164.

28 1419. 02. 08. – 04. 28. között.

kormányzósága idején számolhatunk Siklósi Péter személyével (1436–47). Siklósi ráadásul nem csupán a váci püspökké lett Gatalóci (1438–39), hanem Agmándi Péter főpapságának éveiben is meg tudta őrizni pozícióját ekkor már püspöki helynökként. Mivel 1450-ig váci prépost is volt, szinte biztosnak látszik, hogy egészen eddig a vikáriusi tisztséget is birtokolta, sőt akár Szilasi Vince püspök is megtarthatta tisztségében.²⁹ Vince püspökhöz (1450–73) Siklósit leszámítva négy vikáriust köthetünk. Pálról annyit tudunk, hogy kanonok volt (1450). Ettől kezdve találkozunk egyetemet végzett helynökökkel Vácott: hárman tanult egyháziak voltak. Viszont a vikáriusi tisztség cseréje is ekkor követhető jól nyomon. Kelemen váci prépost és vikárius még egyszerre viselhette két méltóságát, viszont Egyed csongrádi főesperes kétszer nyerte el a helynöki tisztséget (1468–69, 1472–73). Tekintettel arra, hogy Egyed később vikáriusi helytartóként is feltűnik (1474) már Báthori Miklós püspöksége idején (1474–1506) mint Décsi Jakab vikárius helyettese, így Nagykőrösi Benedek vikáriussága (1469–71) csak egy rövid szünetet jelentett tisztségviselése történetében.

Báthori idején ugyancsak több helynököt ismerünk, viszont róluk csak egy-egy adatunk van (1474, 1488, 1498), ráadásul egymástól időben is távolabb. Gyakorlatilag ugyanez mondható el a hátralévő négy másik Jagelló-kori főpapról is: Gosztonyi Jánost (1507–1509) valószínűleg csak Nagyrévi András vikárius, nemkülönben váci segédpüspöke (1507) helyettesítette rövid főpásztorsága idején. Hasonló lehet a helyzet Várdai Ferenc (1509–13) és Szőgyéni Damján vikárius esetében, viszont Szalkai László püspököt csaknem tíz esztendőn keresztül Szegedi Gergely helyettesítette a szentszék bírói székében. Szőgyéni aztán visszatért, talán már Gúti Ország János (1523–36) püspöki székének elfoglalásakor (1523) elnyerte a helynökséget, ekkor már váci segédpüspök is volt. Budai János 1540-ben már úgy nevezte magát vikáriusnak, mellőzve joghatóságának a káptalanától eredő átmeneti voltát, hogy 1539-ben Brodarics István halálával a váci püspöki szék megüresedett.

Feltűnő, hogy a főpásztori szék legalább kilenc alkalommal volt üresedésben, miként arról a vonatkozó archontológiai munkák is számot adnak, viszont ezen túl mindössze két esetben tudjuk, hogy ekkor ki volt a helynök. A helynökökre vonatkozó „hézagos” adatok ellenére meglepő, de mindössze két váci püspöknek (Szécsényi Mihály, Alcsebi Miklós) nem ismerjük egyetlen vikáriusát sem. Viszont tizenegy püspökhöz csak egy-egy helynököt, egyetlen főpásztorhoz (Péter) pedig kettőt tudunk kapcsolni. Báthori Miklós idején hárman voltak, viszont Vince püspököt (1450–73) négy vikárius öt alkalommal helyettesítette a szentszéken.

Személyi összetétel

A váci vikáriusok személyi összetétele a szűkös forrásadatok ellenére is felvázolható. Összesen 18 személy viselte ezt a tisztséget, viszont mivel többen többször is vikáriusok voltak, ezért 22 hivatali időszakot tudunk megkülönböztetni. Tizenöt vikárius ellenben csak egyszer viselte tisztségét. Sajnos legtöbbjükéről csak egyetlen adat alapján tudjuk, hogy vikáriusok voltak (10 fő), ritka az, amikor egy személyről több információ is korunkra maradt. A váci vikáriusok között idegen származású illetőt nem találunk a középkor folyamán.³⁰

Közülük mindenképpen három személy pályafutása érdemel figyelmet. Csersztveci András 1383-ban már váci örkanonok volt, majd 12 évvel később elnyerte a vikáriusi tisztséget, amelyet összesen legalább kétszer be is töltött.³¹ Egyed feltűnése és helynöksége között szintén hasonló kapcsolatot láthatunk: 1456-ban csongrádi főesperes lett, majd előbb 1468-ban, később 1472-ben lett vikárius. 1474-ben vikáriusi helytartóként vezette valószínűleg átmenetileg a szentszék működését.³² Szőgyéni Damján szintén kétszer volt vikárius (1504/1505, 1513).³³ Utóbbi két személy kanonoksága is kimutatható a székeskáptalanban, így minden bizonnyal hosszabb pályafutást kell egy-egy személy mögött sejtünk, mint amit a források látni engednek.

²⁹ 1450. 10. 13-ig prépost: C. Tóth 2023: 22.

³⁰ Ez három vikárius karrierjéről mondható el: Csersztveci András váci örkanonok többször is volt vikárius (1395–99, 1408–18); Egyed csongrádi főesperes kétszer viselte a tisztséget (1468–69, 1472–73), egyszer 1474-ben pedig Décsi Jakab vikárius helytartójaként szintén vezette a váci szentszék működését; Szőgyéni Damján hasonlóan kétszer volt vikárius (1504/1505, 1513). C. Tóth 2023: 163–166. Vö. Bónis 1973–1974: 89–101.

³¹ C. Tóth 2023: 41, 163–164.

³² Tisztségeire lásd C. Tóth 2023: 54, 165–164.

³³ C. Tóth 2023: 165–166.

Származás

A pályafutás kapcsán még a későbbi kutatások szempontjából sem elhanyagolható módon, C. Tóth Norbert kutatásainak köszönhetően, szinte teljes bizonyossággal látjuk a vikáriusok családi hovatartozását vagy vélt származását. A 14. századból közel fele-fele arányban tudjuk családhoz kötni az adott egyházi személyeket.³⁴ Lényeges, hogy a 15. században is vannak olyan helynők, akiknek származásáról semmit sem tudunk (Pál, Kelemen, Egyed), pedig közülük jó páran egyetemet járt személyek voltak. Az előkelőbbek közé kell azonban sorolnunk az első név szerint ismert vikáriust, Pált (1327), aki minden bizonnyal a Verebélyi család tagja volt.³⁵ A származást több vikárius esetében is a családnév alapján tudjuk megközelítőleg meghatározni.³⁶ Nagyrévi András helynök (1507) példája a származás kérdésének buktatóira is felhívja a figyelmünket. 1482. 08. 31-én a pesti Szűz Mária-egyház plébánosaként adott ki oklevelet, amelynek tanúsorában saját apja, Gál pesti polgárként tűnik fel.³⁷ Nagyrévi családjá tehát már két nemzedék óta Pesten élhetett, viszont valamelyik felmenője valószínűleg a Szolnok megyei Nagyrévből származhatott.³⁸ Az mindenestre a családnév alapján leszűrhető, hogy egy nagy részük a váci egyházmegye területéről (Verebélyi, Nagykőrösi, Nagyrévi, Varsányi) vagy annak közvetlen közeléből (Szegedi, Szőgyéni, Budai) vette eredetét. Kisebb részük viszont messzebbről: a Dél-Dunántúlról Décsi és Siklósi, míg Büki nyugatról (Vas). Csersztveci András szlavóniai származása vitán felül áll.³⁹ Ugyanakkor Benedek vikárius (1402) zempléni előneve a megyére és nem a településre utal.

Egyetemjárás, jogi műveltség

A szentszék biztos működésének egyik alapfeltétele már kialakulásának pillanatában is az volt,

hogy jogban jártas személyzettel rendelkezék, és vezetője, a helynök esetében erre még nagyobb igény volt. Úgy tűnik, hogy legkésőbb a 15. század második felétől ez már egyetemi tanulmányokhoz volt kötve.⁴⁰ Kelemen váci prépostként lett vikárius, okleveleiben tisztségei mellett már feltüntette egyházi doktrátusát (*doctor decretorum*) is. Ugyanezt látjuk Nagykőrösi Benedeknél (*baccalaureus artium*, ill. *doctor iuris canonici*).⁴¹ Egyed csongrádi főesperes szintén feltüntette kánonjogi végzettségét.⁴² A *magister artium* címet viselő Szőgyéni Damján a krakkói egyetemre járt,⁴³ miként Szegedi Gergely is.⁴⁴ A hagyományos jogi műveltség mellett egyre nagyobb igény mutatkozott a felsőbb fokú iskolák elvégzésére. Nem véletlen, hogy ezeket vikáriusaink is egyre büszkébben tüntették fel saját okleveleiken. Sőt, mint arra még lentebb kitérünk, Egyed vikárius egy ránk maradt pecsétjén könyvet tartó kéz jelenik meg.

Vikáriusok és káptalani méltóságaik, egyéb tisztségeik

A váci püspökök helynökei a székeskáptalan tagjai voltak.⁴⁵ A 22 hivatali időszakból hat esetben csak annyit tudunk, hogy a vikárius kanonok volt.⁴⁶ Ezekben az esetekben feltételezhető, hogy legalább főesperességet is bírtak. Az egyházmegye öt főesperessége közül egyedül a szolnokihoz nem tudunk vikáriust kötni. Az utolsó, török hódítás előtti vikárius, Budai János 1532-től szigetfői főesperes volt. Décsi Jakab 1467-től a pesti főesperesség élén állt, ezt a tisztségét még vikáriussága (1474) után is viselte további négy éven keresztül. Egyed, illetve Szegedi Gergely pedig mindketten csongrádi főesperesként vették át a váci szentszék vezetését. Szintén két székesegyházi – nógrádi – főesperes töltötte be a helynökséget, mégpedig Pál (1327), majd Péter fia, Mátyás (1373) személyében. Utóbbi esetében

- ³⁴ Összesen öt vikárius származása teljesen ismeretlen. Mátyás vikáriusnak (1373) csak az apját ismerjük, de családhoz nem tudjuk kötni.
- ³⁵ A család leszármazására lásd Engel 2001: Verebélyi (Verebi).
- ³⁶ Csersztvec (Körös megye), Siklós (Baranya megye), Nagykőrös (Pest megye), Szőgyén (Esztergom megye), Szeged (Csongrád megye), Buda (Pilis megye).
- ³⁷ DL 18701; az adatra lásd C. Tóth 2023: 166.
- ³⁸ Csánki 1890: I. köt. 669.
- ³⁹ A Körös megyei településre lásd 1414. 10. 12.: ZsO IV. 2558. sz.
- ⁴⁰ Bónis 1971: 13, 43; Bónis 1972: 108.
- ⁴¹ Egyikük esetében sem találtam egyetemi végzettségük helyére, illetve annak említésére vonatkozó adatot.
- ⁴² Ismeretlen egyetemen végzett: Haraszi Szabó-Kelényi 2019: 365 (1323. sz.).
- ⁴³ Váci egyházmegyeiként: Haraszi Szabó-Kelényi 2019: 373 (1371. sz.).
- ⁴⁴ Kalocsa-Bácsi egyházmegyeiként: Haraszi Szabó-Kelényi-Szőgi 2017: 391 (3895. sz.).
- ⁴⁵ Egyetlen más tisztség sem ismert Nagykőrösi Benedek (1469–71) kapcsán, pedig az már csak doktori címe miatt is feltételezhető lenne.
- ⁴⁶ János (1383), Zempléni Benedek (1402), Siklósi Péter (1436–47), Pál (1450), Büki Miklós (1498), Szőgyéni Damján (1513).

azt látjuk, hogy már évekkel korábban főesperes volt (1366–74).⁴⁷

Érdekes módon a káptalan méltóságviselői közül csak az örkanonokok töltötték be a helynöki tisztséget, összesen ketten (Elek, Csersztveci András és Nagyrévi András).⁴⁸ Nagyrévi ráadásul azon túl, hogy thermöpüléi címzetes püspök volt, váci segédpüspökként is feltűnik 1507-ben.

Egymáshoz közeli időben két váci prépost is vikárius volt. Siklósi Péter már 1419-ben a káptalan élén állt, majd húsz évvel később a szentszék irányítója lett. Kelemen, úgy látszik, prépostságát és helynöki kinevezését (1456) is egyszerre kapta meg.

Némileg kilóg a sorból Varsányi István, aki fehérvári kanonok volt, illetve Vingárti Geréb László erdélyi püspök-pápai bíró helyetteseként tevékenykedett 1488-ban.⁴⁹

Pályafutások

Fentebb már szóltunk azokról a vikáriusokról, akik a káptalanban kanonokok, főesperesek voltak, vagy az örkanonoki *dignitas* birtokosaiként kaptak püspöki kinevezést a szentszék élére, viszont többségük későbbi pályafutása szerencsére jól nyomon követhető. Zempléni Benedek például 1398-ban kanonokként tűnik fel, majd 1402-ben vikárius lett.⁵⁰ 1406-ban azonban minden tisztségétől, köztük a váci székesegyház Szűz Mária-oltárának igazgatóságától is megvált 1406-ban, hogy belépjen a nosztrai pálos kolostorba.⁵¹ Mindezen döntése nagyban befolyásolta egy másik, későbbi vikárius pályafutását, hiszen így Siklósi Péter nyerte el elődje kanonokságát és oltárigazgatóságát is. Három évvel később már kalocsai prépost és ugyanott vikárius (1418) lett.⁵² Itteni tapasztalatait jól hasznosíthatta, mert 1419-ben visszatért, és váci prépostként 20 év múlva lett vikárius (1436–47).⁵³

Décsi Jakab vikáriust említettük a pesti főesperesek között, viszont ezt megelőző pályafutása Esztergomban vette kezdetét, ahol 1456-ban kanonok, majd 1466-ban gömöri főesperes lett.⁵⁴ Nagyrévi András pályafutása 1495-ben vette kezdetét thermöpüléi címzetes püspökként. Váci kanonok lett, majd *custos* és *cantor*, míg végül 1507-ben átvette a szentszéki bíróság vezetését.⁵⁵

Helynöksége után Szőgyéni Damján kalkédóni címzetes püspök (1515), majd váci (1515–25) és erdélyi (1520–21) segédpüspök lett.⁵⁶ Budai János már 1528-tól váci kanonok, 1532-től szigetfői főesperes, mígnem 1540-ben a középkori váci egyházmegye utolsó vikáriusává lépett elő.

(Rész)összegzés

A váci szentszéki bíróság működésének ismertetése előtt a vikáriusok prozopográfiai vizsgálata több ponton általános képet mutatott. Egészen biztosak lehetünk abban, hogy a forráspusztulás következtében nem maradt ránk az összes helynök neve. Ez már csak abból is következik, hogy a váci püspökök és bírói helyetteseik időbeli összevetése több ponton hiányokat mutatott, annak ellenére, hogy mindössze két püspökhöz nem tudunk vikáriust kötni. A töredékes adatokból személyi összetétel kapcsán 18 személyt és 22 hivatali időszakot lehet megkülönböztetni – legalábbis a kutatás jelen állása szerint. A 15. századtól feltűnő családnevek alapján elmondható, hogy a vikáriusok nagyobbik fele a váci egyházmegyéből származott, de kivételek itt is vannak. A szentszéki bíróság munkája megkövetelte, hogy a vikáriusok jogban jártas személyek legyenek. A 15. század második felétől ez egyetemjáráshoz volt kötve, ennek köszönhetően öten végzettséggel is rendelkeztek, ezt pedig okleveleikben, illetve pecsétjeiken is feltüntették. A vikáriusok a váci székeskáptalan tagjai közül kerültek ki, zömében kanonokok és főesperesek voltak. Elvértve prépostokat találunk közöttük, viszont feltűnő, hogy az oszlopos kanonokok közül egyedül a *custosok* töltötték be ezt a tisztséget. A 15–16. század fordulóján ez címzetes püspökökkel, pápai bíró helyettesével és más intézmény kanonokjával bővült. Az elkészült archontológiai munkák alapján többek pályafutását is pontosan nyomon tudjuk követni.

Későbbi kutatások tisztázzák lesz eldönteni, hogy a váci vikáriusok fentebb vázolt prozopográfiai vizsgálata mennyiben követett országos, akár regionális (Esztergom, Eger, Kalocsa stb.) tendenciákat, és mely részleteiben őrzött egyedi vonásokat.

⁴⁷ A vonatkozó adatokra és főesperességekre lásd C. Tóth 2023: 66 (Szigetfő), 59 (Pest), 54–55 (Csongrád), 46–47 (Nógrád).

⁴⁸ C. Tóth: 2023: 39, 41. Nagyrévi esetében ez kérdéses, vö. C. Tóth 2023: 43, 166.

⁴⁹ 1488. 05. 17.: DL 93586.

⁵⁰ Hasonló pályafutást írhatott le Szegedi Gergely is: C. Tóth 2023: 83.

⁵¹ 1406. 05. 25.: ZsO II. 4750. sz.

⁵² C. Tóth 2019b: 85.

⁵³ Ezekre a tisztségekre lásd C. Tóth 2019b: 85, 105; C. Tóth 2023: 22, 164.

⁵⁴ C. Tóth 2019a: 77, 163; C. Tóth 2023: 59, 165.

⁵⁵ C. Tóth 2023: 37, 43, 116.

⁵⁶ C. Tóth 2017: 66, 107.

Források**AO_{KLT}.**

Almási Tibor – Blazovich László – Géczi Lajos – B. Halász Éva – Kőfalvi Tamás – Kristó Gyula – Makk Ferenc – Piti Ferenc – Rábai Krisztina – Papp Róbert – Sebők Ferenc – Teiszler Éva – Tóth Ildikó (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. I–XV. (1301–1331), XVII–XXXV. (1333–1351), XXXVII–XL. (1353–1356), XLII. (1358), XLV–LIII. (1361–1369). Budapest–Szeged: 1990–2024.

ARCHONTOLÓGIA I. 1000–1387

Ribi András – Thoroczkay Gábor (szerk.): *A középkori magyar egyház intézménytörténeti és archontológiai kézikönyve 1000–1387*. I–II. Pécs: Kronosz Kiadó, 2024.

DL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest, Diplomatikai Levéltár

DF

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest, Diplomatikai Fényképgyűjtemény

REG. VARAD.

Várad Jegyzőkönyv. Regestrum Varadiense (1208–1235). <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Varadi-varadi-jegyzokonyv-regestrum-varadinense-1208-1235-2/> (letöltve: 2024. 12. 13.)

SzR

Bónis György: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon*. Szeged: József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1997.

ZsO

Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert et al. (szerk.): *Zsigmondkori oklevéltár I–XV. (1387–1428)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951–1997, Magyar Országos Levéltár, 1999–2022.

Hivatkozott irodalom**BALOGH 2010**

Balogh Elemér: Egyházi bíraskodás a középkori Erdélyben. In: *Iustum Aquum Salutare* 6 (2010), 57–64.

BARABÁS 2022

Barabás Gábor: *A pápai delegált bíróság az Árpád-kori Magyarországon. Püspökök – prépostok – pápai káplánok*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK TTI Középkori és Koraújkorai Történeti Tanszék, 2022.

BÓNIS 1971

Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.

BÓNIS 1972

Bónis György: *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972.

BÓNIS 1973–1974

Bónis György: Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korában és a Beneéthy-formuláskönyv. In: *Levéltári Közlemények* 44–45 (1973–1974), 89–101.

C. TÓTH–LAKATOS–MIKÓ 2014

C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Mikó Gábor: *A pozsonyi prépost és a káptalan viszálya (1421–1425). A szentszéki bíraskodás Magyarországon – a pozsonyi káptalan szervezete és működése a XV. század elején*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia – Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Szegedi Tudományegyetem – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, 2014.

C. TÓTH 2016

C. Tóth Norbert: A váci székeskáptalan archontológiája 1378–1526. In: *Studia Comitatus* 34 (2016), 7–33.

C. TÓTH 2017

C. Tóth Norbert: *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelmezőik az 1440-es évektől 1526-ig*. Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár, 2017.

C. TÓTH–HORVÁTH–NEUMANN–PÁLOSFALVI 2017

C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2017.

C. TÓTH 2019A

C. Tóth Norbert: *Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája 1100–1543*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia – Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Szegedi Tudományegyetem – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, 2019.

C. TÓTH 2019B

C. Tóth Norbert: *A kalocsai-bácsi főegyházmegye káptalanjainak archontológiája*. Kalocsa: Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, 2019.

C. TÓTH 2021

C. Tóth Norbert: A veszprémi egyházmegyei szentszéki bíróság a középkorban. In: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László (szerk.): *„Capella reginalis”. A veszprémi püspökség a középkorban.* A Veszprémi Érseki Főiskolán 2020. augusztus 27-én rendezett konferencia előadásai. Veszprém: Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, 2020, 69–92.

C. TÓTH 2023

C. Tóth Norbert: *A váci székeskáptalan archontológiája 1200–1543.* Budapest: HUN-REN – MNL – SZTE Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, 2023.

CSÁNKI 1890

Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V.* Budapest: MTA, 1890–1913.

CSUKOVITS 1997

Csukovits Enikő: Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban. In: *Történelmi Szemle* 39 (1997), 363–386.

ENGEL 1996

Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II.* Budapest: História – MTA Történettudományi Intézete, 1996.

ENGEL 2001

Engel Pál: *Középkori magyar genealógia.* Budapest: MTA, 2001.

ERDŐ 2001

Erdő Péter: Középkori officiális bíraskodás. In: Erdő Péter: *Egyházjog a középkori Magyarországon.* Budapest: Osiris Kiadó, 109–124.

ERDŐ 2016

Erdő, Péter: Ecclesiastical Procedure in Eastern Europe. In: Wilfried Hartmann – Kenneth Pennington (eds.): *The History of Courts and Procedures in Medieval Canon Law.* Washington D.C.: Catholic University of America Press, 426–462.

ERDŐ 2020

Erdő Péter: Középkori egyházi bíraskodás és a Nyási-formulárium. In: Petrus Erdő – Cornelius Szovák – Petrus Tusor (eds.): *Formularium Ecclesiae Strigoniensis.* Budapest: Gondolat Kiadó, 2020, IL–LIV.

FARKAS 2021

Farkas Csaba: Az egri vikáriusok és a szentszéki bíróság az Anjou-korban. In: Ribi András (szerk.): *Prépostok, apátok, vikáriusok.* Pécs: Kronosz Kiadó, 215–246.

FARKAS 2024

Farkas Csaba: Fellebbezések és másodfokú bíraskodás a középkori bácsi és kalocsai szentszéken. In: *Veritatis Imago* 3–4 (2024), 5–28.

HARASZTI SZABÓ–KELÉNYI–SZÖGI 2017

Haraszi Szabó Péter – Kelényi Borbála – Szögi László: *Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken 1348–1525. II.* Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára – MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, 2017.

HARASZTI SZABÓ–KELÉNYI 2019

Haraszi Szabó Péter – Kelényi Borbála: *Magyarországi diákok francia, angol, itáliai és német egyetemeken a középkorban 1100–1526.* Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára – MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, 2019.

KISS 2021

Kiss Gergely: Egy ismeretlen ismerős a 13–14. század fordulójáról: Haab. In: *Pontes* 4 (2021), 110–130.

SOLYMOSI 1994

Solymosi László: Váradi Regestrum. In: Kristó Gyula (főszerk.) – Engel Pál – Makk Ferenc (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994, 713.

SZENTIRMAI 2021

Szentirmai Sándor: A magyar egyházmegyei hatóság a késő középkorban. In: Szentirmai Sándor: *A középkori magyar egyház. Válogatott kánonjogtörténeti tanulmányok.* Pécs: Kronosz Kiadó, 2021, 143–191.

TRINGLI 2001

Tringli István: Pest megye a késő középkorban. In: Zsoldos Attila (szerk.): *Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig.* Budapest: Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2001.

UHRIN 2016

Uhrin Dorottya: Az istenítételek társadalomtörténeti elemzése a Váradi Regestrum alapján. In: Barna Gábor (szerk.): *Mortun falu. 800 éves Kunszentmárton 1215–2015.* Kunszentmárton: Helytörténeti Múzeum, 2016, 28–43.

ZSOLDOS 2011

Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301.* Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2011.

FARKAS CSABA

***A váci szentszéki bíróság a középkorban I.
(A vikáriusok prozopográfiai vizsgálata)***

A tanulmány a váci szentszéki bíróság középkori történetét dolgozza fel. (1.) A forráshiány ellenére a vikáriusok archontológiája segítségével a helynők prozopográfiai vizsgálatát végzi el (vikáriusok, személyi összetétel, pályafutás, származás, egyetemjárás). (2.) Az egyházi bíróság működése (ülésszakok, a bíróság tagjai, pecséthasználat) és a szentszék elé kerülő ügytípusok elemzése követi. Külön fejezet tárgyalja a helyi papság és a váci vikáriusok kapcsolatát, valamint a szentszék földrajzi kiterjedését, rámutatva arra, hogy az egyházmegye mely részeiről vannak, illetve nincsenek közvetett adataink. A világi és egyházi bírói fórumok közötti peráttételi folyamatok mellett a Vácról a metropolitai székhez, ti. Esztergomba történő fellebbezéseket is bemutatja.

CSABA FARKAS

***The Diocesan Court of Vác in the Middle Ages I.
(Prosopography of the vicars)***

This study looks at the history of the diocesan court of Vác in the Middle Ages. (1.) Though sources are scarce, the archontology of vicars enables their prosopography (vicars, origins, carriers, studies and legal literacy). (2.) This is followed by an analysis of the operation of the ecclesiastical court (sessions, members of the court, use of the seal) and of the types of cases tried. A separate section is dedicated to the relationship between the local clergy and the vicar of Vác, as well as to the geographical extent of the court's jurisdiction, identifying those parts of the diocese from which indirect data are available. The study also describes the processes wherein cases were transferred between secular and ecclesiastical judicial forums, and appeals from Vác to the metropolitan see, i.e. Esztergom.

RÉGÉSZET

ÚJSZILVÁS–SZŐRÖS–HALOM I. 5. SZÁZADI FIBULÁK

- Antoni Dániel
hallgató
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar, Régészettudományi
Intézet
entoni.daniel@gmail.com
- Jászberényi Mónika
régész-régészeti gyűjteménykezelő
Ferenczy Múzeumi Centrum
monika.jaszberenyi@muzeumicentrum.hu
- Dr. Nagy Balázs PhD
régész-numizmatikai gyűjteményvezető
Ferenczy Múzeumi Centrum
balazs.nagy@muzeumicentrum.hu

Bevezetés¹

A szentendrei Ferenczy Múzeumi Centrum és a közösségi régészet együttműködése immár több mint egy évtizedes múltra tekint vissza.² A szerződéses múzeumi önkéntesek koordinált műszeres lelőhely-felderítése révén számos új, korábban ismeretlen régészeti lelőhelyet sikerült azonosítani. Egyik kiemelkedő példája ennek az együttműködésnek ez a lelőhely is.

A Duna-Tisza közén fekvő lelőhely, Újszilvás-Szörös-halom Pest vármegyében, a ceglédi járásban található (1. tábla I). Újszilvás területét eddig elkerülték a nagyobb beruházások és építkezések, így viszonylag kevés lelőhelyet ismerünk ebből a régióból.³ Szörös-halom közvetlen környezetében ez idáig nem volt regisztrált régészeti lelőhely, így a területen korábban nem történt semmilyen régészeti célú kutatás. Ennek fényében a mostani vizsgálatok különösen jelentősek, mivel új adatokkal járulhatnak hozzá a térség régészeti topográfiájának megismeréséhez.

Jelen tanulmány az Újszilvás-Szörös-halom lelőhelyen talált különböző régészeti korok/korszakok és tárgyak bemutatására szolgáló tanulmány sorozat első része, mely a lelőhelyen talált, az 5. századra keltezhető fibulák minél teljesebb körű vizsgálatát tűzte ki célul.⁴

Lelőhely, földrajzi környezet

A terület kutatása 2021 nyarán kezdődött meg.⁵ A Ferenczy Múzeumi Centrum munkatársai⁶ 2022 februárjában helyszíni szemlét (1. kép), majd márciusban két terepbejárást és műszeres lelőhely-felderítést végeztek a területen a Községi Régészeti Egyesület tagjainak segítségével (2. kép). 2024-ben, amikor az erdő egy részét kivágták, szintén kutattak a helyszínen (3. kép).⁷ Ezek eredményeként egy nagy kiterjedésű, több korszakos lelőhelyet sikerült azonosítani, ahol

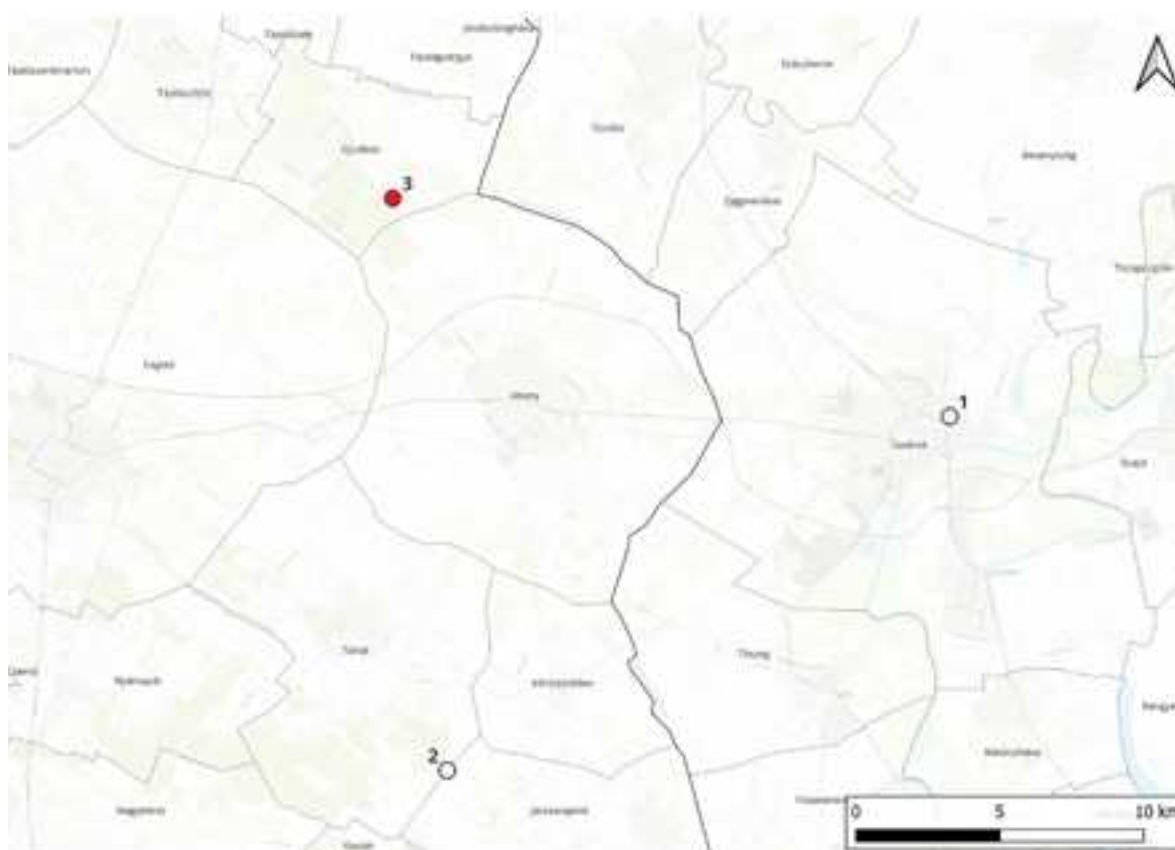

1. kép: 2022. február (fotó: Jászberényi Mónika)

2. kép: 2022. március (fotó: Kudó István)

- ¹ Szeretnénk köszönetet mondani dr. Rácz Zsófiának és dr. Kulcsár Valériának, segítségük és útmutatásuk nélkül ez a tanulmány nem jöhetett volna létre. Köszönjük a Ferenczy Múzeumi Centrum (továbbiakban FMC) munkatársainak, különösen dr. Rajna András régészeti osztályvezetőnek a támogatását kutatásainkhoz. Köszönjük Gulyás Bencének, Láng Dorottyanak és Mészáros Andreának a segítségét. Valamint hálánkat szeretnénk kifejezni a Községi Régészeti Egyesület (továbbiakban KRE) vezetőségének és civil önkéntes tagjainak a lelőhely terepbejárásain és műszeres lelőhely-felderítéseiben nyújtott aktív részvételükért.
- ² Rácz 2017; Rácz 2019.
- ³ Ismert régészeti lelőhelyek száma Újszilváson: 7. RMI-IVO adatbázis (2025. 01. 09.).
- ⁴ A lelőhely első általános körű bemutatása 2024. október 12-én a III. Országos Községi Régészeti Konferencián történt: Jászberényi-Nagy 2024; valamint már bővebben az 5. századi leletanyagra koncentrálni 2024. november 12-én a VI. Fiatal Numizmaták Konferenciáján: Nagy-Jászberényi 2024. Az FMC 2025. március 6–7. között rendezte meg a Folyószeli ketté. Régészeti kutatások Pest vármegyében című konferenciát, ahol már a legújabb eredményeinket ismertettük: Antoni-Jászberényi-Nagy 2025. A múzeum egy időszaki kiállítást is szervezett (2025. március 6. – június 8.) ezen a címen, ahol egy vitrint rendeztünk be az újszilvási leletanyagokból. A tanulmány alapjául Antoni Dániel szakdolgozata szolgált: Antoni 2025.
- ⁵ A KRE két önkéntes kutatója, Antoni Dániel és Czerman Attila találták a lelőhelyet.
- ⁶ Jászberényi Mónika és Nagy Balázs.
- ⁷ FMC AD: A/397/2025.

1. tábla: a lelőhely földrajzi elhelyezkedése: 1. Szolnok; 2. Törtel-Czakó-halom; 3. Újszilvás-Szörös-halom (készítette: Antoni Dániel)

számos, a bronzkortól egészen a kora újkorig terjedő időszakba sorolható lelet került felszínre. A vizsgált terület Abony közigazgatási határán, Újszilvás külterületén helyezkedik el (1. tábla). Azt a részt, melyen a lelőhelyet azonosítani lehetett, döntően mezőgazdasági hasznosítású szántóföld, illetve kisebb részben telepített erdő borítja. A táj alapvetően sík, az Alföldre jellemző homogén felszínű terület, amelyet egy egykori vízfolyás kanyarulatának enyhe mélyedése tör meg. Ez az egykoron vízjárta meder már a terepen is jól érzékelhető volt, a műholdfelvételeken pedig különösen szépen kirajzolódik (2. tábla).

3. kép: 2024. március (fotó: Jászberényi Mónika)

A kezdeti vizsgálatok a terület művelési állapota miatt csupán a telepített erdővel övezett részekre korlátozódtak. Később azonban, ahogy a földművelés helyzete lehetővé tette, a kutatás fokozatosan kiterjeszthetővé vált, így az erdőt övező szántóföldeken is sor kerülhetett bejárásokra. A vizsgált terület majdnem teljes egészében intenzív mezőgazdasági művelés alatt áll, ebből adódóan a talált leletanyag a földréteg felső 30 cm-éből került elő, mely a lelőhely megismerésében, korszakolásában kiemelt szerepet játszott. A leletek elhelyezkedése és rétegtani összefüggései nem állapíthatók meg egyértelműen, ami nagyban megnehezíti átfogó elemzésüket.

Leletanyag, módszertan

A szisztematikus műszeres bejárások eredményeként már közel 800 darab fémtárgy látott napvilágot.⁸ A leletanyag nagy része lefedi

a szarmaták Kárpát-medencei megtelepedésétől egészen a hun kor végéig terjedő időszakot. A tárgyak közül pedig csaknem 120 darab datálható az 5. századra. A talált leletanyag szinte teljes egészében reprezentálja a korszak anyagi kultúráját, magába foglalva a használati eszközöket és a köznépnek tekinthető viseleti elemeket egyaránt. Többek között nagy számban kerültek elő a korszakra jellemző ún. nomád típusú tükrök (sokszor töredékes formában), kisélesedő végű csipeszek, ovális és kis méretű madárfejes csatok, poliédergombos fülbevalók, illetve különböző típusú fibulák, melyek mindegyike a hun korra keltezhető (3. tábla II). A római kori éremanyag előzetes vizsgálata arra utal, hogy a késő császárkori érmék beáramlása az itt élt szarmata közösséghez egészen 408-ig kimutatható. A legkésőbbi veretek II. Theodosius (402–450) uralkodásához köthetők, melyek az antiochiai verdéből kerültek ki. A hun kort egy jelenleg részlegesnek tekinthető kincslelet is keltezi, mely a következő évekre tervezett kutatások során várhatóan bővülni fog. A leletegyüttes jelenleg négy aranypénzből, illetve egy aranyfülbevalóból áll.

Az 5. századra keltezhető tárgyak térbeli szóródása szoros átfedést mutat a római kori szarmata leletek eloszlásával (3. tábla I). Noha ez a megfigyelés önmagában nem elegendő határozott következtetések levonásához, az éremanyag időbeli folytonosságát is figyelembe véve talán nem túlzás azt állítani, hogy a szarmata lelőhely hun kori kontinuitásával számolhatunk.

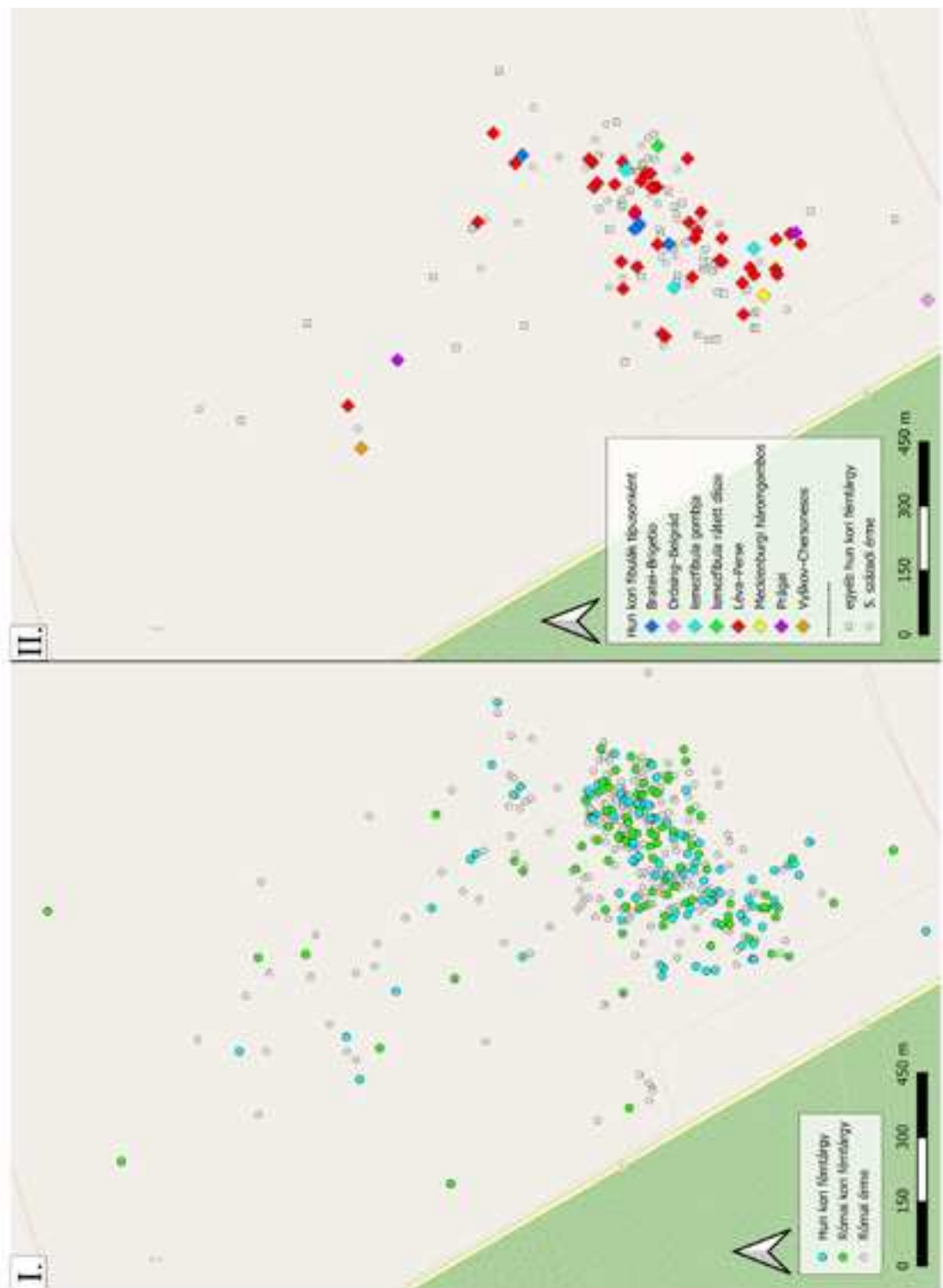
A lelőhely felfedezése, valamint a kutatás során alkalmazott adatgyűjtési módszerek szorosan összekapcsolódnak a közösségi régészet gyakorlatával. A vizsgált terület azonosítása is műszeres lelőhely-felderítés eredményeként történt meg. A kutatások folyamán is főként ezt a módszert alkalmaztuk a terepi adatok gyűjtésére, amikor több alkalommal került sor nagy létszámú, szervezett, csatárláncos bejárásokra. Ezek célja a terület lehető legrészletesebb és legalaposabb feltérképezése volt.

A terepbejárások és a műszeres lelőhely-felderítések során minden esetben GPS-es nyomvonalrögzítés történt, valamint minden régészeti korú tárgy megtalálásakor annak pontos koordinátáját is rögzítettük. A leletanyag dokumentálása a múzeumi protokollnak és a jogszabályi előírásnak megfelelően mindig egy leletkísérő adatlap kitöltésével egészült ki.

■ ⁸ 2022–2024 között 441 darab fémtárgy került be a Régészeti Gyűjteménybe és 351 darab pénz a Numizmatikai Gyűjteménybe, valamint 2 doboz kerámia, megmunkált kő és salak. A tárgyak restaurálása folyamatos, a restaurált tárgyak száma már meghaladja a 600 darabot (358 tárgy + 245 pénz). A restaurálást Herceg Zsuzsannának köszönjük.

2. tábla: légifelvétel (fentrol.hu) és műholdkép a lelőhelyről (Google Earth) (készítette: Antoni Dániel)

3. tábla: I.: hun kori és római kori (szarmata) fémtárgyak szóródása a lelőhelyen. II.: hun kori fibulák szóródása a lelőhelyen (készítette: Antoni Dániel)

A fibulákról gyűjtött adatok részletes ismertetése a tanulmány végén a *Tárgyleírás/Katalógus* részben található.⁹ Ebben azoknál a fibuláknál, ahol a szerkezeti elemek – mint a fejlemez, a kengyel és a láblemez – markánsan elkülönülnek egymástól, az alkotórészekről külön-külön részletes adatfelvétel készült. Ezen példányok esetében a korábban említetteken túlmenően a fejlemez, a kengyel és a láblemez vonatkozásában külön szélesség- és hosszúságadatokat is rögzítettünk. A díszítések elemzését szintén ezen elemekre bontva végeztük.

A legaprólékosabb adatfelvétel a lévai típusú fibulák esetében történt. Ennek oka, hogy ez a típus képviseltette magát a legnagyobb számban a leletanyagban, így lehetőséget biztosított a formai variabilitás szisztematikus megfigyelésére. E darabok esetében a fejlemezben és láblemezben található gombok alakját is külön vizsgáltuk. A gombokat öt különböző kategóriába lehetett sorolni (nyomott, enyhén nyomott, kerek, enyhén nyújtott, nyújtott), ezzel is árnyalva a típuson belüli különbségek feltérképezését.

Azoknál a fibuláknál, amelyeknél a fejlemez, a kengyel és a láblemez különálló elemekként vizsgálhatók voltak, a méretadatokat táblázatos formában tüntettük fel. A táblázat üres cellái, valamint a tárgyleírásban szereplő kihúzott részek azt jelzik, hogy az adott alkotóelem hiányzott, így annak adatfelvétele és részletes leírása nem volt lehetséges. Olyan fibulák esetében, ahol nem volt szükséges vagy nem volt lehetséges a részek külön-külön történő vizsgálata, a méretadatokat a szövegben közöljük külön megadott paraméterek formájában.

Kutatási kérdések

A lelőhelyen fellelt 5. századi fibulák vizsgálatának célja a típusok közötti formai változatosság feltárása, valamint azok regionális kapcsolatrendszerének és a helyi ötvösművesség nyomainak megismerése. A kutatás során hat különböző fibulatípust sikerült azonosítani. Ezek közül többnek csupán néhány publikált példánya ismert a Kárpát-medencében. Az előkerült példányok egy része keleti, másik része pedig nyugati orientációt mutat. Ez arra enged következtetni, hogy a fibulák lelőhelyre kerülése bonyolult és összetett regionális kapcsolatrendszer eredménye lehetett. Emellett több olyan lelet is felszínre került

(pl. félkész termékek, öntecsek), amelyek egykor a lelőhelyen működő ötvösműhelyre engednek következtetni. Ennek alapján valószínűsíthető, hogy a gyártási folyamat, vagy legalábbis egy része, ezen a lelőhelyen zajlott.

A főbb kutatási kérdések ezen előzetes megfigyelések alapján arra irányulnak, hogy meghatározzuk, milyen stiláris és technológiai jellemzők különböztetik meg az itt előkerült egyes fibulatípusokat; milyen, a Kárpát-medencén belülről – illetve azon túlra – mutató kapcsolatrendszer része lehetett ez a lelőhely; illetve lehetséges-e az előkerült leletek alapján igazolni egy, a lelőhelyen működő 5. századi ötvösműhelyt.

Bratei-Brigetio és Vyškov-Chersonesos típusú fibulák

Az 5. századi női viselet egyik meghatározó mellékletei a különböző lemezfibulák voltak, melyek számos formai és díszítési variációban jelentek meg. Újszilváson öt olyan fibula vagy fibulatöredék került elő, melyek ebbe a csoportba sorolhatók (4. tábla II; 5. tábla II). E fibulatípusok korai előzményei már a 4. század végén kimutathatók a Marosszentanna-Csernyahov kultúra területén, ahol először jelentek meg a kis méretű, ezüstműből készült, úgynevezett Villafontana típusú fibulák. Pédányai a Fekete-tenger északi partvidékétől egészen Észak-Itáliáig elterjedtek, és a Kárpát-medencében is jelen voltak. A Villafontana-fibulák formai megoldásai előképként szolgáltak a későbbi típusok kialakulásánál.¹⁰

A korszak közösségeiben, főként a női temetkezések mellékleteinek vizsgálata során kimutathatóak bizonyos társadalmi eltérések, melyek a fibulák viselésében is megmutatkoznak. Míg a hun kori arisztokrácia női tagjai a kőberakásos és nagy méretű ezüst lemezes fibulákat viselték, jelezve ezzel a társadalmi helyzetüket, addig a köznép kisebb méretű bronzfibulákat használt, melyek formailag az előbbi példányokat igyekeztek utánozni. Ezen utóbbi csoportba tartoznak a Bratei és Vyškov típusú fibulák is.¹¹

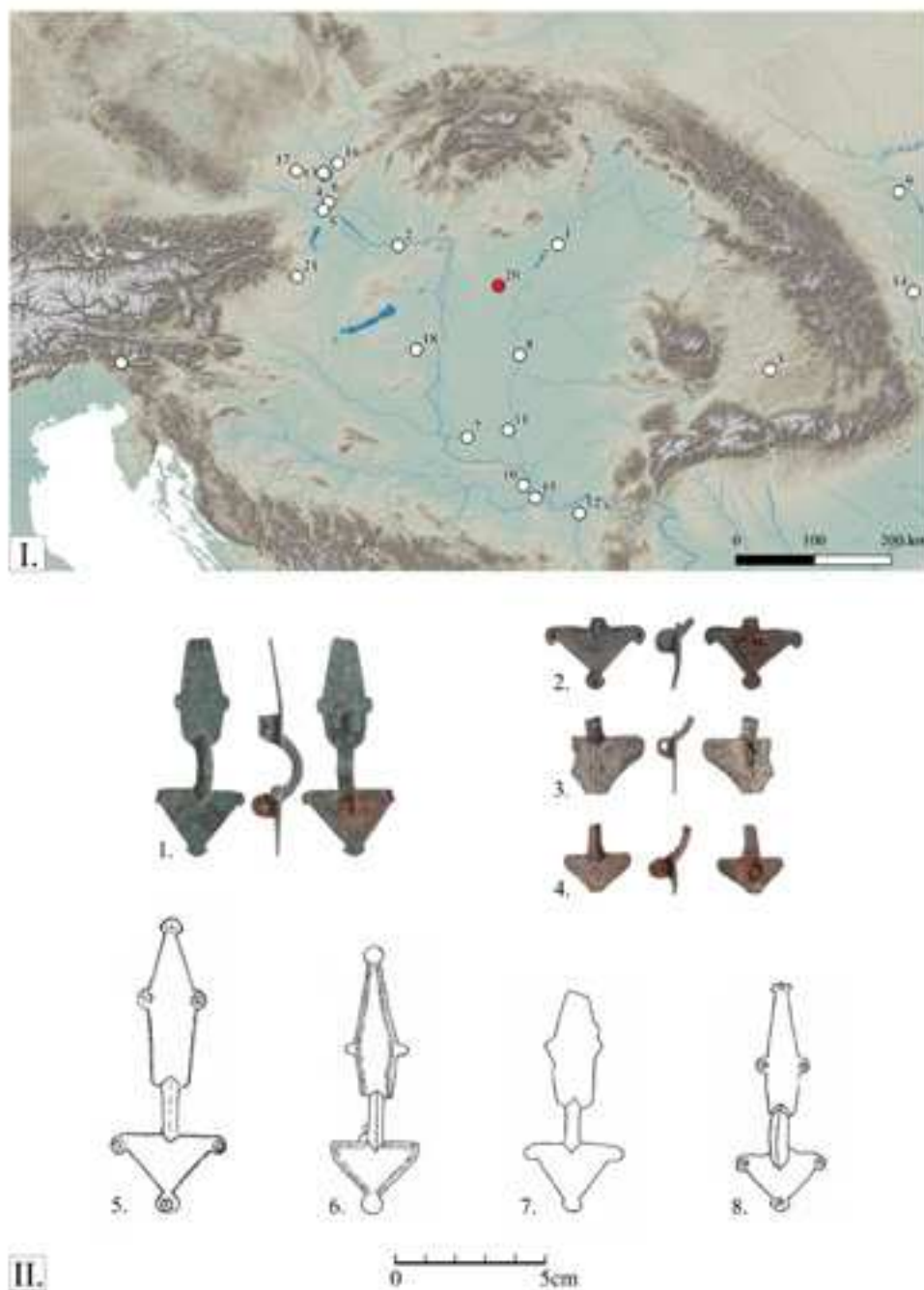
A Bratei típusú fibulák kutatása során elsőként Volker Bierbrauer tett kísérletet a csoport elkülönítésére a keleti germán női viselet tárgyi világán belül.¹² A típus megnevezését a romániai Bratei/Baráthely településről kapta, ahol annak klasszikus példányai előkerültek. A Bratei típusú fibulák döntően a Közép-Duna-vidéken fordulnak

⁹ A formai mintát Sáró Csilla doktori disszertációja alapján alakítottuk ki: Sáró 2020.

¹⁰ Bierbrauer 1968: 76–77; Kisné Cseh–Prohászka 2003: 87–88.

¹¹ Tejral 1997: 346; Prohászka 2004: 121.

¹² Bierbrauer 1989: 141–143.

4. tábla: I.: Bratei-Brigetio típusú fibulák a Közép-Duna-medencéből (Gavrituhin-Kazanski 2018 alapján kiegészítve): 1. Ároktő; 2. Komárom (Brigetio); 3. Baráthely, Románia (Bratei); 4. Pozsony-Dévényújfalú, Szlovákia (Bratislava-Devínska Nová Ves); 5. Carnuntum, Ausztria (Petronell-Carnuntum, Bad Deutsch-Altenburg); 6. Drösing, Ausztria; 7. Liliomos, Szerbia (Lalić/Лалић); 8. Mártély; 9. Nichiteni, Románia; 10. Novi Banovci, Szerbia (Нови Бановци); 11. Óbecse-Botra, Szerbia (Бекей/Бечеј); 12. Pozsarevác, Szerbia (Пољаревац/Пољаревац); 13. Ringelsdorf-Niederabsdorf, Ausztria; 14. Románvásár, Románia (Roman); 15. Belgrád, Szerbia (Beograd-Singidunum/Београд-Сингидунум); 16. Szomolánka, Szlovákia (Smolinské); 17. Buschberg-Steinmandl, Ausztria; 18. Tolna megye; 19. Kobarid, Szlovénia (Tonovcov grad); 20. Újszilvás-Szőrös-halom; 21. Szent Vid-hegy (Velemszentvid). II.: Bratei-Brigetio típusú fibulák: 1-4. Újszilvás-Szőrös-halom (fotók: Deim Balázs, FMC); 5. Mártély (Gavrituhin-Kazanski 2018: 340, Fig. 3/6); 6. Kszizovo-19, Oroszország (Ксизово-19) (Gavrituhin-Kazanski 2018: 340, Fig. 3/11); 7. Tolna megye (Prohászka 2004: 127, 3. kép/7); 8. Pohořelice-Smolín, Csehország (Prohászka 2004: 127, 3. kép/5); 6. Tolna megye (Prohászka 2004: 127, 3. kép/7) (készítette: Antoni Dániel)

elő, de lelőhelyeik kiterjednek a Rajna mentétől a Dnyeper középső szakaszáig, sőt a Volga–Urál térségéig is (4. tábla I).¹³ Előfordulásuk jól dokumentált a keleti germán népek anyagi kultúrájában, ám ugyanezek a típusok megtalálhatók a velük szoros kapcsolatban álló korai szláv régészeti kontextusokban is.¹⁴

A Bratei típus kronológiai helye a legtöbb kutató egybehangzó véleménye szerint az 5. század közepére, azon belül is a 430 és 470 közötti periódusra tehető, amely a D2/D3 régészeti fázissal azonosítható.¹⁵ Ezt az időrendi besorolást többek között olyan leletegyüttesek is megerősítik, mint a Buschberg–Steinmandl (Ausztria) lelőhelyén feltárt, részben befejezetlen fibulák, amelyek más, megbízhatóan datált tárgyakkal együtt kerültek elő.¹⁶

Formai szempontból a típus legjellegzetesebb ismérve a három gombszerű toldalék jelenléte a láblemezen, egy-egy a két oldalán, valamint egy a végén. A fejlemez háromszög alakú, amelyet rovátkolás, pontkörmotívum vagy finoman vésett vonalsor díszíthet. Méretüket tekintve a Bratei-fibulák általában 10 cm alattiak, anyaguk főként bronz, de ismertek ezüstből készült változatok is.¹⁷

A Vyškov típusú fibulák – amelyeket szintén Bierbrauer írt le először¹⁸ – a Bratei típus egy gazdagabb, díszesebb formaváltozatának tekinthetők. A típus jellemzően a Közép- és Al-Duna medencéjében jelenik meg, de ismertek példányok Moldovából és Dél-Ukrajnából is (5. tábla I).¹⁹

Kronológiailag a Vyškov fibulák a Bratei típus későbbi, 440–470 közé datálható szakaszába sorolhatók, és főként női temetkezésekből ismertek, ahol párban, a vállon viselve funkcionáltak. Legfontosabb formai ismervük az öt gombszerű díszítmény a láb részen, valamint a karakteres, homorú oldalú háromszög alakú fejlemez, a végén egy kereszt alakú díszítménnyel. Bár méretük jellemzően nem haladja meg a 10 cm-t, formájuk robusztusabb és tömzsibb a Bratei típuséhoz képest.²⁰

A tipológiai sokféleség és a formai átfedések miatt Gavrituhin egy új nevezéktani rendszert javasolt, amely nagyobb egyértelműséget biztosít a különböző típusok osztályozásakor. Ennek alapján a „Bratei–Brigetio” megnevezést javasolja azokra a fibulákra, amelyek láblemeze rombusz vagy ötszög formájú, és azon három gomb található. A főtípuson belül két alcsoportot különít el, melyeken belül még több sorozatot is meghatároz a stilisztikai jellemzők alapján. Ezzel szemben a „Vyškov–Chersonesos” elnevezést használja azokra a fibulákra, amelyek láblemezükön öt ilyen kiemelkedéssel rendelkeznek, és fejlemezük a már említett homorú háromszögformát mutatja.²¹ Újszilváson három olyan fibula is előkerült, amely a Bratei–Brigetio típusba sorolható. Ezek közül egy példány egyértelműen a típus első alcsoportjába tartozik. A másik két darab, bár a láblemez hiányzik, formai és díszítési párhuzamok alapján ugyancsak ebbe az alcsoportba sorolható. E csoportot olyan példányok alkotják, amelyek láblemeze a kengyel csatlakozásánál egy markáns vállrészrel rendelkezik, ezáltal a lemez formája inkább ötszög, semmint rombusz alakú.²²

Az alcsoporton belül a fibulák további sorozatokba sorolhatók. Egy viszonylag ép példány és egy töredék a közép-dunai sorozatba illeszkedik: fejlemezük háromszög alakú, minden csúcsban egy-egy gombszerű díszítéssel (4. tábla II/1–2). Egy másik töredék a Brigetio sorozatba tartozik, melyre az jellemző, hogy a fejlemez végén csupán egyetlen gomb található (4. tábla II/3).²³

A leletanyag egy különálló darabja a Vyškov–Chersonesos típusba sorolható, mivel láblemezén öt gombszerű díszítés található (5. tábla II/1). A típus karakterjegyei közé tartozik a homorú oldalú, háromszög alakú fejlemez, amelynek csúcsán rendszerint kereszt alakú díszítmény helyezkedik el. Az újszilvási példány fejlemez töredékes, azonban valószínűsíthető, hogy eredetileg mindhárom csúcsában volt díszítőelem, melyek közül a két oldalsó feltehetően kör alakú lehetett.

¹³ Gavrituhin–Kazanski 2018: 338; Prohászka 2004: 119.

¹⁴ Gavrituhin–Kazanski 2018: 333–334.

¹⁵ Gavrituhin–Kazanski 2018: 339.

¹⁶ Gavrituhin–Kazanski 2018: 339; Szameit 1997: 243–244.

¹⁷ Bierbrauer 1989: 141; Gavrituhin–Kazanski 2018: 338; Tejral 2015: 298–299.

¹⁸ Bierbrauer 1989: 149.

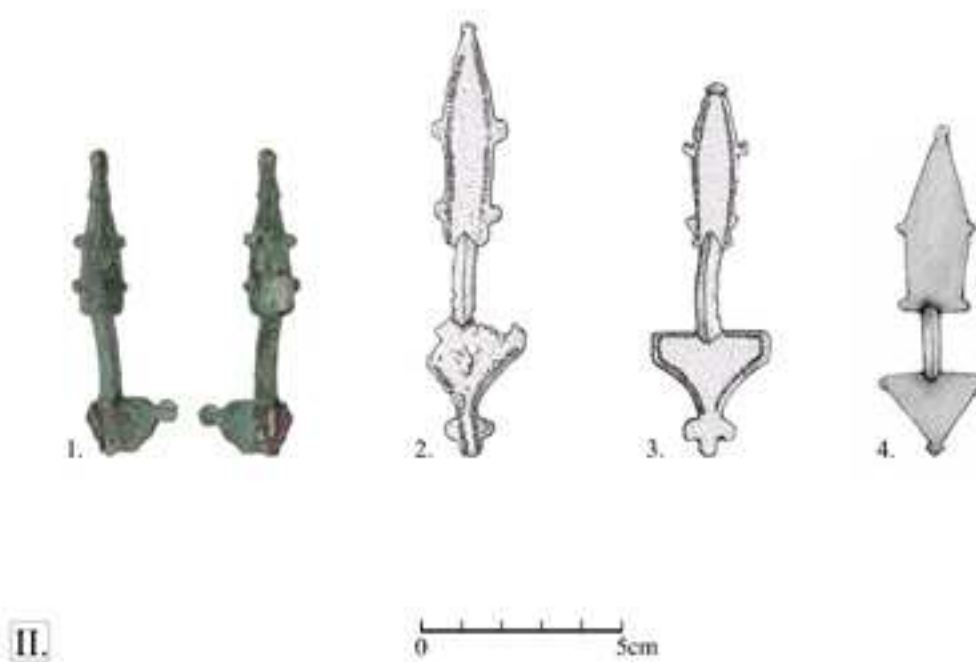
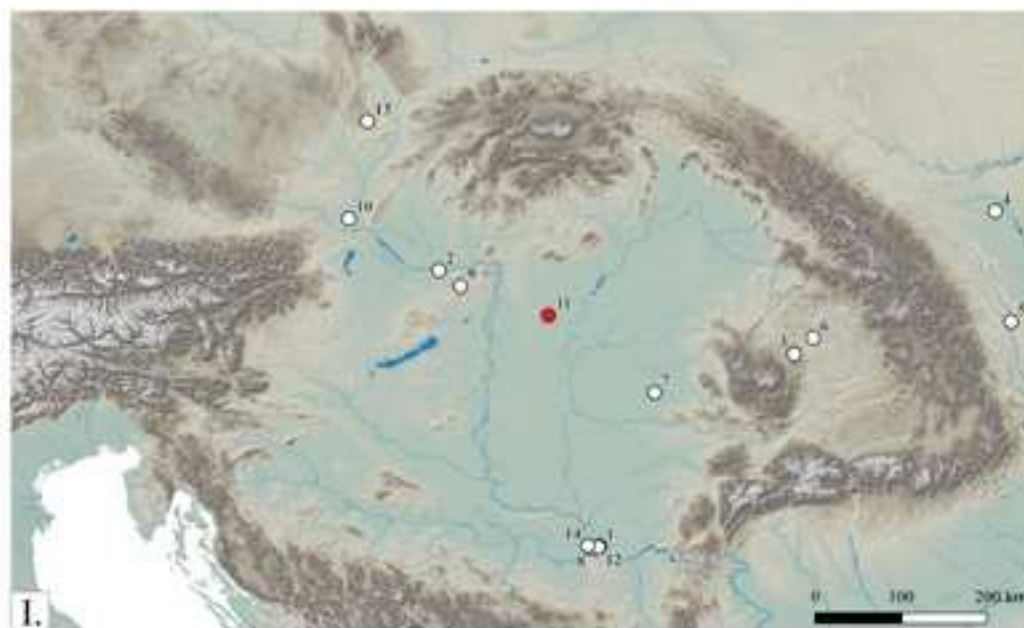
¹⁹ Gavrituhin–Kazanski 2018: 338–339.

²⁰ Bierbrauer 1989: 149–150; Tejral 2015: 302; Gavrituhin–Kazanski 2018: 338–339.

²¹ Gavrituhin–Kazanski 2018: 338; Tejral 2015: 297–298.

²² Gavrituhin–Kazanski 2018: 339.

²³ Gavrituhin–Kazanski 2018: 339.

5. tábla: I.: Vyškov-Chersonesos típusú fibulák a Közép-Duna-medencéből (Kapcsos 2015–2016 alapján kiegészítve): 1. Belgrád, Szerbia (Beograd-Ad Octavum/Београд-Ад Октавум); 2. Komárom (Brigetio); 3. Kolozsvár, Románia (Cluj-Napoca); 4. Nichiteni, Románia; 5. Románvásár, Románia (Roman); 6. Szék, Románia (Sic); 7. Simánd, Románia (Șimand); 8. Belgrád, Szerbia (Beograd-Singidunum/Београд-Сингидунум); 9. Tarján-Tornyópuszta; 10. Untersiebenbrunn, Ausztria; 11. Újszilvás-Szörös-halom; 12. Visnyica, Horvátország (Višnjica); 13. Vyškov, Csehország; 14. Belgrád-Zimony, Szerbia (Beograd-Zemun/Београд-Земун). II.: Vyškov-Chersonesos típusú fibulák: 1. Újszilvás-Szörös-halom (fotók: Deim Balázs, FMC); 2. Vyškov, Csehország (Tejral 2015: 303, Abb. 7/1); 3. Szevasztopol-Chersonsos, Ukrajna (Севастополь) (Tejral 2015: 303, Abb. 7/8); 4. Simánd-Vásárhelypuszta, Románia (Șimand) (Kapcsos 2015–2016: 69, 2. tábla/1) (készítette: Antoni Dániel)

Ez az újszilvási példány tehát egy sajátos formai variációt képvisel, amely a Bratei-Brigetio és a Vyškov-Chersonesos típus formai jellemzőit egyesíti. Ilyen átmeneti vagy kevert jegyeket mutató darabok nem egyedülállóak, Kapcsos Norbert közölt egy Vyškov típusú fibulát Simánd-Vásárhelypuszta (Şimand, Románia) lelőhelyről, amelynek fejlemezéje ugyancsak a Bratei típusú fibulák formai sajátosságait mutatja (5. tábla II/4).²⁴ Végül egy lemezfibula-töredék is előkerült a lelőhelyen, melynek részletes tipológiai besorolása az erősen töredékes állapot miatt nem lehetséges. Mivel azonban a térségből a Bratei-Brigetio típus fordul elő legnagyobb arányban, így ez a darab is nagy valószínűséggel ebbe a csoportba tartozhat (4. tábla II/4).

Drösing-Belgrád típusú fibulák

Az Újszilváson előkerült fibulák közül egy példány a Drösing-Belgrád típusba sorolható (6. tábla II/1). E típust Jan Bemmman különítette el stilisztikai alapon, és gyűjtötte össze a hozzá tartozó ismert darabokat.²⁵ A fibula jellegzetessége a háromszög alakú vagy háromszögletesen homorú fejlemez, amelynek három csúcsában egy-egy gomb található. A lábész a kengyellel azonos szélességű, többnyire bordázott vagy sima, ez alól az egyetlen kivételt a krefeld-gellepi²⁶ példány képezi, mely stilizált állatfejben végződik.²⁷ Eddig hat lelőhelyről voltak ismertek olyan darabok, amik biztosan ebbe a típusba sorolhatók: Carnuntumból (Ausztria),²⁸ Drösing-Hutmannsdorfból (Ausztria),²⁹ Krefeld-Gellepből (Németország),³⁰ egy eddig publikálatlan fibula Verespatakról (Roşia Montană, Románia),³¹ Saint-Martin-du-Frêne-ből (Franciaország),³² valamint egy darab Belgrádból (Beograd/Београд, Szerbia)³³ (6. tábla).

A típus legközelebbi formai párhuzamot a Groß-Umstadt³⁴ és Niederforstadt³⁵ fibulákkal mutat, különösen a hármas gombdíszítés

és a láb formai megoldása tekintetében, ám az utóbbiaknál a lábész jóval gyakrabban végződik állatfejmotívumban, illetve a fejlemez formája is nagyban eltér. Míg a Drösing-Belgrád fibulák fejlemezéje markánsan háromszög alakú, addig a Groß-Umstadt példányoké jellemzően félkörívben záródik, a Niederforstadt változatok esetében pedig egy olyan módosított háromszögformával találkozunk, melynek két oldalsó csúcsa le van csapva, ezáltal a lemez kontúrja közelebb áll egy trapézhoz, mint a háromszöghöz. Mivel a Drösing-Belgrád típushoz e két fibulacsoport szoros formai párhuzamot jelent, kronológiai elhelyezkedésük fontos támpontot nyújthat a keltezéshez. Ez utóbbiakat általában a D2/D3 fázisra, vagyis az 5. század középső harmadára datálják.³⁶ Bemmman szerint a kevés ismert példány elterjedése római provinciális kontextushoz való kapcsolatokat mutat.³⁷ E képbe azonban nem illeszkedik az újszilvási példány, mivel az Pannonia provincia határain kívül, a Barbaricum belsejében került elő. A fibula lelőhelyen való megjelenését a többi tárgytípus fényében az itt élők komplex kereskedelmi kapcsolataival lehet magyarázni. Az újszilvási darab legközelebbi, szinte teljesen azonos formai párhuzamának a Drösing-Hutmannsdorfból (Ausztria) előkerült fibula tekinthető. Mindkét példány háromszög alakú fejlemezrel rendelkezik, amelynek csúcsaiban egy-egy kerekded gomb helyezkedik el. A láblemez mindkét esetben végig bordázott. A drösingi darab azonban szórványleletként került elő, kontextusa ismeretlen, így további következtetések levonására sajnos nem ad lehetőséget.³⁸

Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibulák³⁹

A lelőhelyen előkerült 5. századra keltezhető fibulaanyagot legnagyobb arányban az úgynevezett Léva-Perse vagy röviden lévai típusú fibulák alkotják. Ebből a változatból összesen 43 darab került

²⁴ Kapcsos 2015–2016: 58.

²⁵ Bemmman 2008: 3–5.

²⁶ Reichmann 1999: 137, Abb. 6.

²⁷ Bemmman 2008: 4.

²⁸ Böhme 1989: 399, Abb. 3/9.

²⁹ Tejral 1997: Abb. 29/20.

³⁰ Reichmann 1999: 137, Abb. 6.

³¹ A gyulafehérvári példány lelőkörményei nem ismertek. A tárgy a berlini Museum für Vor- und Frühgeschichte gyűjteményében található: Bemmman 1999: 23. lábjegyzet.

³² Vallet-Kazanski-Pirey 1995: 114. Fig. 2/1.; Gaillard de Sémerville 2003: 26, Abb. 6/1.

³³ Tejral 1997: Abb. 23/13.

³⁴ Böhme 1989: 398, Abb. 2/6.

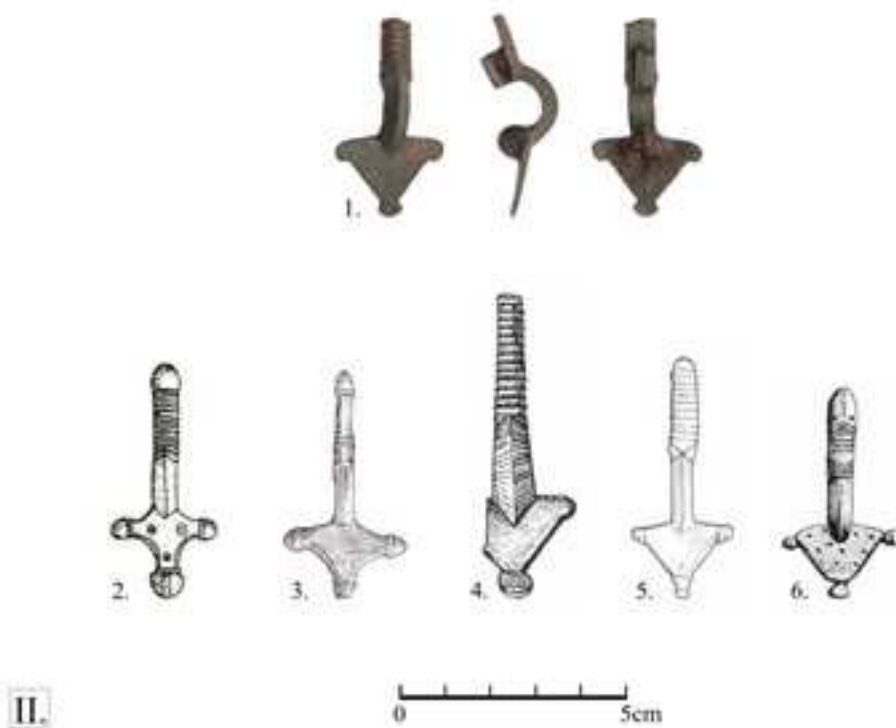
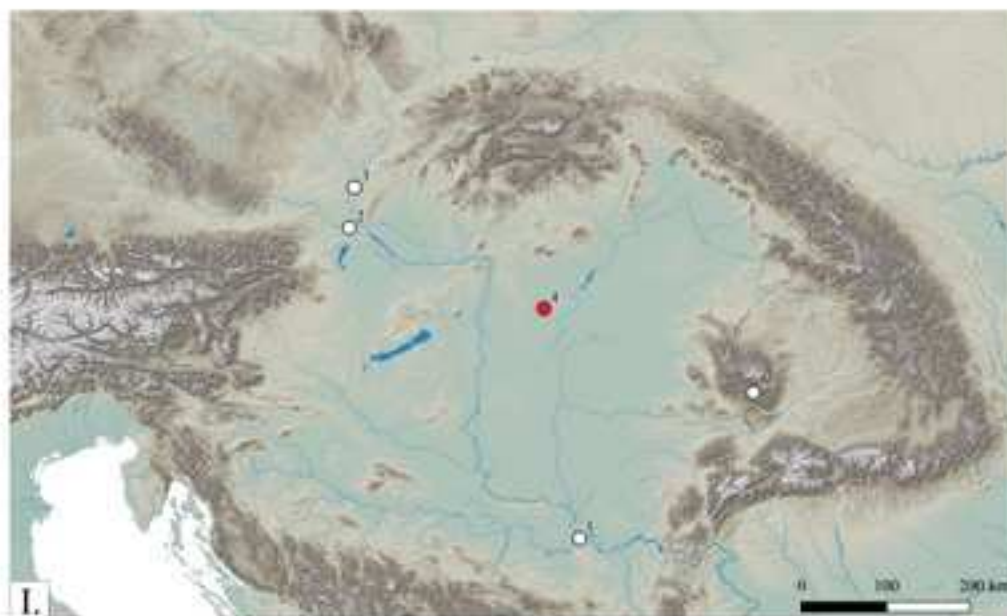
³⁵ Böhme 1989: 401, Abb. 4/1.

³⁶ Bemmman 2008: 2.

³⁷ Bemmman 2008: 4.

³⁸ Tejral 1997: Abb. 29/20.

³⁹ A lévai típusú fibulák kutatástörténetének kidolgozását Masek Zsófiának köszönhetjük: Masek 2019: 56–57.

6. tábla: I.: Drösing-Belgrad típusú fibulák a Közép-Duna-medencéből (Bemmann 2008 alapján kiegészítve): 1. Belgrád, Szerbia (Beograd/Београд); 2. Carnuntum, Ausztria (Petronell-Carnuntum, Bad Deutsch-Altenburg); 3. Drösing, Ausztria; 4. Újszilvás-Szörös-halom; 5. Verespatak, Románia (Roşia Montană). II.: Drösing-Belgrad típusú fibulák: 1. Újszilvás-Szörös-halom (fotók: Deim Balázs, FMC); 2. Saint-Martin-du-Frêne, Franciaország (Vallet-Kazanski-Pirey 1995: 114, Fig. 2/1); 3. Belgrád, Szerbia (Beograd/Београд) (Tejral 1997: Abb. 23/13); 4. Drösing-Hutmannsdorf, Ausztria (Bemmann 2008: 5, Abb. 3/3). 5. Verespatak, Románia (Roşia Montană) (Bemmann 2008: 5, Abb. 3/2). 6. Krefeld-Gellep, Németország (Reichmann 1999: 137, Abb. 6) (készítette: Antoni Dániel)

elő a vizsgált területen, egész vagy töredékes állapotban, ami Kárpát-medencei viszonylatban nézve is unikálisnak mondható (7-9. tábla).

Joachim Werner foglalkozott először külön ezzel tárgycsoporttal, és hozzá kötődik a típus elnevezése is.⁴⁰ A kutatástörténet részletes ismertetésére Tomka Péter 2010-es munkájában, a levéli fibula bemutatása kapcsán került sor.⁴¹ Igor Gavrituhin 2013-as tanulmánya jelenti az eddigi legátfogóbb összegzést a tárgytípussal kapcsolatban.⁴² Ő a rézötvezetből, öntéssel készült, ékvéses díszítésű kisfibulákat a Levice-Tokari csoportba sorolta, amelyen belül a lévai típust külön variánsként határozta meg. Publikációjában kidolgozott egy részletes belső tipológiai rendszert, vizsgálta az egyes típusok időrendjét és elterjedését. Tomka Péter kritikával illette mind a Werner, mind a Gavrituhin által bevezetett nevezéktant. Véleménye szerint problémás az egyes kategóriákat mai településnevekről elnevezni, mivel ezek a helyek gyakran marginális helyzetűek, és emiatt nem alkalmasak arra, hogy egy-egy típus névadó lelőhelyeként szolgáljanak.⁴³ Ezt a kritikai megállapítást látszik alátámasztani az a megfigyelés is, miszerint az Újszilváson előkerült lévai típusú fibulák száma többszöröse a típus névadó lelőhelyeiről ismert példányokénak. Legújabban Masek Zsófia foglalkozott a lévai kisfibulákkal, aki egy Rákóczi-falva-Bagi-földeken előkerült töredék kapcsán tekintette át a leletcsoport kutatástörténetét és akkori tudományos értelmezéseit.⁴⁴ Az Igor Gavrituhin által meghatározott Levice-Tokari főtípusba tartozó fibulák viszonylag kis méretűek, rézötvezetből, öntéssel készültek. Felületüket geometrikus mintázatú ékvéses (ún. Kerbschnitt) díszítés borítja. A fejlemez háromszög vagy félkör alakú, míg a láblemez rombikus; mindkettő végén egy vagy három gombszerű nyúlvány található. A fibulák tűszerkezete többnyire vasból készült, rugós típusú, alapját egy bronzcsövecské képezi. Tűtartójuk tömör. A típus fejlődéstörténetében jól elkülöníthetők

a korai „fő sorozat” és az abból később kialakuló további szériák.

A „fő széria” (*main series*) – amely a legkorábbi, legegységesebb és legelterjedtebb típusváltozat – a Kr. u. 5. század közepére, a D2/D3 kronológiai fázisra keltezhető. A szerző hangsúlyozza, hogy ezek a fibulák „az Attila halála előtti egységes hun politikai-kulturális térségre jellemzők”, és megjelenésük időpontja „a nedaói csata (Kr. u. 453) előtti időszakra tehető” (7. tábla I).⁴⁵ Formai jellemzőiket tekintve hosszúságuk 60–66 mm között változik. Fejlemezük háromszög, míg láblemezük rombikus alakú, rajtuk 4–4 darab ékvéses dísz látható. Mind a fej-, mind a láblemez végén egy-egy gomb ül.⁴⁶

Gavrituhin a fő szérián belül különítette el a lévai típust – azt a változatot, amelyet korábban Werner is Léva-Perse néven említett. Ennek a variánsnak legjellegzetesebb ismertetőjegye a kengyelen megjelenő csúcsos ovális, mandula alakú vésett díszítés.⁴⁷

A lévai típusú fibulák keltezése és eredete már hosszú ideje vita tárgyát képezi. Masek Zsófia áttekintéséből kitűnik,⁴⁸ hogy a kutatás korai szakaszában Bóna István⁴⁹ – Párducz Mihályhoz⁵⁰ hasonlóan – a keletről hozott hun kori leletek között tárgyalta ezt a fibulatípust. Kárpát-medencei megjelenésüket a hunok elől menekülő, majd később a Hun Birodalomba beolvadó népek nyugati irányú mozgásával kötötte össze. Ez alapján az 5. század első felére keltezte őket.⁵¹ A nyugati szakirodalomban egy ennél későbbi keltezés vált elfogadottá, amely a típus elterjedését csak az 5. század középső harmadára tette.⁵² Ezt átültetve Jaroslav Tejral közép-európai kronológiai rendszerébe a lévai típusú fibulákat a D2/D3 átmeneti fázisra lehet datálni.⁵³

A fibulatípus eredetének kérdése szintén régóta a kutatás fontos részét képezi. Egyes kutatók inkább a Fekete-tenger mellékéről származtatják ezt a leletcsoportot, míg mások a Kárpát-medencei kialakulást tartják valószínűbbnek.⁵⁴ Igor

⁴⁰ Werner 1959: 427–431.

⁴¹ Tomka 2010: 479–483.

⁴² Gavrituhin 2013.

⁴³ Tomka 2010: 480–481; Tomka 2017: 76.

⁴⁴ Masek 2019.

⁴⁵ Gavrituhin 2013: 114.

⁴⁶ Gavrituhin 2013: 107.

⁴⁷ Gavrituhin 2013: 107.

⁴⁸ Masek 2019: 56–57.

⁴⁹ Bóna 1987: 119; Bóna 1991: 247–250.

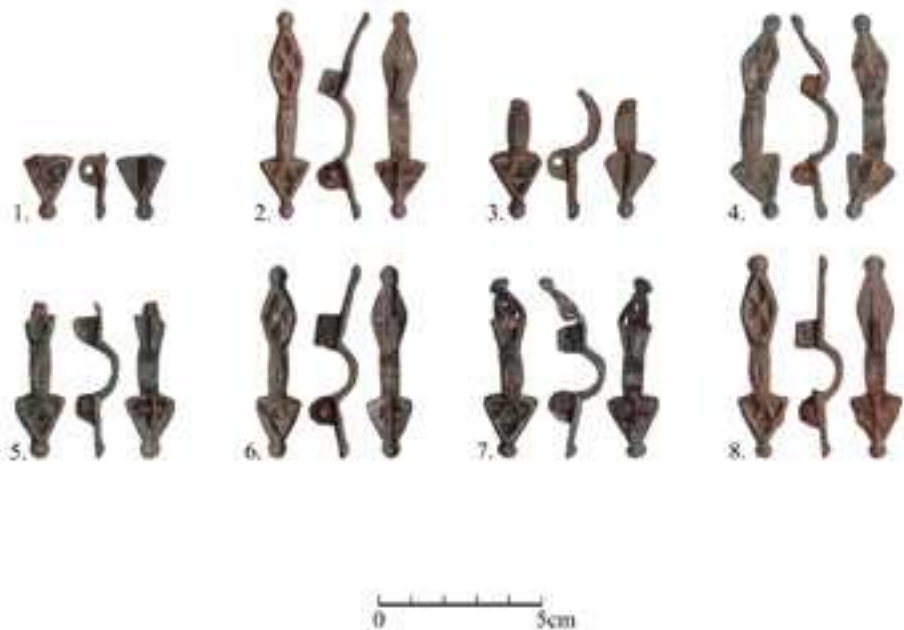
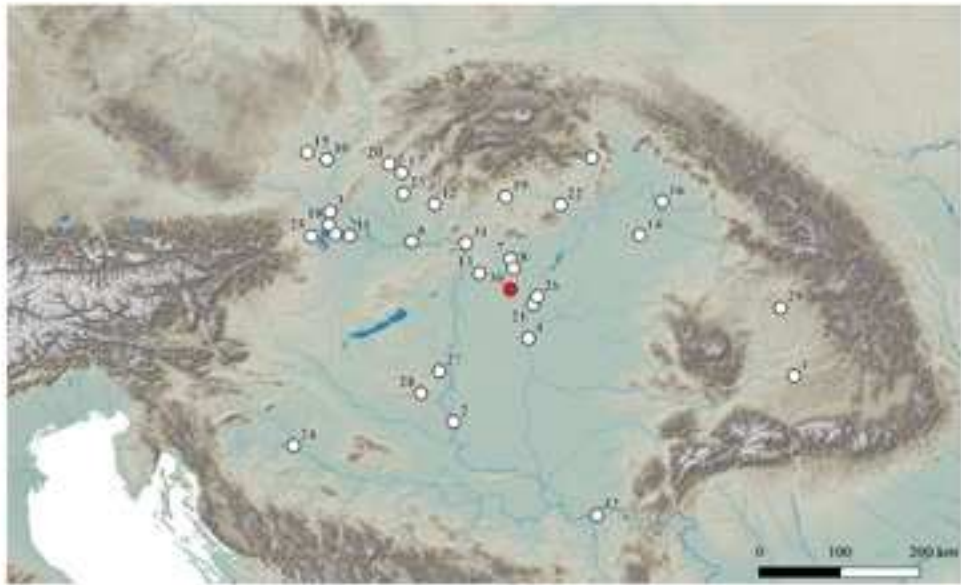
⁵⁰ Párducz 1959: 374–375.

⁵¹ Masek 2019: 56–57.

⁵² Werner 1959: 429; Tejral 2002: 318.

⁵³ Tejral 1997: 351.

⁵⁴ Werner 1959: 431; Heinrich 1990: 94–95; Harhoiu 1997: 101–102.

7. tábla: I.: Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibulák a Közép-Duna-medencéből (Masek 2019 alapján kiegészítve): 1. Barát-hely, Románia (Bratei); 2. Monostorszeg (Bodrog), Szerbia (Bački Monoštor/Бачки Моноштор); 3. Carnuntum, Ausztria (Petronell-Carnuntum, Bad Deutsch-Altenburg); 4. Csongrád-Kenderföldek; 5. Féltorony, Ausztria (Halbturn); 6. Hetény, Szlovákia (Chotín); 7. Jászágó; 8. Jászberény-Szőlő-dűlő; 9. Kassa, Szlovákia (Košice); 10. Katzelsdorf, Ausztria; 11. Levél, M1-M15 csomópont; 12. Léva, Szlovákia (Levice); 13. Maglód; 14. Máriapócs-Kegytemplom; 15. Mittelhof, Németország; 16. Nagybakta, Ukrajna (Velika Bakta/Велика Бакта); 17. Nyitrabajna, Szlovákia (Bojná); 18. Pándorfalu, Ausztria (Parndorf); 19. Perse, Szlovákia (Prša); 20. Pobedény, Szlovákia (Pobedim); 21. Rákóczipfalva-Bagi-földek 8A; 22. Sajószentpéter-Vasúti őrház; 23. Sarlókajsa, Szlovákia (Lužianky); 24. Sziget, Horvátország (Sisak-Siscia); 25. Bődöskút, Ausztria (Steinbrunn); 26. Szajol; 27. Szekszárd-Palánk; 28. Szilággy-Aranyoldal; 29. Újös, Románia (Fântânele); 30. Újszilvás-Szörös-halom; 31. Vác-Csörögi-rét; 32. Kosztolac (Viminacium), Szerbia (Костолац). II.: Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibulák Újszilvás-Szörös-halomról (fotók: Deim Balázs, FMC) (készítette: Antoni Dániel)

Gavrituhin a fibulatípus keletkezési területét a Kárpát-medence keleti és északi részére lokalizálta, és a Hun Birodalom virágkorára datálta a „fő széria” elterjedését, amelyet szerinte a tárgyak egységes és nagy földrajzi kiterjedése is alátámaszt.⁵⁵ Az elmúlt évtizedekben a kutatók elsősorban az alán, keleti gót, szvéb, illetve herul népekhez próbálták kapcsolni ezen tárgy elterjedését és használatát.⁵⁶ Magyarországon a leggyakoribb értelmezések az alán és keleti gót kapcsolatokra építenek, bár a formai párhuzamok gyakran inkább a szvéb terület irányába mutatnak.⁵⁷ Valószínűbb, hogy a széles körben elterjedt, egyszerű viseleti elemnek nem volt etnikumjelző szerepe.

Az Újszilváson talált fibulák mindegyike a Gavrituhin által „fő szériának” nevezett nagy csoportba, azon belül pedig a lévai variánsba tartoznak. A típus jellegzetességeinek fent említett leírása a lelőhelyen előkerült darabokra szinte minden esetben igaz, ám kismértékű variabilitás megfigyelhető közöttük. Ez elsősorban a kengyel díszítésében, a gombok formájában, illetve a fej- és láblemez arányaiban mutatkozik meg.

A kengyelen néhány esetben az alap mandula alakú ékvéset mellett megfigyelhető a kengyel tövé-nél gerezdelt díszítés is. Újszilvásról 4 darab fibula esetében lehet ezt azonosítani. A fő típuson belül kevés példány rendelkezik ilyen kivitelű kengyellel. Legközelebbi párhuzamnak egy Csongrád–Kenderföld 133. sírjából előkerült darab tekinthető (9. tábla 17).⁵⁸ Ezenkívül egy Nagybaktán (Velika Bakta/Велика Бакта, Ukrajna) fellelt darab is ilyen kivitelű kengyellel rendelkezik (9. tábla 18).⁵⁹ Az egyik talált fibula esetében a kengyel semmilyen formában nem volt díszítve. Hasonló kivitelű díszítetlen kengyelű darabok kerültek elő például Kosztolacból (Костолац, Szerbia) (9. tábla 19) vagy Szkalisztojéből (Скалистое, Oroszország) (9. tábla 20).⁶⁰

Gavrituhin a fő szérián belül aprólékos módon igyekezett különböző variánsokat meghatározni a formai jellemzők – például a gombok kialakítása vagy a kengyel díszítése – alapján. Ezek közül azonban több csoport mindössze egy-két pél-

dányt foglal magába. A nyújtott gombbal ellátott típusváltozat esetében is csupán egy darabot tudott elkülöníteni.⁶¹ Publikációjában emellett hangsúlyozta azt is, hogy a lévai típuson belül a későbbi kutatásoknak talán érdemes lenne további variánsokat is elkülöníteni, például a lemezek arányai, a gombok formája vagy a kengyel tövé-nél lévő (vagy éppen hiányzó) bordák alapján.⁶² Mindez azonban felveti a kérdést, hogy mennyiben indokolt az ilyen részletességű tipológiai szétbontás, különösen akkor, ha egy-egy altípust csak egyetlen lelet képvisel.

Az újszilvási leletanyagban előkerült nagyszámú lévai típusú fibula lehetőséget biztosított arra, hogy a típust stilisztikai alapon, jelentős mennyiségű példányon keresztül vizsgáljuk. Ennek eredményeként az derült ki, hogy a különféle gombformákkal (nyújtott, kerek, nyomott), kengyel díszítéssel, valamint fej- és láblemezarányokkal rendelkező darabok vegyesen fordulnak elő a lelőhelyen belül. Így e formai eltérések nem tűnnek sem időrendileg, sem földrajzilag meghatározónak. Sokkal inkább a gyártási eljárás sajátosságaiból, elsősorban az öntőforma kialakításából fakadó eltérésként értelmezhetők, mint a funkcionalitással, a divattal, illetve a megrendelői igények kiszolgálásával.⁶³

A lévai típusú fibulák esetében a díszítőmotívumokat nem utólagos véséssel vagy bekarcolással alakították ki, hanem maguk az öntőformák tartalmazták az ornamentikát is.⁶⁴ Ezt többek között azok a példányok is alátámasztják, amelyeknél az öntés során az olvadt fém nem töltötte ki teljesen a fej- vagy láblemez belső részét, így ott lyukas, hiányos formák jöttek létre. E hibák nem értelmezhetők másodlagos sérülésként vagy későbbi beavatkozás nyomaiként, hanem egyértelműen öntési hibára utalnak – ahogy az például a Masek Zsófia által közölt egyik darab esetében is jól megfigyelhető.⁶⁵

A fej- és láblemezek arányainak eltérései, a változatos díszítések, illetve a különböző gombformák jelenléte azt jelzik, hogy a fibulák nem egységes öntőformából készültek. Ez felveti annak lehetőségét, hogy az öntőformák anyaga

⁵⁵ Gavrituhin 2013: 114.

⁵⁶ Tomka 2010.

⁵⁷ Masek 2019: 62.

⁵⁸ Istvánovits–Kulcsár 1999: 91, Fig. 20/1; Istvánovits–Kulcsár 2008: 284, 4–5. kép.

⁵⁹ Gavrituhin 2013: 108, Fig. 1/4; Čerkun 1994: 94.

⁶⁰ Gavrituhin 2013: 110, Fig. 2/15–16.

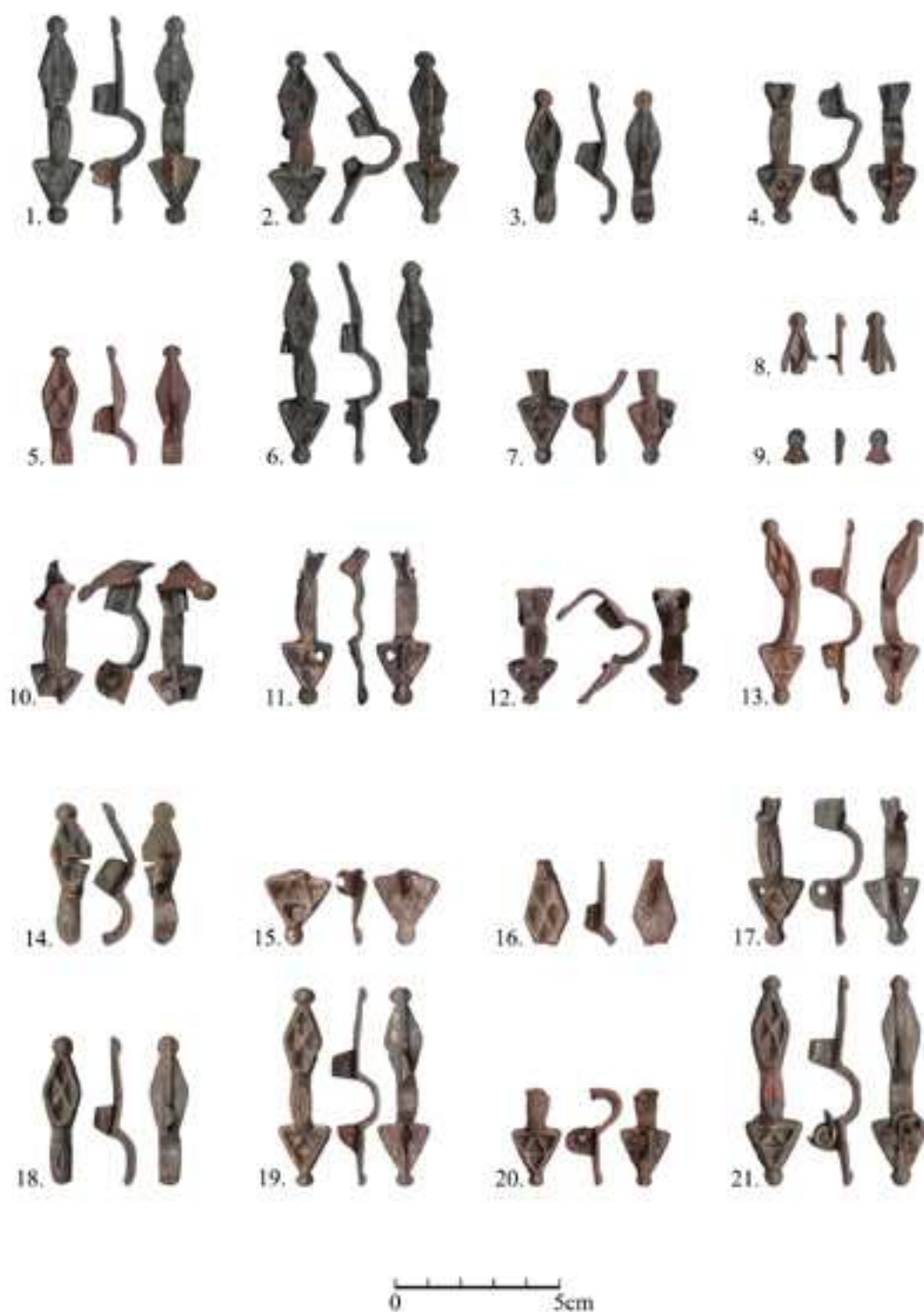
⁶¹ Gavrituhin 2013: 109–111.

⁶² Gavrituhin 2013: 107.

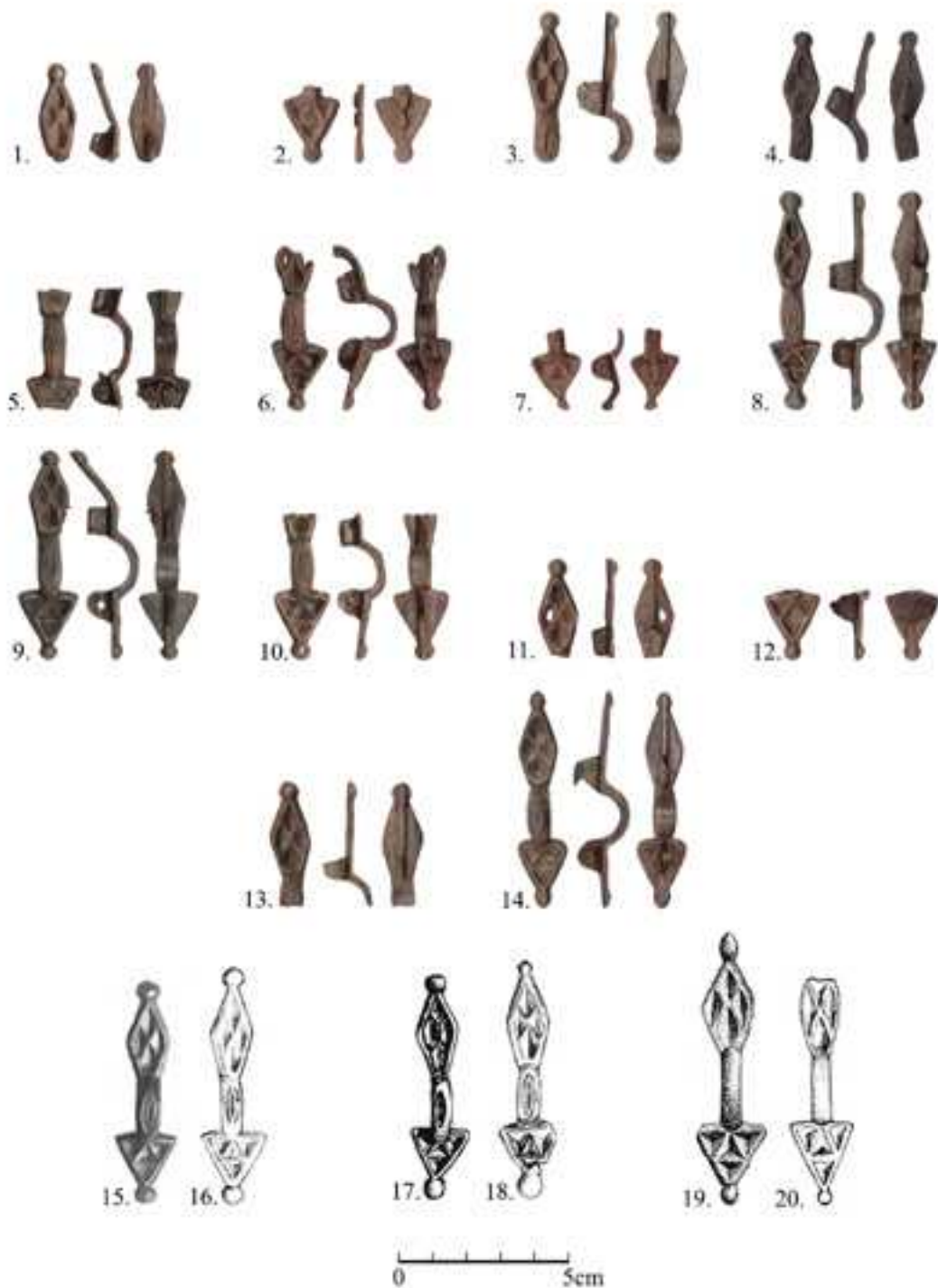
⁶³ Mészáros 2015: 137.

⁶⁴ Masek 2019: 55–56.

⁶⁵ Masek 2019: 56.

8. tábla: Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibulák Újszilvás-Szörös-halomról (fotók: Deim Balázs, FMC; készítette: Antoni Dániel)

9. tábla: Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibulák: 1-14. Újszilvás-Szörös-halom (fotók: Deim Balázs, FMC); 15. Jászberény (Gavrituhin 2013: 108, Fig. 1/12); 16. Léva, Szlovákia (Levice) (Gavrituhin 2013: 108, Fig. 1/3); 17. Csongrád-Kenderföld (Istvánovits-Kulcsár 1999: 91, Fig. 20/1); 18. Nagybakta, Ukrajna (Velika Bakta/Велика Бакта) (Gavrituhin 2013: 108, Fig. 1/4); 19. Kosztolac (Viminacium), Szerbia (Костолац) (Gavrituhin 2013: 110, Fig. 2/15); 20. Szkalisztoje, Oroszország (Скалистое) (Gavrituhin 2013: 110, Fig. 2/16) (készítette: Antoni Dániel)

nem volt alkalmas hosszabb távú használatra, és ezért gyakran kellett újakat készíteni, melyek nem mindig sikerültek azonos módon. Egy másik lehetséges magyarázat, hogy a fibulák nem helyben készültek, hanem csupán egy, a viseleti elemhez kötődő közösség volt jelen a lelőhelyen, amelynek tagjai számára a típus identitásuk fontos részét képezte, és azt egyéni reprezentációs célokra használták. Noha az utóbbit sem lehet kizárni, az első hipotézis tűnik valószínűbbnek, mivel más leletek is engednek arra következtetni, hogy az egykori településen egy ötvösműhely működhetett (ezekről a későbbiekben bővebben is szó lesz).

Több előkerült fibula esetében is megfigyelhetők voltak olyan nyomok, amelyek alapján felmerül a lehetősége annak, hogy egyes darabok félkész állapotban kerültek a földbe. Ilyen például az a jelenség, hogy a tűtartó lemezek nincsenek visszahajlítva, egyenesek (14. tábla II/2–5). Ebben az állapotban a fibulák viszont nem tölthették be funkcionális szerepüket. Bár az intenzív mezőgazdasági tevékenység számos tárgytípuson okozott sérüléseket, csekély annak az esélye, hogy ezek a károsodások kizárólag a fibulák ezen részét érintsék. Párhuzam vonható az észak-ausztriai ötvösdepóban talált félkész Bratei típusú fibulákkal, ahol hasonló nyomok figyelhetők meg a tűtartókon (14. tábla II/8–10).⁶⁶

Érdekes technikai megoldást figyelhetünk meg egy fibulatöredék esetében, ahol a már korábban is említett öntési hibát utólagos javítással próbálták helyrehozni (14. tábla 1). A darab hátoldalán, a lyukas részhez egy kis fémlemezt forrasztottak. A művelet kontúrjai jól láthatók, ami arra utal, hogy utólagos beavatkozásról beszélhetünk. Ez az eset tovább erősíti azt a feltételezést, hogy a lelőhelyen bronzművességgel is foglalkozhattak, ahol a fibulák nemcsak készültek, hanem adott esetben javításon is átesetek.

Mecklenburgi háromgombos (Perdöhl/Pritzier típusú) fibula

Újszilvásról egy fibulát ismerünk, mely ebbe a típusba sorolható (10. tábla II/1). A Mecklenburg vidékéről származó, háromgombos kengyelfibulákat, illetve a hozzájuk formailag közel álló szász példányokat Herbert Kühn egy nagy fibu-

lacsoporként különítette el, és összefoglalóan „Breitenfurt típusnak” nevezte el őket.⁶⁷ Az ide tartozó darabokra általánosan jellemző a félkör alakú fejlemez, melyen három gomb található. A kengyel gyakran bordázott, láblemeze rombusz. A láblemez végén található díszítmény stilizált állatfejet formáz, mely sokszor már gombszerű. A fibulák teste általában díszítetlen, ritkán a peremük mentén poncolt díszítés látható. Méretük átlagosan 5 és 6 cm között mozog. Elterjedésüket tekintve a Breitenfurt típusú fibulák Észak-Németországban, ezen belül is főként a Weser és az Odera torkolata közötti területen sűrűsödnek.⁶⁸

Horst Wolfgang Böhme kutatásaiban különösen az Elba és Weser közötti területet vizsgálta. A formai tulajdonságok és földrajzi elterjedések alapján a Breitenfurt típust két változatra osztotta fel: az Oldendorf-Issendorf altípusra, amelynek elterjedési központja az Elbától nyugatra található, és a Perdöhl-Pritzier altípusra, amely főként az Elbától keletre, a nyugat-mecklenburgi hamvasztásos temetkezésekben fordul elő, és egészen a középnémet térségig nyomon követhető.⁶⁹ Hans Ulrich Voss függetlenül Böhme terminológiájától „mecklenburgi háromgombos fibuláknak” nevezte el ez utóbbi csoportba tartozó darabokat (10. tábla I).⁷⁰

A két alcsoportba tartozó fibulák között, noha formailag nagyon hasonlítanak egymásra, különböző stiláris eltérések figyelhetők meg. A Perdöhl-Pritzier altípushoz tartozó példányok kengyele arányait tekintve hosszabb, illetve gyakran bordázott díszítésű. A félköríves fejlemezen található gombok is karakteresebbek, jobban elválnak ez utóbbi fibulatípus esetén, szemben az Oldendorf-Issendorf csoportba tartozó darabokkal. Ez utóbbiaknál a fejlemez formája a félköríves helyett gyakran háromszögletes formát vesz fel. A láblemez alakját illetően az Oldendorf-Issendorfi példányok sokszor inkább megnyúlt rombusz, esetenként már ovális formát mutatnak, szemben a szabályos rombusz alakkal.⁷¹

A kutatók a Breitenfurt típust az 5. század közepére, második harmadára datálják. Ezt a keltezést támasztja alá a westerwannai temető is, melynek feltárt sírjaiban több esetben is előfordult Oldendorf-Issendorf altípusú fibula mellékletként.

■ ⁶⁶ Szameit 1997: 257. Taf. 5/1–4.

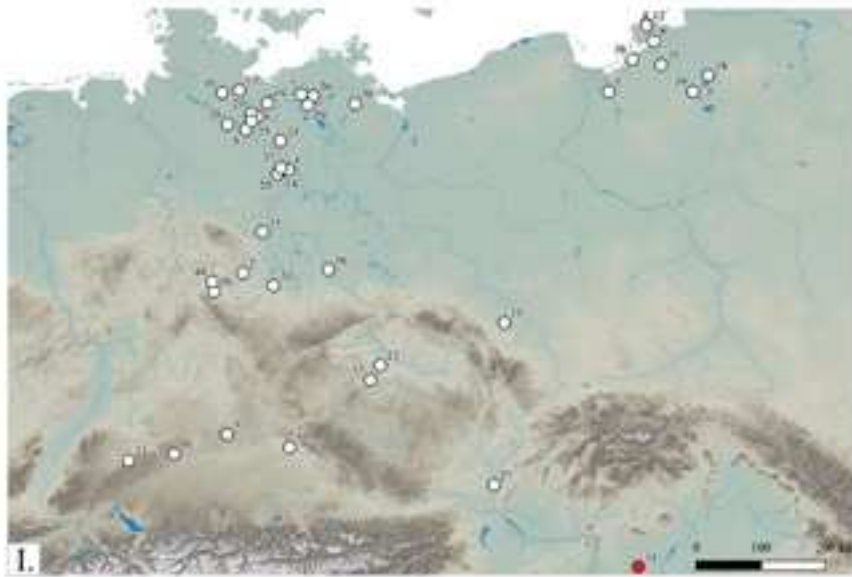
⁶⁷ Kühn 1974.

⁶⁸ Bemmman 2008: 6; Böhme 1986: 557; Citterbard 2019: 213; Hilberg 2009: 205.

⁶⁹ Citterbard 2019: 213; Hilberg 2009: 205.

⁷⁰ Voss 1987; Voss 1991.

⁷¹ Bemmman 2008: 150; Citterbard 2019: 214–215; Hilberg 2009: 205.

10. tábla: I.: mecklenburgi háromgombos (Perdöhl/Pritzier típusú) fibulák Kelet-Közép-Európából (Bemmann 2008 alapján kiegészítve): 1. Altenzaun, Németország; 2. Bachra, Németország; 3. Dollnstein-Breitenfurt, Németország; 4. Kalinyin-grád-Kovrovo, Oroszország (Калининград-Коврово); 5. Garbina, Lengyelország; 6. Amt Neuhaus-Gutitz, Németország; 7. Güstrow, Németország; 8. Kalinyin-grád, Oroszország (Калининград); 9. Hagenow, Németország; 10. Hammoor, Németország; 11. Herbrechtingen, Németország; 12. Perovo, Oroszország (Перово); 13. Groß-Sarau, Németország; 14. Stendal-Groß Schwechten, Németország; 15. Górzec, Lengyelország; 16. Belgern-Schildau-Liebersee, Németország; 17. Liteń-Dolní Vlence, Csehország; 18. Węgorzewo, Lengyelország; 19. Mecklenburg-Elő-Pomeránia, Németország (Mecklenburg-Vorpommern); 20. Neuendorf, Németország; 21. Perdöhl, Németország; 22. Pfullingen, Németország; 23. Prága, Csehország (Praha-Podbaba); 24. Karstädt-Premplin, Németország; 25. Pritzier, Németország; 26. Rachów, Lengyelország; 27. Ringelsdorf-Niederabsdorf-Trümmer, Ausztria; 28. Rullstorf, Németország; 29. Serrahn, Németország; 30. Friedland-Schwanbeck, Németország; 31. Staßfurt, Németország; 32. Stößen, Németország; 33. Straubing-Bajuwarenstraße, Németország; 34. Újszilvás-Szőrös-halom; 35. Bagrationovszk, Oroszország (барратионовск); 36. Waltershausen-Wahlwinkel, Németország; 37. Walsleben, Németország; 38. Mamonovo, Oroszország (Мамоново); 39. Csornij Osztriv, Ukrajna (Чорний Острів); 40. Zimmern, Németország. II.: mecklenburgi háromgombos (Perdöhl/Pritzier típusú) fibulák: 1. Újszilvás-Szőrös-halom (fotók: Deim Balázs, FMC); 2. Bachra, Németország (Bemmann 2008: 7, Abb. 4/1); 3. Belgern-Schildau-Liebersee, Németország (Bemmann 2005: Taf. 22; 44); 4. Boizenburg, Németország (Schmauder-Schuster 2020: 805, Figure 24.1/6); 5. Krien, Németország (Schmauder-Schuster 2020: 806, Figure 24.2/2) (készítette: Antoni Dániel)

A temető használata, hasonlóan a környék többi hamvasztásos temetkezéséhez, az 5. század közepe környékén megszűnt. Ebből következően a fibulatípus már az 5. század közepe előtt jelen volt a régióban.⁷² A perdőhli temető legfiatalabb fázisában a Perdöhl–Pritzler altípusú fibulák azonos rétegből kerültek elő az úgynevezett Witmarsum típusú kereszt alakú fibulákkal. Ez utóbbi fibulatípus esetében a kutatás már rávilágított, hogy azonos időszakra keltezhető, mint az Oldendorf–Issendorf csoportba sorolható példányok. Tehát a Perdöhl–Pritzler és az Oldendorf–Issendorf párhuzamosan, egy időben lehetett használatban.⁷³ Szintén az 5. század közepére, második harmadára való keltezést támasztják alá a perdőhli, issendorfi, valamint a bachrai temetőkben felállított keltezések. Utóbbi esetében az egyik sírban a Perdöhl–Pritzler altípusú fibula mellett megtalálható volt két Ammerbuch típusú fésű töredéke is, melyek ugyancsak az 5. század második harmadára, második felére keltezhetők.⁷⁴ Az Újszilváson előkerült fibula a Breitenfurt típusba, azon belül pedig a Perdöhl–Pritzler altípusba, vagy más néven a mecklenburgi háromgombos fibulák csoportjába sorolható (10. tábla II/1). Ez a példány formailag több szempontból is eltér a klasszikus Perdöhl–Pritzler altípustól. Félköríves fejlemezén a három gomb helyett csupán egyetlen, kis méretű gomb található. A tűszerkezet „dobozos” kiépítésű, tehát a rugó a fejlemez hátoldalán egy kis tokba van foglalta. A fejlemezén és rombikus láblemezen a szélén végig pontkörmotívummal díszítették. A legközelebbi formai párhuzamokat a Boizenburgban (Németország) (10. tábla II/4)⁷⁵ és Krien 6. sírjában (Németország) (10. tábla II/5)⁷⁶ talált példányok mutatják. Az újszilvási fibula a formai sajátosságai és párhuzamai alapján ugyancsak az 5. század közepére, második harmadára keltezhető.

Érdekes megfigyelés, hogy az újszilvási fibula tűtartója teljesen hiányzik a láblemez hátlapjáról. A lelőhelyen előkerült többi félkész fémlelet miatt kézenfekvő következtetésnek tűnhet, hogy ebben az esetben is egy félkész termékkel állunk szemben, ám ezt a felvetést több dolog is kétségbe vonja. A láblemez előlapján található pontkörös díszítést utólag, az öntést követően alakították ki, ám egy rontott darab esetében

ez nem történt volna meg. Ezen kívül a fejlemez hátoldalán egyértelműen látszik a vas rugószerkezet következtében hátramaradt korrózió nyoma. Rontott darab esetében nem szerelték volna fel rugószerkezettel a fibulát. Egy lehetséges magyarázat a hiányzó tűtartóra az lehet, hogy az a használat vagy a különböző tafonómiai folyamatok következtében letört a fibula testéről, majd a restaurálást követően a törésfelületnek nem maradt nyoma. Ugyancsak érdekes következtetések vonhatók le a fejlemezén található utólagos lyukasztásról. Egy Bachrában (Németország) előkerült darab alapján ez a furat a rugószerkezet rögzítésére volt hivatott (10. tábla II/2). Tekintve, hogy kevés darabon található ilyen jellegű beavatkozás, illetve az, hogy utólag, az öntést követően alakították ki, itt egy esetleges javításra enged következtetni.

Prágai típusú fibula

Újszilvásról a kutatások során több, a prágai típusba tartozó fibula is előkerült. Két darab egyértelműen ebbe a csoportba sorolható (11. tábla II/1–2), míg egy harmadik ide tartozása bizonytalan (11. tábla II/3). A prágai típusú fibulák legjellegzetesebb ismertetőjegye a masszív, viszonylag hosszú kengyel, amely csavart, dróttal körbetegetett vagy pedig teljes hosszában rovátkolt. Rövid, téglalap alakú lábészűkhöz hosszú, nyitott tűtartó kapcsolódik. Méreteiket tekintve legfeljebb 7 cm hosszúak; többségük vasból készült, de előfordulnak rézötvözet példányok is, illetve olyanok, amelyek kengyelét ezüsthuzallal díszítették.⁷⁷ Elterjedésük alapján egy markáns leletkoncentráció rajzolódik ki a Duna északi térségében, amely Csehországtól a Dnyeszter-vidékig követhető nyomon (11. tábla I). Emellett egy kisebb, másodlagos elterjedési központ is megfigyelhető a Baltikum térségében. A római provinciális területeken e fibulatípus csupán három lelőhelyen – Worms, Carnuntum és Viminacium – tűnik fel a *limes* mentén.⁷⁸

A típus datálásában – mint általában a többi fibulatípus esetében is – azok a sírok nyújtják a legtöbb segítséget, amelyek egyéb, jól keltezhető mellékleteket is tartalmaznak. A prágai fibulák legkorábbi példányai a korai soros temetkezé-

⁷² Böhme 1986: 557.

⁷³ Böhme 1986: 558.

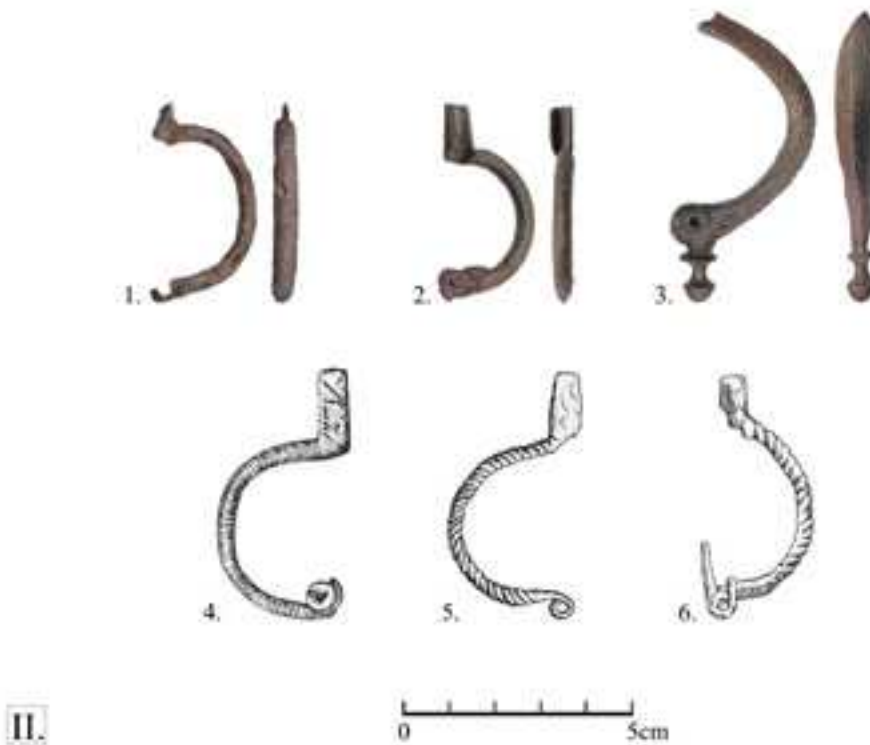
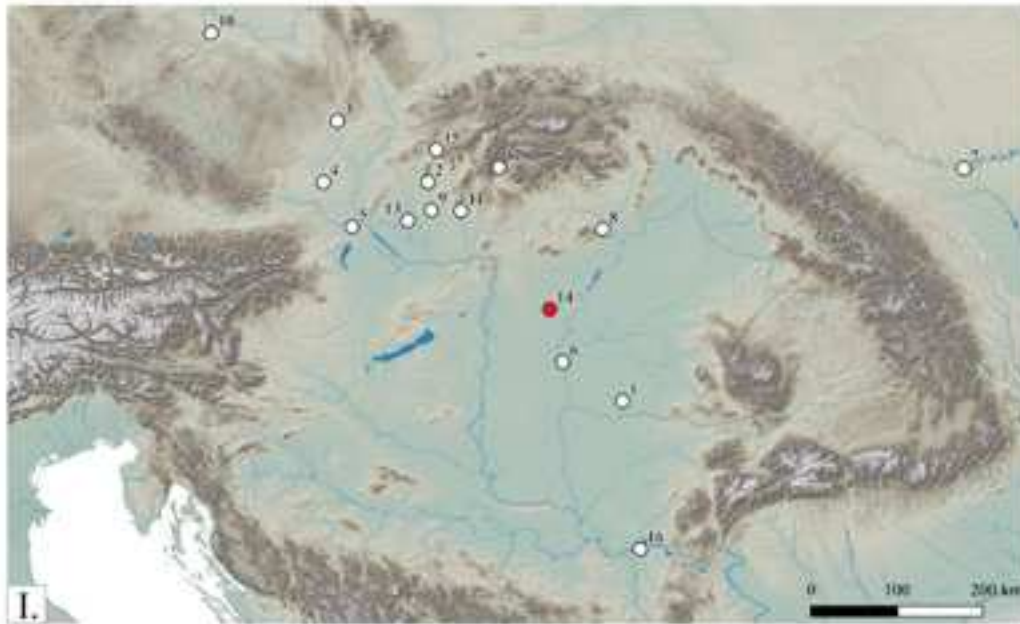
⁷⁴ Bemmann 2008: 7–8; Citterbard 2019: 218–219.

⁷⁵ Schmauder–Schuster 2020: 805.

⁷⁶ Schmauder–Schuster 2020: 806, Fig. 24.2/2.

⁷⁷ Schulze–Dörrlamm 1986: 600, 602.

⁷⁸ Schulze–Dörrlamm 1986: 602.

11. tábla: I.: prágai típusú fibulák a Közép-Duna-medencéből (Tejral 2015 és Schulze-Dörrlamm 1986 alapján kiegészítve): 1. Battonya-Sziondai gyepek; 2. Nyitrabajna, Szlovákia (Bojná II); 3. Brno-Horní Heršpice, Csehország; 4. Buschberg-Steinmandl, Ausztria; 5. Carnuntum, Ausztria (Petronell-Carnuntum, Bad Deutsch-Altenburg); 6. Csongrád; 7. Csagor-Kodin, Ukrajna (Чагор-Кодин); 8. Miskolc; 9. Nyitra-Párutca, Szlovákia (Nitra-Parovské Háje); 10. Prága, Csehország (Praha-Veleslavin); 11. Rybník-Krvin, Szlovákia; 12. Zólyomszászfalu, Szlovákia (Sásová); 13. Diószeg, Szlovákia (Sládkovičovo); 14. Újszilvás-Szőrös-halom; 15. Újtölgyes, Szlovákia (Nová Dubnica-Veľký Kolačín); 16. Kosztolac (Viminacium), Szerbia (Костолац). II.: prágai típusú fibulák: 1–3. Újszilvás-Szőrös-halom (fotók: Deim Balázs, FMC); 4. Taurapilis, Litvánia (Schulze-Dörrlamm 1986: 604, Abb. 10); 5. Rybník-Krvin, Szlovákia (Tejral 2015: 340, Abb. 29/3); 6. Diószeg, Szlovákia (Sládkovičovo) (Schulze-Dörrlamm 1986: 601, Abb. 7/5) (készítette: Antoni Dániel)

sek idejéből ismertek, például Viminacium 29. számú női sírjából, amely többek között egy ún. nomád típusú bronztükröt is tartalmazott.⁷⁹ A bobenheim-roxheimi (Németország) kovács-sír feltöltéséből előkerült vasfibula szintén az 5. század középső szakaszára datálható.⁸⁰ Hasonló időpontra, az 5. század közepére, második harmadára keltezhető a litvániai Taurapilis lovas sírjából származó példány is, amelyben ezüstözött, aranyozott övcsatok mellett egy *spatha* is előkerült.⁸¹ További példaként említhető egy Füzesabony határában feltárt sír, ahol prágai típusú fibula ovális csatokkal együtt került elő. A lelőhely anyagában megtalálható egy púpos hátú csontfésű is, amely azonban nem közvetlenül a sírból, hanem egy másik régészeti objektumból származik. Szabó János József a leletanyagot a 4. század végére, illetve az 5. század első felére datálta.⁸² E párhuzamok alapján a prágai típusú fibulák használata az 5. század második harmadára, tehát a D2/D3 periódusra keltezhető.⁸³ A típust jellemző díszítési stílus – a kengyel bordázása, huzaltekerccselése vagy csavart kialakítása – hirtelen megjelenése nagy valószínűséggel összefüggésbe hozható az 5. század első felében Közép-Európát elérő hun-alán betöréssel.⁸⁴ Mindezt alátámasztja, hogy az Észak-Kaukázus előterében a huzaltekerccseléssel díszített kengyelű, aláhajlított lábú fibulák már a késő római periódusban is jelen voltak.⁸⁵ Ezt alapul véve a típus lehetséges előképeinek tekinthetők például a Krasznodar-Paskovszkij (Краснодар-Пашковский, Oroszország) 1. sírjából előkerült fibulák, melyeket a kísérőleletek alapján az 5. század első felére lehet keltezni.⁸⁶ Az Újszilvásról előkerült három példány öntött, réztötvözetből készült, kengyelük teljes hosszában rovátkolt díszítésű, ami ritkaságnak számít, mivel a típusba tartozó fibulák többségének alapanyaga vas. A kérdéses darab háromszög keresztmetsetű kengyellel, a többtől eltérő ívvezetéssel, valamint egy viszonylag nagy méretű, a fejrésznél elhelyezkedő gombbal rendelkezik. Ez a formai sajátosság eltér a prágai típus klasszikus jellemzőitől, így a fibula ezen csoportba sorolása kérdéses.

Valószínűbb, hogy egy átmeneti formai fázist vagy regionális altípust képvisel, amely bizonyos tekintetben a prágai típus formai hagyományait követi.

Nagy méretű lemezfibulák tartozékai

Az 5. századi, gazdag női magányos temetkezések egyik legemblematiszabb leletcsoportját a nagy méretű, ezüstből készült lemezfibulák alkotják. Noha Újszilváson egész, ép példány nem került elő ebből a típusból, a lelőhelyen több olyan fémtárgy is napvilágot látott, amelyek nagy valószínűséggel ilyen fibulák díszítőelemeiként, elsősorban gombjaiként vagy rátett díszeként értelmezhetők (12. tábla II).

Újszilváson ilyen gombszerű díszítményből összesen 3 darab került elő, melyek kivitelezése mind eltér. Ezek az apró leletek réztötvözetből készültek, a Nyitra-Párutca (Nitra-Parovské Háje, Szlovákia) lelőhely egyik objektumában talált öntőformatöredék alapján öntési eljárással (14. tábla II/6).⁸⁷ A gombok fibulán belüli elhelyezkedésére az ép példányok vizsgálatából lehet következtetni. Az egyik újszilvási darab minden bizonnyal a fejlemez felső részéhez tartozhatott (12. tábla II/4). Ez a példány hosszanti tengelye mentén átfúrt, a lyuk a fibula oldaltagjához való rögzítést szolgáltatta, amely egy rudacska segítségével történt. Ilyen megoldás jól megfigyelhető például a gyulavári fibulapár esetében is (13. tábla 7).⁸⁸ A másik két gombot egy-egy fémpálcával együtt öntötték (12. tábla II/2–3). Az épen fennmaradt, nagy méretű lemezfibulák hátoldalának vizsgálata alapján arra lehet következtetni, hogy merőlegesen állhattak, a gombok a fejlemez oldalai felé nézhettek, és a díszítő szerepen túl egyfajta merevítésként szolgáltak. Ezt a technikai sajátosságot szépen meg lehet figyelni többek között az Ártánd-Kisfarkasdombon előkerült fibulák esetében (13. tábla 1–2).⁸⁹

A gombokon túl előkerült egy olyan kis fémtárgy is, amely a nagy méretű lemezfibulákon található rátétdíszként azonosítható (12. tábla II/1). Bár ezek a fejlemez központi részén elhelyezkedő

⁷⁹ Zotović 1980: 122. T. VII.

⁸⁰ Grünewald 1986: 88, Abb. 77.

⁸¹ Werner 1977: 88; Tautavičius 1982: 29. 29. pav.

⁸² Szabó 1989–1990: 178–179.

⁸³ Schulze-Dörrlamm 1986: 603.

⁸⁴ Schulze-Dörrlamm 1986: 603.

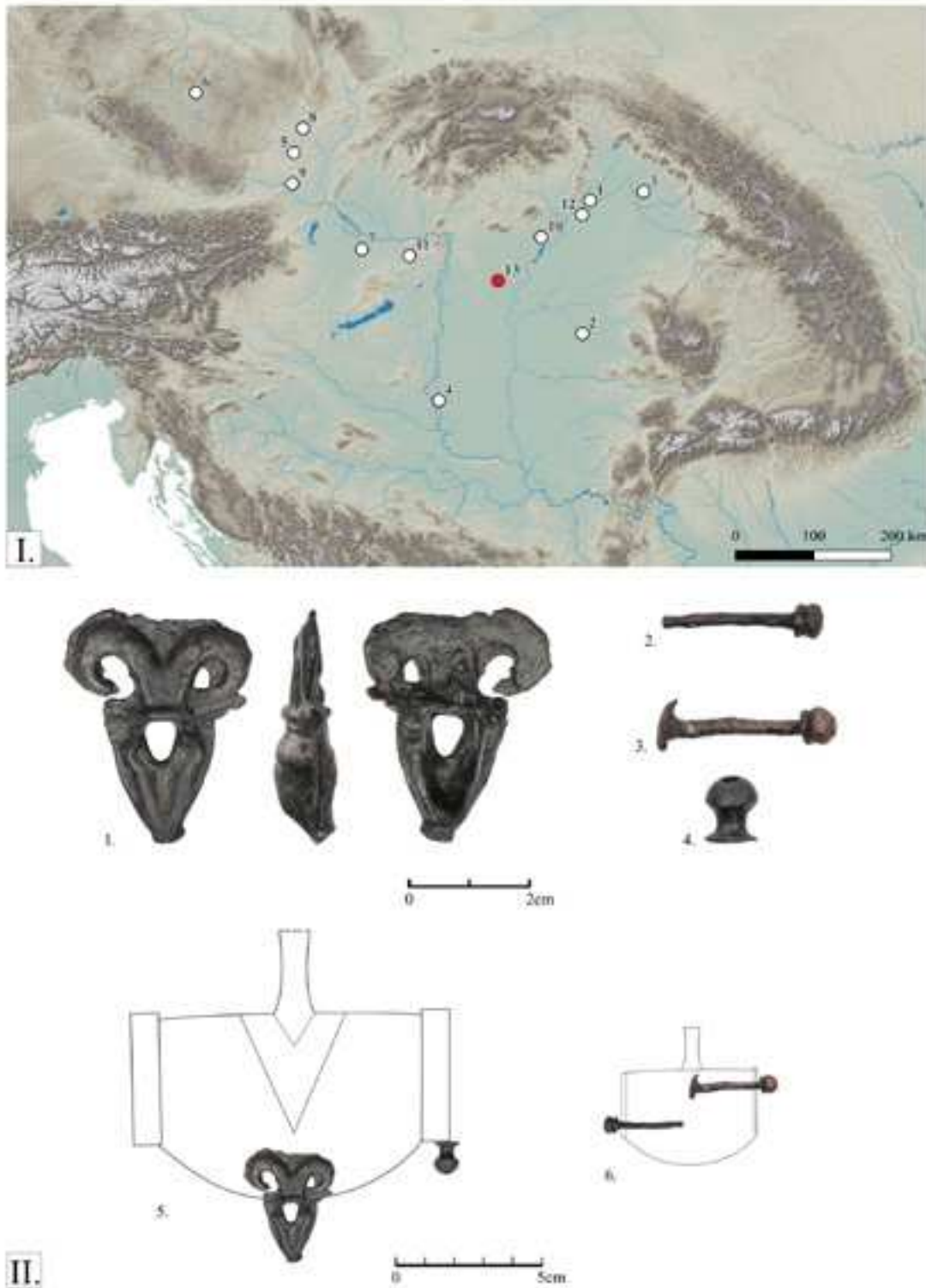
⁸⁵ Ambroz 1966: Таблица 9, 22; Szkripkin 1977: 101–102, Рис. 2–3.

⁸⁶ Szmirnov 1951: 157, Рис. 506/13, 158, Рис. 51.

⁸⁷ Pieta-Ruttkay 1997: 163, Abb. 11/16.

⁸⁸ Bierbrauer 1991: 559, Abb. 12/1.

⁸⁹ Istvánovits-Kulcsár 1999: 84, Fig. 14.

12. tábla: I.: állatalakos rátett dísszel rendelkező nagy méretű lemezfibulák a Közép-Duna-medencéből (Bierbrauer 1990 alapján kiegészítve): 1. Balsa; 2. Gyula-Gyulavári; 3. Mezőkaszony, Ukrajna (Косонь); 4. Küllöd, Szerbia (Kolut/Колут); 5. Laa an der Thaya, Ausztria; 6. Lom, Csehország; 7. Győr-Ménfőcsanak; 8. Pohořelice-Smolín, Csehország; 9. Stetten, Németország; 10. Szentistván; 11. Tatabánya; 12. Tiszalök; 13. Újszilvás-Szőrös-halom. II.: nagy méretű lemezfibulák gombjai és rátett dísz Újszilvás-Szőrös-halomról, valamint elhelyezkedésük elméleti rekonstrukciója (készítette: Antoni Dániel)

díszítmények viszonylag gyakoriak, az állatfej formázó darabok ritkának számítanak.⁹⁰ Az újszilvási példány ebbe az utóbbi csoportba tartozik. Jellemzőit tekintve rézöntvényből, öntési eljárással készült. Stilizált madár-, bika- vagy kosfejet formáz, belseje üreges.

Az Újszilváson előkerült állatalakos rátett dísz jól párhuzamba állítható a Bóna István által Barabás-típusba sorolt fibulák díszítőelemeivel (12. tábla 1; 13. tábla 5-7). Ezen darabok közös formai, szerkezeti és díszítési jegyeik révén szoros rokonságot mutatnak egymással. Jellegzetességük a félköríves fejlemez, amelyet két oldalról öntött sávok szegélyeznek. Ezek a sávok háromszög-, spirál- vagy rovátkolt mintázattal vannak díszítve, illetve általában 3-3 darab gombbal is rendelkeznek. A típus legkarakteresebb eleme az öntött állatfej formájú díszítmény, amely a fejlemez végén helyezkedik el.⁹¹

Hasonló formai és szerkezeti sajátosságok figyelhetők meg például a barabási,⁹² a tiszalöki,⁹³ a mezőkövesd-mocsolyási⁹⁴ és a gyulavári⁹⁵ fibulapárokon. E megfigyelések alapján Bóna arra a következtetésre jutott, hogy ezek a fibulák egyazon műhely vagy műhelycsoport termékei lehetnek.⁹⁶ Az újszilvási rátett dísz ugyan nem fibulára szerelve, hanem különállóan került elő, de kivitelezésében és motívumvilágában szorosan kapcsolható ehhez a csoporthoz.

Tejral kiemeli, hogy minden fibulapárt egyedi darabként kell kezelni, a méretet, valamint a típusjegyeket csak óvatosan lehet kronológiai kritériumként alkalmazni. Ennek ellenére a mezőkövesd-mocsolyási és gyulai darabok formai jellemzői, illetve a hozzájuk tartozó, megbízható kontextusból származó kísérőleletek egyaránt arra utalnak, hogy ezek a Duna-vidéki nagy lemezfibulák legfejlettebb szakaszának képviselői.⁹⁷ Ezt a kelteztést támasztja alá például a Pohořelice-Smolín (Csehország) 32. sírjában talált ezüstműből készült fibulapár is, amelyet az 5. század közepére vagy annak első harmadára lehet datálni.⁹⁸ Ezt a kelteztést a kísérőleletek támasztják alá. A három ovális, ezüstműből készült cipőcsatot legvalószínűbb, hogy csak az 5. század közepére lehet datálni, és

a római eredetű asztragalosz övvereteket is az 5. század második harmadára.⁹⁹ Bóna 2002-es publikációjában egy ennél későbbi kelteztést ír le, szerinte a leletcsoport (a Barabás-típusú fibulák) az 5-6. századra keltezhető.¹⁰⁰ Volker Bierbrauer egy Castel Bolognesében (Olaszország) feltárt gazdag női sír értékelése kapcsán foglalkozott mélyrehatóan a lemezfibulák vagy hasonló jellegű temetkezésekkel. A fibulák és csatok stilsztikai jellemzői, valamint a sírokhoz tartozó egyéb leletek alapján igyekezett fázisokat létrehozni, majd ezeket a fázisokat kronológiailag besorolni. Azokat a temetkezéseket, melyekben nagy méretű rátett dísszel („Vogelappliken”) rendelkező fibulák is voltak mellékletként, a Laa/Pusztabakod és Kiskunfélegyháza/Tiszalök csoportokba sorolta. Míg előbbi a D2b (420/430-440/450), addig utóbbit a D2/D3 (430/440-470/480) átmeneti fázisra lehet kelteztetni.¹⁰¹

A rátett dísz legizgalmasabb jellemzője, hogy félkész terméknek tekinthető. Jól kivehető rajta az öntési sorja, és nagy valószínűséggel az öntőcsap helye is azonosítható. Emellett a tárgy alsó részén egy erős, hirtelen elválás figyelhető meg, ami szintén arra utal, hogy még nem érte el végleges formáját. Egy ilyen félkész darab előkerülése fontos bizonyítékként szolgál arra nézve, hogy a lelőhelyen egykor ötvösműhely működhetett, így ez a kis tárgy a kutatás egyik legjelentősebb leletének tekinthető.

Kérdésként merülhet fel, hogy egy rontott darabbal van-e dolgunk – esetleg az öntőforma két fele nem zárt jól, és emiatt keletkezett a vastag sorja –, vagy egyszerűen egy olyan fázisban hagyták félbe a készítését, amikor az öntés már megtörtént, de az utómunkálatok, például a sorjázás még nem. Mivel ez a dísz kétségtelenül helyi ötvösműhelyhez köthető, érdemes megfontolni azt is, hogy a korábban említett gombok vajon ép fibulákról törtek-e le, vagy soha nem is használták fel őket, és esetleg a végszerelés előtt félbehagyott tárgyak részei voltak.

A rátett állatalakos díszre előkerülési kontextus tekintetében nagyon jó párhuzamként szolgál az észak-ausztriai Buschberg-Steinmandl lelőhely

■ 90 Tejral 2015: 326.

91 Bóna 2002: 20.

92 Bóna-Nagy 2002: 275, Taf. 1.

93 Kovrig 1951: XLIV. tábla

94 Cseh et al. 2005: 261-262, Taf. 31-32.

95 Cseh et al. 2005: 238-241, Taf. 8-11.

96 Bóna-Nagy 2002: 20.

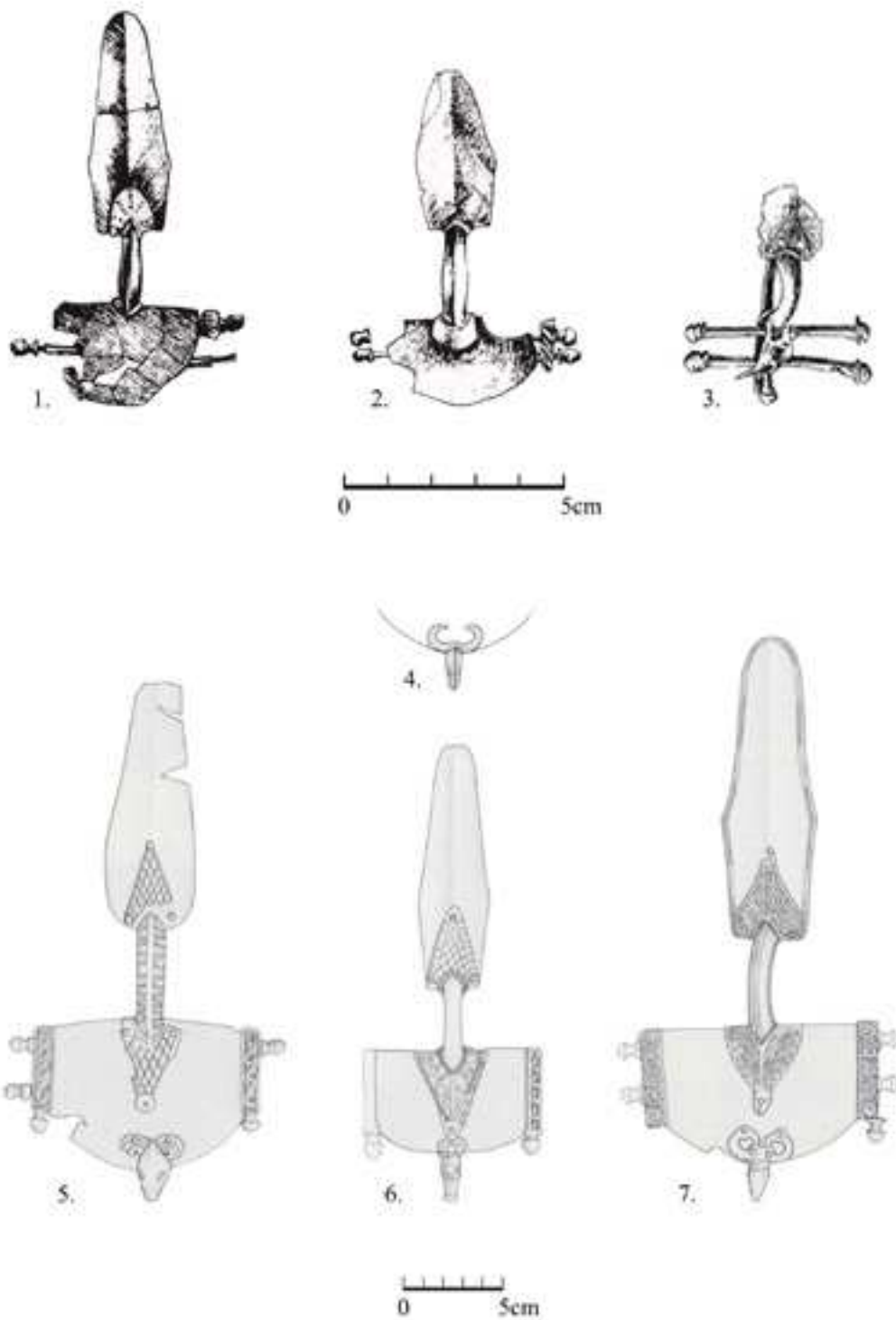
97 Tejral 2015: 324.

98 Bierbrauer 1991: 552.

99 Tejral 1997: 348.

100 Bóna 2002: 20.

101 Bierbrauer 1991: 545, Abb. 4.

13. tábla: nagy méretű lemezfibulák és azok töredékei: 1-2. Ártánd-Kisfarkasdomb (Istvánovits-Kulcsár 1999: 84, Fig. 14); 3. Volobujeva, Oroszország (Волобуева) (Kazanski-López Quiroga-Périn 2019: 74, Fig. 3/16); 4. Buschberg-Steinmandl, Ausztria (Tejral 2015: 325, Abb. 19/1); 5. Tiszalök (Bierbrauer 1991: 558, Abb. 11/1); 6. Mezőkaszon, Ukrajna (Косонь) (Bierbrauer 1991: 558, Abb. 11/3); 7. Gyula-Gyulavári (Bierbrauer 1991: 559, Abb. 12/1) (készítette: Antoni Dániel)

ötvösdepója, amely a benne található kisleletek alapján az 5. század közepére keltezhető.¹⁰² Ebben a leletegyüttesben ötvösszerszámok mellett több félkész termék is megtalálható volt. Emellett, igaz nem félkész állapotban, de tartalmazott több nagy méretű lemezfibulához tartozó alkatrészt is, például rátett díszeket és oldaltagokat (13. tábla 4).¹⁰³

Ez a leletegyüttes, valamint az újszilvási példány árnyalja a Bóna István által felvázolt, „Barabás-típusú” fibulákhoz köthető egységes műhelyközpontra vonatkozó elméletet. Míg a Bóna tipológiai csoportjába tartozó példányok túlnyomórészt a mai Magyarország keleti feléről ismertek, addig az újszilvási és a buschbergi leletek ezekről jelentős földrajzi távolságra fekszenek.

Ezek a műhelyek valószínűleg nem kizárólag egy adott tárgytípus, például a lemezfibulák gyártására specializálódtak, hanem követték a korszak divatját, és ennek megfelelően különböző viseleti tárgyakat állítottak elő. Ezt az értelmezést erősíti az újszilvási lelőhely is, ahol a félkész rátett dísz mellett olyan, vélhetően helyben készített darabok is előkerültek, amelyek a lévai típusú fibulák körébe sorolhatók.

Összegzés

Az Újszilvás-Szörös-halom lelőhelyen előkerült 5. századi leletanyag mennyiségi és minőségi szempontból is kiemelkedő. Bár a tárgyak kizárólag fémkereső műszeres terepbejárások során kerültek elő, és így szűkebb régészeti kontextusuk nem ismert, összetételük, illetve szóródásuk alapján mégis lehetőség nyílik bizonyos következtetések megfogalmazására.

Az egyes fibulatípusok vizsgálata során több esetben a formai párhuzamok nem a Kárpát-medencében, hanem távolabbi területeken – például a mecklenburgi háromgombos fibulák esetében Észak-Németországban vagy a Baltikumban – találhatók meg. Ebből arra következtethetünk, hogy a lelőhely kiterjedt regionális és távolsági kapcsolatrendszerrel rendelkezhetett.

A vizsgált anyagban több olyan tárgy is azonosítható volt (félkész és javított darabok), amely egy helyi ötvösműhely jelenlétére utal. Ezenkívül a helyszínen jelentős mennyiségű öntéstechnikai hulladékokra és öntecsekre emlékeztető fémanyag

is előkerült. Bár ezek a leletek a lelőhelyen elszórtan helyezkednek el, és nem mutatnak egyértelmű koncentrációt, mégis alátámasztják egy, az 5. században itt működő, helyi ötvösműhely meglétét. Tejral 2015-ös tanulmányában összegyűjtötte azokat a Duna menti lelőhelyeket, ahol az előkerült leletek alapján ötvösműhelyre lehet következtetni (14. tábla I). Ezek mind Északkelet-Ausztriában és Délnyugat-Szlovákiában koncentrálnak, és jellemzően jól védhető magaslati telepeken helyezkednek el.¹⁰⁴ Tobias Bendeguz 2023-as tanulmánya ezt a képet tovább árnyalja. Összegyűjtötte azokat az 5. századra keltezhető sírokat, melyekből fémmegmunkálással összefüggésbe hozható tárgyak kerültek elő. Ezek területi szóródásából az látszik, hogy az alföldi régióban is jelen vannak, ebbe a képbe illeszkedik Újszilvás-Szörös-halom lelőhely.¹⁰⁵

A lelőhely mérete, a leletanyag sokfélesége és gazdagsága egyaránt arra utal, hogy a területen az 5. században egy jelentős és intenzíven lakott település lehetett, melynek virágkora a D2b-D2/D3 fázisra tehető. A távoli párhuzamokat mutató fém tárgyak, az aranyérmékből és ékszerből álló kincslelet, a különböző méretű éremsúlyok előkerülése, valamint a római pénzforgalom hosszasan tartó fennmaradása mind a helyi gazdaság élénkségét, mind a távolsági kereskedelembe betöltött aktív szerepet jelzik. Az ötvösművészetre utaló nyomok tovább erősítik azt a feltételezést, hogy a település gazdasági és kézműves központként is jelentős szerepet tölthetett be. Mindezek alapján nem túlzás feltételezni, hogy Újszilvás-Szörös-halom a hun kori térség egyik fontos központjaként értelmezhető.

A vizsgált terület egy egykori vízfolyás mentén, valamint az azt övező, magasabban fekvő térszíneken helyezkedik el (2. tábla). E kedvező természeti adottságok minden régészeti korszakban ideális élettérként szolgáltak, amit jól tükröz az is, hogy a bronzkortól a kora újkorig került elő régészeti leletanyag. A 4–5. századi település gazdagsága minden bizonnyal összefüggésben állhatott a Szolnok környéki tiszai átkelőhelyek közelségével, amelyek már a római kortól kezdve stratégiai jelentőséggel bírtak (1. tábla 1).¹⁰⁶ Nem kizárt, hogy a telep egy nyugat-keleti irányú kereskedelmi útvonal mentén helyezkedett el. Újszilvás és térsége kiemelt szerepét jól mutatja,

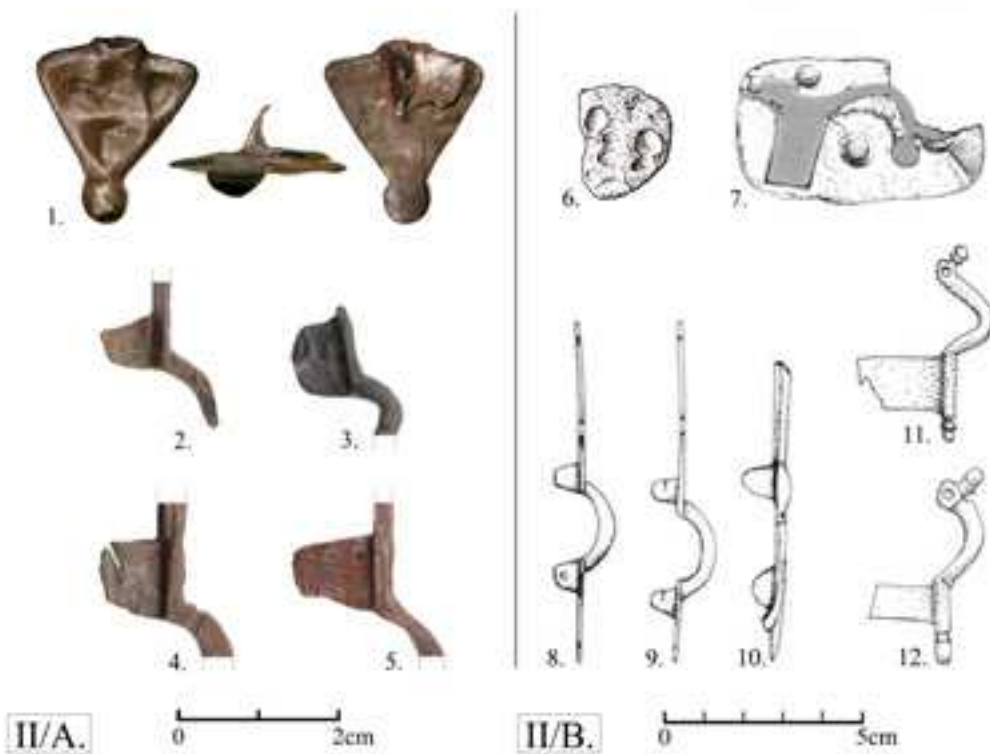
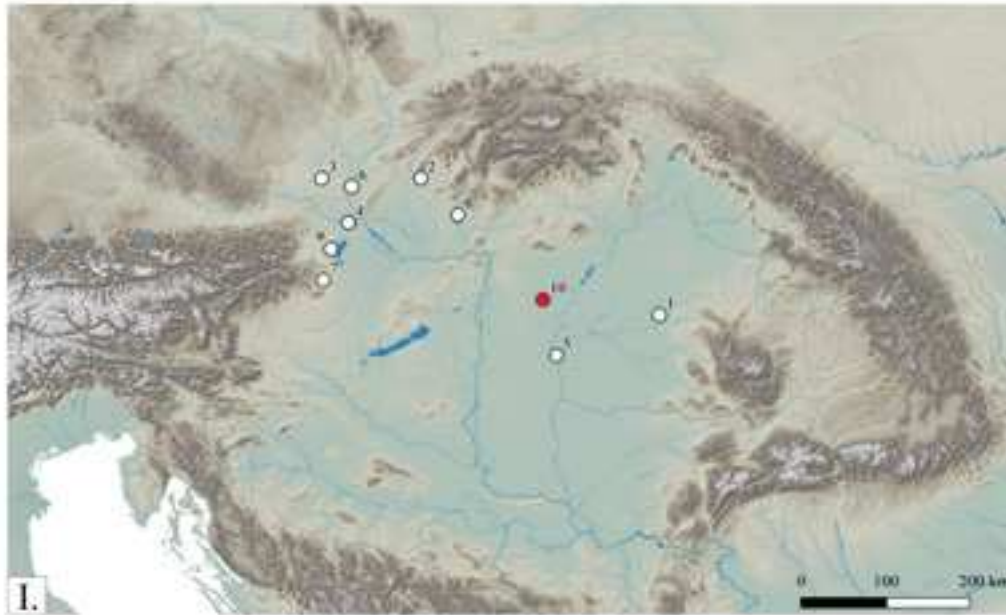
¹⁰² Szameit 1997: 243–244.

¹⁰³ Szameit 1997: 253–257, Taf. 1–5.

¹⁰⁴ Tejral 2015: 293–297.

¹⁰⁵ Tobias 2023: 358–367.

¹⁰⁶ Masek-Laszlovszky 2021: 181–182.

14. tábla: I.: 5. századi ötvösművességre utaló leletek és régészeti jelenségek a Közép-Duna-medencéből (Tejral 2015 és Tobias 2023 alapján kiegészítve): 1. Biharkeresztes/Ártánd-Nagy-farkas-domb; 2. Nyitrabajna, Szlovákia (Bojná II); 3. Buschberg–Steinmandl, Ausztria; 4. Carnuntum, Ausztria (Petronell-Carnuntum, Bad Deutsch-Altenburg); 5. Csongrád–Kenderföld; 6. Drösing, Ausztria; 7. Szabadbáránd, Ausztria (Großwarasdorf); 8. Rybník–Krivín, Szlovákia; 9. Sérc, Ausztria (Schützen am Gebirge); 10. Újszilvás–Szörös-halom. II.: ötvösművességre utaló leletek (félkész termék, javítás, öntőforma): 1–5. Újszilvás–Szörös-halom (fotók: Deim Balázs, FMC); 6. Nyitra–Párutca, Szlovákia (Nitra–Parovské Háje) (Pieta–Ruttkay 1997: 163, Abb. 11/16); 7. Pasohlávky, Csehország (Tejral 2011: 45, Abb. 14/7); 8–10. Buschberg–Steinmandl, Ausztria (Szameit 1997: 257, Tafel 5/1, 2; 4); 11. Drösing, Ausztria (Tejral 2011: 55, Abb. 24/8); 12. Jedenspeigen, Ausztria (Tejral 2011: 55, Abb. 24/6) (készítette: Antoni Dániel)

hogy a lelőhelytől mindössze néhány kilométerre található Törtel-Czakó-halom, ahol a 19. század végén előkerült egy hun kori üst – a korszak egyik legemblematiszabb tárgya (1. tábla 2).¹⁰⁷ Az Újszilvás szomszédságában található Jászság lelőhelyein az utóbbi időben történt műszeres lelőhely-felderítések révén ugyancsak több hun kori lelőhely és fémtárgy látott napvilágot.¹⁰⁸ Összegzésként elmondható, hogy Újszilvás-Szőrös-halom egy rendkívül jelentős és izgalmas régészeti lelőhely, amely számos szempontból kiemelkedik az 5. századi Kárpát-medencei leletanyagból. A helyszínen zajló vizsgálatok nemcsak a korabeli ötvösművesség, hanem a hun kori településszerkezet, gazdasági élet, valamint a regionális és a távolsági kapcsolatok megértéséhez is fontos új adatokat szolgáltatnak.

Tárgyleírás/Katalógus

Bratei-Brigetio típusú fibulák

1. Bratei-Brigetio típusú fibula – 2022.5.1.25. (4. tábla II/1)

Altípus: közép-dunai sorozat

Leírás: egész. Rézötvözet. Öntött. Kéttagú. Tűszerkezet: rugós, vas, alapja bronzcsövecske. Fejlemez: háromszög alakú, csúcsaiban egy-egy kerek nyomott gomb. Kengyel: háromszög átmetszetű. Láblemez: trapéz alakú, hosszanti oldalai mentén középtájt egy-egy félkör alakú gomb. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	21,35 mm	13,78 mm	36,37 mm	71,50 mm
szélesség	28,63 mm	5,45 mm	18,10 mm	28,63 mm

2. Bratei-Brigetio típusú fibula – 2022.5.1.95. (4. tábla II/2)

Altípus: közép-dunai sorozat

Leírás: töredék. Rézötvözet. Öntött. Kéttagú. Tűszerkezet: rugós, vas, alapja bronzcsövecske. Fejlemez: háromszög alakú, csúcsaiban felső csúcsában egy kerek gomb, oldalsó csúcsaiban 1-1 csúcsos ovális gomb. A háromszög befogói mentén 2 sorban rovátkolt díszítés, a gombokon

pontkör dísz. Kengyel: háromszög átmetszetű. Láblemez: -. Tűtartó: -.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	20,48 mm			20,48 mm
szélesség	31,84 mm			31,84 mm

3. Bratei-Brigetio típusú fibula – 2022.5.1.116. (4. tábla II/3)

Altípus: Brigetio sorozat

Leírás: töredék. Rézötvözet. Öntött. Kéttagú. Tűszerkezet: rugós. Fejlemez: háromszög alakú, oldalai mentén és a függőleges szimmetria tengelyében karcolt farkasfog minta, felső csúcsában egy gomb (letört). Kengyel: háromszög átmetszetű. Láblemez: -. Tűtartó: -.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	19,15 mm	6,58 mm		25,73 mm
szélesség	23,58 mm	5,36 mm		23,58 mm

4. Bratei-Brigetio típusú fibula – 2022.5.1.215. (4. tábla II/4)

Leírás: Töredék. Rézötvözet. Öntött. Kéttagú. Tűszerkezet: rugós, vas. Fejlemez: háromszög alakú, közepén pontkör dísz, felső csúcsában egy kerek gomb (restaurálás során letört). Kengyel: háromszög átmetszetű. Láblemez: -. Tűtartó: -.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	13,18 mm	10,45 mm		23,63 mm
szélesség	21,66 mm	4,29 mm		21,66 mm

¹⁰⁷ Masek 2018: 57–58.

¹⁰⁸ Masek 2025.

Drösing-Belgrád típusú fibula

5. Drösing-Belgrád típusú fibula – 2022.5.1.26. (6. tábla II/1)

Leírás: töredékes. Rézötvözet. Öntött. Kéttagú. Tűszerkezet: rugós, vas. Fejlemez: háromszög alakú, csúcsaiban egy-egy kerek gomb. Kengyel: háromszög átmetszetű. Láblemez: nyújtott téglalap alakú, végig merőlegesen bordázott. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	20,25 mm	18,20 mm	15,60 mm	54,05 mm
szélesség	24,43 mm	6,07 mm	6,87 mm	24,43 mm

Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibulák

6. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.12. (7. tábla II/1)

Leírás: töredék. Rézötvözet. Öntött. Kéttagú. Tűszerkezet: rugós. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy enyhén nyomott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Kengyel: -. Láblemez: -. Tűtartó: -.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	20,00 mm			20,00 mm
szélesség	15,11 mm			15,11 mm

7. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.13. (7. tábla II/2)

Leírás: egész. Rézötvözet. Öntött. Kéttagú. Tűszerkezet: vas, rugós, alapja bronzcsövecske. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy kerek gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez:

rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy kerek gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda, öntési hibás. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	19,67 mm	17,36 mm	29,20 mm	66,23 mm
szélesség	15,70 mm	6,40 mm	10,83 mm	15,70 mm

8. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.14. (7. tábla II/3)

Leírás: töredék. Rézötvözet. Öntött. Kéttagú. Tűszerkezet: rugós. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy enyhén nyújtott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz, töveinél 2-2 barázda. Láblemez: -. Tűtartó: -.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	20,78 mm	15,71 mm		36,49 mm
szélesség	16,10 mm	7,10 mm		16,10 mm

9. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.15. (7. tábla II/4)

Leírás: egész. Rézötvözet. Öntött. Kéttagú. Tűszerkezet: vas, rugós, alapja bronzcsövecske. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy enyhén nyújtott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy enyhén nyújtott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	19,51 mm	15,85 mm	27,74 mm	63,10 mm
szélesség	15,41 mm	6,86 mm	11,19 mm	15,41 mm

10. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.16. (7. tábla II/5)

Leírás: töredékes. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: vas, rugós, alapja bronzcsövecske. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy kerek gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	20,24 mm	13,76 mm	15,27 mm	49,27 mm
szélesség	15,12 mm	6,82 mm	9,37 mm	15,12 mm

11. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.17. (7. tábla II/6)

Leírás: egész. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: vas, rugós, alapja bronzcsövecske. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy enyhén nyújtott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy nyújtott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	20,66 mm	13,22 mm	29,81 mm	63,69 mm
szélesség	15,81 mm	7,16 mm	11,31 mm	15,81 mm

12. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.18. (7. tábla II/7)

Leírás: egész (deformálódott). Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: vas, rugós, alapja bronzcsövecske. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy nyomott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy nyomott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	20,57 mm	12,56 mm	26,43 mm	59,56 mm
szélesség	16,30 mm	7,09 mm	11,13 mm	16,30 mm

13. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.19. (7. tábla II/8)

Leírás: egész. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: vas, rugós, alapja bronzcsövecske. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy enyhén nyomott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy enyhén nyomott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	20,01 mm	12,52 mm	29,41 mm	61,94 mm
szélesség	15,85 mm	6,84 mm	11,40 mm	15,85 mm

14. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.20. (8. tábla 1)

Leírás: egész. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: vas, rugós. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy enyhén nyomott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy enyhén nyomott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	20,22 mm	12,31 mm	30,60 mm	63,13 mm
szélesség	15,57 mm	7,20 mm	11,87 mm	15,57 mm

15. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.21. (8. tábla 2)

Leírás: egész (deformálódott). Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: vas, rugós, alapja bronzcsövecske. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy enyhén nyomott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy enyhén nyomott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	20,40 mm	9,55 mm	29,35 mm	59,30 mm
szélesség	17,01 mm	7,29 mm	11,66 mm	17,01 mm

16. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.22. (8. tábla 3)

Leírás: töredék. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: -. Fejlemez: -. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy kerek gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság		12,14 mm	27,96 mm	40,10 mm
szélesség		6,70 mm	10,95	10,95 mm

17. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.23. (8. tábla 4)

Leírás: töredékes (deformálódott). Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: vas, rugós, alapja bronzcsövecske. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy nyomott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	19,84 mm	14,14 mm	10,75 mm	44,73 mm
szélesség	14,57 mm	6,63 mm	9,50 mm	14,57 mm

18. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.24. (8. tábla 5)

Leírás: töredék. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: -. Fejlemez: -. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy nyomott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság		10,84 mm	27,98 mm	38,82 mm
szélesség		6,44 mm	10,86 mm	10,86 mm

19. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.56. (8. tábla 6)

Leírás: egész. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: rugós. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy enyhén nyomott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy kerek gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	19,94 mm	12,48 mm	27,24 mm	59,66 mm
szélesség	14,02 mm	6,48 mm	11,01 mm	14,02 mm

20. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.115. (8. tábla 7)

Leírás: töredék. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: vas, rugós, alapja bronzcsövecske. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy kerek gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez: -. Tűtartó: -.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	20,32 mm	10,07 mm		30,39 mm
szélesség	15,13 mm	6,45 mm		15,13 mm

21. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.120. (8. tábla 8)

Leírás: töredék. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: -. Fejlemez: -. Kengyel: -. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy kerek gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda, öntési hibás. Tűtartó: -.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság			18,49 mm	18,49 mm
szélesség			10,05 mm	10,05 mm

22. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.130. (8. tábla 9)

Leírás: töredék. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: -. Fejlemez: -. Kengyel: -. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy enyhén nyújtott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: -.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság			10,95 mm	10,95 mm
szélesség			8,11 mm	8,11 mm

23. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.136. (8. tábla 10)

Leírás: töredékes (deformálódott). Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: vas, rugós, alapja bronzcsövecské. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy kerek gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	24,32 mm	13,85 mm	11,69 mm	49,86 mm
szélesség	11,25 mm	6,93 mm	16,28 mm	16,28 mm

24. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.172. (8. tábla 11)

Leírás: töredékes. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: -. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy enyhén nyomott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda, öntési hibás. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez: -. Tűtartó: -.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	19,43 mm	17,77 mm	10,32 mm	47,52 mm
szélesség	16,19 mm	6,94 mm	6,15 mm	16,19 mm

25. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.201. (8. tábla 12)

Leírás: egész (deformálódott). Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: vas, rugós. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy kerek gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda, öntési hibás. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy kerek gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	19,26 mm	8,96 mm	20,52 mm	48,74 mm
szélesség	14,36 mm	6,84 mm	10,89 mm	14,36 mm

26. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.213. (8. tábla 13)

Leírás: egész (deformálódott). Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: rugós, alapja bronzcsövecské. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy kerek gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Kengyel: félovális átmetszetű. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy kerek gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: téglalap alakú.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	19,02 mm	13,47 mm	24,16 mm	56,65 mm
szélesség	14,03 mm	5,07 mm	9,05 mm	14,03 mm

27. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.232. (8. tábla 14)

Leírás: töredékes (deformálódott). Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: -. Fejlemez: -. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz, töveinél 2-2 barázda.

Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy nyomott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság		13,80 mm	27,12 mm	40,92 mm
szélesség		7,37 mm	11,84 mm	11,84 mm

28. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.244. (8. tábla 15)

Leírás: töredék. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: rugós. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy kerek gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda, öntési hibás, javított. Kengyel: -. Láblemez: -. Tűtartó: -.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	23,03 mm			23,03 mm
szélesség	20,03 mm			20,03 mm

29. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.246. (8. tábla 16)

Leírás: töredék. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: -. Fejlemez: -. Kengyel: -. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy szögletes gomb. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság			25,90 mm	25,90 mm
szélesség			13,28 mm	13,28 mm

30. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.247. (8. tábla 17)

Leírás: töredékes. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: vas, rugós. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy kerek gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda, öntési hibás. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	20,34 mm	13,37 mm	10,34 mm	44,05 mm
szélesség	16,54 mm	7,03 mm	8,43 mm	16,54 mm

31. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.257. (8. tábla 18)

Leírás: töredékes. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: -. Fejlemez: -. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy kerek gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság		15,89 mm	29,54 mm	45,43 mm
szélesség		6,88 mm	11,71 mm	11,71 mm

32. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.271. (8. tábla 19)

Leírás: egész. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: vas, rugós, alapja bronzcsövecske. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy nyomott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez:

rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy nyomott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	19,42 mm	12,59 mm	28,52 mm	60,53 mm
szélesség	16,05 mm	6,69 mm	11,67 mm	16,05 mm

33. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.272. (8. tábla 20)

Leírás: töredékes (deformálódott). Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: vas, rugós, alapja bronzcsövecske. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy kerek gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez: -. Tűtartó: -.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	17,93 mm	8,40 mm		26,33 mm
szélesség	15,12 mm	6,88 mm		15,12 mm

34. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.282. (8. tábla 21)

Leírás: egész. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: rézötvözet, rugós, belső húrozású, 3+? menetes, alapja bronzcsövecske. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy kerek gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz, töveinél 2-2 barázda. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy enyhén nyomott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	20,24 mm	13,87 mm	29,25 mm	63,36 mm
szélesség	17,10 mm	7,29 mm	11,81 mm	17,10 mm

35. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.283. (9. tábla 1)

Leírás: töredék. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: -. Fejlemez: -. Kengyel: -. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy kerek gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság			29,25 mm	29,25 mm
szélesség			10,73 mm	10,73 mm

36. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.315. (9. tábla 2)

Leírás: töredék. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: rugós. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy kerek gomb (bevágott dísz), hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Kengyel: félovális átmetszetű. Láblemez: -. Tűtartó: -.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	22,90 mm			22,90 mm
szélesség	16,30 mm			16,30 mm

37. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.316. (9. tábla 3)

Leírás: töredékes. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: –. Fejlemez: –. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz, töveinél 2-2 barázda. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy kerek gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság		12,85 mm	29,93 mm	42,78 mm
szélesség		7,74 mm	12,02 mm	12,02 mm

38. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.319. (9. tábla 4)

Leírás: töredékes. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: –. Fejlemez: –. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy kerek gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság		13,64 mm	29,05 mm	42,69 mm
szélesség		6,88 mm	11,06 mm	11,06 mm

39. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.323. (9. tábla 5)

Leírás: töredékes. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: rézötvözet, rugós, belső húrozású, tengelyes, 3+3 menetes, alapja bronzcsövecske. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	10,84 mm	15,32 mm	9,44 mm	35,60 mm
szélesség	15,71 mm	6,97 mm	10,14 mm	15,71 mm

40. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.324. (9. tábla 6)

Leírás: töredékes. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: vas, rugós, alapja bronzcsövecske. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy enyhén nyomott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda, öntési hibás. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	21,05 mm	9,66 mm	17,81 mm	48,52 mm
szélesség	15,62 mm	6,71 mm	10,82 mm	15,62 mm

41. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.325. (9. tábla 7)

Leírás: töredék. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: vas, rugós, alapja bronzcsövecske. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy kerek gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Kengyel: félovális átmetszetű. Láblemez: –. Tűtartó: –.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	17,01 mm	6,97 mm		23,98 mm
szélesség	14,43 mm	5,16 mm		14,43 mm

42. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.326. (9. tábla 8)

Leírás: egész. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: vas, rugós, alapja bronzcsövecske. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy enyhén nyomott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy enyhén nyomott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	21,04 mm	12,98 mm	30,34 mm	64,36 mm
szélesség	15,09 mm	7,35 mm	10,98 mm	15,09 mm

43. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.327. (9. tábla 9)

Leírás: egész (deformálódott). Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: rugós. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy enyhén nyomott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy enyhén nyomott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	20,11 mm	13,72 mm	27,69 mm	61,52 mm
szélesség	17,02 mm	7,04 mm	11,25 mm	17,02 mm

44. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.328. (9. tábla 10)

Leírás: töredékes. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: vas, rugós. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy enyhén nyomott gomb, hátoldalán

a szimmetriatengelyben alacsony borda. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	20,85 mm	12,56 mm	9,89 mm	43,30 mm
szélesség	16,25 mm	6,87 mm	9,87 mm	16,25 mm

45. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.329. (9. tábla 11)

Leírás: töredék. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: -. Fejlemez: -. Kengyel: -. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy kerek gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda, öntési hibás. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság			29,47 mm	29,47 mm
szélesség			11,83 mm	11,83 mm

46. Léva-Perse (Levice-Prša) típusú fibula – 2022.5.1.330. (9. tábla 12)

Leírás: töredék. Rézötvözet. Öntött. Kéttágú. Tűszerkezet: vas, rugós, alapja bronzcsövecske. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy enyhén nyomott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Kengyel: -. Láblemez: -. Tűtartó: -.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	20,29 mm			20,29 mm
szélesség	15,92 mm			15,92 mm

47. Léva–Perse (Levice–Prša) típusú fibula – 2022.5.1.331. (9. tábla 13)

Leírás: töredékes. Rézötvözet. Öntött. Kéttagú. Tűszerkezet: –. Fejlemez: –. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy kerek gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság		9,14 mm	28,48 mm	37,62 mm
szélesség		7,11 mm	11,83 mm	11,83 mm

48. Léva–Perse (Levice–Prša) típusú fibula – 2022.5.1.332. (9. tábla 14)

Leírás: egész. Rézötvözet. Öntött. Kéttagú. Tűszerkezet: vas, rugós, alapja bronzcsövecské. Fejlemez: háromszög alakú, rajta 4 háromszög alakú ékvéssett dísz, végén egy nyújtott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Kengyel: félovális átmetszetű, tetején csúcsos ovális, mandula alakú ékvéssett dísz, töveinél 2–2 barázda. Láblemez: rombikus alakú, rajta 4 rombikus ékvéssett dísz, végén egy nyújtott gomb, hátoldalán a szimmetriatengelyben alacsony borda. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	20,68 mm	12,94 mm	30,64 mm	64,26 mm
szélesség	14,66 mm	6,97 mm	11,25 mm	14,66 mm

Mecklenburgi háromgombos (Perdöhl/Pritzier típusú) fibula

49. Mecklenburgi háromgombos (Perdöhl/Pritzier típusú) fibula – 2022.5.1.233. (10. tábla II/1)

Leírás: egész. Rézötvözet. Öntött. Kéttagú. Tűszerkezet: rugós, vas (van egy kis tokja/körbeöleli a fejlemez). Fejlemez: félkör alakú, közepén egy

kör alakú bemélyítés, végén egy kis nyújtott, kerek gomb. Kengyel: félovális átmetszetű, üreges, gerezdelt díszítésű. Láblemez: rombikus alakú, széle mentén pontkörös fut, végén egy lapos, nyújtott gomb. Tűtartó: –.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	14,76 mm	17,01 mm	33,09 mm	68,86 mm
szélesség	17,02 mm	10,38 mm	13,18 mm	17,02 mm

Prágai típusú fibulák

50. Prágai típusú fibula – 2022.5.1.105. (11. tábla II/1)

Leírás: töredékes. Rézötvözet. Öntött. Tűszerkezet: rugós. Kengyel: kerek átmetszetű, teljes hosszában rovátkoltan díszített. Tűtartó: jobbra forduló.

Méret: h: 43,80 mm, sz: 4,26 mm, m_{kengyel} : 4,07 mm, $m_{\text{összesen}}$: 22,88 mm

51. Prágai típusú fibula – 2022.5.1.112. (11. tábla II/3)

Leírás: töredékes. Rézötvözet. Öntött. Tűszerkezet: rugós. Kengyel: háromszög átmetszetű, teljes hosszában rovátkoltan díszített, végén egy gomb ül (?). Tűtartó: –.

Méret: h: 62,38 mm, sz: 6,88 mm, m_{kengyel} : 6,07 mm, $m_{\text{összesen}}$: 32,28 mm

52. Prágai típusú fibula – 2022.5.1.314. (11. tábla II/2)

Leírás: egész. Rézötvözet. Öntött. Tűszerkezet: rugós, vas. Kengyel: kerek átmetszetű, teljes hosszában rovátkoltan díszített. Tűtartó: jobbra forduló.

Méret: h: 42,73 mm, sz: 20,00 mm

Vyškov–Chersonesos típusú fibula

53. Vyškov–Chersonesos típusú fibula – 2022.5.1.161. (5. tábla II/1)

Leírás: töredékes. Rézötvözet. Öntött. Kéttagú. Tűszerkezet: rugós, vas. Fejlemez: háromszög alakú, csúcsaiban egy-egy kerek gomb. Kengyel: háromszög átmetszetű. Láblemez: rombikus alakú, oldalai mentén 2–2 félkör alakú gomb, alján

egy nyújtott gomb, gerezdelt. Tűtartó: jobbra forduló.

	fejlemez	kengyel	láblemez	össz./max.
hosszúság	14,58 mm	19,43 mm	39,18 mm	73,19 mm
szélesség	20,64 mm	5,34 mm	14,39 mm	20,64 mm

Egyéb

54. Nagy méretű lemezfibula rátett díse – 2022.5.1.31. (12. tábla II/1)

Leírás: egész. Félkész. Rézötözet. Öntött. Nagy méretű lemezfibula rátett díse, mely a fejlemezzen helyezkedett el. Stilizált állatfej alakú. Félkész termék, öntési sorják és öntőcsap nyomával. Méret: h: 37,81 mm, sz: 31,00 mm, m: 9,56 mm

55. Lemezfibula gombja – 2022.5.1.66. (12. tábla II/3)

Leírás: töredék. Rézötözet. Öntött. Nagy méretű lemezfibula gombja, a rögzítő szárral együtt. Méret: h: 30,00 mm, sz: 10,00 mm

56. Lemezfibula gombja – 2022.5.1.82. (12. tábla II/2)

Leírás: töredék. Rézötözet. Öntött. Nagy méretű lemezfibula gombja, a rögzítő szárral együtt. Méret: h: 27,00 mm, sz: 6,00 mm

57. Lemezfibula gombja – 2022.5.1.85. (12. tábla II/4)

Leírás: töredék. Rézötözet. Öntött. Nagy méretű lemezfibula gombja. Hosszanti tengelye mentén lyukas. Méret: h: 11,00 mm, sz: 0,80 mm

Rövidítések

h.	hosszúság
m.	magasság
max.	maximum
m _{kengyel}	kengyel magasság
m _{összesen}	magasság összesen
ÖSSZ.	összesen
sz.	szélesség

Források

Ferenczy Múzeumi Centrum Adattár (FMC AD)
A/397/2025.

Hivatkozott irodalom

AMBROZ 1966

Амброз, Анатолий Константинович: Фибулы юга европейской части СССР (II в. до н.э. – IV в. н.э.) / Les fibules trouvées au sud de la partie européenne de l'URSS. In: *Археология СССР* Д1–30 (1966), 1–30.

ANTONI 2025

Antoni Dániel: *Újszilvás, Szörös-halom V. századi fibulái*. (BA szakdolgozat.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2025.

ANTONI–JÁSZBERÉNYI–NAGY 2025

Antoni Dániel – Jászberényi Mónica – Nagy Balázs: *Újszilvás – egy különleges népvándorlás kori lelőhely Pest vármegyében*. In: Décsi Enikő – Rajna András (szerk.): *Folyó szeli ketté. Régészeti kutatások Pest vármegyében, Absztraktfüzet*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2025, 16–17.

BEMMANN 2005

Bemmann, Jan: Die älterkaiserzeitlichen und frühmittelalterlichen Befunde. In: Bemmann, Jan – Wesely-Arents, Esther M. (Hrsg.): *Liebersee. Ein polykultureller Bestattungsplatz an der sächsischen Elbe. Band 5*. Dresden: Landesamt für Archäologie, 2005, 263–404.

BEMMANN 2008

Bemmann, Jan: Mitteldeutschland im 5. Jahrhundert – Eine Zwischenstation auf dem Weg der Langobarden in den mittleren Donaauraum? In: Bemmann, Jan – Schmauder, Michael (Hrsg.): *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen*. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH Bonn, 2008, 145–227.

BIERBRAUER 1968

Bierbrauer, Volker: Das westgotische Fibelpaar von Vilafontana. In: von Hessen, Otto (Hrsg.): *I ritrovamenti barbariche nelle collezioni civiche Veronesi del Museo di Castelvechio*. Verona: Museo de Castelvechio, 1968, 75–82.

BIERBRAUER 1989

Bierbrauer, Volker: Bronzene Bügelfibeln des 5. Jahrhunderts aus Südosteuropa. In: *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 72 (1989), 141–160.

BIERBRAUER 1991

Bierbrauer, Volker: Das Frauengrab von Castelbolognese in der Romagna (Italien). Zur chronologischen, ethnischen und historischen Auswertbarkeit des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa und Italien. In: *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 38 (1991), 541–592.

BÓNA 1987

Bóna, István: Ungarns Völker im 5. und 6. Jahrhundert. Eine historisch-archäologische Zusammen-schau. In: Menghin, Wilfried (Hrsg.): *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit. Die Archäologie des 5. und 6. Jahrhunderts an der mittleren Donau und der östlich-merowingische Reihengräberkreis*. Nürnberg: Germanisches Nationalmuseum, 1987, 116–129.

BÓNA 1991

Bóna, István: *Das Hunnenreich*. Budapest-Stuttgart: Corvina-Theiss, 1991.

BÓNA 2002

Bóna, István: Barabás-Bagolyvár. In: Bóna, István – Nagy, Margit: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet I*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2002, 17–21.

BÓNA–NAGY 2002

Bóna, István – Nagy, Margit: Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet I. In: Bóna, István – Garam, Éva – Vida, Tivadar (szerk.): *Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae Vol. 1. Monumenta Gepidica*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2002.

BÖHME 1986

Böhme, Horst Wolfgang: Das Ende der Römerherrschaft in Britannien und die angelsächsische Besiedlung Englands im 5. Jahrhundert. In: *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 33 (1986), 469–574.

BÖHME 1989

Böhme, Horst Wolfgang: Eine elbgermanische Bügelfibel des 5. Jahrhunderts aus Limetz-Villez (Yvelines, Frankreich). In: *Archäologisches Korrespondenzblatt* 19 (1989), 397–406.

ČERKUN 1994

Čerkun, Jolana: Gräber aus der Völkerwanderungszeit bei Velikaja Bakta (Karpatokraine). In: *Slovenská archeológia* XLII/1 (1994), 91–104.

CITTERBARD 2019

Citterbard, Jakub: *Spony vinařické skupiny*. (Diplomamunka.) Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové, Filozofická fakulta, 2019.

CSEH ET AL. 2005

Cseh, János – Istvánovits, Eszter – Mesterházy, Károly – Nagy, Margit – M. Nepper, Ibolya – Simonyi, Erika: Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II. In: Bóna, István – Garam, Éva – Vida, Tivadar (szerk.): *Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae Vol. 2. Monumenta Gepidica*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2005.

GAILLARD DE SÉMAINVILLE 2003

Gaillard de Sémainville, Henri: À propos de l'implantation des Burgondes: réflexions, hypothèses et perspectives. In: Richard, Annick – Urlacher, Jean-Pierre – Gizard, Sophie – Passard, François (dir.): *Burgondes, Alamans, Francs, Romains dans l'est de la France, le sud-ouest de l'Allemagne et la Suisse, V^e–VIIe siècle après J.-C. Actes des XXIe Journées internationales d'archéologie mérovingienne. Besançon, 20–22 octobre 2000*. Besançon: Presses Universitaires Franc-Comtoises, 2003, 17–39.

GAVRITUHIN 2013

Gavrituhin, Igor Olegovich: Brooches of the Levice-Tokari sub-group [Фибулы подгруппы «Левице-Токари»]. In: Khrapunov, Igor Nikolaevich – Stylegar, Frans-Arne (eds.): *Inter Ambo Maria: Northern Barbarians from Scandinavia toward the Black Sea*. Kristiansand-Simferopol: Vest-Agder County Council, 2013, 107–127.

GAVRITUHIN–KAZANSKI 2018

Гавритухин, Игорь Олегович – Казанский, Мишель: О времени появления славян на территории Молдовы (About the Time of the Appearance of the Slavs in the Territory of Moldova). In: Сеника, Виталий – Рабиновича, Роман (ред.): *Древности. Исследования. Проблемы. Сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова* (Antiquities. Studies. Issues. Essays in honour of Nicolai Telnov on the occasion of his 70th birthday). Кишинев-Тирасполь: Stratum Library, 2018, 333–345.

GRÜNEWALD 1986

Grünwald, Mathilde: *Die Römer in Worms*. Stuttgart: Theiss, 1986.

HARHOIU 1997

Harhoiu, Radu: *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*. Bukarest: Editura Enciclopedica, 1997.

HEINRICH 1990

Heinrich, Angelika: Ein völkerwanderungszeitliches Gräberfeld bei Mitterhof, GB. Laa an der Thaya, Niederösterreich. In: *Archaeologia Austriaca* 74 (1990), 85–104.

HILBERG 2009

Hilberg, Volker: Masurische Bügelfibeln. Studien zu den Fernbeziehungen der völkerwanderungszeitlichen Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren. In: *Daumen und Kellaren / Tumiany i Kielary* Band 2. Neumünster: Wachholtz, 2009.

ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1999

Istvánovits, Eszter – Kulcsár, Valéria: Sarmatian and Germanic People at the Upper Tisza Region and South Alföld at the Beginning of the Migration Period. In: Tejral, Jaroslav – Pilet, Christian – Kazanski, Michel (dir.): *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky, 1999, 67–94.

ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2008

Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: Az ún. „meót” típusú kardok/török a Kárpát-medencében. In: *Nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve* 50 (2008), 281–290.

JÁSZBERÉNYI–NAGY 2024

Jászberényi Mónika – Nagy Balázs: Előzetes eredmények egy több korszakos Pest vármegyei lelőhelyről. In: Füredi Ágnes – Rác Tibor Ákos – Bakos Gábor (szerk.): *III. Országos Közösségi Régészeti Konferencia, Absztraktfüzet*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ, 2024, 28.

KAPCSOS 2015–2016

Kapcsos Norbert: Római és kora népvándorlás kori fibulák Simánd határából. In: *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Új sorozat X–XI (XX–XXI) (2015–2016), 53–72.

KAZANSKI–LÓPEZ QUIROGA–PÉRIN 2019

Kazanski, Michel – López Quiroga, Jorge – Périn, Patrick: Le costume féminin « princier » de tradition germanique orientale à l'époque des Grandes Migrations en Espagne et en Gaule du Sud et ses réminiscences dans le royaume hispano-wisigothique. In: López Quiroga, Jorge (ed.): *In Tempore Sueborum. El tiempo de los Suevos en la Gallaecia (411–585)*. Volumen de Estudios. Ourense: Deputación Provincial de Ourense, 2019, 61–84.

KISNÉ CSEH–PROHÁSZKA 2003

Kisné Cseh Julianna – Prohászka Péter: Vyškov típusú hunkori bronz lemezfibula Tornópusztáról [Eine hunnenzeitliche Fibel Typ. Vyškov aus Tornópuszta]. In: *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 10 (2003), 87–89.

KOVRIK 1951

Kovrig Ilona: A tiszalöki és a mádi lelet. In: *Archaeológiai Értesítő* 78 (1951), 113–120.

KÜHN 1974

Kühn, Herbert: *Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit. II. Teil: Süddeutschland, Band 1: Die Grundlagen*. Graz: ADEVA, 1974.

MASEK 2018

Masek Zsófia: Új szempontok a hun kori üstök kutatásához egy új magyarországi lelet tükrében. In: *Dissertationes Archaeologicae* 6/1 (2018), 45–128.

MASEK 2019

Masek Zsófia: Lévai típusú fibulatöredék Rákóczi-falváról. Fragment of a Levice-Prša type brooch from Rákóczi-falva. In: *Nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve* 60 (2019), 55–70.

MASEK 2025

Masek Zsófia: Hunok és germánok a Duna-Tisza köze északi részén és a Jászságban? In: *Határtalan Régészet* 2 (2025) 22–27.

MASEK–LASZLOVSKY 2021

Masek Zsófia – Laszlovsky József: A Szolnok környéki átkelőhely a római kortól a középkorig és a tiszavarsányi rév. In: F. Kovács Péter – Kelemen Angéla – Tárnoki Judit (szerk.): *Évezredek a Közép-Tisza mentén*. Szolnok: Damjanich János Múzeum, 2021, 179–204.

MÉSZÁROS 2015

Mészáros Boglárka: 5. századi viseletrekonstrukciók néhány fibula alapján. In: Bíró Gyöngyvér (szerk.): *Móra Akadémia Országos Bölcsész Konferencia konferenciakötete. Szakkollégiumi Füzetek 2*. Szeged: Móra Ferenc Szakkollégium, 2015, 134–146.

NAGY–JÁSZBERÉNYI 2024

Nagy Balázs – Jászberényi Mónika: Etnikai és keltezési kérdések néhány Pest vármegyei új lelőhely példáján az 5. századi Barbarikumban – Ethnic and dating issues on the example of some new sites in Pest county in the 5th century Barbaricum. In: Dr. Kálnoki-Gyöngyössy Márton – Nagy Balázs – Vörös Márta (szerk.): *VI. Fiatal Numizmatológus Konferenciája – 6th Young Numismatists' Conference, Absztraktfüzet*. Kalocsa: Astriceum Érseki Múzeum, 2024, 39–40.

PÁRDU CZ 1959

Párducz, Mihály: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 11 (1959), 309–398.

PIETA–RUTTKAY 1997

Pieta, Karol – Ruttkay, Matej: Germanische Siedlung aus dem 4. und 5. Jh. in Nitra-Párovské Háje und Probleme der Siedlungskontinuität. In: Tejral, Jaroslav – Friesinger, Herwig – Kazanski, Michel (Hrsg.): *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum*. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky, 1997, 145–164.

PROHÁSZKA 2004

Prohászka Péter: Az arad-mikalakai hun kori női sírok (1903). In: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004), 115–127.

RÁCZ 2017

Rácz Tibor Ákos: Fémkeresősök a múzeum kötelékében. Közösségi régészeti modell építése Pest megyében. / Metal-detektor users affiliated to museums: Building a model of community archaeology in Pest Country. In: *Magyar Régészet Online Magazin / Hungarian Archaeology E-Journal* 3 (2017), 1–7.

RÁCZ 2019

Rácz Tibor Ákos: Közösségi régészet. Egy új kutatási eljárás születése. In: *MúzeumCafé* 72 (2019) 149–157.

REICHMANN 1999

Reichmann, Christoph: Germanen im spätantiken Gelduba (Krefeld-Gellep). In: Fischer, Thomas – Precht, Gundolf – Tejral, Jaroslav (Hrsg.): *Germanen beiderseits des spätantiken Limes*. Köln–Brno: Archäologisches Institut der Universität zu Köln, Abteilung Archäologie römischen Provinzen – Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik Brno, 1999, 129–144.

SÁRÓ 2020

Sáró Csilla: *Hagyományörzés és romanizáció az eraviscus viselet tükrében*. (PhD disszertáció.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2020.

SCHMAUDER–SCHUSTER 2020

Schmauder, Michael – Schuster, Jan: Chapter 24: Between the Rhine, the Danube and the Oder from the 5th to the End of the 7th Century – A Sketch. In: Bursche, Aleksander – Hines, John – Zapolska, Anna (eds.): *The Migration Period between the Oder and the Vistula I–II*. Leiden – Boston: Brill, 2020, 790–829.

SCHULZE–DÖRRLAMM 1986

Schulze-Dörrlamm, Mechthild: Romanisch oder germanisch? Untersuchungen zu den Armbrust- und Bügelknopffibeln des 5. und 6. Jahrhunderts n. Chr. aus den Gebieten westlich des Rheins und südlich der Donau. In: *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 33 (1986), 593–720.

SZABÓ 1990

Szabó János József: Késő római kori – kora népvándorlás kori sír- és teleprészlet Füzesabony határában. In: *Agria* 25–26 (1989–1990), 175–192.

SZAMEIT 1997

Szameit, Erik: Ein völkerwanderungszeitliches Werkzeugdepot mit Kleinfunden aus Niederösterreich. Ein Vorbericht. In: Tejral, Jaroslav – Friesinger, Herwig – Kazanski, Michel (Hrsg.): *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum*. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky, 1997, 233–257.

SZKRIPKIN 1977

Скрипкин, Анатолий Степанович: Фибулы Нижнего Поволжья (по материалам сарматских погребений). In: *Советская Археология* 2 (1977), 100–120.

SZMIRNOV 1951

Смирнов, Константин Фёдорович: О некоторых итогах исследования могильников меотской и сарматской культуры Прикубанья и Дагестана. In: *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры* 37 (1951), 151–161.

TAUTAVIČIUS 1982

Tautavičius, Adolfas: Taurapilio „kunigaikščio“ kapas. In: *Lietuvos Archeologija* 2 (1982), 18–43.

TEJRAL 1997

Tejral, Jaroslav: Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonauraum. In: Tejral, Jaroslav – Friesinger, Herwig – Kazanski, Michel (Hrsg.): *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum*. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky, 1997, 321–392.

TEJRAL 2002

Tejral, Jaroslav: Beiträge zur Chronologie des langobardischen Fundstoffes nördlich der mittleren Donauraum. In: Tejral, Jaroslav (Hrsg.): *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonauraum. Materialien des XI. Internationalen Symposiums „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet“, Kravsko, 16.–19. November 1998*. Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik, 2002, 313–358.

TEJRAL 2011

Tejral, Jaroslav: Die nachträglichen germanischen Siedlungsaktivitäten am Burgstall bei Mušov. Versuch einer Interpretation. In: *Přehled Výzkumů s2* (2011), 39–73.

TEJRAL 2015

Tejral, Jaroslav: Zum Problem der Feinschmiedeproduktion im Mitteldonaunraum während des 5. Jahrhunderts nach Chr. In: *Památky Archeologické* 106 (2015), 291–362.

TOBIAS 2023

Tobias, Bendeguz: *Frühmittelalterliche Gräber mit Beigabe von Werkzeugen zur Metallbearbeitung*. Heidelberg: Propylaeum, 2023.

TOMKA 2010

Tomka, Péter: Über ein Haus und eine Fibel. In: Urbaniak, Agnieszka – Prochowicz, Radosław – Jakubczyk, Ireneusz – Levada, Maksim – Schuster, Jan (eds.): *Terra Barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin*. Łódź-Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego – Fundacja Uniwersytetu Łódzkiego – Fundacja Monumenta Archaeologica Barbarica – Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2010, 475–488.

TOMKA 2017

Tomka Péter: Scarbantia környéke a népvándorlás korában (5–6. század). In: *Soproni Szemle* 1 (2017), 70–80.

VALLET-KAZANSKI-PIREY 1995

Vallet, Françoise – Kazanski, Michel – de Pirey, Dominique: Éléments étrangers en Bourgondie dans la deuxième moitié du Ve siècle. In: Gaillard de Sémainville, Henri (éd.): *Les Burgondes. Apports de l'archéologie*. Dijon: ARTEHIS Éditions, 1995, 111–127.

Voss 1987

Voss, Hans-Ulrich: *Untersuchungen zur Geschichte der germanischen Besiedlung zwischen Elbe/Saale und Oder/Neiße im 3.–7. Jahrhundert*. (PhD disszertáció.) Berlin: Humboldt-Universität Berlin, 1987.

Voss 1991

Voss, Hans-Ulrich: Neue völkerwanderungszeitliche Fibeln aus Brandenburg und Mecklenburg/Vorpommern. In: *Zeitschrift für Archäologie* 25 (1991), 55–66.

WERNER 1959

Werner, Joachim: Studien zu Grabfunden des 5. Jahrhunderts aus der Slowakei und der Karpatenukraine. In: *Slovenská archeológia* 2 (1959), 422–438.

WERNER 1977

Werner, Joachim: Der Grabfund von Taurapilis, Rayon Utna (Litauen) und die Verbindung der Balten zum Reich Theoderichs. In: Kossack, Georg – Reichstein, Joachim (Hrsg.): *Archäologische Beiträge zur Chronologie der Völkerwanderungszeit*. Bonn: Habelt, 1977, 87–92.

ZOTOVIĆ 1980

Зотовић, Јљубица: Некропола из времена сеобе са уже гепиторије Виминација (Nécropole du territoire municipal de Viminacium de la période des migrations des peuples). In: *Старинар* 31 (1980), 95–131.

**Antoni Dániel – Jászberényi Mónika –
Nagy Balázs**

**Újszilvás-Szörös-halom I.
5. századi fibulák**

A szentendrei Ferenczy Múzeumi Centrum és a közösségi régészet együttműködése immár több mint egy évtizedes múltra tekint vissza. Ennek köszönhetően számos új, korábban ismeretlen régészeti lelőhelyet sikerült azonosítani.

Újszilvás-Szörös-halom Pest vármegyében, a ceglédi járásban található. Ez a Duna-Tisza közén fekvő lelőhely korábban ismeretlen volt a régészet számára. Jelen tanulmány az itt talált különböző régészeti korok, korszakok és tárgyak bemutatására szolgáló tanulmánysorozat első része, mely az 5. századra keltezhető fibulák minél teljesebb körű vizsgálatát tűzte ki célul.

A terület kutatása 2021 nyarán kezdődött meg, majd a Községi Régészeti Egyesület tagjainak segítségével 2022-ben és 2024-ben több alkalommal helyszíni szemlét, terepbejárást és műszeres lelőhely-felderítést végeztünk. Ezek eredményeként egy nagy kiterjedésű, több korszakos lelőhelyet sikerült azonosítani, ahol számos, a bronzkortól egészen a kora újkorig terjedő időszakba sorolható lelet került felszínre.

A szisztematikus műszeres bejárások eredményeként már közel 800 darab fémtárgy látott napvilágot. A leletanyag többsége a szarmaták Kárpát-medencei megtelepedésétől egészen a hun kor végéig tartó időszakra keltezhető. A tárgyak közül csaknem 120 darab datálható az 5. századra. A leletanyag szinte teljes egészében lefedi a korszak anyagi kultúráját, magába foglalva a használati eszközöket és a köznépnek tekinthető viseleti elemeket egyaránt.

A kutatás során hat különböző fibulatípust sikerült azonosítani. Ezek közül többnek csupán néhány publikált példánya volt ismert a Kárpát-medencében. A vizsgált anyagban több olyan tárgy is azonosítható volt (félkész és javított darabok), amelyek egy helyi ötvösműhely jelenlétére utalnak. Továbbá a helyszínen jelentős mennyiségű öntéstechnikai hulladék is előkerült.

A lelőhely mérete, a leletanyag sokfélesége és gazdagsága egyaránt arra utal, hogy a területen az 5. században jelentős és intenzíven lakott település lehetett. A távoli párhuzamokat mutató fémtárgyak a helyi gazdaság élénkségét, valamint a távolsági kereskedelemben betöltött aktív szerepet jelzik, valamint azt, hogy gazdasági és kézműves központként is jelentős funkcióval bírt.

**Dániel Antoni – Mónika Jászberényi –
Balázs Nagy**

**Újszilvás-Szörös-halom I
5th-century Fibulae**

The Ferenczy Museum Center of Szentendre has collaborated with community archaeologists for over a decade, and this partnership has led to the discovery of numerous, formerly unknown find-spots.

Újszilvás-Szörös-halom is located in Pest County, in the Cegléd District. This find-spot in the Danube-Tisza Interfluve has been unknown to archaeologists. This study is the first in a series dedicated to the archaeological eras, periods and objects identified in this location, and aims to examine, as closely as possible, the fibulae dated to the 5th century.

The examination of the site began in the summer of 2021, and with the help of members of the Community Archaeology Society, we visited and surveyed the site on a number of occasions in 2022 and 2024, as well as carried out geophysical surveys to identify potential find-spots. As a result, a large, multi-period site has been identified, with a number of finds dating from the Bronze Age to the Early Modern period.

Almost 800 metal objects have been found with the help of systematic geophysical surveys. The majority of the finds date from the settlement of the Sarmatians in the Carpathian Basin to the end of the Hunnic period. Almost 120 of them date to the 5th century. The finds span the material culture of the period almost in its entirety, including utilitarian objects and items of clothing worn by common people.

Six different types of fibulae have been identified, several of which have had only a few published examples in the Carpathian Basin. Many of the items were half-finished or repaired, suggesting the presence of a metalwork workshop at this location. In addition, a significant amount of casting waste was found on site.

The size of the site and the diversity and richness of the finds suggest that the area was probably a significant and intensively populated settlement in the 5th century. The metal objects with parallels from distant lands indicate the vitality of the local economy and its active role in long-distance trade, as well as its importance as a centre of economy and crafts.

A SZENTENDREI TÁBOR KÉSŐ RÓMAI TEMETŐJÉNEK ÉRTÉKELÉSE II.

- Ottományi Katalin, PhD
régész
ottomanyi.katalin@gmail.com

A szentendrei tábor késő római temetőjének leírása, az új sírok közlése és a temetkezési rítus értékelése után¹ jelen tanulmányban a mellékletadási szokásokat és ezen belül is a viseletet, ékszereket és a használati tárgyakat szeretném bemutatni.²

A temetőben a mellékletek árulnak el legtöbbet az elhunyról. A halott nemére, gazdasági helyzetére, etnikumára jellemző tárgyak kerülnek a sírba. A késő római korban eltemetett halottak mellett egyrészt a viselet elemeit és kiegészítő ékszereket találunk, valamint övről lelógó, esetleg tarsolyban lévő eszközöket. Itt világosan elkülöníthetők a férfi és női öltözet tartozékai, melyek néha az ünnepi, halotti viseletet őrizték meg. Ehhez társulnak az étel- és italmelléklet tárolására szolgáló edények (kerámia, üveg), továbbá a halotti rítust tükröző egyéb mellékletek, személyes tárgyak, pl. érmek, bajelhárító tárgyak, ládika, mécses stb. Az, hogy a halott felékszerezve, díszesen vagy eszközökkel ellátva, munkára készen megy-e a túlvilágra, mellé teszik-e a halotti lakoma edényeit, vagy egyszerűen, minden melléklet nélkül temetik el, nyilvánvalóan a túlvilágkép és a temetkezési rítus különbözőségeit tükrözi.³

A mellékletadási szokásokat értékelni elsősorban a bolygatatlan síroknál lehet. A szentendrei temető beszámozott 165 sírjából mindössze 55 db (33,3%) bolygatatlan.⁴ A kisebb mértékben bolygatott síroknál is gyakran maradtak helyükön a mellékletek, ha nem is a teljes csontváznál, de az érintetlen részen.⁵

1. táblázat: a késő római temető sírjainak összesítése

	sírszám	vázak száma	százalék
összes sír	165	203	100
mellékletes sír	87	99	52,7 48,8
bolygatatlan sír	55	62	33,3 30,5
bolygatatlan mellékletes sír	32	34	20 16,8

Melléklet nélküli sírok

Szentendrén 23 bolygatatlan sír (28 fő) melléklet nélküli, ami a bolygatatlan sírok 42%-a, a teljes sírszám 14%-a. Ha a bolygatott sírokat is beszámítjuk, a melléklet nélküli sírok száma a háromszorosára nő.⁶ A sírformát tekintve a bolygatatlan, melléklet nélküli sírok főleg kőládák (10 sír, 15 fő) és földsírok (8 db).⁷ Tehát a melléklet nélküiség oka csak részben lehetett az elszegényedés. A nemeket tekintve a bolygatatlan síroknál majdnem egyforma az arány (férfi: 8 fő, gyerek és felnőtt: 7-7 fő, nő: 6 fő);⁸ térképre vetítve szinte egyenletes az eloszlás. Legtöbb bolygatatlan, melléklet nélküli sír a *cella memoriae*-t körbevevő II. sírcsoportban és a táborfal melletti VI. sírcsoportban van. A déli temetőrész melléklet nélküli sírjai mind bolygatottak (1. tábla).

- 1 Maróti-Topál 1980 (sírrajzok a mellékletek helyével); Ottományi 2024 (összefoglaló táblázat); Ottományi 2025.
- 2 Az étel-ital melléklet, az érmek, a sírcsoportok és a keltezés elemzése a *Studia Comitatus* következő kötetében várható. A tárgyrajzok a Maróti-Topál 1980, illetve a Bózsa-Sáró-Kelemen 2024 képtáblái alapján készültek (a jelen tanulmányban nem szereplő kisebb tárgyak rajzait lásd az eredeti publikációban). A régi fényképeket Gajzágó Jolán (Ferenczy Múzeum) készítette, az új tárgyfotókat Deim Baláznak (Ferenczy Múzeumi Centrum) köszönöm.
- 3 Lányi 1972: 69; Ottományi 2016: 185-186.
- 4 A 43 ide tartozó sírt kiegészíti hat kérdéses temetkezés, melyek feltárási körülményei hiányosak, de a leírásuk nem említ rablást (XX., 1972/1-2., 1977/1-3. sír). Továbbá van hat utátemetkezési sír, ahol három esetben (V., VII., XI. sír) valamennyi halott bolygatatlan (bár melléklet nélküli), két esetben mindkét halott mellékletei megvannak, bár az első halottnál a helyük kérdéses (2018/1-2. sírok). Egy esetben viszont csak a másodjára betemetett halott sorolható ide (29. sír).
- 5 Ottományi 2024: 119; néha csak a koponyát törték össze (36. sír), esetleg csak az egyik fele volt kibontható (44., 59., 102., 112. sír), vagy elvágta egy árok (21., 82., 119. sír) stb.
- 6 Az újkorban megbolygatott sírok néha azért melléklet nélküliek, mert nem lettek kibontva (pl. 87., 96., 103-104., 107. sír), vagy csak a sír fele esett bele a feltárandó területbe (pl. 43. sír), esetleg a megtalálók teljesen tönkretették (pl. 113., 115-117., 120-121., 1969/1. sír).
- 7 Az összes sírt nézve a kőládáknak több, mint a fele (21 db, 55%), a földsíroknak majdnem a fele (36 db, 47%) melléklet nélküli. A többi sírformánál ez kb. 30% (3 kőves földsír, 4 téglás földsír, 7 téglasír).
- 8 Ha az összes sírt nézzük, a felnőttek 76%-a (38 fő), a gyerekek 55,3%-a (21 váz), férfiak 35,2%-a (19 fő) és a nők 35,5%-a (16 egyén).

1. tábla: 1: a Dunakanyar késő római térképe; 2-3: melléklet nélküli sírok a temető északi (2) és déli (3) felében (lila: bolygatlan sír; piros: bolygatott sír)

A melléklet nélküli sírok száma a 4. század folyamán Pannoniában egyre nő, melynek oka az általános elszegényedés mellett a kereszténység terjedése is lehet.⁹ Többnyire a férfisírokra jellemző, ami azzal az egyszerű szokással is magyarázható, hogy kevesebb ékszert hordtak, mint a nők.¹⁰ Néha azonban a csecsemőket temetik el melléklet nélkül.¹¹

Mellékletszám

A szentendrei temetőben nyugvó 203 váz összes melléklete kb. 307 db (és a régi sírokban még néhány).¹² A temető átlagos mellékletszáma 1,9 db (a 165 sírban), a vázakat számolva 1,5 db. Ha csak a bolygatatlan sírokat nézzük (55 sírban 136 melléklet), akkor 2,5 db. A mellékletes sírokban egyértelműen magasabb a mellékletszám (3,5 db, illetve a bolygatatlan sírokon belül 4,2 db).¹³ Nagyon sok a rabolt (71 db) és az újkori bolygatásos sír (39 db), összesen 110 db. Körülbelül a felében még maradt melléklet. Mellékletet tartalmazó sír összesen 87 db (99 fő), ami a beszámozott síroknak kb. a fele (1. táblázat; 1. ábra).

Sírforma – mellékletszám

A sírformák mellékletszámánál mindig figyelembe kell venni, hogy főleg az eredetileg leggazdagabb, épített sírokat rabolták ki, így az összehasonlítás csak a megmaradt leletekre vonatkozik, és nem tükrözheti az eredeti állapotot (2. ábra).¹⁴

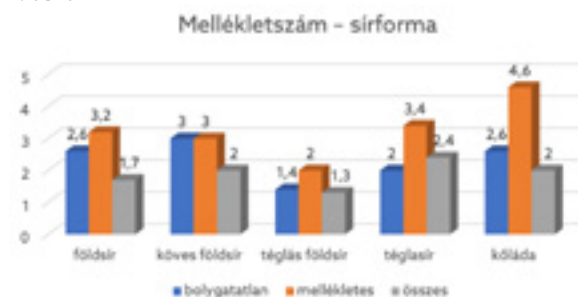
Nemek – mellékletszám¹⁵

Szentendrén a férfiak ugyanannyi százaléka (64,8%) kapott mellékletet, mint a nőknek (64,4%).¹⁶ Ez a szám a gyerekeknél jóval kevesebb (44,7%). Nincs nagy különbség a férfiak és

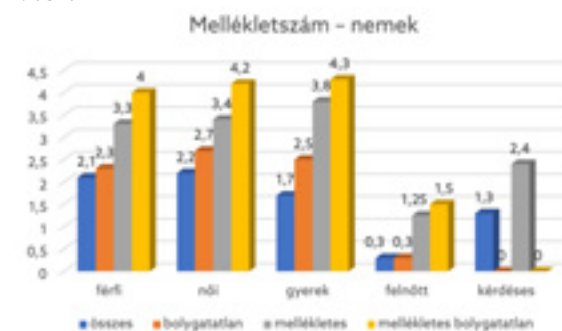
nők mellé tett tárgyak száma között sem. Ha csak a bolygatatlan sírokat nézzük, a mellékletek száma legmagasabb a nőknél és gyerekeknél, kicsit kevesebb a férfiaknál (3. ábra).¹⁷ Ezen belül általában 1–5 melléklet kerül a sírokba (leggya-

1. ábra

2. ábra

3. ábra

- ⁹ Lányi 1972: 66, 133, Abb. 6; Zsidi 1997: 38 (a mellékletes és melléklet nélküli sírok aránya nagyjából egyforma); Müller 2010: 240 (Keszthely-Fenekpuszta II. temető: 46%, III. temető: 32%); Horváth-Mihácz-Pálfi 2019: 95 (Somogyszil: 20,4%); Pátyon 16% (Ottományi 2019: 144); Mannersdorffban a késő római sírok 7,3%-a (Ployer 2023: 279, Tab. 43); Konrad 1997: 154, Tab. 7 (Bregenzben a 4. század első felében a sírok 14,8–25%-a melléklet nélküli, az 5. század elején már 75,6%).
- ¹⁰ Kelemen 2008: 167–170; Lányi 1981: 188 (Tokodon a férfiak 74,28%-a, a nők 65,78%-a melléklet nélküli); Ployer 2023: 304, Tab. 53 (valamennyi melléklet nélküli sír férfi).
- ¹¹ Aquincum, Bécsi út (Budai-Balogh 2009: 99).
- ¹² A mellékletszámban nincsenek benne a csak ásatási naplóban szereplő tárgyak, melyek a publikációból kimaradtak. Pl. a 26. és a 28. sírok törött vaskarikája, a 74. sír csont orsógombja, a 63. sír földjében lévő cipőszögek stb.
- ¹³ Általában minden egyes tárgyat külön mellékletszámmal jelölnek a sírleírások és a sírrajzok is. Ezért például az övnek a csatja és a veretei is külön mellékletek. Ugyanakkor egy fülbevalópár két tagja nem két melléklet, hanem egy, és a nyakláncot is egybe szoktuk számolni, nem pedig külön minden egyes gyöngyöt. A két lábfejet díszítő cipőszögek sem két melléklet (vagy pláne 25 db szög külön), hanem egy cipőhöz tartoznak. A fibulákat viszont külön számoltam, mert a viseletben jelentése van, hogy egyedül vagy párban használták. A vasszögek mellékletként való értelmezése kérdéses (lásd az egyéb vasaknál). A nem mellékletnek számító koporsószögek, sírföldben lévő tárgyak stb. az összesítő táblázatban + jellel szerepelnek (Ottományi 2024: 1. táblázat).
- ¹⁴ Részletesebben lásd Ottományi 2024: 117; nem számoltam bele a statisztikába a régi sírokat, mert ha van is feljegyzés mellékletekről, akkor is bizonytalan a mellékletszám.
- ¹⁵ A pontos életkor ismerete nélkül a nemeken belül nem tudunk különbségeket tenni, pedig ebből is érdekes következtetéseket lehetne levonni. Pl. Lányi 1981: 188–189, Abb. 34–36; Horváth-Mihácz-Pálfi 2019: 126–127, Tab. 17–18; Ployer 2023: 286, Tab. 44–46.
- ¹⁶ Horváth-Mihácz-Pálfi 2019: 96 (Somogyszil: a nők 90%-a, a férfiak 70,8%-a, a gyerekek 81,5%-a); Lányi 1981: 188 (Tokodon a két nem ellátottsága között nincs különbség, még ha a női ékszerek száma nagyobb is, de a férfiaké értékesebb).
- ¹⁷ A kérdéses sírok között, ahol a nemet nem ismerjük, nincs bolygatatlan temetkezés.

koribb a 2 melléklet). Ennél több, 6–11 db tárgy csak néha fordul elő (2. táblázat). A mellékletes sírokon belül viszont leggazdagabbak a gyerekek: kevesebb gyerek kapott mellékletet, de szám szerint többet.¹⁸ Megint más képet kapunk, ha megnézzük az egyes nemekre jellemző viseleti tárgyakat és ékszereket. Az ókorban, akárcsak ma is, a nők viseltek több ékszert és ruhájukon több kiegészítőt. A fiatal nőknek és kislányoknak az átlagnál több, 6–7 melléklete is van (75., 77., 82., 91., 93., 2018/1.1 sír). A 38. fiúnak 10 db, ebből 7 érem.¹⁹ A férfiak viseletének mellékletszámát növeli a tény, hogy az övek díszítményeit külön számoltuk, hiszen mindenképpen utal viselőjének társadalmi helyzetére, ha fémcsatos és veretes övvel (netán egész garnitúrával) temették el, és több kis függelék (tarsoly, kés, erszény) lógott

4. ábra: darabszám

le az övről. Eszköz egyértelműen a férfiaknál a legtöbb, de a nőknél is majdnem feleannyi. Érem viszont csak férfiaknál és gyereknél volt. Kicsivel több kerámia a férfiaknál, de a többi nemnél is majdnem ugyanennyi. Üvegből a nők kaptak többet, de a férfiaknál is gyakori. Gyerekeknél jóval ritkább (4. ábra).

2. táblázat: a bolygatatlan sírok mellékletmennyisége nemek szerint

melléklet (db)	férfi (19 fő)	nő (17 fő)	„felnőtt” (9 fő)	gyerek (17 fő)	összesen (62 fő)
nincs	8 fő	6 fő	7 fő	7 fő	28 fő
1	2 fő (60., 61. sír)	1 fő (9. sír)	1 fő (1972/2. sír)		4 fő
2	4 fő (IX., 29., 67., 2005/4. sír)	1 fő (XIII. sír)	1 fő (X. sír)	3 fő (I., 25., 52. sír)	9 fő
3		2 fő (10., 1977/2. sír)		2 lány (32., 1972/1. sír)	4 fő
4	1 fő (5. sír)	3 fő (15., 1977/1., 3. sír)		1 fiú (66. sír)	5 fő
5	1 fő (53. sír)	1 fő (58. sír)		2 fő (77. lány, 2018/1.2 fiú)	4 fő
6		2 fő (VI., 93. sír)			2 fő
7	2 fő (4., 26. sír)			1 lány (2018/1.1 sír)	3 fő
8		1 fő (2018/2.1 sír)			1 fő
10				1 fiú (38. sír)	1 fő
11	1 fő (2018/2.2 sír)				1 fő

¹⁸ Hasonló a helyzet pl. Budaörsön (Ottományi 2016: 197, 37. ábra) és Tokodon (Lányi 1981: 188).

¹⁹ Ployer 2023: 286 (legnagyobb ékszer és viseleti tárgy a gyerekeknél és fiataloknál van. A halottak életkorának növekedésével csökken a mellékletek száma).

Férfi viselet, ékszer

Az 54 férfi váz mellett 116 db melléklet volt, vagyis a mellékletszám 2,1/fő (3. ábra). Mellékletet csak 35 váz mellé tettek (mellékletszám: 3,3 db), ebből 25 sírban volt viseleti tárgy. Bolygatatlan mindössze 17 sír (19 fő), benne 44 melléklet (2,3 db/fő). Melléklet nélküli 15 sír, benne 19 váz, többsége (11 váz) bolygatott. A viseleti tárgyaknál ide számítottam a 38. és 66. fiúsírokat is (5. ábra).²⁰ A viseleti tárgyat tartalmazó síroknak több, mint a fele épített (6 kőláda, 5 téglasír) vagy részlegesen épített (három köves, egy téglás földsír) és csak egyharmada (9 db) földsír.²¹ A halottakat többnyire felöltöztetve temették el, bár a 25 sírban csak mintegy a felében ma-

5. ábra: vázak száma

radtak a viseletnek megfelelő helyen a fibulák és övtartozékok. A nem megfelelő helyre tett viseleti elemek oka részben szándékos volt (halotti öltözet változása), de okozhatta a bolygatás is (lásd később).

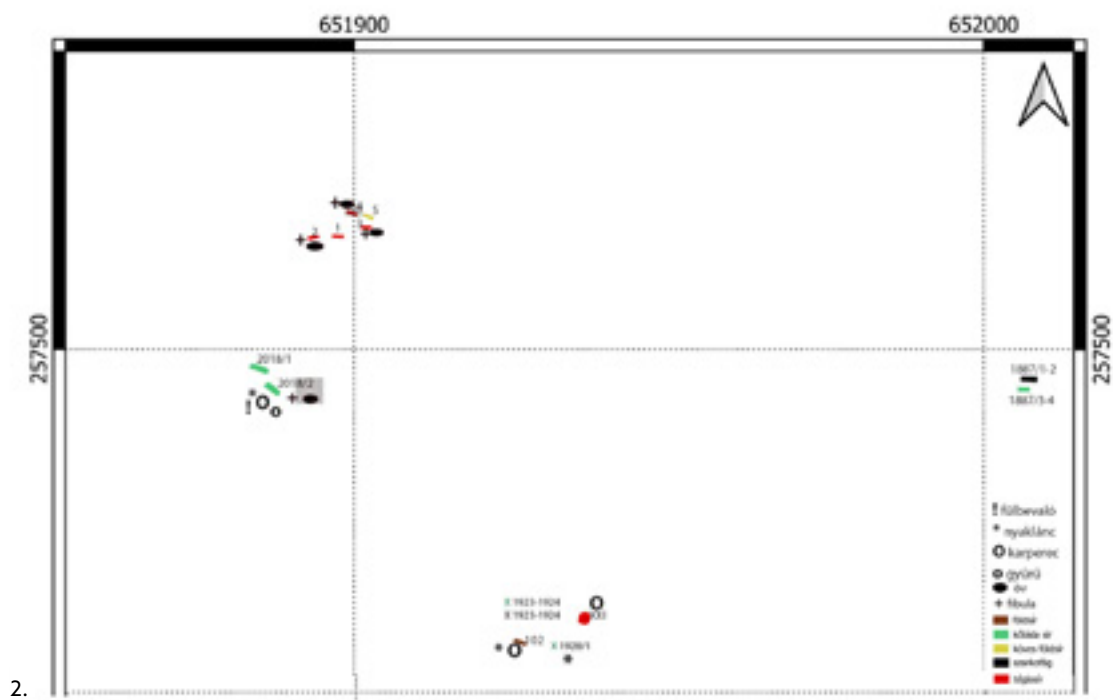
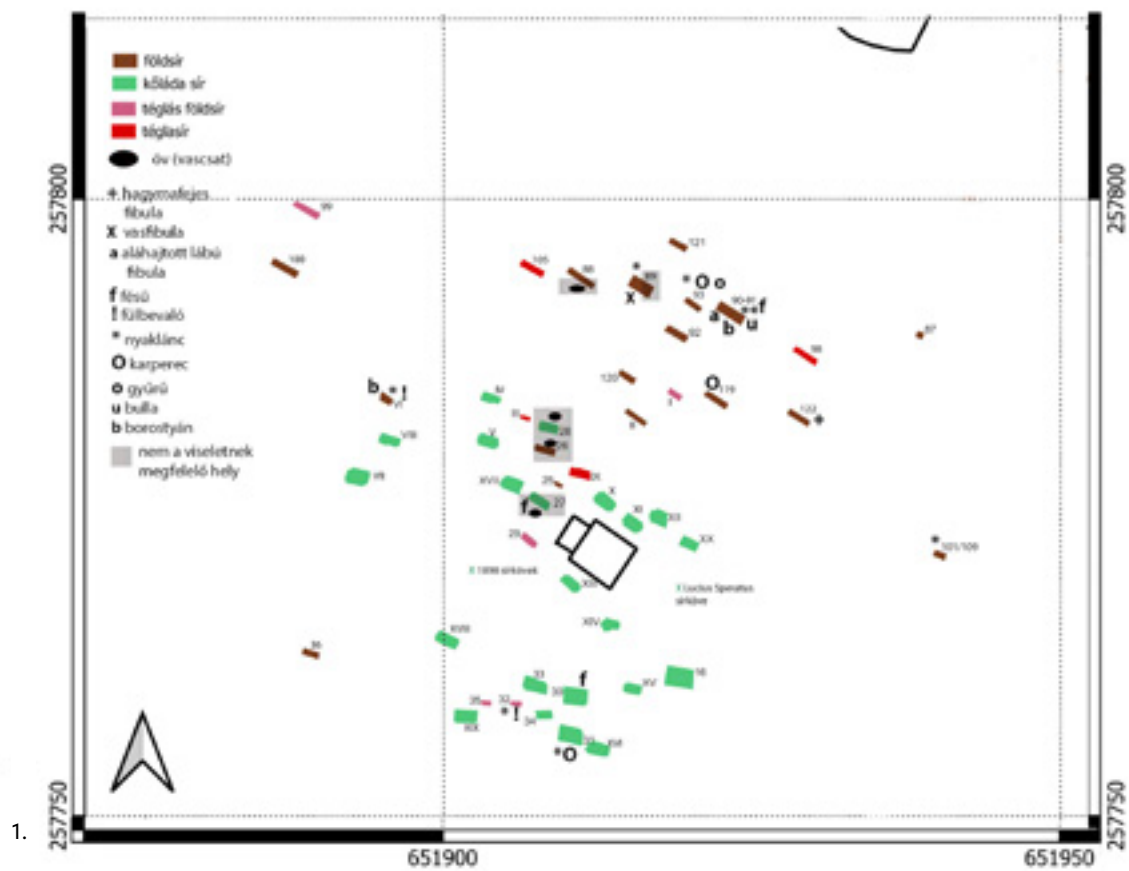
3. táblázat: férfiviselet-együttesek*

viseleti elemek	sírszám, sírforma	ékszer	sírcsoport
fibula, csat, övveret	2018/2. kőláda	vasgyűrű	VIII.
fibula, 2 csat (bronz, vas)	4. téglasír (korongfibula)	ezüstgyűrű	VIII.
fibula, bronzcsat	3. téglasír		VIII.
fibula, övveret	2. téglasír (+ veretes pénztárca)		VIII.
fibula	44. földsír 53. köves földsír (+ tarsoly?) 60. köves sír (csatfibula?) 61. földsír (csuklós T-fibula) 63. kőláda (fibulatű) 89. földsír (vasfibula) 111. téglasír 122. földsír 1972/3. sír		II., IIIb-c, IVa
csat és veret	bronz: 38. földsír (fiú) vas: 27. kőláda (ládika?)		IIIb, II.
veret	46. földsír		IIIb
2 csat (bronz és vas)	78. kőláda		IIIc
bronzcsat	54. köves földsír (+ tarsoly?) 72. kőláda 125. téglás földsír		IIIb-c
vascsat	26. földsír (2 db?) 28. kőláda 66. földsír (fiú) 88. földsír 2005/4. téglasír		II., IIIc, VI.

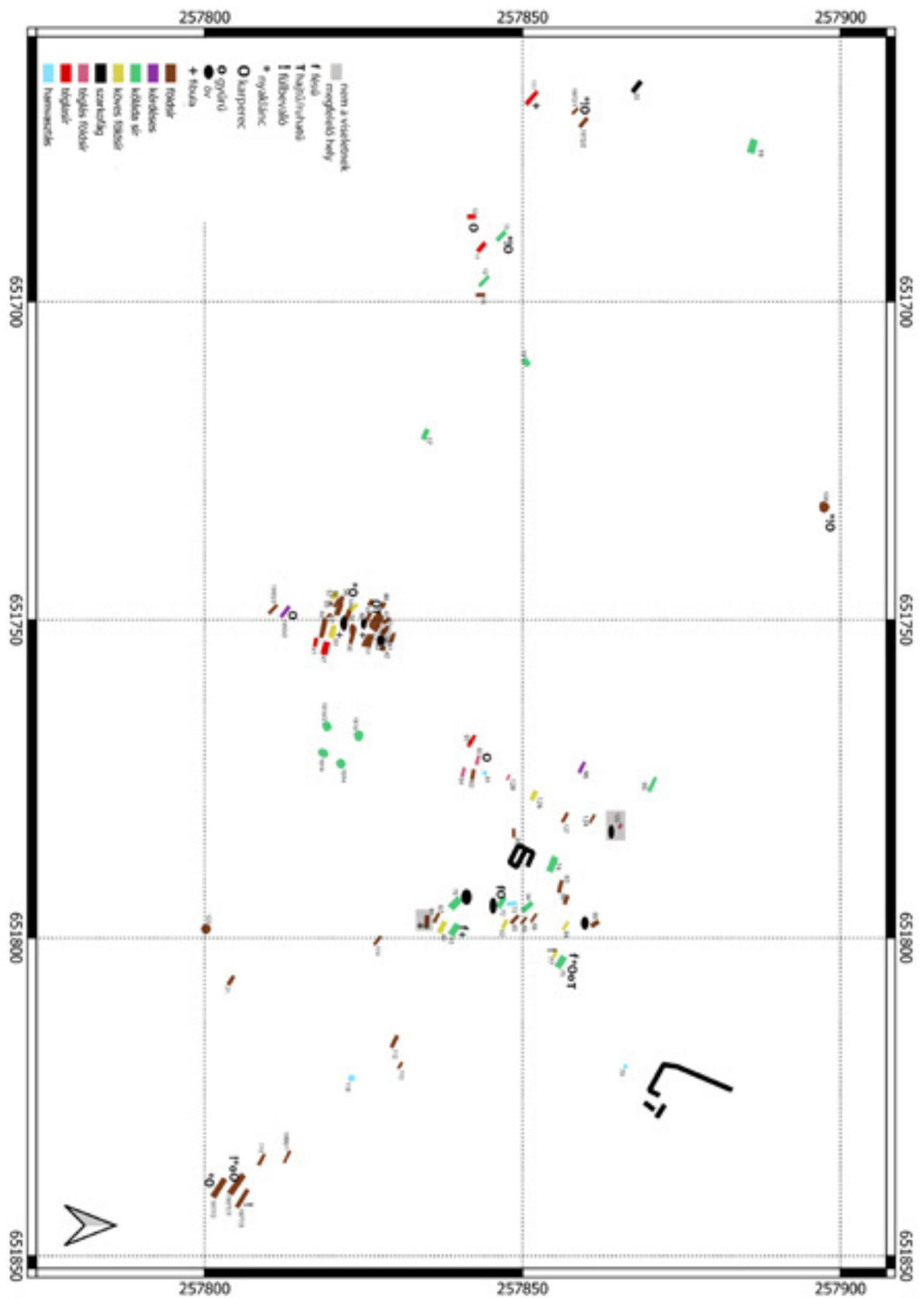
* A „fibula” hagymafejes fibulát jelent, az ettől eltérő formákat zárójelben jeleztem. *Dőlt betűvel* kiemelve a bolygatott sírokat.

■ ²⁰ A „felöltött”-ként meghatározható sírok között nincsenek nemre jellemző viseleti elemek. A 62. sír vaskarikája talán övhöz tartozott, de ez alapján még nem soroltam a férfiakhoz.

²¹ Hasonló a helyzet pl. Mannersdorfbán is (Ployer 2023: 286).

2. tábla: férfi és női viselet a temető közepső (1) és déli (2) részén

3. tábla: férfi és női viselet a temető nyugati felében

A viselethez tartozó fibula és csatos vagy veretes öv mindössze négy, épített sírban fordult elő együtt (2., 3., 4., 2018/2. sír). Mind a négy a temető déli felében, a Vasúti Villasornál található. Közülük kettőben gyűrűt is hordott a halott férfi. A temető keleti szélén egyáltalán nincsenek férfi viseleti tárgyak (I. sírcsoport) és a *cella memoriae* körüli II. sírcsoportban is csak vascsatok és egy-egy hagymafejes, illetve vasfibula található a csoport északi szélén (2–3. tábla).²² A férfisírok keltezésében – a mellékletek minőségén és elhelyezésén túl – segíthet a tény, hogy a 4. század végére a férfi viseleti tárgyak száma drasztikusan csökken, és egyre több a melléklet nélkül eltemetett férfi.

Fibula

A 14 fibula többsége hagymafejes (64,3%), más típusból csak egy-egy darab került elő.²³

Hagymafejes fibula (4. tábla 3–8; 5. tábla)

Nyolc sírban összesen kilenc db. A férfiak 14,8%-a viselt ilyen, a mellékletes férfiak 23%-a.²⁴ Érdekes módon a 2. téglasír halottjának mindkét vállán volt fibula, bár az egyikén csak töredékek.²⁵ Felmerül a lehetőség, hogy a bolygatatlan sírokban lévő hiányos fibulákat eleve törötten tették a sírba (lásd 2., 3., 61., 2018/2. sír).²⁶ Esetleg a mindennapi életben már nem használható, sérült darabokat adták a halottnak. Viseletnek megfelelő helyen, jobb vállon volt a 2. (töredékek), 3., 53. és a 2018/2. sírban, bal vállon a 2. sírban (ép). A rabolt 44. sírban egy felkar mellett került elő. A többi bolygatott sírban kérdéses a helye (111., 122., 1972/3. sír).²⁷ A halottak koráról csak annyit tudunk, hogy felnőtt férfiak. A sírforma többnyire téglasír (2., 3., 111. sír) vagy egyszerű földsír (44., 122. sír). Egy-egy esetben kőláda (2018/2. sír), illetve kőpakolásos, padkás sír (53. sír).²⁸

A temetőn belül a legtöbb a déli temetőrész VIII. csoportjában található (2., 3., 2018/2. sír). Mindhárom sír bolygatatlan épített sír, és veretes öv is járult a fibulához. Két sírban volt a temető északnyugati részén (IIIb. csoport: 44., 53. sír), és egy-egy darab a nyugati szélén (111. sír), valamint középen (122. sír).

Csuklókaros, öntött bronzfibulák: kiemelkedő a 2018/2. kőláda és a 111. téglasír aranyozott bronzfibulája. Mindkettőnek hiányzik az egyik gombja, és későbbi javítás is látszik rajtuk. A kőládában lévő fibula tűjét vasból pótolták – akárcsak a 122. sírban lévő –, a 111. sír fibulájának pedig a középső gombja későbbi betoldás (tűje hiányzik). A korábbi típusok kisebbek, vékonyabbak, majd egyre nagyobbak, súlyosabbak lesznek, és díszítésük is változik. Legkorábbi a 44. sírban és a 2. téglasírban lévő törött fibula. Lábukon lineáris díszítés (Keller-Pröttel 2/A). Koruk 300–340 közöttre tehető.²⁹ Hasonló korú a 2. sír ép fibulája is, kör alakú bemélyedésekkel díszítve (Keller-Pröttel 2/B).³⁰ A sírban lévő érem ezt a keltezést 314 utánra módosítja. Hasonlóan korai lehetett az 53. sír ellopott fibulája is a sírban lévő kerámia és mécses alapján. Az 1972/3. sír fibulája Keller-Pröttel 3–4/A típus, mely a 4. század középső harmadában a leggyakoribb. Ezen belül a szélesebb kengyel és a kerekded hagymafej miatt inkább későbbi változat.³¹ Legtöbb a lábán pontkörökkel díszített Keller-Pröttel 3–4/B típus, melynek kora 330–400 közöttre tehető. Ezen belül korábbi a 3. sír fibulája (a pontkörpárok száma alacsonyabb, és a kengyel is keskenyebb a lábnál). Későbbi változat a 122. és 2018/2. sír fibulája, mely öt (2+3) pontkörpárral rendelkezik, és a kengyel a lábérsszel azonos szélességű. Ezeket elsősorban a 4. század közepétől használták a Valentinianus-kor végéig (346–375).³² A 111. sír volutapárokkal díszített fibulája a Keller-Pröttel 3–4/C típusba tartozik, melynek keltezése az előző csoporthoz

²² A 2. tábla térképéről hiányzik a táborfalnál lévő 2005/4. sír (vascsat), és nem ismerjük a helyét az 1972/3. sírban (fibula).

²³ A fibulák meghatározásában nyújtott segítséget Merczi Mónikának köszönöm; FMC AD 6271-2015: szórvány fibulák Czveiber Ferenc gyűjteményéből (a 11-es út építése közben).

²⁴ Az összes sír 4,8%-a. Hasonló arányokat találunk Budaörsön (Ottományi 2016: 209, 264: a férfiak 15,4%-a, a mellékletes férfiak 28%-a); Pátyon a férfisírok 24%-ában (Ottományi 2019: 188); Horváth-Mihácz-Pálfi 2019: 106., 194. lábjegyzet (összehasonlító adatok).

²⁵ Soproni Sándor a munkások észrevételei alapján azonosította vissza a mellékleteket (FMC AD 21).

²⁶ Ha csak a fibulatű hiányzik, az elveszhetett bontáskor is (pl. 111. sír); Barkóczi 1994: 108 (a fibulák szándékos csonkításáról az 5. század elején).

²⁷ A 111. sír fibulája később lett visszaazonosítva (MRT 7: 260); Dr. Kiss házánál, téglasírból: FMC Itsz. 77.141.1 (felületén aranyozás nyomai; 5. tábla 2).

²⁸ Az 1972/3. sír formája és helye kérdéses.

²⁹ Merczi 2016: 464–465., 11. kép 41.

³⁰ Pröttel 1988: 353; díszítése alapján lehetne Keller-Pröttel 3–4/B változat is, de a gombok facettáltak, és a keresztrúd hatszög keresztmetszetű (a meghatározás rajz és fénykép alapján történt).

³¹ A meghatározás fénykép után történt; Pröttel 1988: 357 (díszítéshez lásd Abb. 2. B/3); Merczi 2012: 503, 9. kép 7 (493. lábjegyzet).

³² Lányi 1972: Abb. 50.9., 15., 17; Pröttel 1988: 359, Abb. 4a/B3–4; Paul 2011: 49–50; Merczi 2016: 465–467; Bózsá-Sárá-Kelemen 2024: 223–225.

4. tábla: fibulák. 1: 89. sír; 2: 61. sír; 3: 44. sír; 4: 3. sír, 5-6: 2. sír; 7: 122. sír; 8: 2018/2. sír; 9-10: 4. sír; 11-12: 60. sír

hasznolt (330-tól az 5. század elejéig).³³ Sokáig használt, hiányos, másodlagosan javított darab. A hagymafejes fibula a férfiak – bizonyos pozíciót elért katonák vagy hivatalnokok – viseletéhez tartozott a késő római korban. A Birodalom tekintélyét tükrözi, kivitele rangjelző is lehetett (lásd az aranyozott fibulákat).³⁴

Csuklós T-fibula (4. tábla 2)

A 61. padkás földsírban a hagymafejes fibulák elődjének tartható csuklós T-fibula töredéke került elő. Csuklókaros zárszerkezetű, letört tűje vasból készült. A kengyel kezdeti szakaszán egyszerű galléron ülő, gömbölyded gomb található. A halott combjai között találták, esetleg tarsolyba tették. Katonai viseletnek szokták tartani, de az idők során ez is átkerült a civil férfiak ruházatához. A 3. század első felében a legjellemzőbb, de egészen a 4. század elejéig használták.³⁵ A szentendrei sírban lévő félig hiányos, sokáig használt fibula nem a viseletnek megfelelő helyen volt, így sírba kerülése akár pár évtizeddel későbbi is lehet.

Korongfibula (4. tábla 9–10)

Sakktáblamintás, *millefiori* jellegű emailberakással díszített, bronz korongfibula volt a 4. téglasírban.³⁶ Helye a felnőtt férfi mellkasán (vagy a medencén?) arra utalhat, hogy nem a szokásos késő római, egyik vállon záródó köpenyhez tartozott, hanem középen kapcsolták vele össze a felső ruhát vagy köpenyt.³⁷ Ez a viseleti mód a szarmatákra jellemző, és az analógiák többsége is ott található, bár náluk elsősorban nők és gyermekek viselték.³⁸ Másik lehetőség, hogy nem rendeltetésszerűen használták, csak megőrizték, mint egy érdekes ékszert. Ez utóbbi lehetőséget a hiányzó tűtartó is alátámasztaná.³⁹ Galliából származó fibulatípus, mely a Rajna-Duna menti *legiós* táborokban, továbbá szarmata és germán

területeken terjedt el. Pannonián keresztül jutott el a Barbaricumba, ahol nagyobb kereslet mutatkozott rá. Kora az analógiák alapján a 2. század vége – 3. század. Pannoniai temetőkben nem fordul elő, a táborokban is csak szórványként.⁴⁰ A szentendrei táborban is van egy sakktáblamintás darab és egy másfajta díszítésű emailos korongfibula.⁴¹ A 3. század végi keltezésnek a 4. sír festett korsója sem mond ellent. A poncolt veretes csat viszont későbbi is lehet. Viselőjének idegen (antik műveltségű) eredetére utalhat a görög feliratos gyűrű.

Gyűrűfibula? (4. tábla 11–12)

Fibulaként lett közölve a 60. sír kerek bronzcsatja (?) is, mely akár a késő római gyűrűfibulák nyitott végű változata is lehetne, de a záródása más.⁴² Ráadásul olyan vékony, drótból hajlított karika, hogy azzal semmiféle vastagabb anyagot nem lehetett összefogni, se bőrvet, se köpenyt (átm.: 2,1 cm). Hurkos-kampós záródása a fülbevalókra hasonlít, de csak egy került elő belőle.⁴³ A fej alatt találták, nem a fibulák szokásos viseleti helyén (esetleg nő feküdt a sírban, és nem férfi?).

Vasfibula (4. tábla 1)

Vas, rugós T-fibula-töredék volt a 89. bolygatott földsírban. Egytagú, kengyele félköralakban ívelt, hiányos lábrésze téglalap alakú lehetett.⁴⁴ A sírban nyugvó férfi és nő közül a férfi viselhette. A 2. század második felében alakult ki ez a számszerű fibulának is nevezett típus, és egészen a 4. század végéig használták. Ezen belül a téglalap alakú lábbal ellátott darabok a 3. század közepe – 4. század vége között jellemzőek. Idegen elemnek tekinthető a római temetőkben. A Dunától északra lévő területről (Morvaország, Szlovákia délnyugati része) érkezhett.⁴⁵

³³ Pröttel 1988: 359; Paul 2011: 51–52; Merczi 2016: 467–468, Kat. 51 (Budaörsön 330–336-os éremmel); Horváth–Mihácz-Pálfi 2019: 109, Abb. 7.2. (351–354. évi éremmel).

³⁴ Tóth 2015: 370–375; Horváth–Mihácz-Pálfi 2019: 109.

³⁵ Merczi 2012: 499–500; Sáró 2022: 171., 173–174.

³⁶ Kéttagú, alsóhúrozású. Felületét kék, piros emailal keretezett négyzetek tagolják, melyek belül kisebb, fehér és kék színű mezőkre oszlanak; Sáró 2020: I., 172–173, II., 153, 364, Kat. B189, 87. tábla 1 (Almgren 222 típus, további párhuzamokkal). Ottományi 2024: 4. tábla 1 (Soproni Sándor eredeti sírrajza, 7. melléklet a halott mellkasán); FMC AD 21: „a deréktáj felett 10 cm-re” – kérdéses, hogy a melléklet mélységére vagy a helyére utalt az ásató. Ha a mélységre, lehet, hogy csak a halott fölé helyezték valamilyen nem maradandó anyagon (köpenyen vagy tarsolyban) a tárgyat.

³⁷ Vaday 2003: 326, Typ III/1/1/3, fig. 27; Budapest, Péceli út (Nagy 2023: II., 195, Abb. 80.1., gyereksírban); Grumeza 2014: 67–68, Fig. 18. Type V.2 (3–4. századi temetőkben).

³⁸ A tűtartóból csak egy akasztókarika maradt meg; Sáró 2020: I., 171 (a nők medálként is hordhatták a nyakban).

³⁹ Berez 2008: 90, 117–118, IIA/1a, Kat. 18 (Carnuntum), 304 (ismeretlen lelőhely); Sáró 2020: I., 175, 1141. lábjegyzet (Carnuntum, Brigetio).

⁴⁰ Berez 2008: IIA/2a típus: *castrum*, 11. árok (FMC Itsz. 2006.36.7); Sáró 2020: I., 172, 1125. lábjegyzet (Szentendre, *castrum*, *porta decumana* környéke, szórvány, leltározatlan).

⁴¹ Maróti-Topál 1980: 114; Schmidt 2000: 401; Merczi 2016: 457–458.

⁴² Tűjének kampós végződése a nyakláncapcsokra emlékeztet (Lányi 1972: Abb. 64.4).

⁴³ A zacskón lévő leírás szerint egytagú, ez a meglévő töredéken már nem látszik.

⁴⁴ Merczi 2012: 498–499, 8. kép 5–7; Merczi 2016: 448–451 (Budaörsön férfisírokból, Severus-kor – 4. század eleje között).

1.

2.

3.

4.

5.

5. tábla: fibulák. 1: 44. sír; 2: 111. sír; 3: 1972/3. sír; 4: 2. sír; 5: 122. sír

A 63. rabolt kőládában lévő vas fibulatú bármilyen formához tartozhatott. Vasfibula is lehetett eredetileg, de a sok használatától tönkrement bronzfibulák tujét is gyakran pótolták vasból (pl. 122. sír, 2018/2. sír stb.). Férfi és nő is volt a bolygatott sírban, így viselőjének neme is kérdéses.

Övtartozékok

A férfiak viseletéhez hozzátartozott a *tunicát* összefogó öv, melyet bronz-, illetve vascsatok kapcsolhattak össze. Bronzveretekkel, csüngőkkel is díszíthették. Esetleg tarsoly lógott le róla, melyet kisebb csattal zártak le. A halott társadalmi és vagyoni helyzetét tükrözheti az öv felszereltsége, vereteinek száma, díszítettsége. A katonáknál rangot jelöl a minél díszesebb öv. Az öv is divatcikk volt, mely akár generációnként is változhatott.

Összesen 17 sírban találunk övhöz tartozó viseleti tárgyat (31 melléklet). Ebből kettő *infans* II. korosztályba tartozó fiúé (38., 66. sír). Az övviselet általában a felnőtt férfiakra jellemző, de más temetőbe is temettek ilyen korú fiúkat felövezve vagy lábhoz helyezett övvel.⁴⁶

Ha két csat volt a sírban, a kisebbik tartozhatott tarsolyhoz, de lehetett dupla öve is a halottnak. A 4. téglasírban kisebb vas- és nagyobb bronzcsat (deréktájon), a 78. rabolt kőládában vas- és bronzcsat. Talán két vascsat a 26. sír lábánál.

Sírformát tekintve öt kőláda, négy téglasír, egy téglás, két köves földsír, valamint öt földsír tartozik az övet viselő halottakhoz. A síroknak tehát több mint a fele épített, gazdagabb sírforma. Ezüstgyűrű (4. sír) és aranyozott fibula (2018/2. sír) jelzi még tulajdonosaik vezető szerepét. Ez utóbbi férfi fibulája 346–375 közé keltezhető. *T. p. q.* keltező értékű érmek a 2. (314), 26. (312), 38. (355) és 72. sírban (332).

Bronzcsat (6. tábla 1–8)

Nyolc darab, nyolc sírban. Formája lehet D alakú csat kerek szorítólemezzel (3. sír). Kora kb. 340–400 között.⁴⁷ A 38. sír csatja enyhén vesealakú, szögletes szíjszorító lemezzel. A csat kettős lemeze között bőrmaradványok. Erősebben benyomott, vesealakú a 2018/2. kőládasír csatja, ugyancsak szögletes szíjszorító lemezzel. Kora 290–400 közöttre tehető. Ezen belül a pannoni-ai analógiák II. Constantius – Gratianus érmekkel a leggyakoribbak.⁴⁸ Nagy méretű ovális csat a rabolt 54., 72. és 78. síroknak (szíjszorító lemez nem maradt).⁴⁹ Állatfejben végződő bronzcsat a 125. rabolt sírban. Állatfejes (delfines), ovális alakú csat több késő római, pannoni-ai temetőben is előfordul, elsősorban a 4. század középső harmadától – 2. felétől egészen az 5. század elejéig. Például Bodajkon, Zengővárkonyban Constans és II. Constantius érmekkel, Mözs-Kakasdombon és Esztergomban Valentinianus-kori érmekkel, Budaörsön 330–400 közé tehető hagymafejes fibulával, Dunaújvárosban 4. század végi, felhúzott fülű korsóval stb. Katonák (propelleralakú veretekkel, *amphora*alakú szíjvégekkel) és civil vezetők egyaránt hordhatják.⁵⁰ Ritkaságszámba megy a 4. sír nagy méretű, téglalap alakú bronzcsatja, poncolt díszű, szögletes szorítólapplal. Legközelebbi analógia Intercisa temetőiben.⁵¹ A forma leginkább Valentinianus – Gratianus érmekkel jellemző Pannoniában.⁵² A poncolás jóval ritkább.⁵³

Vascsat (6. tábla 9, 13–16)

Kilenc darab.⁵⁴ Kis, kerek forma a 4. téglasírban, a 78. kőládában (fél karika) és a 26., 66. földsíroknak. Ez utóbbiban hosszú, téglalap alakú szíjszorítólemezzel. Ovális karika a 2005/4. téglasírban és a 28. kőládában, szögletes szíjszorító lemezzel. Nagy ovális csat a 88. sírban. A 30. kőláda ovális,

⁴⁶ Például Budaörs 146. gyereksír (Ottományi 2016: 195); Kiss–Libor 2024: 146–148 (Bodajk).

⁴⁷ Paul 2011: 65–66, E49–52.

⁴⁸ Lányi 1972: Abb. 52.2; Kelemen 2008: 101, 237. lábjegyzet; Bózsá-Sáró–Kelemen 2024: 227, 13. kép 1–2; Sommer 1984: 22, Taf. 2.6 (1/C/B típus); Paul 2011: 68, 72, Taf. 8. E57 (3. század vége – 5. század eleje), E62 (340–5. század eleje).

⁴⁹ Kelemen 2008: 101 (111. sír, Valentinianus-kori bélyeges téglával); Paul 2011: 72, Taf. 8. E63 (vascsatok; 4. század második fele – 5. század eleje).

⁵⁰ Vágó–Bóna 1976: 194–195, Taf. XXXVII/1–2 (a 163. jegyzetben analógiák az egész birodalomból); Barkóczi 1994: 62–70, Abb. 3, 5, 10 (katonai vezetők); Ottományi 2016: 213–214; Kiss–Libor 2024: 146–148, Fig. 4 (propelleralakú veretekkel, teljes övgarnitúra).

⁵¹ Vágó–Bóna 1976: 194, Taf. 28.1333 (159. lábjegyzetben 1907. évi sírból analógia).

⁵² Kelemen 2008: 100 (3. sír), további analógiákkal (Pécs, Intercisa, Ságvár, Majs, Mözs-Kakasdomb, Somogyszil, Aquincum); Konrad 1997: 45, Abb. 8. 2–4.

⁵³ Sommer 1984: 25, Taf. 5.3 (Typ 1/C/d/5); Paul 2011: 79–80, Taf. 10. E76 (5. század eleje).

⁵⁴ A 92. földsír halottjának a derekánál volt még egy kis vasdarab, amit nem vettem övhöz tartozónak; FMC AD 245: a 26. és 28. sírok eredeti rajzán két töredékes vascsat szerepel. A valóságban egy-egy karika van meg, és több kis töredék. A publikáció csak egyet említ (Maróti-Topál 1980: 107).

6. tábla: övcsatok és veretek. 1: 3. sír; 2: 38. sír; 3: 2018/2. sír; 4: 54. sír; 5: 72. sír; 6: 78. sír; 7: 125. sír; 8-9: 4. sír; 10-12: 2. sír; 13: 26. sír; 14: 66. sír; 15: 28. sír; 16: 88. sír; 17-18: 2018/2. sír

enyhén vesealakú vastöredéke inkább tűzcsiholó volt (kovakővel együtt), mint vascsat. Kérdéses a 27. kőláda két vaskarikájának rendeltetése is (a vaslemezzel és szögeccsel együtt ládikához, de övhöz is tartozhattak).

A csat anyaga nem utal egyértelműen a társadalmi helyzetre. Például vascsatok nemcsak szegényes sírokban lehettek, hanem épített kőládában (27., 28., 78. sír) vagy téglasírban (4. sír) is. Ez utóbbi esetben ezüstgyűrűvel és korongfibulával együtt. Etnikumot is jelezhet, más barbár jellegű tárgy kíséretében. Például a 30. sírban csontfésűvel, a 66. gyereksírban kézzel formált bögrével (bár van egy római festett edénye is). A 4. századon belül a későbbi sírokra jellemző.⁵⁵ A II. sírcsoportban kizárólag csak vascsatos öv fordult elő (26., 27., 28., 88. sír), valamennyi a viseletnek nem megfelelő helyen (2. tábla 1).

Övveretek (6. tábla 2, 10–11, 17–18)

Öt sírban tíz darab (a szíjszorító lemezeket lásd a csattal együtt). Különálló övveret öt sírban található, a 27. (?), 38., 2018/2. sírokban csattal együtt. Propelleralakú veret két szegeccsel a 2. sírban (közepén poncolt díszítés). A bolygatlan halott mellé mindössze egy darabot tettek, tehát nem egy katonai övkészlethez köthető, melyet ebből a kisebb méretű veretből általában 8–10 db díszített. 330–400 között használatosak, széles körben elterjedtek.⁵⁶ Szívalakú veret a 38. gyereksírban, ugyancsak egy darab (szegecsek és bőrmaradványok az eredeti bőrvöből). Iulianus érem keltezi 355 utánra. A pannoniai sírokban általában II. Constantius – I. Valentinianus érmekkel kezelt, és egészen az 5. század elejéig használták.⁵⁷ A 46. sír vékony bronzlemezskéje is bőrt foghatott közre.

A 27. sír szögletes vaslemeze szegeccsel (és vaskarikával) bőrvövhöz vagy faládikához egyaránt tartozhatott. Hasonló a helyzet a 47. sír bronzlemezénél is (lásd a ládikánál).⁵⁸

Kerek bronzkorongok díszítették a 2018/2. kőládasír halottjának övét. A négy díszítetlen, közepén lyukas korongot két, Medusa-főt ábrázoló, préselt korong egészítette ki. Ez utóbbi analógiái II. Constantius érmekkel együtt fordulnak elő.⁵⁹

Tarsoly – pénztárca (kb. 6 sír?)

Pénztárca: a 2. sírban lévő szögletes bronzlemez és a köztük lévő három érem veretekkel díszített pénztárcára utal (6. tábla 12). Néhány további sírban is feltételezhetünk még az egy halomban lévő érmek alapján pénzes erszényt, de veret nélkül (pl. 26., 83., 2018/1. sír).

Tarsoly: a dupla csaton kívül (4., 26?, 78. sír) tarsolyra utalhat még az 53. sír két combcsontja közötti gyöngy és az 54. sír bronzgombja, mely a halott bal combjánál, a csat mellett volt (6. tábla 4; 8. tábla 12). Ezek talán egy övről lelógó tarsolyt vagy textilövet díszítettek.⁶⁰ Ugyanilyen bronzgomb volt a 72. rabolt sírban is (helye és szerepe kérdéses). Esetleg tarsolyban (vagy ládikában) volt a rabolt 30. sírban lévő tűzkésztség és érem is, a halott lábánál.

Funkcióját és etnikumát tekintve is el kell különíteni a pénztárcát, illetve a tarsolyt. Míg az előbbi általános szokás a római temetkezéseknél, a tűzkésztséget és eszközöket tartalmazó tarsoly nem jellemző a római viseletre. Feltűnése a 4. század második felében már talán az egyre barbárosodó lakosságra vezethető vissza.⁶¹

Az öv helye

Viseletnek megfelelő helyen, vagyis a medencénél mindössze két esetben került elő csat Szentendrén (2., 4. sír).⁶² A 2. sírban lévő pénztárca veretei jobb oldalon, deréktájon voltak, de az övveret a munkások elmondása szerint a mellkason. A 4. sírban a vascsat a bal keresztcsonton, a nagyobbik bronzcsat viszont a combcsontok között, tehát esetleg lelógó szíjat díszített. Több sírban a lábhoz kerül a csat, illetve veret – ilyenkor

⁵⁵ Barkóczi 1961: 112 (Brigetio legkésőbbi temetőrészében van csak, melyet a határőrszolgálatra betelepített barbárokhoz köt a szerző); Salamon–Barkóczi 1971: 66, Abb. 8.32, 35 (tűzcsiholó), Abb. 10.65 (ékvéséses övgarnitúra), Abb. 11.66. (csontfésű, orsógomb) stb.; Zsidi 1987: 68 (az I. sírcsoportban főleg bronzcsatok, a II. sírcsoportban legáltalánosabb az ovális vascsat); Schmidt 2000: 398; Ployer 2023: 308 (germán).

⁵⁶ Czveiber Ferenc gyűjteményéből egy nagy méretű propelleralakú veret is van (h: 5,4 cm), mely a 11-es út alatt került elő az 1970-es évek végén (FMC AD 6271-2015, LVIII. számú tárgy); Barkóczi 1994: 60–72, Abb. 3–10; Ottományi 2016: 215–216 (330. sír; további analógiákkal); Kelemen 2008: 105–106 (polgári tisztségviselők, katonák); teljes övgarnitúra 330–350 közötti érmekkel Bodajkról (Kiss–Libor 2024: 146–148, Fig. 4); Paul 2011: 73–74, Taf. 8. E64 (320–350-ig, ritkán az 5. század elejéig).

⁵⁷ Sommer 1984: 49, Taf. 19.4 (Form A); Barkóczi 1994: Abb. 1., 3., 14.1; Schmidt 2000: 398; Paul 2011: 75–76, Taf. 9. E67–71; Ottományi 2016: 216, 40. kép (280. kőláda, 330–400 közötti fibulával).

⁵⁸ Maróti–Topál 1980: 18. tábla/27. sír, 15. tábla/47. sír.

⁵⁹ Részletesebben lásd Bózsá–Sáró–Kelemen 2024: 227–230, Abb. 13.

⁶⁰ Topál a szarmatáknál szokásos textil *cingulumot* hozza fel párhuzamként (Topál 1997: 539); tarsolyt díszítő gyöngy pl. Budaörs 146. gyereksírban (Ottományi 2016: 195, 22. tábla).

⁶¹ Vágó–Bóna 1976: 204; Kelemen 2008: 106 (keleti lovasnépek hatása); Ployer 2023: 297, 309 (további irodalommal).

⁶² A 78. rabolt kőláda csatjai is középtájon voltak.

valószínűleg az egész övet odatették (26., 27., 28., 38., 88., 125., 2018/2. sír).⁶³

Melléklek nem a viseletnek megfelelő helyen

A késő római temetőkben mindenhol előfordulnak nem a viseletnek megfelelő helyre tett melléklek. Elsősorban a 4. század második felének – végének férfisírhajra jellemző. Oka a halotti öltözet megváltozásában rejlik. Ennek hátterében valószínűleg a kereszténység áll, mikor halotti ingben vagy lepelbe tekerve temették el az elhunytat, de az értékesebb, illetve rangjelző ékszereket, viseleti tárgyakat, néha az egész övet még mellé helyezték.⁶⁴ Többnyire a halottak lábához (9 sír) kerülnek a viseleti tárgyak. Például a 26. földsírházban lábhoz fektették az övet (vaskést, vascsatot, érmekeket), majd rátették az edényeket.⁶⁵ Fibula mindössze egy esetben volt a lábnál (a 61. sírban a combnál).⁶⁶ Ebben az esetben az is lehet, hogy a köpenyét nem magán viselte, hanem csak ráborították, és így került a fibula máshova.⁶⁷ Érdekes helyzet, mikor a viselet egyes részei a helyükön vannak, mások pedig nem. Például a 4. sírban az övveretek és csat a halott derekán, a kés viszont (egy vasszeggel vagy vastűvel együtt) a halott jobb sípcsontjánál. A 88. földsírházban vascsat a láb végében, de a kés deréktájt bal oldalt (esetleg kézbe fogta a kést, vagy az övet térdtől lábfejig fektették rá a halottra). A 2018/2. sír férfi halottjának a vállán volt a hagymafejes fibulája, de a lábánál az öv, térdtől lefelé, összehajtva, a vége felcsavarva (egymásba csúsztatva kerültek elő a korongok a bokánál, a csat pedig a térdnél). Ez utóbbi helyzet – vagyis, hogy fibula a vállon,

öv a lábnál – máshol is gyakori.⁶⁸ Esetleg a láb mellé vagy lábra fektetik hosszában az egész övet.⁶⁹ Textiltáskába, tarsolyba is tehetnek övvereteket, szerszámokat, érmekeket a lábhoz (pl. 30. sír).⁷⁰ Térképre vetítve ezeket a sírokat, úgy tűnik, a temető déli, nyugati és középső részén egyaránt előfordultak (2–3. tábla).

Gyűrű

Az 54 férfisírból mindössze kettőben volt ékszer. Mind a kettő gyűrű (7. tábla 18–19). A 4. téglasírházban deformált ezüst pecsétgyűrű a férfi bal hüvelykujján. A bevéssett görög felirat valószínűleg tulajdonosának nevét tartalmazta.⁷¹ A 2018/2. kőládásír férfi halottja vasgyűrűt hordott a bal kezén.⁷² Vele együtt aranyozott hagymafejes fibula, tehát nem a szegénysége miatt készült vasból ez az ékszer. A római gyűrűk nemcsak egyszerű ékszerek voltak: anyaguk és ábrázolásuk alapján jelezhettek viselőjük társadalmi rangját, de óvó-védő szerepet is betölthettek.⁷³

Női viselet, ékszerek

Szentendrén 45 női sírban volt 45 váz, ebből mellékletes 29 sír, benne 98 db melléklettel.⁷⁴ A mellékletszám 2,2, illetve a mellékletes síroknál 3,4. Közülük bolygatatlan 17 sír, 46 melléklettel (2,7 db). Ha csak a bolygatatlan, mellékletes sírokat nézzük (11 db), akkor 4,2 db (3. ábra). Melléklet nélküli 16 sír, ebből 10 bolygatott (a fele utántemetkezés).

A viseleti tárgyak és ékszerek bemutatásánál ide számítottam 9 kislánysírt is.⁷⁵ Viseleti tárgy (fésű,

⁶³ A 66. bolygatatlan gyereksír minden melléklete a lábnál volt, de a vascsat a kidobott sírföldből került elő.

⁶⁴ Lányi 1972: 133; Lányi 1990: 250; Kelemen 2008: 167; Budaörsön a lepel megtűzésére szolgáló két tű is előkerült (Ottományi 2016: 2. sír).

⁶⁵ A 27. sír lábvégeiben vaskarikák, vaslemez, vasszegecs (öv vagy ládika); a 28. rabolt kőládában az egyik váz lábfejénél vascsat; a 38. földsírházban fiú lábánál a bronzcsat, veret, kés és szög; a 125. sírban jobb bokánál övcsat (felső része rabolt).

⁶⁶ A 89. rabolt sír vasfibulájának helye kérdéses, de a kés nem a halott derekánál, hanem a lábánál volt. A 60. sír fejnél lévő ékszere valószínűleg nem fibula volt.

⁶⁷ Kelemen 2008: 99.

⁶⁸ Bózsá-Sáró-Kelemen 2024: 229–230 (további analógiákkal: Mözs-Kakasdomb, Esztergom, Keszthely stb.); Péterfi 1993: 83 (Bátaszék 93., 139. sír); Ottományi 2016: 223 (166., 230. sír).

⁶⁹ Lányi 1981: 186, Abb. 28 (Tokodon minden esetben a láb hosszában volt az öv); Kelemen 2008: 100; Eke-Horváth 2010: 158, 5. kép (10. sír); Horváth 2021: 11 (Azaum temetőjében a férfisírok öveit egy kivétellel minden esetben a halott mellé fektették).

⁷⁰ Sági 1981: 26 (Keszthely-Dobogó); ez női ékszerekkel is előfordul (Ottományi 2016: 224; Vágó-Bóna 1976: 165).

⁷¹ Kovács 2007: 36: [...] YT AXI IOY. Esetleg az ASIANOY név (birtokos esetben). Kovács Péter segítségét ezúton köszönöm; Szentendrén beszélhetek görögül a 2–3. században itt állomásozó szír *cohors* katonái, és a 22. szarkofág felirata alapján élt itt egy kis-ázsiai, görög eredetű család is, akiknek egyik tagja a *leg. II. ad* veteránjaként temetkezett ide a 3. század első felében (Soproni 1887: 61–63).

⁷² Bózsá-Sáró-Kelemen 2024: 222, 9. kép 3; Riha 1990: 29 (kizárólag férfiak viseltek vasgyűrűt).

⁷³ Például a vasgyűrű kezdetben a római polgárok szimbóluma volt, melyet mindig bal kézen hordtak (Daňová 2021: 29–30).

⁷⁴ Nem számoltam be az 1928/1. kőládát (3 melléklet), továbbá a rabolt 37. kőládát, ahol ékszerre utalhat a fiatal női váz csontjain megmaradt zöld patina.

⁷⁵ 12., 31., 32., 77., 91., 106., 1972/1., 1993/2., 2018/1.1 sír; lehettek még ékszerek azokban az újkori bolygatott sírokból is, ahol csak a csontváz alsó felét sikerült feltárni (pl. 59., 112. sír).

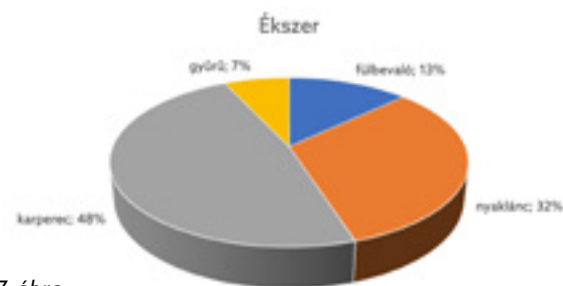
fibula, haj- és ruhatű, cipőszeg, öv?) volt 10 főnél (egyikük kislány). Ékszer 29 váznál (9 kislány). Eszköz mindössze 5 női és egy kislánysírban. Ládika egy női sírban (4. ábra).

A késő császárkorban *tunicát* és *pallát* viseltek a nők (fibula nélkül), amit szívesen egészítettek ki különböző ékszerekkel. A pannoniai késő római temetők legjellemzőbb melléklete a női ékszer. A provincia általános képén belül azonban helyi sajátosságok, területenkénti különbségek gyakran megfigyelhetők.⁷⁶

Szentendrén, akárcsak a többi pannoniai temetőben, leggyakoribb ékszer a nyaklánc (32%) és a karperec (48%). A többi ékszer jóval kisebb mennyiségben fordul elő (6–7. ábra). A gazdagabb ékszergarnitúrát viselő nők a temető területén elszórtan találhatók, nem csoportosulnak egy helyre, mint a férfiak esetében (4. táblázat; 2–3. tábla).⁷⁷ Ugyanannyi földsírfordul elő köztük, mint épített sír.

6. ábra: vázak száma

7. ábra

4. táblázat: női ékszergarnitúra*

ékszer	viselet	sírszám	sírforma	sírcsoport
nyaklánc – fbvaló – karperec – gyűrű		1977/1.	földsír	IIIa
nyaklánc – 4 karperec – gyűrű		93. fiatal	földsír	II.
nyaklánc – karperec és karlanc – 2 gyűrű		2018/2. nő	kőláda	VIII.
nyaklánc – karperec – gyűrű (14. tábla 2)	fésű – ruhatű	75. fiatal	kőláda	IIIc
nyaklánc – fbvaló (arany) – karperec		106. gyerek	földsír	IVb
nyaklánc – fbvaló – 2 karperec (14. tábla 1, 3)		15., 2018/1. gyerek	kőláda, kőláda	IVa, VIII.
nyaklánc – fbvaló – karperec		1972/1. gyerek	földsír	IVa
nyaklánc – fbvaló – borostyán	(csontlemez)	VI.	földsír	II.
nyaklánc – fbvaló		32. gyerek	földsír	II.

⁷⁶ Lányi 1972: 117–126.

⁷⁷ A 2–3. tábla térképéről hiányzik a keleti szélén lévő 23. sír (2 karperec).

ékszer	viselet	sírszám	sírforma	sírcsoport
nyaklánc – 2 karperec		102. fiatal	földsír	IX.
nyaklánc – karperec		31. gyerek 58. 1977/2.	kőláda földsír földsír	II., IIIa-b
nyaklánc (borostyán) – bulla – (bronzkarika)	fésű – fibulapár	91. gyerek	földsír	II.
3 karperec (egyik aranyozva)	(ládikaveretek)	XXI.	téglassír	IX.
3 gagát karperec		12. gyerek	téglassír	IVa
2 karperec – amulett (?)		23.	téglassír	I.
2 karperec	hajtű?	44.	földsír	IIIb

* *Dőlt betűvel* kiemelve a bolygatott sírok. A csak egy ékszert tartalmazó sírok nem szerepelnek a táblázatban (karperec: 72., 82., 119., 1993/2. kislánysír; nyaklánc: 9., 89., 90 [bronzcsüngővel; tarsoly?], 101. sír; fülbevaló: 77. kislány, 1977/3. sír).

Fülbevaló (7. tábla 1–10)

Kilenc sírban, a nők és kislányok 16,7%-ánál (mellékletes nők 14%-a, mellékletes kislányok 55,5%-a) maradt meg fülbevaló.⁷⁸ Felnőtt nők (VI., 15., 1977/1., 1977/3. sír) és gyerekek (32., 77., 106., 1972/1., 2018/1. sír) egyaránt viselhették. A sírformát tekintve többségük földsír, mindössze két kőláda, egy-egy köves és téglás földsír, valamint egy mésszel leöntött földsír van közte. A fülbevalók többnyire párban kerülnek elő, bár néha csak az egyik felük maradt meg.⁷⁹ Egy arany és nyolc bronz fülbevaló ismert.⁸⁰ A temető egyetlen arany ékszere a 106. kislánysírban lévő fülbevalópár, hurkos végű akasztókarikához kapcsolódó sötétkék, bikónikus gyönggyel (7. tábla 1).

A bronz fülbevalók között legegyszerűbb a hurkos-kapcsos végű fülbevalópár, a 32. gyereksírban (lehet, hogy már elveszett róla a bronzcsüngő?). Ez a leggyakoribb fülbevalótípus (7. tábla 2).⁸¹ Az összes többi fülbevaló bronzcsüngős, hurkos-kapcsos végű akasztó karikával (7. tábla 3–8). Az egyszerűbb változat bronzcsüngője lefelé szélesedik (csonka gúla vagy kúp alakú), végén üveggyönggyel (a 15. sírban sötétkék gyöngy), ami hiányozhat is (1977/1. sír). A 2018/1. sír csonka gúla alakú fülbevalója gyűrűszerű szelvényekkel tagolt, belül üreges.⁸² Hasonló lehetett a VI. sírban lévő fülbevaló is, de akasztója vékony ezüsthuzalból készült (bronzcsüngőjén hat gerezdes bemélyedés, a végén kerek lyuk, melyből már hiányzik az üvegpasszta gyöngy).⁸³ Az 1972/1. kislánysír fülbevalóján a kerek, hurkos végű bronz-

■ ⁷⁸ Budaörsön a mellékletes nőknek csak a 9%-a viselt fülbevalót (Ottományi 2016: 199).

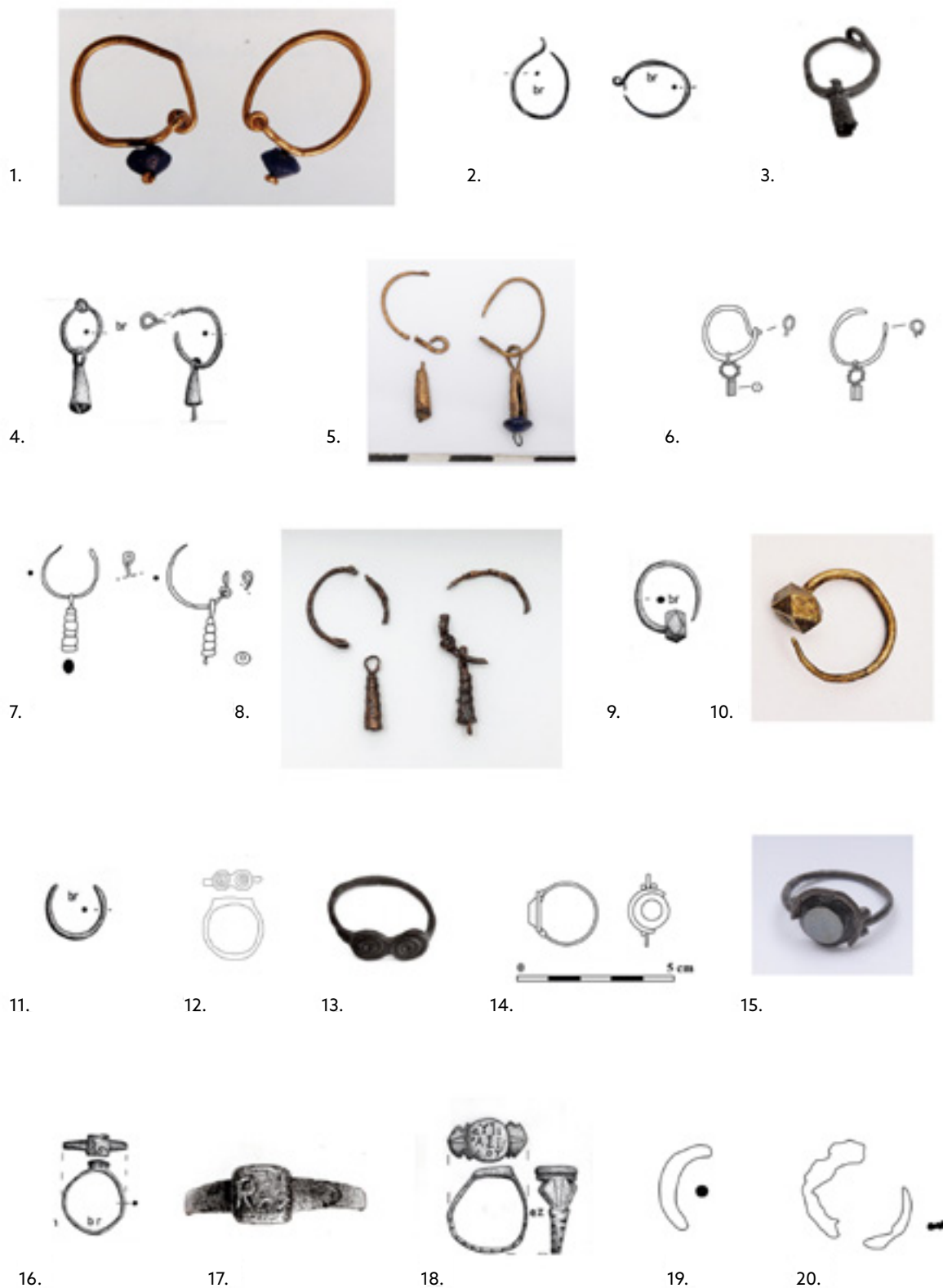
⁷⁹ Ennek oka a régi ásatásoknál a feltárás hiányossága is lehet (pl. 1977/1. sír). A 77. bolygatatlan sír egyetlen fülbevalója olyan különleges (poliéder végű), hogy esetleg szándékosan csak egyet tettek a gyerek mellé; egy arany fülbevaló volt pl. Intercisa 1331. sírban (Vágó-Bóna 1976: Taf. 28); Mannersdorf 17. sírban (Ployer 2023: 287) stb.

⁸⁰ Az 1977/3. sír elajándékozott fülbevalójáról semmit sem tudunk. Valószínűleg bronz lehetett.

⁸¹ Lányi 1972: 6–7, 10–11, Abb. 65.1; Péterfi 1993: 84 (Bátaszéken elsősorban gyermek és fiatal lányok viseletében fordul elő, a 4. század második harmadában); Schmidt 2000: 390.

⁸² Bóza-Sárá-Kelemen 2024: 222, 5. kép 7–8 (a sírból származó két darab gyöngy talán a fülbevalók végén volt); Bíró-Teichner 2012: 159, Abb. 71. S207 (Intercisa).

⁸³ Ezüsthuzalból készült fülbevaló-karika pl. Bátaszék 54. sírjában (Péterfi 1993: 84); Horváth-Mihácz-Pálfi 2019: 118 (Somogyszil).

7. tábla: fülbevalók (1-10), gyűrűk (11-20). 1: 106. sír; 2: 32. sír; 3: 1977/1. sír; 4-5: 15. sír; 6: 1972/1. sír; 7-8: 2018/1. sír; 9-10: 77. sír; 11: 93. sír; 12-13: 1977/1. sír; 14-15: 2018/2. sír; 16-17: 75. sír; 18: 4. férfísír; 19: 2018/2. férfísír; 20: 2018/2. női sír

karikához alul kis bronzhoroggal kapcsolódik egy két szálból sodort bronzkarika, rajta hasáb alakú, hatszögű zöld gyöngy, végéből spirálisan csavart drót áll ki. Ezek a hurkos-kampós típushoz sorolt csüngős fülbevalók többféle díszítménnyel a 4. század folyamán végig előfordultak, de főleg a század közepétől népszerű mind a bronzcsüngős, mind a gyöngyös díszű változatuk.⁸⁴ A fülbevalót viselő nők és kislányok többsége hordott nyakláncot, gyakran karperecet is (14. tábla 1). A római hagyományos fülbevalóktól eltér a 77. kislánysír poliédervégű fülbevalója (7. tábla 9–10). Hasonló végződésű ezüsttű és gyöngyök a temető más sírjaiból is ismertek. Mellettük gyakran barbár népeiségre utaló melléklet. Jelen esetben a simított bögre és a kézzel formált szűrőtál tér el a római típusoktól. Hogy csak egy fülbevalója volt, és mellette furcsa tárgyak (bronzkorong, vasdarab), az a gyereketemetkezések sajátossága is lehet.⁸⁵ A fülbevaló formájának eredete vitatott: a Fekete-tenger északi partjának antik városában gyakori melléklet, így lehet onnan induló divat, melyet a római népesség már széles körben használ a 4. század végén – 5. század első harmadában.⁸⁶ A késő római környezetben feltűnő kis méretű, tömör bronz vagy ezüst ékszerek a hun kori és 5–6. századi ékszerektől méretben és kivitelben is különböznek. Ez a fajta fülbevaló a 4. század utolsó harmadában (a 360-as évek érmeivel) jelenik meg, majd lesz egyre gyakoribb. Pannoniában elsősorban a valeriai temetőkre jellemző. Viselőinek barbár volta, főleg az 5. századtól, valószínű.⁸⁷

Nyaklánc⁸⁸(8–9. tábla)

Nyakláncot viselt 13 nő és 6 kislány, vagyis a nőknek és kislányoknak a 35%-a (a mellékletes nők 45%-a, a mellékletes kislányok 67%-a).⁸⁹

A sírok többsége földsír, kevés kőládában (5 db) és téglasírban (1 db) maradt meg nyaklánc. Bolygatott 10 sír, de a felénél (75., 89., 90–91., 101., 102. sír) a helyükön (fej, nyak, bordák, mellkas) voltak a gyöngyök. A két utántemetkezéses sírban a korábbi halott félretolt csontjai között (2018/1–2. sír) kerültek elő. Többnyire üveg- és üvegpaszta gyöngyök, ritkábban csont- és mészgyöngyök is előfordulnak. Legértékesebbek az importként idekerülő borostyángyöngyök a VI. és 91. földsírban (9. tábla 6). Mind a két esetben voltak mellettük más gyöngyök is, bár a VI. sír borostyánja egy csontlemezzel együtt külön került elő. A borostyánnak általában mágikus, bajelhárító szerepet tulajdonítottak, főleg a gyereksírokban. A leg gazdagabb temetkezésekre jellemző.⁹⁰ Magában is hordhatták, külön borszíjon. Mindkét sírban új típusú, a 4–5. század fordulójára tehető melléklet (mohazöld üveg, csontfésű, aláhajtott lábú fibula) keltezte a temetkezést.⁹¹ Czveiber Ferenc is talált a 11-es út építésénél (Római Sándor u. 15. előtt) egy koponya csontjai között nyakláncot, közepén nagy borostyángyönggyel, melyet 25 db kék és fehér üveggyöngy vesz körbe (8. tábla 11).⁹² A 31. rabolt kőládában aranyfóliás ikergyöngyöt fűtek a kislány nyakláncára (9. tábla 2). A gyönyörű csillogó hatást keltő aranyfóliás vagy „szendvicsgyöngyök” már a 2–3. században feltűntek, de a 4. században váltak gyakorivá. Ilyenkor két színtelen üvegréteg közé tették a vékony aranyfóliát, ami nagy mesterségbeli tudást igényelt. Általában 1–2 darab került egy nyakláncra, valószínűleg a drágaságuk miatt. Gazdagabb, limesmenti temetőkből találhatók elsősorban.⁹³

Előfordult, hogy valaki csak egyetlen nagyobb, különlegesebb gyöngyöt kapott, melynek talán bajelhárító funkciója is volt. Például a 2018/1. kőládába temetett kislánynál hasáb alakú fehér

⁸⁴ Lányi 1972: Abb. 65.4, 10; Péterfi 1993: 84 (363–375 közötti érmekkel); Schmidt 2000: 391; Facsády 2009: III. típus; Kelemen 2008: 117–118 (további párhuzamokkal); Eke–Horváth 2010: 21. kép 1. sír (330–354-es érmekkel); Boruzs–Szabó 2018: 220; Horváth–Mihácz–Pálfi 2019: 117–118, Tab. 9 (Constans–Valentinianus érmek).

⁸⁵ A 77. sírt a publikációban fiatal nőnek írják, de a sírlapon *inf.* II. vagy *iuv.* nő szerepel a halott neménél. A sír mérete (h: 140 cm) és félig elkorhadt csontjai inkább az *inf.* II. életkort támasztják alá. FMC AD 1833–81; Maróti–Topál 1980: 22. tábla /77. sír.

⁸⁶ Salamon–Barkóczi 1971: 79; Vágó–Bóna 1976: 196 (római forma, melyet római műhelyek gyártanak a poliéder fejű hajtók mintájára).

⁸⁷ Salamon–Barkóczi 1971: 62–63, Abb. 8.31, 33, Abb. 11.67 (Csákváron vascsattal, vas karpereccel, aláhajtott lábú vasfibulával, borostyánnal, orsógommbal); Budapest–Gazdagréten csak a temető II. sírcsoportjában jelenik meg a 4. század végén (Zsidi 1987: 67); Kelemen 2008: 118–119 (5. századi temetkezések); Müller 2010: 195–196, 239 (a 4. század végén jelenik meg, kizárólag a táborfal előtti IV. temetőben).

⁸⁸ Valamennyi nyaklánc egy melléklet (a bronzkapoccsal együtt), csak a csüngőket, amuletteket számoltam külön (összesen 22 melléklet). Volt még egy nagy gyöngy az 1928/1. kőládában, két korsóval együtt (MRT 7: 263, 11. lábjegyzet).

⁸⁹ Kelemen 2008: 124 (Esztergomban 50%); Budaörsön csak 17% (Ottományi 2016: 200); Somogyiszilén a női sírok több mint a felében volt nyaklánc (Horváth–Mihácz–Pálfi 2019: 119).

⁹⁰ Riha 1990: 79; Schmidt 2000: 392.

⁹¹ Salamon–Barkóczi 1971: Abb. 8.33, Abb. 11.68 (mellette csontfésű, poliéder végű fülbevaló, *lunula*, orsógomb, aláhajtott lábú fibula, római ékszerek); Horváth et al. 2018: 53 (Somogyiszilén barbár, női sírjainál sorolja fel); Esztergomban 4. század második fele – 5. század első fele, római mellékletekkel, egy esetben (37. sír) poliéder végű fülbevalóval (Kelemen 2008: 125).

⁹² FMC AD 2294–87 (több sírfolt látszott planirozáskor).

⁹³ Vágó–Bóna 1976: 192; Boruzs 2016: 385 (Budaörs); Boruzs–Szabó 2018: 221 (Dombóváron 331–340 közötti érmekkel); Olasz 2020: 61 (Brigetio).

8. tábla: nyakláncok. 1: 9. sír; 2: 15. sír; 3: 31. sír; 4: 58. sír; 5: 75. sír; 6: 89. sír; 7: 90. sír; 8: 91. sír; 9: 93. sír; 10: 102. sír; 11: szórvány; 12: 53. férfisír; 13: 1972/1. sír; 14-15: 1977/1. sír; 16: 2018/1. sír; 17: 2018/2. sír; 18: 91. sír

1.

2.

3.

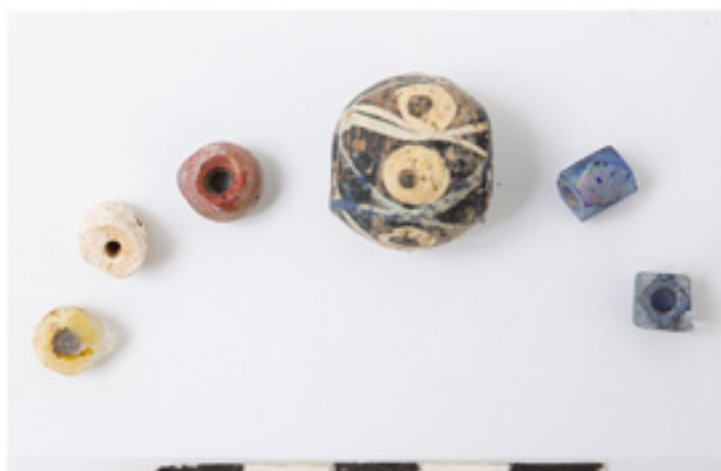
4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

9. tábla: nyakláncok. 1: 9. sír; 2: 31. sír; 3: 93. sír; 4: 32. sír; 5: 102. sír; 6: 91. sír; 7: 90-91. sír; 8: 2018/1. sír; 9-10: 2018/2. sír

gyöngy volt zöld szálrátéttel.⁹⁴ A 90. nőnek nagy, gömb alakú gyöngye volt. Az 1928/1. kőládában lévő nagy, sárga gyöngyön kék-fehér pöttyök. Rövid, kb. 4–7 gyöngyből álló nyaklánc volt a 9. téglasírban és a 15. kőládában (hasáb alakú, zöld gyöngyök, utóbbiban egy poliéder alakú, kék is), az 58. földsírban (3 hengeres csontgyöngy és néhány kis, kerek fehér), a 93. földsírban (két oktaéder, két gömb alakú, egy hengeres, egy ovális és egy ikergyöngy; 9. tábla 3). 10 darab opálos gyöngy volt a 101. sír halottjának nyakában (közte 4 db kettős ikergyöngy).⁹⁵ A VI. földsírban a 8 dinnyemagalakú gyöngy közé apró kerek gyöngyöket fűztek. 11 gyöngy maradt meg a bolygatott 75. kőládában (hasáb alakú és apró, sötétkék kölesgyöngyök). Ennél hosszabb nyakláncot tettek a 102. földsírbá (28 db bikónikus és hengeres gyöngy; 9. tábla 5), az 1977/1. sírbá (kb. 30 db sötétkék, közte egy arany és világoskék), a 32. sírbá (67 db, többsége fekete, kölesnagyságú gyöngy, egy hengeres zöld, egy spirálos barna és középen két nagyobb kék; 9. tábla 4). Leghosszabb az 1972/1. sírbá temetett kislány 98 db gyöngyből álló nyaklánc, mely felfűzve 26 cm hosszú (többsége középkek üveggyöngy, 5–6 db fehér, 4 hasábos fehér, 2 db tagolt, 1 sötétkék többszögű).

A késő római nyakláncok gyöngyszemei alapanyag, szín, forma és készítési technika tekintetében is igen változatosak. A gyöngyök kisebb méretűek az előző századok viseletéhez képest.⁹⁶ Általános megfigyelés, hogy a felnőtteknél egyszerűbb, a gyermekeknél színesebb összetételű láncok kerülnek elő.⁹⁷ A nagyobb hengeres vagy hasábos gyöngyök között kis, kerek fehér vagy kölesnagyságú és dinnyemagalakú zöld, valamint kék gyöngyök fordulnak elő (ez a két szín a 4. század közepétől lesz egyre dominánsabb). Nagyobb ikergyöngyöket, spirálgöngyöket és

poliéder alakú gyöngyöket is szívesen fűznek a többi közé. A sokszögű gyöngyök többnyire kék színűek, és a legkésőbbi sírokban találhatók (4. század második fele–vége).⁹⁸ Római ékszer-garnitúra részeként fordul elő a 15. kőládában, a 93. és 1972/1. földsírokban, valamint a 2018/2. kőládában. Barbárnak tartható tárgy a 91. kislánysírban van mellette (csontfésű, aláhajtott lábú fibula), valamint a 89. dupla sírban vasfibula.⁹⁹ Gyöngyök nem csak nyaklánc részeként kerülhettek a sírba. Például a 2018/2. sír női vázának csontjai között lévő három gyöngy kapcsolódhatott a fém nyakláncához, de lehetett önálló ékszer vagy ruhadíszítő elem is. Ugyanitt a bronz karláncnak is volt két gyöngye.¹⁰⁰ A 2018/1. sír kislányának gyöngyei közül kettő valószínűleg a fülbevaló csüngője volt. Az 53. férfisír nagy méretű gyöngye tarsolyt vagy vászonövet díszíthetett (8. tábla 12).

Bronzlánc gyöngyökkel

A 106. kislánysírban lévő, fémláncra fűzött al-mamagalakú gyöngyök tönkrementek felszedéskor.¹⁰¹ Csavart, hosszúkás tagokból álló, két végükön karikában végződő láncszemekből (11 db) kialakított bronz nyaklánc volt a 91. kislánynak, valamint bulla, üveg- (7 db), mész- (1 db) és borostyángyök (2 db).¹⁰² Hengeres tagokból álló bronzlánc volt a 2018/2. kőládában fekvő nőnek, mellette három kis kék és zöld gyöngy, melyek talán a láncához köthetők (9. tábla 9–10).¹⁰³

Bronz nyakláncapocs

A 75. kőládában (lemezes, piramisalakú, két végén karika) és a 91. földsírban maradt meg (keskeny, hurkos-kampós végű). Ez utóbbi a leggyakoribb forma Pannoniában. Az esztergomi temetőben mindkét típus a 4. század utolsó évtizedeire keltezhető.¹⁰⁴

⁹⁴ Vágó-Bóna 1976: 191; Péterfi 1993: 85; Schmidt 2000: 392; Bózsá-Sáró-Kelemen 2024: 225–227, 5. kép 14.

⁹⁵ FMC Itsz. 78.248.1.

⁹⁶ Lányi 1972: 87–88, Abb. 63; Riha 1990: 77–93; Schmidt 2000: 391; Doneus 2014: 126–128, Abb. 104; Bíró-Teichner 2012: 161–164, Abb. 73; Boruzs 2016: 391; Horváth-Mihácz-Pálfi 2019: 119–120, Tab. 10.

⁹⁷ Kelemen 2008: 124.

⁹⁸ Lányi 1972: Abb. 66.10; Szőnyi 1986: 25 (54. lábjegyzet: Ságvár, Somogyszil Valentinianus érmekkel); Péterfi 1993: 85 (363–375 közötti érmekkel); Riha 1990: 90–91; Ployer 2023: 212.

⁹⁹ Vágó-Bóna 1976: 192; Müller 2010: 200; Eke-Horváth 2010: Nagykanizsán a század közepéről való érmekkel és függőlegesen simított korszakkal (pl. 5. sír); Horváth-Mihácz-Pálfi 2019: 120 (75. sírban aláhajtott lábú fibulapárral és Valentinianus érmekkel együtt).

¹⁰⁰ Bózsá-Sáró-Kelemen 2024: 226–227.

¹⁰¹ Az eredeti sírleírásban szerepel, de a publikációba nem került be (FMC AD 1833–81).

¹⁰² A bronzláncot a publikáció nem említi, bár a sírlapon és a leltárban szerepel (78.235.25; 8. tábla 18); Ployer 2023: 2014, Taf. 310.

¹⁰³ Bózsá-Sáró-Kelemen 2024: 221, 9. kép 8, 10–12; ilyen vegyes, bronz és gyöngy nyakláncot több temetőből is ismerünk: Lányi 1972: Abb. 63. Halskette 2; Zsidi 1987: 68 (I. sírcsoport 7. sír); Riha 1990: 76, Taf. 86.2906; Facsády 2009: 59–60, II–III. típus.

¹⁰⁴ Kelemen 2008: 128–129 (további analógiákkal); Ottományi 2016: 201.

Bulla, bronzcsüngő

A 91. sírban fekvő kislány bullát viselt a nyaklán-cán.¹⁰⁵ Általában gyereksírokban kerül elő mint bajelhárítóamulett-tartó, a 3–4. században.¹⁰⁶ A kislány feje alatt lévő nyitott bronzkarika rendeltetése kérdéses, talán hajkarika, vagy a nyaklánchoz köthető (8. tábla 8).¹⁰⁷ A mellette fekvő nő (90. sír) bal vállán lévő bronzcsüngő is kapcsolódhatott az egy nagy gyöngyből álló nyaklánchoz (8. tábla 7). A baltaalakú csüngőkre hasonlít, melyek a germán-szarmata viselet jellegzetes elemei.¹⁰⁸ A 23. sír vadkanagyar-amulettje is valószínűleg egy nyakláncon függött (lásd az egyéb tárgyaknál).

Karperec (10–12. tábla)

14 felnőtt nő és 6 gyerek mellett, vagyis a női és kislánysírok 37%-ában (a mellékletes nők és kislányok felénél) került elő karperec,¹⁰⁹ összesen 33 darab. A karperecek helyére csak tíz sírban van adatunk (5. táblázat).¹¹⁰ A pannoniai késő római temetőkben általában a jobb kézen egy értékesebb karperecet hordtak, a bal kézen pedig többet. A csont és vas karperecek többnyire a bal kézre kerültek, a bronzoknál már nagyobb a változatosság.¹¹¹ Egy karperec volt 11 sírban (3 kőláda, 8 földsí), ebből 4 gyereké, valamennyi bronz. Három esetben a jobb karon, két sírban a bal karon. Két karperec 6 sírban (fele kőláda), egyik gyereké. Itt három esetben mindkét karon egy-egy bronz karperec, és egy esetben a bal karon mind a kettő. Három karperec két téglasírban. Helyüket egyik esetben sem lehet megállapítani. Ezek már különlegesebb, drágább ékszerek. A XXI. téglasír három bronz karperece közül az egyik aranylemezes, a 12. gyereksírban pedig három gagát karperec volt. Négy karperec egyetlen sírban (93. földsí). A fiatal nő jobb kezén egy, bal kezén 3 bronz karperec (12. tábla 5).¹¹²

5. táblázat: a karperecek helye az egyes sírokban

sírszám	karperecek száma	bal kéz	jobb kéz
15.	2	1	1
23.	2	1	1
58.	1?		1?
75.	1?	1 felkar	
82.	1		1
93.	4	3	1
102.	2	2	
119.	1?	1	
1972/1.	1		1
2018/1.	2	1 felkar	1

Anyagát tekintve legdrágább a két aranyozott és a három gagát karperec. Többsége bronz (26 db), köztük különleges a 2018/2. kőláda karlánc.¹¹³ Csont és vas karperecből csak egy-egy darab található. A karpereceknek nemcsak az anyaga, de néha a formája (ld. kígyófejes, karlánc) is utalhat viselőjének társadalmi helyzetére. Átmérőjük jelezheti, hogy gyerek (átm.: 4–5 cm) vagy felnőtt (átm.: 5,5–6,5 cm) viselte.¹¹⁴

Aranyozott bronz karperec (2 sírban)

Az ókeresztény ládikavereteket tartalmazó, XXI. téglasír 3 bronz karperece közül az egyiket három kis aranylemez díszítette (a másik kettőnek a formája ismeretlen). Nagy Lajos szerint egy pécsi, 4. század végi – 5. század eleji ókeresztény sír kar-

¹⁰⁵ A 10 kis bronztröredékből már nem állítható össze a forma.

¹⁰⁶ Kelemen 2008: 126; Doneus 2014: 129–130 (3. század eleje – 5. század eleje); Bíró-Teichner 2012: 161, Abb. 71. S258; Ottományi 2016: 201.

¹⁰⁷ Nagy 2023: 141, Abb. 63. IIIA/I–II (hajkarika gyereksírban).

¹⁰⁸ Nagy 2023: 147–149, Abb. 64.51.

¹⁰⁹ Somogyszilen 72% (Horváth et al. 2018: 54); Pátyon a nők és kislányok 58%-a (Ottományi 2019: 180); Budaörsön a mellékletes nők és kislányok 32%-a (Ottományi 2016: 203).

¹¹⁰ Néha a bolygatott sírban is megmarad a karperec helye. Például az 58. sírban jobb kar környékén (ha be volt hajlítva, lehetett a bal kar is), a 75. sírban bal felkarnál (?), a 119. sír bal karján (a másik oldal hiányzik) stb. A 44. sír legalján (–135 cm) volt egy *inf.* II. vagy *iuu.* személy két lábcsonthja, bal külső oldalán (ugyanabban a mélységben), egymás mellett két karperec. Talán ehhez a fiatal lányhoz tartozott, bár lehetett a sírban nyugvó felnőtt nő is (átm.: 5,5–6 cm).

¹¹¹ Lányi 1972: 106, Abb. 22; Lányi 1990: 249; Puschnigg 1996: 69, Abb. 3; Kelemen 2008: 136; Ottományi 2016: 203, 83. kép; Horváth–Mihácz–Pálfi 2019: 223, Tab. 12.

¹¹² Érdekes módon a pátyi temetőben is csak egy földsí sírban volt négy karperec (Ottományi 2019: 180 [229. sír]); Tokodon csak a gyereksírokba tettek több karperecet (Lányi 1981: 186); a ságvári temető legfiatalabb, Valentinianus-kori vagy még későbbi temetkezéseinek került több (3–5 db) karperec egy sírba (Schmidt 2000: 420).

¹¹³ Feltehetően bronz karperec volt a XXI. (2 db) és az 1977/2. sírban is.

¹¹⁴ Bár ez sem mindig mérvadó, pl. a 15. sírban nyugvó középkorú nő egyik karperece 4,5 cm, a másik pedig 5,5 cm. A 12. gyereksír három gagát karperece is különböző méretű (átm.: 3,9–5,5 cm).

perece teljesen ilyen lemezekből áll.¹¹⁵ Kopott, aranyozott, bronz huzalkarperec töredéke került még elő a 106. gyereksírban, egyik végén állatfejkezdeménnyel (a kígyófejes típusokhoz besorolva).

Bronz karperecek

Állatfejes bronz karperec (10. tábla 4, 6–8, 11–18; 12. tábla 1–4, 7): 9 sírban 12 darab. A bronz karperecek felét alkotják ezek a különlegesebb, állatfejes darabok (15., 23., 44., 58., 75., 93., 119., 2018/1. sír). Egyiket aranyozták is (106. sír). Tömör huzalból, néha lemezből készült, nyitott végein állatfej (kígyó vagy oroszlán) -ábrázolás, különböző stilizáltsági fokban. A legegyszerűbbek kiszélesedő végeit ellapították (kalapálták), majd pontkörökkel jelezték az állat szemét. A legplasztikusabbaknál az állat tagolt feje és nyitott szája is kivehető. A rengeteg különböző változat a sok kis, helyi műhelynek köszönhető.¹¹⁶ A pannoni ai temetőkben általában jobb karon hordják.¹¹⁷ Szentendrén két sírban volt jobb karon (15., 58. sír), ha kettő van belőle, akkor mind a két karon egy-egy (23. sír) vagy egymás mellett a kettő (44. sír). Négy esetben bal karon található: a bolygatatlan 93. sírban két darab, a 75. sírban, az utántemetkezéses 2018/1. sírban és a félig hiányzó 119. sírban. Ebből kettőben a bal felkarnál került elő (75., 2018/1.), mely helyzet lehet, hogy csak a bolygatás következménye, de a típust, főleg nemesfém kivitelben a felkaron is viselhették.¹¹⁸ Néha van mellette más bronz karperec is. Például a 93. sír halottjának bal karján két kígyófejes és egy pántkarperec, a jobb karján egy kiszélesedő végű, ugyancsak bronz karperec. A 15. sír másik karján lemezkarperec, a 2018/1. sír kislányának jobb karján csavart karperec. Felnőtt nők viselete, kivétel a 106. és 2018/1. gyereksír.¹¹⁹ A többi melléklet is a halottak gazdagságát jelzi. Például arany fülbevaló (106. sír), üvegek (23., 58., 75., 2018/1. sír), teljes ékszergarnitúra (15., 75., 93., 2018/1. sírok). Épített sírokból, kőládából (15., 75., 2018/1.), téglasírból (23. sír) vagy földsírokból (44., 58., 93.,

106., 119. sír) egyaránt előkerülhetnek. A 2018/1. sír utántemetkezését II. Constantius érem keltezi (357 utánra), tehát az először beletemetett nő a 4. század közepe körülre tehető. Legkésőbbi a 75. sír plasztikusan kidolgozott karperece a fésű és a poliéder végű hajtű alapján (4. század vége – 5. század eleje). Pannoniában a 4. század közeptől az 5. század elejéig jellemzők.¹²⁰

Huzalkarperec, nyitott, díszített véggel: kiszélesedő, díszített végű huzalkarperec a 93. sír halottjának jobb karján (10. tábla 9; 12. tábla 6). A bal karon három másik (közte két kígyófejes). A típus az állatfejes karperecekhez is sorolható, bár lapos, kiszélesedő vége már nemigen emlékeztet állatra.¹²¹

Huzalkarperec, nyitott véggel (3 db): díszítetlen, kissé elhegyesedő végű karperec a 31. gyereksírban és az 1972/1. gyerek jobb karján (10. tábla 1–2). A 72. rabolt kőládában lévő ívesen hajló bronzhuzal egy ilyen karperec darabja is lehetett. Általános forma a 4. században.¹²²

Zárt huzalkarperec (10. tábla 3): vékony huzalból készült, rovátkákkal tagolt, dudoros, gyöngyözött karperec a 102. földsír fiatal halottjának bal kezén, vas karpereccel együtt. A 4. század második harmadában volt divatban, de még a Valentinianus-korban is megtalálható.¹²³

Sodort bronz karperec (10. tábla 19–21; 12. tábla 8): egy kőládában és három földsírban került elő 4 darab. Jobb (82. sír) és bal karon (2018/1. sír) egyaránt viselhetik. Helye ismeretlen a bolygatott, 1977/1. és 1993/2. sírokban. Két sírban kislány, egynél fiatal nő hordta. Vele együtt stilizált állatfejes karperec volt a 2018/1. sírban. Két szál drótból készült az 1993/2. sír gyerekkarperece, háromból a kőládasír ékszere, és négyből sodorták a 82. sír karperecét. Végükön hurkos, kampós záródás és gyűrűtagos csövecske. Az éremmellékletek alapján Pannoniában a 4. század második harmadában volt a legelterjedtebb, de még a Valentinianus-korban, sőt az 5. század elején is előfordul.¹²⁴

¹¹⁵ FMC AD 1503-80 (Nagy Lajos feljegyzése, 21. oldal).

¹¹⁶ Lányi 1972: 95, Abb. 58 (64-féle végződés); Kelemen 2008: 134 (7. típus); Bíró-Teichner 2012: 152–153, Abb. 66–67. S74–93; Konrad 1997: 59–62, Abb. 9 (Bregenz: 4. század utolsó harmada – 5. sz. század eleje).

¹¹⁷ Lányi 1972: 106; Budaörsön – Szentendréhez hasonlóan – több volt a bal, mint a jobb karon (Ottományi 2016: 205, 83. kép).

¹¹⁸ Facsády 2009: 48. VII. típus (az alapgondolat a kígyó mint óvó szimbólum).

¹¹⁹ Bátaszéken is elsősorban felnőtt nők hordták (Péterfi 1993: 86).

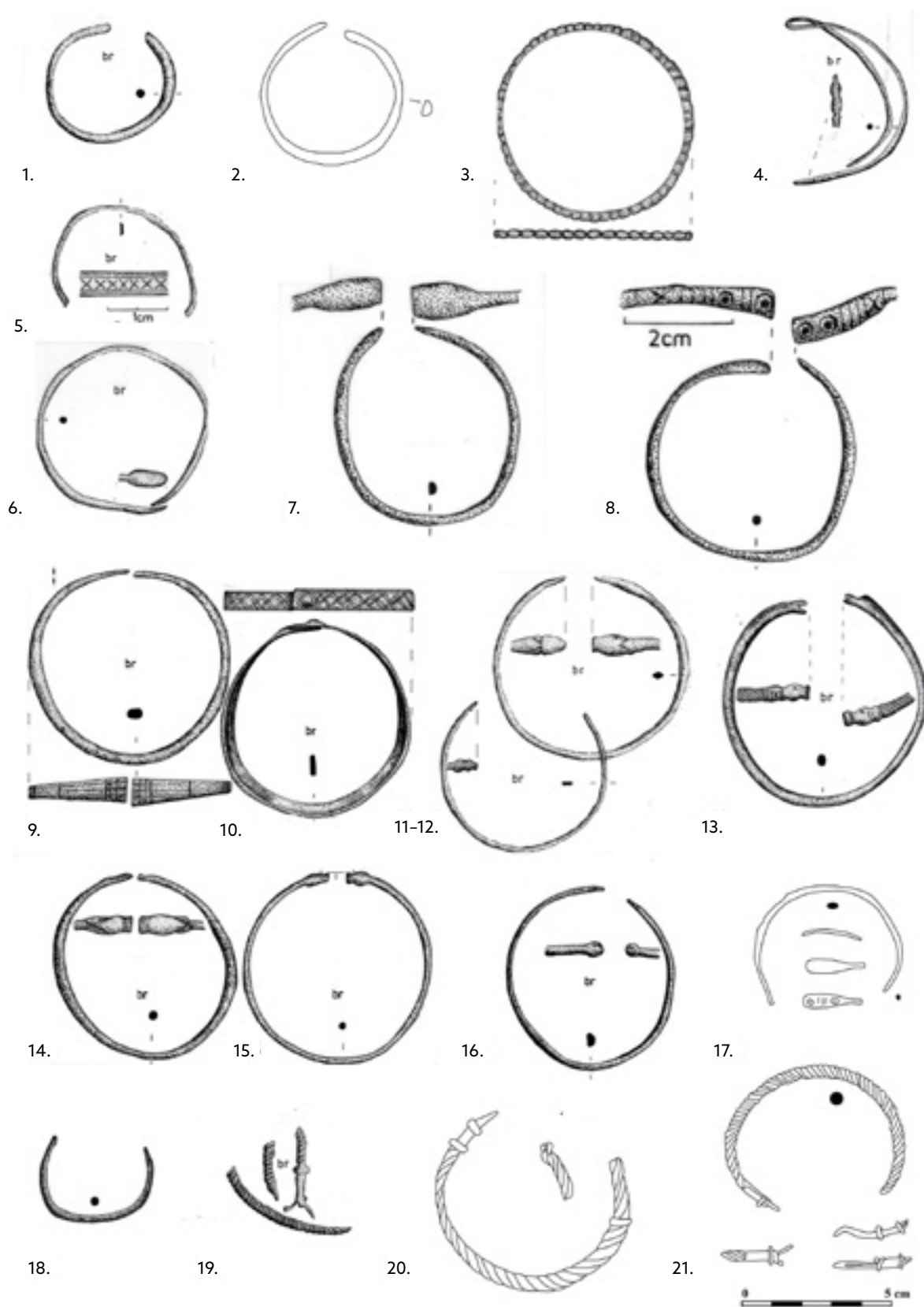
¹²⁰ Riha 1990: 56; Puschnigg 1996: 87; Schmidt 2000: 386–389; Ottományi 2016: 205; Ployer 2023: 190.

¹²¹ Lányi 1972: Abb. 58.55–56 (kígyófejes típusok); Bíró-Teichner 2012: 153, Abb. 68. S94.

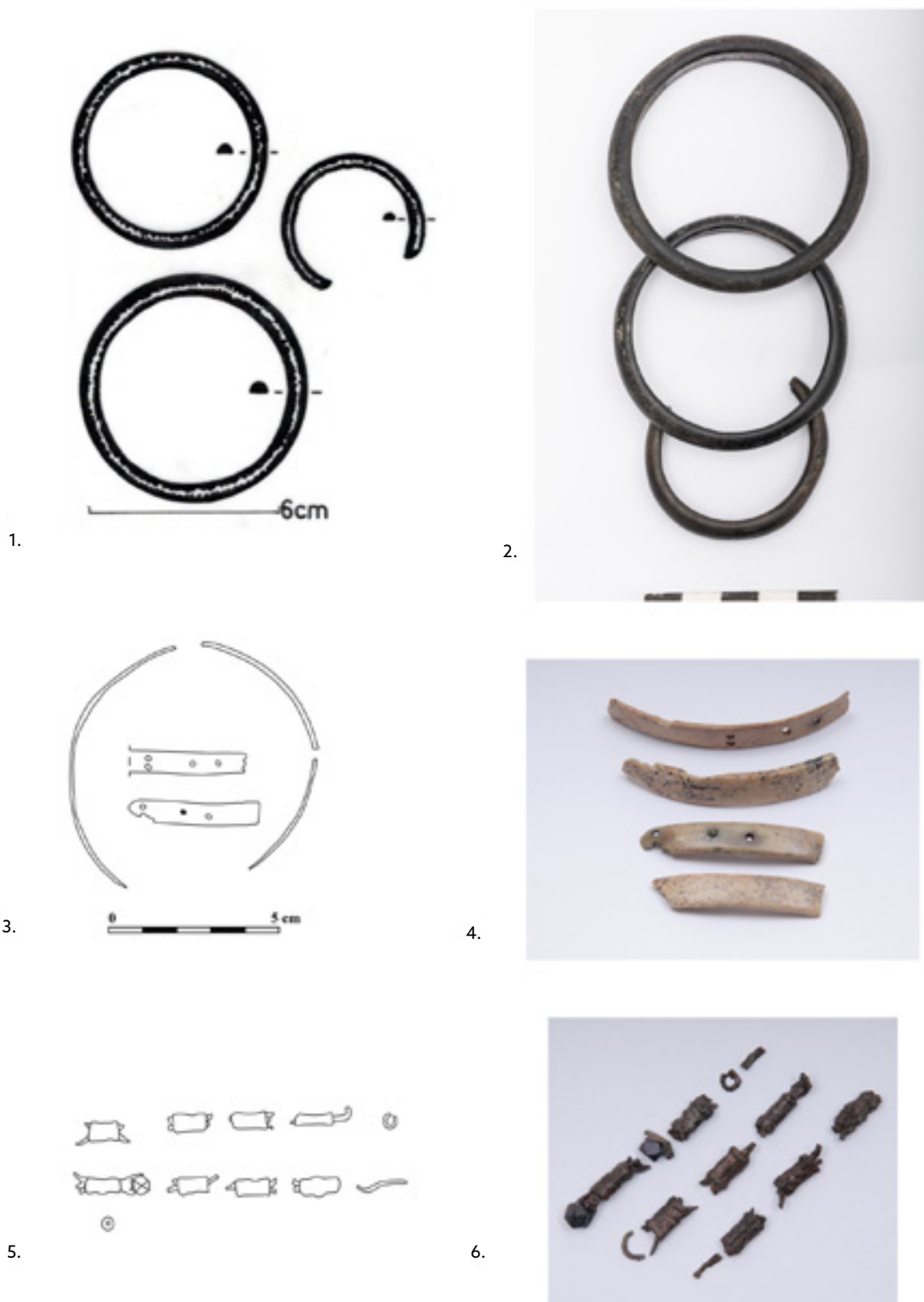
¹²² Ottományi 2019: 184, 90. t. 4; Ployer 2023: 192–193, Abb. 111.3.

¹²³ Lányi 1972: Abb. 60.14; Kelemen 2008: 134 (6. típus).

¹²⁴ Riha 1990: 60, Taf. 20–21.561–584; Puschnigg 1996: Grab 13b (besimított kerámiával); Schmidt 2000: 389; Kelemen 2008: 135–136 (nem három-négy, hanem egy félbehajtott drót két szálából tekerték a karpereceket); Bíró-Teichner 2012: 153–154, Abb. 68–69. S114–120; Doneus 2014: 122, Abb. 101. 3 (három-négy szálból tekerve; a 4–5. század fordulójára keltezi); Ottományi 2016: 205–206; Ployer 2023: 195–196, Abb. 111.14; Bózsa-Sárá-Kelemen 2024: 220, 11. kép 1; Konrad 1997: 172 (330-tól a két szálból csavart karperecek, 370-től a négy szálból csavartak).

10. tábla: bronz karperecek. 1: 31. sír; 2: 1972/1. sír; 3: 102. sír; 4: 58. sír; 5-6: 15. sír; 7-8: 44. sír; 9-10, 14-15: 93. sír; 11-12: 23. sír; 13: 75. sír; 16: 119. sír; 17, 21: 2018/1. sír; 18: 106. sír; 19: 82. sír; 20: 1977/1. sír

11. tábla: gagát (1-2: 12. sír) és csont (3-4: 2018/2. sír) karperecek; bronz karlanc (5-6: 2018/2. sír)

12. tábla: bronz karperecek. 1: 23. sír; 2-3: 75. sír; 4-6: 93. sír; 7: 44. sír; 8: 1993/2. sír.

Lemez karperec (2 db): a 15. kőládában és a 93. földsírban egy fiatal és egy középkorú nő bal karján került elő (10. tábla 5, 10). A 15. sír karperecének vége hiányzik, a másik egy nittszeggel záródik. Mindkettő XXX mintával díszítve.¹²⁵ A két bolygatatlan sírban a teljes ékszergarnitúra megmaradt. Állatfejes karperecek voltak még mellette. A 4. század második felétől az 5. századig előfordul Pannoniában.

Bronz karlánc (1 db): a 2018/2. kőláda első halottja viselhetett bronzláncot a karján (11. tábla 5–6). Bár a láncdarabok a koponya csontjai között kerültek elő, az analógiák alapján karlánc lehetett. Flexibilis huzalkarperec, mely elsősorban a Birodalom nyugati részén fordul elő, Pannoniában jóval ritkább. Az analógiák a 4. század középső harmadára tehetők.¹²⁶ A bronzláncot általában üvegpasztázott gyöngyökkel kombinálják. Szentendrén kék, poliéder alakú gyöngy volt a hengeres bronztagok között. Viselőjének gazdagságát a sírformán túl az üvegedények és az ékszergarnitúra mennyisége (2 gyűrű, 2 karperec, nyaklánc) is jelzi.

Vas karperec¹²⁷ (1 db)

A 102. földsírban lévő fiatal nő bal karján, bronz karpereccel együtt került elő (felszedéskor elporladt). Szinte kivétel nélkül mindig a bal karon fordul elő a késő római temetőkben. Nem mindig a szegénység miatt használták: gazdagabb sírokban esetleg bajelhárító szerepe is lehetett.¹²⁸ Szórványosan a 4. század elején is feltűnik a pannoniai temetőkben, de leggyakoribb a 4. század második felében – 5. század elején lesz.¹²⁹ Néha barbár mellékletekkel együtt kerül elő.¹³⁰

Gagát vagy üveg karperec (11. tábla 1–2)

A 12. gyereksírban három darab, díszítetlen egyszerű karika, épített téglasírból. A rablás után egy üvegpalack töredékei megmaradtak, de

nem tudni, hogy mi minden lehetett még a kislány mellett. A karperecek helye a sírban nem ismert, de Pannoniában bal és jobb karon egyaránt hordhatták.¹³¹ A gagát drága, ritkaságnak számító, matt, fekete színű szénfajta volt, amely polírozás után fényes, fekete színt öltött. A 3–4. században vált igazán népszerűvé, de még az 5. század elején is megtalálható. Olcsóbb utánzatai a gagáthoz hasonló széntartalmú kőzetek, a lignit, a sapropelit, a pala és a fekete üveg.¹³² A fényes fekete anyagnak bajelhárító, védelmező szerep is tulajdonítható. Fiatal nők és kislányok hordták. Egy esztergomi téglasírból temetett gyermeknek ugyancsak 3 fekete lignit karperece volt csont karperecekkel, nyakláncsal és féltőjásalakú pohárral együtt. A bélyeges téglák Valentinianus utánra kelteznek a sírt.¹³³

Csont karperec (1 sír)

A 2018/2. kőládába temetett nő egyik karperece készült csontlemezből, a végén a karperec összekapcsolására szolgáló kerek lyukakkal (egyikben bronzszegecsmaradvány; 11. tábla 3–4).¹³⁴ Előkerülési helye a kőládában már nem állapítható meg, de általában a bal karon viselték.¹³⁵ Kora a 4. század középső harmadától az 5. század elejéig terjed.¹³⁶

Gyűrű

Négy sírban öt gyűrű került elő (7. tábla 11–17, 20). Ez a mellékletes női sírok 14%-a (az összes női sír 9%-a). Kettő pecsétgyűrű, a 75. és 2018/2. kőládában (7. tábla 14–17). A 75. sír bronzgyűrűjének fején két bekarcolt betű látszik, talán tulajdonosának monogramja. A 2018/2. kőládában lévő nő gyűrűje kör alakú foglalatban szardónix utánzatú kék üveget tartalmaz, amelynek két oldalán, a gyűrűtest és a foglalat találkozásánál két-két

¹²⁵ Lányi 1972: Abb. 59.5; Kelemen 2008: 132–133 (5. típus, további analógiák az 563–569. lábjegyzetekben).

¹²⁶ Bózsá-Sáró-Kelemen 2024: 221, 9. kép 7 (további analógiákkal: Intercisa, Feked); Schmidt 2000: 390 (Ságvár 328. sír); Facsády 2009: 49, X. típus; Boruzs-Szabó 2018: Pl. XII. 503. J4 (poliéderes üvegyöngyök, 335–340 közötti érmek); Konrad 1997: 69, Abb. 10.31 (Duna vidéki típus).

¹²⁷ Nem számoltam közé a 82. sír bal karjánál lévő vasdarabot, ami lehetett vas karperec, de vaseszköz töredéke is.

¹²⁸ Péterfi 1993: 86–87 (Bátaszék); Ottományi 2019: 184 (229. sírban a négy karperec egyike); Horváth-Mihácz-Pálfi 2019: 122 (Somogyoszil: több karpereccel, érmekkel és ékszergarnitúrával együtt).

¹²⁹ Lányi 1981: 183, Typ 8 (Tokodon a karperecek negyede vasból készült); Schmidt 2000: 390 (Ságvár Valentinianus-kori érmekkel); Kelemen 2008: 138; Horváth-Mihácz-Pálfi 2019: 123 (érmek: I. Constantinustól Valentinianusig).

¹³⁰ Salamon-Barkóczi 1971: 65, Abb. 8.31. (oktaéder alakú fülbevalóval), Abb. 10.61 (római ékszerekkel), Abb. 11.68 (csontfésűvel); Zsidi 1987: 68: I. és II. sírcsoportban egyaránt (a 86. sírban oktaéder alakú fülbevalóval); Ottományi 2016: 206 (163. sírban aláhajtott lábú fibulával).

¹³¹ Horváth-Mihácz-Pálfi 2019: 122–123 (Constantinus-dinasztia érmeivel, két sírban).

¹³² Facsády 2009: 15; Riha 1990: 63; Puschnigg 1996: 85 (11. sírban besímitott kerámiával együtt); Doneus 2014: 124, Abb. 101.6; Konrad 1997: Tab. 13 (II. fázis: 300–340).

¹³³ Kelemen 2008: 136–137 (további pannoniai analógiákkal).

¹³⁴ Bózsá-Sáró-Kelemen 2014: 221, 9. kép 6, 11. kép 3.

¹³⁵ Bíró 1994: 27; Ottományi 2016: 206.

¹³⁶ Lányi 1981: 184 (a karkötők fele csontból készült); Schmidt 2000: 390; Kelemen 2008: 137–138 (a tárgy sérülékenysége miatt hordták bal kézen); Boruzs-Szabó 2018: 222 (II. Constantius – Gratianus érmekkel).

granulált gyöngy található. Tipikus késő római forma, felnőtt férfiak és nők egyaránt hordhadták.¹³⁷ Ugyanitt egy vasból készült vékony pántgyűrű is előkerült a nő csontjai között (7. tábla 20).¹³⁸

Különlegesnek tekinthető az 1977/1. sír halottjának spirális fejben végződő bronzgyűrűje (7. tábla 12–13). A kora és késő római korban egyaránt előfordul, egy, illetve két spirális fejjel díszítve.¹³⁹ A somogyszállasi temető 34. sírjában 355–361 közötti érem keltezi.¹⁴⁰ A 93. földsírházban csak egy egyszerű bronzkarika volt (7. tábla 11). Valamennyi gyűrűt felnőtt nő hordta, két esetben fiatal nő (75., 93. sír). A jobb kézen viselte a 75. sír halottja, a bal könyöknél (talán a jobb kézfejen) volt a 93. sírban. A többinél csak annyit tudunk, hogy a kéznél (1977/1.), illetve a halott csontjai között (2018/2. sír) került elő. Viszonylag ritka viselet volt a pannoniai késő római temetőkben.¹⁴¹ Mind a négy sírban nyakláncsal és karpereccel együtt szerepelt. Fülbevaló csak egy esetben volt mellette (4. táblázat).

Hajtű

A 44. bolygatott földsírházban előkerült törött csonttű helye alapján (egy karcsont külső oldalán) akár ruhatűként is használhatták, bár a római viseletre ez utóbbi nem jellemző. Hajtűt is ritkán tesznek a pannoniai sírokba.¹⁴² Valószínűleg a bolygatás következtében kerülhetett el eredeti helyéről a tű. Feje hiányzik, így formájáról semmit sem tudunk.

Ruhatű

A 75. kőládában fekvő fiatal nő jobb mellkasán ezüst, poliéder fejű tű volt (13. tábla 4–5). Nem-

csak mint egy szép ékszert vették át, hanem a halott mellkasán funkciója is volt a ruha összekapcsolásában. Ez az elől összekapcsolt ruha vagy köpeny idegen szokás a római női viseletben.¹⁴³ Talán a germán etnikumot támasztja alá a sírban lévő kétoldalas csontfésű is (14. tábla 2). Ugyanakkor a sírforma (kőláda) és a többi ékszer római hatást mutat. Hasonló ezüst tű Esztergom katonai táborának temetőjéből került elő, szintén kőláda sírból, csontfésűvel. Általában hajtűként funkcionált.¹⁴⁴ Keleti germán környezetben már a fibulát helyettesítő ruhatűként használták. Például Kilimán-Felsőmajorból (keleti gót temető a 4–5. század fordulóján) poliéder fejű aranytű, ugyancsak a halott mellkasán.¹⁴⁵ Szentendrén nemcsak a temetőben, hanem a táborban lévő lakosság is használt ilyen ékszert, bronzból és csontból egyaránt.¹⁴⁶

Aláhajtott lábú fibula

A 91. földsírházban temetett kislány két vállán bronz, aláhajtott lábú fibulapár (13. tábla 1–3). Egytagú, felső húrozású (húrhorgok nélküli), 2 × 2 csavarulatatos rugójú, dunavidéki forma. Mindkettő tüje hiányzik, egyiknél a letört bronztűt vastengellyel rögzített újabb tűvel pótolták. Egy pár, de nem azonos kidolgozásúak: az egyiknek a lábát bekarcolások díszítik. A két vállon megtűzött ruha éppen úgy idegen a római viseletben, mint ez a Pontus északi vidékén kialakult fibulaforma. A Római Birodalmon kívüli germán és szarmata nőkhöz kapcsolható, a 3–5. században.¹⁴⁷ Késő római temetők női sírjaiban is előfordul különböző változatokban, egy vagy két vállon, pl. Somogyszil, Visegrád-Gizellamajor, Csákvár, Budaörs, Intercisa stb.¹⁴⁸ Nagyszámú megjelenése

¹³⁷ Facsády 2009: 31, 1. tábla IVa; Bózsza-Sárá-Kelemen 2024: 221–222, 9. kép 9.

¹³⁸ Átmérője túl nagy, így funkciója kérdéses; Budaörsön, ha dupla gyűrű van a sírban, az egyik mindig pecsétgyűrű. Lásd Ottományi 2016: 207 (233., 408. női sírok – ez utóbbi másik gyűrűje vasból készült).

¹³⁹ Lányi 1972: Abb. 62.18 (Bogád 20. sír: egyetlen spirális fej); Riha 1990: 42, Typ 19. Variante 2, Taf. 12. 214–215 (további analógiákkal).

¹⁴⁰ Burger 1979: 29, Taf. 6. 34. sír 10b. melléklet.

¹⁴¹ Lányi 1972: 86–87, Tab. 11; Budaörsön a mellékletes női sírok 7%-ában volt (Ottományi 2016: 207); Pátyon mindössze egy esetben (Ottományi 2019: 185); Horváth-Mihácz-Pálfi 2019: 124, Tab. 12 (többnyire bal kézen), Tab. 13–14.

¹⁴² Lányi 1972: 91; Bíró 1994: 30–33; Bíró et al. 2012: 59; Riha 1990: 96–97; Deschler-Erb 1998: 159–165.

¹⁴³ Mihácz-Pálfi 2018: 30, 2. kép 2.

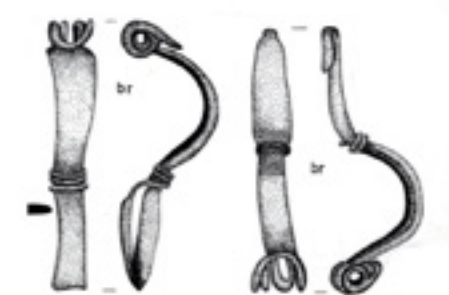
¹⁴⁴ Kelemen 2008: 114, 43. t. 193. sír (további analógiák a 363–367. lábjegyzetekben: Tüskevár, Intercisa, Mucsfa, Somogyszil); Lányi 1972: Abb. 66.10; Riha 1990: 109, Taf. 56–57.2460–2477 (hajtű).

¹⁴⁵ Szőke 1996: 36–37, Abb. 4. 1 (az 5. századból poliéderes fejjel pl. Bratei, Viminacium stb., melyeket viselhettek egyedül a nyaknál, illetve mellkason vagy két vállon); Barkóczi 1994: 122–126 (mellkas közepén pl. Intercisa, Keszthely-Fenekpuszta); Gallina 2005: 130–131 (Ordacsehi).

¹⁴⁶ FMC Itsz. 67.50.8 (csonttű: Nagy Tibor ásatása, vele együtt csontfésűtöredék); FMC Itsz. 2015.10.1.5. (2005-ben a tábor déli falánál a 13. árok kidobott földjéből, két csontfésűtöredékkel együtt, és itt volt a 2005/5. sír is az árokrendszer külső oldalán); csont hajtű oktaéder alakú fejjel: Bíró 1994: 34, Pl. XXXIII. 363–367 (Brigetio, Intercisa); Bíró et al. 2012: 73, B1 típus, Kat. 96–98 (Aquincum).

¹⁴⁷ Grumeza 2014: 72–73, Fig. 20. Type VII.1; Nagy 2023: II. kötet 181–184, Abb. 75.III/A2 (Pécel: férfisírok), Abb. 132 (330–400); Tejral 1988: 237, Abb. 4. 1–6 (Morva terület, D1 horizont).

¹⁴⁸ Salamon-Barkóczi 1971: 64, Abb. 7.12 (egy db bronz), Abb. 8 (vasból fibulapárok); Gróf 1992: 133, VII. t. (egy db bronz, kétsoros fésűvel); Ottományi 2016: 202, XXXII. t. 1–2 (fibulapár, 3. század második fele); Horváth-Mihácz-Pálfi 2019: 112–113 (75. sírban lábnál 2 db, Valentinianus éremmel).

1.

2.

3.

4.

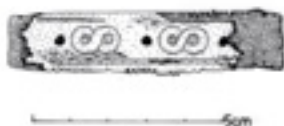
5.

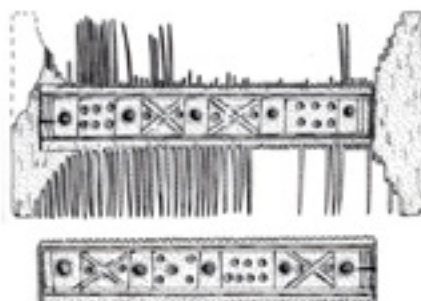
6.

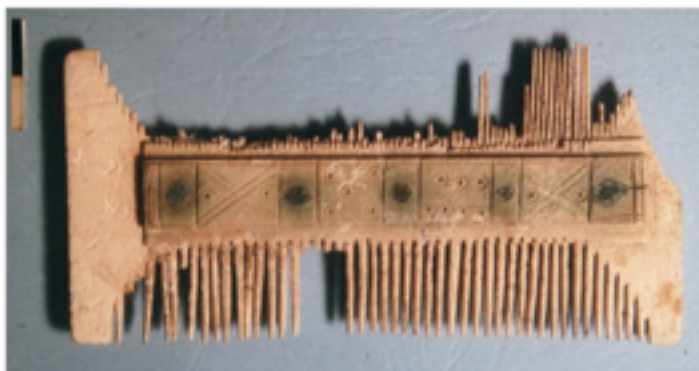
7.

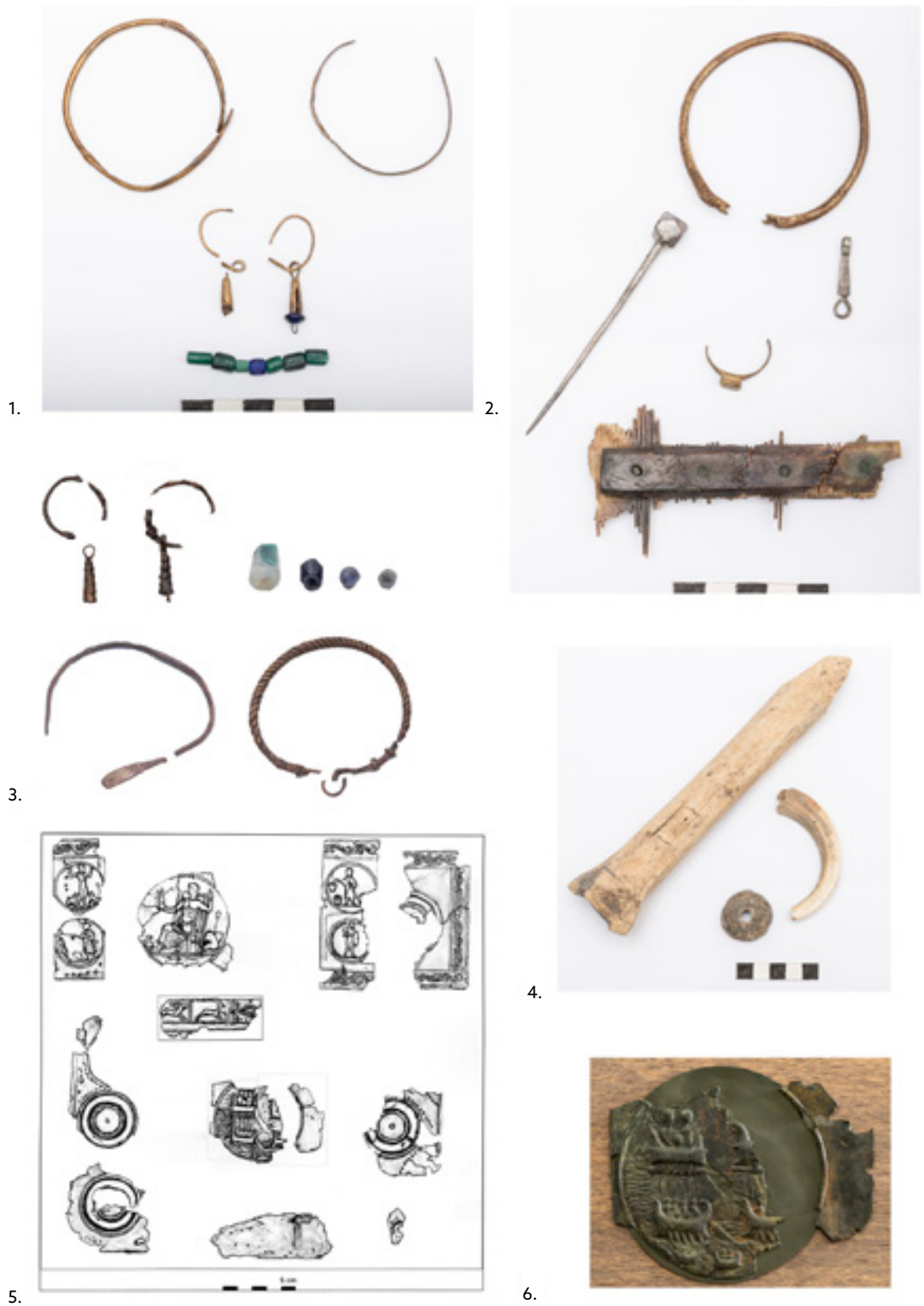
8.

9.

13. tábla: aláhajtott lábú fibulapár (1-3: 91. sír); poliéder fejű tű (4-5: 75. sír); csontfésűk (6: 75. sír; 7: 30. sír; 8-9: 63. sír)

14. tábla: leletegyüttesek. 1: 15. sír; 2: 75. sír; 3: 2018/1. sír; 4: 23. sír; 5-6: XXI. sír ládikaveretei (Szabadváry 2018: 54, IV. kép alapján)

a 4. század végén a tartomány barbarizálódásával magyarázható.¹⁴⁹ Az 5. század első felében kislányok és fiatal nők sírjában figyelhető meg ez a két vállon megtűzött ruhaviselet.¹⁵⁰

A 91. sírban lévő kétoldalas csontfésű is az idegen eredetet támasztja alá. Tejral a szentendrei kislánysír öltözetét és ékszereit a helyi és dunai szváb viselet keveredésének tartja, a 4–5. század fordulóján.¹⁵¹

Fésű

Nem tartozik a klasszikus római női viselethez (lehet használati tárgy is).¹⁵² A szentendrei temetőben kizárólag kétoldalas sűrűfésű szerepel, többnyire nagyon töredékes formában (13. tábla 6–9). Hat sírban fordul elő (27., 30., 63., 72., 75., 90–91. sír), egyik kislányé, valamennyi rabolt. E kétoldalas sűrűfésűk három lapját bronz-, néha vasszegecsekkel erősítették össze.¹⁵³ A középső lap fogazott, a két szélső rövidebb merevítőlap vagy pánt. Ez utóbbi lap négy esetben díszítetlen. Fekvő nyolcas alakban bekarcolt „futókutya motívum” van a 30. sír merevítőjén, mely római díszítésmód, Pannonia keleti határain túl a germán népek körében nem ismert.¹⁵⁴ A 63. kóláda fésűje az egyetlen, ahol a fésű majdnem egészben van, és az elől-hátul díszített merevítőlap is megmaradt, rajta pontkörökkel és X vonalakkal díszített kazetták váltakoznak (h: 10 cm, sz: 5 cm). Ilyen geometrikus díszítésű fésűk pl. Szőnyből, Esztergomból, a csákvári temetőből, Tácról, Intercisából stb. ismertek.¹⁵⁵ A szentendrei fésű sajátossága, hogy ezt pontkörökkel kombinálja, mely minta a leggyakoribb a pannoniai csontékszereken. A rablás miatt a fésű eredeti helye a halott mellett többnyire nem derült ki. Egy esetben a fej körüli csontok között volt (30. kóláda), ami a viseletnek megfelelő hely lenne. Két esetben a halott kezében lehetett, mint használati tárgy (75. sírban

bal oldalt, 91. sírban jobb medencénél). Esetleg ládikában, tarsolyban tárolták.¹⁵⁶ Két esetben fiatal nő (63., 75. sír), a 91. földsírban pedig egy inf. II. kislány viselte. A másik három nő életkora nem állapítható meg.

Egy földsír kivételével (91. sír) valamennyi kóláda, ami egyrészt jelzi a sírok gazdagságát, tulajdonosának társadalmi helyzetét. Másrészt utalhat a sírokba temetett férfiak (férjek, apák) római kötődésére is. Ugyanis a sírok egy kivétellel (75. sír) kettős (30., 63., 90–91. sír) vagy többszörös temetkezések (27., 72. sír).¹⁵⁷

A fésűvel együtt római ékszer és érem (332–335) is volt a 72. sírban. Valentinianus érem és tűzcsiholó a 30. kóládban. A római üvegen és ékszereken túl új típusú, poliéder végződésű ezüst ruhatűje volt a 75. sír halottjának. Ugyancsak barbár jellegű ékszer a 91. sírba tett kislány két vállán lévő aláhajtott lábú fibulapár, melyhez a római kislányoknál megszokott bullát hordta a nyaklancán (poliéder alakú üveggyönggyel és borostyángyönggyel együtt).¹⁵⁸

Szentendrén nemcsak a temetőben, de a táborban is kerültek elő csontfésűk. Szinte valamennyi kétoldalas forma, de sem a díszítésük, sem az oldalsó lezárásuk nem hasonlít a temető fésűire.¹⁵⁹ A fésű használata már régebb óta ismert volt a Birodalomban, de sírba főleg a 4. század végén helyezték, akkor is a germánoktól átvett szerkezetű, három- vagy ötlapos változatokat. A kétoldalas csontfésűk sírba helyezése az 5. században végig folytatódott, de etnikumhoz kötni nehéz. Pannoniában római műhelyek gyártották ezt az évszázadok óta meglévő római formát, de már új, többlapos technikával.¹⁶⁰ Kevert – provinciális és germán – népesség használhatta a római kor utolsó évtizedeiben (a hunokra nem jellemző). Területileg a Szőny–Szentendre–Tác háromszögben a leggyakoribb, de a Duna mentén délebbre és nyugatabbra is előfordul.¹⁶¹

¹⁴⁹ Merczi 2016: 452–453.

¹⁵⁰ Mihácz-Pálfi 2018: 24–26, 2. kép 1 (*peplos*).

¹⁵¹ Tejral 1988: 237, Abb. 8.1–13.

¹⁵² Funkciója az előkerülési helye alapján dönthető el. Például Kelemen 2008: 140 (használati tárgy).

¹⁵³ 3–5 bronz- (27., 30., 63., 72., 75. kóláda) vagy vasszegecs (91. sír). Bózsza 2016: 167 (a fésűk átlagos hossza 8–12 cm), kat. 536., 558 (Szentendre).

¹⁵⁴ Bíró 2002: 36, Fig. 21–27 (Dunapentele, Szőny, Poysdorf, Szabadbattyán, Tokod, Enns).

¹⁵⁵ Bíró 2002: 39–40, Fig. 28–30, 56–62; Kelemen 2008: 149 (193. sír); Bózsza 2016: 163–165, kat. 514–518 (Ordacsehi).

¹⁵⁶ Bíró 2002: 67–68; Lányi 1981: Abb. 30 (Tokod: fej, váll, mellkas); Kelemen 2008: 143 (fejnél kevés, többsége lábnál, néha kézben); Bózsza 2016: 136; Bíró et al. 2012: 33 (gyakran közös ládikában tették a sírba a hajviselethez kötődő és az illatszertartó tárgyakat).

¹⁵⁷ A pannoniai fésűk kutatása során Bíró Mária is megállapította, hogy vagy gazdag női sírok mellékletei, vagy a több halottat tartalmazó temetkezésekre jellemzők (Bíró 2002: 68).

¹⁵⁸ A Budapest-Gazdagréti temetőben is csak a barbár vonásokat mutató II. csoport sírjaiban fordul elő, vascsatokkal, római ékszerekkel és 352–367 közötti érmekkel együtt (Zsidi 1987: 68 [53., 70., 116. sírok]).

¹⁵⁹ Nagy Tibor ásatása (4 db); Maróti Éva 2004–2006. évi ásatásából 5 db a déli kapunál, 4 db a nyugati kapunál.

¹⁶⁰ Deschler-Erb 1998: 157; Bózsza 2016: 134–135 (a többi fésűtípusnál már a forma is egyértelműen barbár).

¹⁶¹ Vágó-Bóna 1976: 198–200; Bíró 2002: 60–67 (kb. három generáción keresztül).

Cipőszeg

Az 59. bolygatott földsírban nyugvó nő mindkét lábfejenél voltak apró vas cipőszegek, összesen 25 db. A rabolt 63. kőláda sírrajzán vas cipőszögek szerepelnek a bolygatott csontok között (h: 1,5 cm).¹⁶² Ezek a jellegzetes apró, félgömbfejű vas-szegecskék a 3. században éppúgy előfordulnak, mint a 4. század legvégén. Általában a férfi viselethez, azon belül is a katonákhoz tartoztak, de néha nők és gyerekek mellett is megtalálhatók.¹⁶³

Tarsoly – öv?

Két fiatal nő sírjában került elő szervesanyag-maradvány és vaseszköz- (vastárgy-) töredék a halott derekánál. Esetleg övről lelógó tarsolyhoz tartoztak e tárgyak.¹⁶⁴ A 82. női sír bal medencéjénél ismeretlen rendeltetésű vastárgy volt, szegecsén bőrmaradvány. A 90. nő két kis vastöredéke közül az egyikhez ugyancsak szervesanyag-maradvány tapadt, jobb oldalon pedig vasár volt a combcsontnál. A nő mellé temetett kislány (91. sír) idegen, barbár jellegű viselete (két vállon, aláhajtott lábú fibulával megtűzött ruha és csontfésű) elképzelhetővé teszi akár a – római nőktől ugyancsak idegen – övviseletet is.

Gyereksírok

A 38 gyerek közül mindössze 17 esetben volt melléklet, összesen 65 darab (4. ábra).¹⁶⁵ Így a mellékletes sírokon belül a gyerekek mellékletszáma

a legnagyobb (3,8 db; 3. ábra). A viseleti tárgyak és ékszerek alapján 9 kislánysír, 2 fiúé.¹⁶⁶ A többi tárgy nemtől független edény (1., 25., 36., 52. sír), üveg (12., 2018/1. sír) vagy érem (13., 2018/1. és 2. sír). Éremből mindig több kerül a gyereksírokba (3–7 db). Néha érdekes, kiemelkedő értékű vagy egyszerűen csak szokatlan tárgyak vannak a gyerekek mellett.¹⁶⁷ Így például a temető egyetlen arany fülbevalója a 106. kislánysírban volt (aranyozott karpereccel). Domborított bronzkorong a 77. sírban lévő kislány bal válla körül feküdt (mellette ívelt vastárgy), és egy darab poliéder végű fülbevaló. Bronzszalag a 2018/1. sírban, de kérdéses, hogy a kislányé vagy a kisfiúé volt-e. A 91. kislánysírban bronzcsüngő, bronzkarika (hajkarika?). Megmunkált állatcsonttöredék a 32. kislánysírban. A gyerekeknek több, mint a fele viszont melléklet nélküli (21 sír).

Eszközök

10 férfi, 5 női, 1 fiú- és 1 kislánysírban volt eszköz. Ez a férfiak 18,5%-a, a nők 11%-a, a gyerekek 5%-a (6. táblázat; 4. ábra), összesen 19 db. Többsége vasszerszám (9 sír), tűzkésztség (2 sírban 3 db), orsógomb (3 sír), fenőkő (1 sír), csonteszköz (2 sír). Pannoniában a késő római temetkezések 10–20%-ában van eszköz, melyek fele kés. Ugyanakkor területi eltérések vannak az egyes temetők eszközzel való ellátottságában.¹⁶⁸ Az Aquincum környéki temetőben viszonylag kis számban fordulnak elő.¹⁶⁹

6. táblázat: az eszközök nemek szerinti megoszlása (sírszám)

nemek	kés	vasár	tűzkésztség	orsógomb	fenőkő	csonteszköz
férfi	7		2	1 (?)		
fiú	1					
nő		1		2	1	1
kislány						1

¹⁶² Ez az információ már a publikációba nem került át. Férfi és nő egyaránt volt a kőládában, de nem tudni, ki viselhette.

¹⁶³ Ottományi 2016: 195 (Budaörs 133. fiúsírban, további analógiákkal: Páty, Százhalombatta [női és gyereksírokban], Aquincum); Barkóczy 1994: Abb. 17.4 (Majs 23. férfisír); Müller 2010: 227 (1235. lábjegyzetben analógiák: Aquincum, Nagykanizsa, Intercisa); Steinklauber 2000: 169 (férfi- és női sírban).

¹⁶⁴ Ottományi 2016: 219 (Budaörsön férfi- és női sírban egyaránt); Mihácz-Pálfi 2018: 35 (5. század második fele: női tunica övvel).

¹⁶⁵ A többszörös temetkezéseknél is néha megállapítható, hogy felnőtthez vagy gyerekhez tartozott a melléklet. Pl. a 31. kőláda valamennyi ékszere a gyereké volt.

¹⁶⁶ Van még két sír, ahol az ásatók tartották fiúnak a halottat, bár csak edény és érem volt mellette (36., 2018/1.2 sír).

¹⁶⁷ Lányi 1972: 130–131.

¹⁶⁸ Lányi 1972: 83, Abb. 30.3–4; Horváth-Mihácz-Pálfi 2019: 95 (Somogyiszilen a férfiak és nők 64,7%-a, a gyerekek 50%-a kapott eszközt); Mannesdorfban kés a mellékletes sírok 29%-ában (férfi, nő, gyerek), Carnuntumból viszont hiányzik (Ployer 2023: 288).

¹⁶⁹ Vágó-Bóna 1976: 203–205 (orsógomb, tűzkő); Zsidi 1997: 41 (kisszámú eszközmelléklet az egész temetőben); Ottományi 2016: 207–209 (nők 4,8%-a), 218 (a férfiak 17%-a), 41–42. ábra; Ottományi 2019: 186–187 (nők 27,8%-a), 191–194 (férfiak 47,6%-a), 34–35. ábra.

Kés

Hét férfi- és egy fiúsírban (8 db; 15. tábla 1–7). Két esetben a férfi derekánál bal oldalt volt, tehát az övön viselhette (1., 88. sír). A többi lábnál került elő:¹⁷⁰ bal lábszár végénél (26., 38. sír), jobb sípcsontonál (4. sír) és a lábszárcsont mellett (rabolt 89. sír).¹⁷¹ A 4. sírban vasszeg vagy -tű volt mellette (ládika?). Kés mellett ugyancsak vasszeg volt az 1. téglasírban, de mivel a halott medencéjénél kerültek elő, a kés függhetett az övön is, és a sasszeg az övhöz való rögzítésben játszott szerepet. A 26. és 38. sírban az egész öv a lábhoz került csatokkal, veretekkel és késsel együtt. Heggyel lefelé, nyéllel a medence felé feküdt az 1. és 4. sírban. Az 5. sír kis késtördéke (?) a fejnél került elő (lehetett bajelhárító tárgy is). A 123. sírban a sírfoltból származik.¹⁷² Ha edénnyel együtt került elő a lábnál (pl. 26. sír), szokták az ételmelléklet kiegészítőjének (evőeszköznek) is tartani.¹⁷³ Valamennyi nyéltüskés kialakítású. Formája egyenes (4., 88., 89., 123. sír), ívelt hátú (26. sír), széles babérlevél-alakú (1., 38. sír). Ez utóbbi esetleg borotvakés is lehetett. Méretük a rendeltetés függvényében alakult. Legkisebb a 123. sír 6 cm hosszú (nyéltövissel együtt), egyélű kése. Leghosszabb a 88. sír több mint 20 cm-es kése. 4. századi típusok.¹⁷⁴ Általában földsírban került elő, mindössze két téglasír (1., 4. sír) és egy kőpakolásos sír (5. sír) van közte. Az 5. sírt 284–294-es, a 26. sírt 312-es érem (de mohazöld üveg pohár!), a 38. sírt 351–361-es érem keltezi. Három esetben vascsatl (4., 26., 88. sír), egy esetben vasfibulával (89. sír) együtt feküdt. Mégsem tekinthetjük barbár mellékletnek, hiszen festett és mázas korsók (4., 5., 26. sír), római üveg (1. sír) és érmek is kerültek mellé a sírba.¹⁷⁵

Vaseszköz

A 90. női sír jobb combcsontjánál lévő vasár esetleg egy övről lógott le (15. tábla 8).¹⁷⁶ Miután

a sírban felszedéskor előkerült egy kis vastárgy is szervesanyag-maradvánnyal, tarsoly vagy fatok tartozhatott hozzá (ez utóbbi a lábfejnél lévő vaspánthoz is köthető).¹⁷⁷

A szerszámokhoz sorolható még egy szórvány vascsakány Soproni Sándor 1958. évi ásatásából, a 110. sír környékén (15. tábla 11).¹⁷⁸ Továbbá az 1914-ben talált egyik kőládában is volt vasszerszám.¹⁷⁹

Tűzkésztség

Két férfisírban feltételezhetünk törött csiholóvasat, egyikben tűzkővel együtt. A 30. rabolt kőláda keleti végében (lábnál) volt a kovakő és a törött vaskarika (15. tábla 9). A 67. földsírban a halott fejénél, vasszeggel együtt egy vascsiholó-tördék maradt ránk (bajelhárító?, vaskapocs?). Római sírokban ritka, de csak ezért nem tekinthető barbár mellékletnek.¹⁸⁰

Fenőkő

A 10. földsírban fekvő nő mellkasán volt egy hosszúságú, négyszög átmetszetű fenőkő, mellette két római edénnyel, tehát a barbárokhoz nincs köze. A halott mellkasán került elő, vagyis nem az övén hordta. A fenőkő általában férfisírok melléklete,¹⁸¹ ezért esetleg más funkciót töltött be.¹⁸²

Orsógomb

A fonás-szövést jelképező orsógomb két női és egy férfisírban található. *Sigillata* edény oldalából faragott lapos orsókarika volt az 58. sír földjében. Ugyancsak sírföldből származik a 119. sírban lévő fél orsógomb (elveszett). Mindkettő fiatal nőé volt. A 29. sírban nyugvó férfi lábához tett csonka kúp alakú orsógomb (edény aljrésszéből faragták) valószínűleg az először eltemetett nőé lehetett, amit másodlagosan is felhasználtak az utántemetkezéskor (hiszen a férfisírban nincs

¹⁷⁰ Rupnik 2016: 552, 4. kép; Péterfi 1993: 96 (a férfisírok kései minden esetben a lábszár környékén).

¹⁷¹ A 90. női sír lábvégében van egy vaspánt, ami esetleg késtördék lehetett.

¹⁷² FMC ltsz. 81.10.1. (jelenleg nem található).

¹⁷³ Ployer 2023: 288–289 (zengővárkonyi analógia, ahol egy tál felett volt).

¹⁷⁴ Lányi 1972: Abb. 56. 1–6, 9–12; Rupnik 2016: 550–552, 3. kép 7–14 (4. század második felétől jellemző).

¹⁷⁵ A Budapest-Gazdagréti temető romanizált I. csoportjában kettő, a későbbi II. csoportban öt darab kés (Zsidi 1987: 69); Somogyiszil temetőjében férfi, női és gyereksírban egyaránt megtalálható, mindennapi használati tárgy a kés (Horváth–Mihácz–Pálfi 2019: 104); Esztergomban feltűnően kevés (Kelemen 2008: 111).

¹⁷⁶ Kelemen 2008: 108; Rupnik 2016: 546.

¹⁷⁷ A közölt melléklet és az eredeti sírlap mellékletleírásai nem egyeznek, így egyelőre kérdéses, melyik vastördék hol volt. Többségük a felszedéskor került elő (zuhogó esőben).

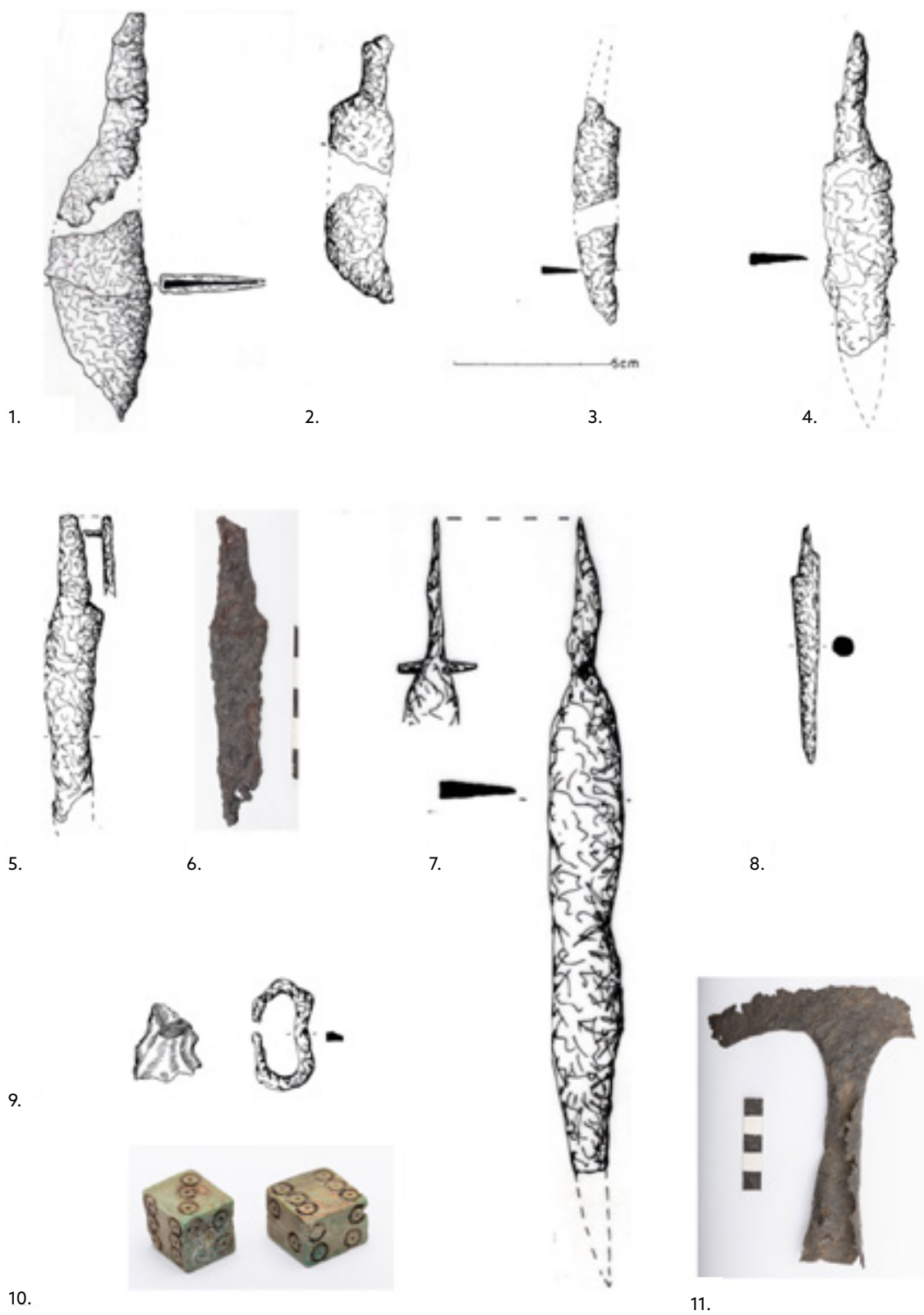
¹⁷⁸ FMC ltsz. 64.23.13. Római Sánc u.: „a ház építéskor előkerült késő római sírból.”

¹⁷⁹ Maróti–Topál 1980: 95, 5. lábjegyzet.

¹⁸⁰ Lányi 1972: 83 (eszközök 12%-a); Vágó–Bóna 1976: 204 (rómaiak és barbárok is használták); Ottományi 2016: 219; Horváth–Mihácz–Pálfi 2019: 105 (tarsolyban).

¹⁸¹ Analógiaként említhető pl. egy bátaszéki női sír, fejénél fenőkővel és kovakővel (Péterfi 1993: 83: 92. sír).

¹⁸² Ottományi 2016: 209 (festékes dörzskő, de alakja más).

15. tábla: vasszerszámok. 1: 1. sír; 2: 38. sír; 3: 26. sír; 4: 4. sír; 5-6: 89. sír; 7: 88. sír; 8: 90. sír; 9: 30. sír; 10: dobókocka (47. sír); 11: szórvány vascsákány

funkciója).¹⁸³ Analógiaként említhető a biatorbágyi temető 105. sírja, melyet az antropológus férfinak határozott meg, mégis volt orsógomb a lábához helyezett, mázas korsó tetején.¹⁸⁴ A 74. rabolt kőláda külső oldalán, de még a sírfolton belül csont orsógomb került elő, melyet esetleg a sírrablók ejtettek el (férfi, női, gyerekváz).¹⁸⁵ Az orsógombokat néha szokták idegen etnikumhoz (germánok, szarmaták) kötni, de ez egyelőre nem bizonyítható. Olyan kevés kerül elő belőle a római temetőkben, hogy betelepített népcsoportra nem utal.¹⁸⁶

Csonteszközök

Állatcsontból faragott eszköz volt egy felnőtt női és egy kislánysírban. A 32. kislánysírban állati borda töredéke megmunkálás kezdeményével. A 23. téglasírban hegyesre faragott végű disznó-lábszárcsont a halott nő jobb lapockáján, továbbá a nyaki csigolyák alatt fél vadkanagyar, ami inkább kultikus tárgy, amulett lehetett (14. tábla 4).

Egyéb mellékletek¹⁸⁷

Ládika¹⁸⁸

A XXI. téglasírban előkerült, ókeresztény veretekkel díszített ládika egy gazdag, aranylemezes karperecet viselő nőhöz tartozott (14. tábla 5–6). A szentendrei ládika készítését Nagy Lajos a tengeri-

csata-jelenet miatt 324–326 közöttire keltezte, de a sírba kerülés jóval ezután is történhetett. A 4. század második felében terjedt el ez a szokás.¹⁸⁹ További két sírnál feltételezhetünk még faládikát veretekkel, a halottak lábánál. A 27. bolygatott kőláda keleti végében lévő vaskarikák, vaslemez és vasszeg ládikához vagy övhöz egyaránt tartozhattak.¹⁹⁰ A 47. bolygatott téglasírban az egyik halott (férfi?) bal lábszáránál egy kupacban lévő tárgyak (bronzlemez, bronzkarika, korong és vaskapocs) valószínűleg bronzlemezzel díszített ládikához tartoztak, benne két dobókockával.¹⁹¹ Máshol is a lábak közelében kerül elő. Többnyire női vagy gyereksírokban, de férfi temetkezésekre is van példa.¹⁹²

Vasak¹⁹³

Különböző rendeltetésű vastárgyak minden temetőben található. Többségük vasszeg (10 sírban), néha vaskapocs (1 sírban). Ezek tartozhattak koporsóhoz is (így többnyire nem is számoltam be a mellékletekhez), de ha csak egy darab van belőle, bajelhárító tárgy is lehetett.¹⁹⁴ Két esetben késsel együtt került elő, a férfi medencéjénél, illetve lábszáránál szeg vagy hegyes vastárgy (1., 4. téglasírok), és ugyancsak késsel együtt két szög a halott lábánál a 38. fiúsírban (ez utóbbi lehetett akár koporsó is). Vaskarika a rabolt 62. sírban. Ívelt vastárgy a 77. kislánysírban. Ismeretlen rendeltetésű – talán bajelhárító – kis vastárgy további négy férfi (5 [kés?], 78., 83., 92. sír), egy

¹⁸³ A váz lábánál voltak egy kupacban az először sírba tett halott (feltehetően nő) csontjai is.

¹⁸⁴ Ottományi 2023: 299, Abb. 18; hasonló a helyzet egy somogyszili férfisírnál is (Horváth-Mihácz-Pálfi 2019: 104).

¹⁸⁵ FMC AD 1263-77 (ásatási napló VIII. 15-én); csont orsógomb pl. Esztergom 118. sír (Kelemen 2008: 143); Müller 2009: 46 (Aquincum, Pilismarót, Keszthely-Dobogó).

¹⁸⁶ Salamon-Barkóczi 1971: 67 (Csákváron öt sírban, aláhajtott lábú fibulával, borostyánnal, fésűvel, római ékszerekkel, üvegekkel); Kelemen 2008: 144 (Esztergomban 18 sírból: 4. század második fele – 5. század eleje); Müller 2009: 45–46, 2. térkép; Ottományi 2016: 209 (Budaörsön 2 db); Horváth et al. 2018: 55 (Somogyszilen 3 sírban volt, és idegen etnikumhoz köthető más tárgy nincs mellette); Nagy 2023: 294 (a szarmata Barbaricum sírjainak csak 18–20%-ában fordul elő).

¹⁸⁷ A 4. ábra egyéb tárgyai között a bronz-, vas-, ólom- és csonttárgyakon kívül szerepelnek még a mécsesek is.

¹⁸⁸ Három sírban 6 melléklet. A ládika ugyan csak egy tárgy, de a hozzá tartozó lemezek, szögek stb. általában külön mellékletként lettek feltüntetve a sírleírásoknál (kiv. XXI. sír). A 4. téglasírban nyugvó halott jobb sípcsontjánál lévő kés és vasszeg vagy -tű is lehetett ládikában, de akár önállóan is odahelyezhették. Hasonló a helyzet a 30. sír lábánál lévő tárgyakkal is.

¹⁸⁹ Nagy 1938: 66–77, 131; FMC AD 1503-80, 21. oldal; MRT 7: 255–256; Szabadváry 2018: 167–171, 541–IV. kép (kb. 11 lemez maradt meg).

¹⁹⁰ Családi temetkezés, kérdéses, kié volt a ládika. Férfi mellékletként számoltam be (lemezek és karikák az övnél, egy szegecs a ládikánál).

¹⁹¹ A sírrajz alapján vastkosabbnak látszó lábszárcsont (férfi?) mellett voltak a veretek. A vaskapocs hossza 8,5 cm. Talán az fogta össze a ládikát, bár csak egy van belőle.

¹⁹² Kelemen 2008: 145–146; Puschnigg 1996: 69, Abb. 3.11 (Oggau temetőjében a bal lábánál); Ottományi 2016: 219 (férfi- és gyereksírban).

¹⁹³ Hat férfi- (7 melléklet), 1 felnőtt- (1 melléklet), 2 női és egy kislánysírban (6 melléklet). A 74. és 1818/2. kőládában kérdéses, hogy a férfihoz vagy nőhöz tartozott-e a vas (férfihoz számoltam). Mellékletként csak a nem koporsóhoz tartozó szögek lettek ide beszámítva. A ládikához tartozó vasakat is lásd külön (27., 47. sír). Kérdéses, hogy a VIII. kőládában lévő vas- és ólomtöredék melléklet volt-e.

¹⁹⁴ Kettő darab szeg (38. és 61. sír lábánál). Egy szeg (1. sírban sasszeg, 4. sírban szeg vagy tű?, 50. rabolt sírban fej feletti sarkban, 51. női sírban lábánál, 67. sírban fejnél, 74. rabolt kőládában, 82. női sírban bőrmardvánnyal, 84. rabolt sírban téglá alatt); a szögek koporsóhoz való felhasználásához lásd még Szabó 2023: 69–72, 221 (Lussonium temetőjénél sem számították be a mellékletek közé); Rupnik 2016: 559–560; Kocztur 1998: 84–85 (a magányosan sírba helyezett szög lehet a fogva tartás jele vagy engesztelő áldozat); Doneus 2014: 139.

felöltt (VIII.) és két női sírban (82., 90. sír), néha több is egyszerre. Ezek a magányos, talán bajelhárító vasak a fejnél (5., 67. sír) vagy lábnál (4., 38., 51., 90., 92. sír) egyaránt lehetnek, de a vállhoz (62. sír), mellkasra (90. sír), derékhoz (2., 82. sír) és kézhez (92. sír) is kerülhettek.¹⁹⁵ Kérdéses, hogy a 2018/2. kőláda vastűje mire szolgált és a kőláda melyik halottjához tartozott.

Vadkanagyar

Két esetben volt a halott fejénél vadkanagyar. Mind a kettő téglasír, az egyik férfi (2005/4. sír), a másik nő (23. sír; 14. tábla 4). Ez utóbbi nyomorék nőnek esetleg a nyakláncához tartozott (töredekessége miatt az átfúrás nem látszik). Hasonló lógott például egy tokodi kislánysír nyakláncán.¹⁹⁶ Bizonyos állatok csontjaiból, fogaiból készült tárgyakat mágikus tulajdonságokkal ruháztak fel, és amulettként tették a sírba.¹⁹⁷ A gyengéknek, betegeknek, gyerekeknek adták. Férfisírokban a germán katonáknál találunk analógiákat.¹⁹⁸

*Egyéb tárgyak*¹⁹⁹

Női és kislánysírban több érdekes, megmagyarázhatatlan funkciójú tárgy is található. Ilyen pl. a VI. sír lábánál lévő kerek csontlemez, „csontbárca”.²⁰⁰ Lapos ólomkorong közepén átfúrva, a 23.

téglasírban nyugvó nő jobb lábszáránál (14. tábla 4). Ordacsehin az 5. századi temető egyik sírjában a halotti lepel rögzítésére szolgáló tárgyként értelmeztek egy ilyen korongot.²⁰¹ Ugyanakkor az ólomnak mágikus gyógyítóerőt is tulajdonítottak, így a 23. sír nyomorék halottjának sírjában ilyen szerepe is lehetett (akárcsak a vadkanagynak). A fentiek alapján alakatlan ólomdarabok különösebb funkció nélkül is bekerülhettek a sírokba (pl. VIII. sír).²⁰² Domborított bronzkorong a 77. sírban lévő kislány bal válla körül (mellette ívelt vastárgy). Bronzszalag a 2018/1. sírban (kérdéses, hogy a kislányé vagy kisfiúé volt). Nyitott, kis bronzkarika került elő a 89., 91. és 1993/1. sírok fejénél, ami lehetett esetleg fülbevaló (bár csak egy darab) vagy hajkarika. Ez utóbbi viselet az 5. századi temetkezésekben figyelhető meg, mind a provinciában, mind a szarmatáknál.²⁰³ A 89. és 91. sír idegen fibulája alátámasztja ezt a feltevést. A 72. sír kerek fejű füles gombja a kőládában lévő nőé és férfié egyaránt lehetett. Talán tarsolyhoz tartozott, akárcsak az 54. sír gombja. A 47. sír két dobókockáját a férfi lábánál lévő ládikába tették (15. tábla 10). Birodalomszerte hasonló módon készültek ezek a csontból faragott dobókockák, simára csiszolt lapjaikon pontkörökkel. A katonák körében különösen kedvelt játék volt. Kora és késő római sírokban egyaránt megtalálhatók.²⁰⁴

■ ¹⁹⁵ Kelemen 2008: 193 (további analógiák: Nyergesújfalu, Intercisa, Somogyszil, Zengővárkony, Fazekasboda).

¹⁹⁶ Lányi 1981: 184, Abb. 2. 5.

¹⁹⁷ Deschler-Erb 1998: 85–87, Taf. 39.3982–3984.

¹⁹⁸ Nagy 2005: 102–103 (5. századi kislánysírban, további irodalommal).

¹⁹⁹ 1 férfi (2 db), 1 felnőtt (1 db), 4 nő (4 db), 2 kislány (3 melléklet).

²⁰⁰ Esetleg játékkorong volt (Bíró 1994: 62, Pl. LXXX–LXXXIII).

²⁰¹ Gallina 2005: 130 (510. sír, két poliéder fejű ezüsttűvel, mellyel lehet, hogy a leplet tűzték össze).

²⁰² Kelemen 2008: 147.

²⁰³ Müller 2010: 188, Taf. 79.7–11 (poliéder végű fülbevalóval), Taf. 91.9–10, 92.1 (90. sír); Nagy 2023: 141, Abb. 63. AI (zárt karikák), II (nyitott végű karikák), gyereksírokban.

²⁰⁴ Deschler-Erb 1998: 147, Taf. 24. 875–877; Bíró et al. 2012: 59, 109–110, 28. ábra; Olasz 2020: 74 (Brigetio 6. sír, kora római); Teichner 2012: 183, Abb. 79. Be25–26 (2 db egy sírból); Aquincum (Topál 1993: Pl. 149. 5/4.); Ployer 2023: 231, Taf. 300.

Rövidítések

átm. = átmérő
fbvaló = fülbevaló
FMC = Ferenczy Múzeumi Centrum
h = hosszúság
inf. = *infans*
iuv. = *iuvenis*
ltsz. = leltári szám
sz = szélesség

Források

Ferenczy Múzeumi Centrum (régi nevén Szentendrei
Ferenczy Múzeum [SZFM]) Adattár (FMC AD)
21
245
1263-77
1503-80
1833-81
2294-87
6271-2015

Hivatkozott irodalom

BARKÓCZI 1961

Barkóczi László: Adatok Brigetio későrómai történetéhez.
In: *Folia Archaeologica* 13 (1961), 95-115.

BARKÓCZI 1994

Barkóczi László: Beiträge zur Geschichte der Provinz Vale-
ria im IV.-VI. Jahrhundert. In: *Specimina Nova* 10 [1995],
57-135.

BERECZ 2008

Vida Tivadarné Berecz Katalin: *Aucissa és emailos fibulák
Pannoniában és a szomszédos barbaricumban* (PhD disz-
sertáció). Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar, 2020.

BÍRÓ 1994

T. Bíró Mária: *The Bone Objects of the Roman Collection*.
Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1994.

BÍRÓ 2002

T. Bíró Mária: Combs and comb-making in Roman Pan-
nonia: ethnical and historical aspects. In: Tejral, Jaroslav
(Hrsg.): *Probleme der frühen Merowingenzzeit im Mittel-
donauraum*. Brno: Archäologisches Institut der Akademie
der Wissenschaften der Tschechischen Republik Brno,
2002, 31-71.

BÍRÓ ET AL. 2012

T. Bíró Mária – Alice M. Choyke – Vass Lóránt – Vecsey
Ádám: *Aquincumi csonttárgyak. Bone objects in Aquin-
cum*. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2012.

BÍRÓ-TEICHNER 2012

Bíró Szilvia – Teichner, Felix: Schmuck. In: Teichner, Felix:
*Die Gräberfelder von INTERCISA II. Die Altfunde der
Museumssammlungen in Berlin, Mainz und Wien*. Ber-
lin: Museum für Vor- und Frühgeschichte, 2012, 147-173.

BORUZZ 2016

Boruzs Katalin: A budaörsi temető üveg- és üvegpaszta
mellékletei. In: Ottományi Katalin (szerk.): *A budaörsi
római vicus temetője. Régészeti tanulmányok*. Budapest:
Archaeolingua Alapítvány, 2016, 373-395.

BORUZZ-SZABÓ 2018

Boruzs Katalin – Szabó Géza: Late Roman Graves in Dom-
bóvár. In: Bartus Dávid – Boruzs Katalin (szerk.): *FIRKÁK
IV. Fatial Római Koros Kutatók IV. Konferencia kötete*.
Budapest-Visegrád: Eötvös Loránd University, Institute
of Archaeological Sciences – King Mathias Museum, 2018,
197-242.

BÓZSA 2016

Bózsza Anikó: *A szépségápolás tárgyi emlékei Pan-
nonia Magyarországra eső részén* (PhD disszertáció).
Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsé-
szettudományi Kar, 2016.

BÓZSA-SÁRÓ-KELEMEN 2024

Bózsza Anikó – Sáró Csilla – Kelemen Zsófia: Két újabb
köladasír Szentendre késő római temetőjéből. In: *Archae-
ologiai Értesítő* 149 (2024), 209-242.

BUDAI-BALOGH 2009

Budai-Balogh Tibor: Késő római sírcsoport az aquincumi
katonaváros nyugati temetőjében. In: *Ókor* 3-4 (2009),
93-100.

BURGER 1979

Sz. Burger Alice: *Das spätrömische Gräberfeld von So-
mogyszil*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979.

DAŇOVÁ 2021

Daňová, Miroslava: *Rings and Gems from the Roman Fort
in Iža. Prstene a gemy z rímskeho vojenského tábora v Iži*.
Nitra-Trnava: Faculty of Philosophy and Arts of Trnava
University in Trnava, 2021.

DESCHLER-ERB 1998

Deschler-Erb, Sabine: *Römische Beinartefakte aus Au-
gusta Raurica*. Augst: Römerstadt Augusta Raurica, 1998.

DONEUS 2014

Doneus, Nives: Halbturn I. – ein römerzeitliches Gräber-
feld aus dem Burgenland. Struktur und Grabrituale eines
ländlichen Gräberfeldes im Hinterland von Carnuntum
zwischen dem 2. und 5. Jahrhundert. In: Doneus, Nives
(Hrsg.): *Das kaiserzeitliche Gräberfeld von Halbturn*,

Burgenland. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2014, 1–230.

EKE–HORVÁTH 2010

Eke István – Horváth László: Késő római temetők Nagykanizsán (Anyagközlés). In: *Zalai Múzeum* 19 (2010), 155–254.

FACSÁDY 2009

R. Facsády Annamária: *Aquincumi ékszerek. Jewellery in Aquincum*. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2009.

GALLINA 2005

Gallina Zsolt: 5. századi sírok Ordacsehi-Csereföldön. In: *Zalai Múzeum* 14 (2005), 129–135.

GRÓF 1992

Gróf Péter: Népvándorlás kori vonatkozások egy késő római erőd és temető feltárásának kapcsán. In: *Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1987–1989) [1992], 129–144.

GRUMEZA 2014

Grumeza, Lavinia: *Sarmatian Cemeteries from Banat (late 1st – early 5th centuries AD)*. Cluj-Napoca: MEGA Publishing House, 2014.

HORVÁTH 2021

Horváth Friderika: *Amiről a tárgyak mesélnek. Római emlékek nyomában a Foktorokban*. Almásfüzitő: Almásfüzitő Község Önkormányzata, 2021.

HORVÁTH–MIHÁCZI-PÁLFI 2019

Horváth Friderika – Mihácz-Pálfi Anett: Analyse der spätromischen Grab- und Beigabensitte. Lehre zur Überprüfung des Gräberfeldmaterials von Somogyszil. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 70 (2019), 83–136.

HORVÁTH ET AL. 2018

Horváth Friderika – Mihácz-Pálfi Anett – Évinger Sándor – Bernert Zsolt: Barbarisierte Römer – Romanisierte Barbaren? Interpretationsmöglichkeiten der fremden Komponente am Beispiel des Gräberfeldes von Somogyszil. In: *Antaeus* 35–36 (2017–2018) [2018], 39–66.

KELEMEN 2008

H. Kelemen Márta: *Solva. Esztergom későrómai temetői*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2008.

KISS–LIBOR 2024

Kiss Alexandra – Libor Csilla: Late Roman Grave from Bodajk. In: Csirke Orsolya (ed.): „*Afelé kell hajolnod, amerre tehetséged ereje vonz*”. *Tanulmánykötet Palágyi Sylvia 80. születésnapja alkalmából*. Veszprém: Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2024, 139–154.

KOCZTUR 1998

Koczur Éva: Rítusra vonatkozó megfigyelések a solymári koracsászárkori temetőben. In: *Budapest Régiségei* 32 (1998), 83–86.

KONRAD 1997

Konrad, Michaela: *Das römische Gräberfeld von Bregenz-Brigantium I. Die Körpergräber des 3. bis 5. Jahrhunderts*. München: C.H. Beck, 1997.

KOVÁCS 2007

Kovács Péter (Hrsg.): *Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum*. Editio III. Debrecen–Budapest: University of Debrecen Department of Ancient Studies, 2007.

LÁNYI 1972

Lányi Vera: Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 24 (1972), 53–213.

LÁNYI 1981

Lányi Vera: Das spätrömische Gräberfeld. In: Mócsy András (szerk.): *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981, 169–221.

LÁNYI 1990

Lányi Vera: Temetkezés és halottkultusz. In: Mócsy András – Fitz Jenő (szerk.): *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990, 243–253, 366–368.

MARÓTI–TOPÁL 1980

Maróti Éva – Topál Judit: Szentendre római kori temetője. In: *Studia Comitatus* 9 (1980), 95–177.

MERCZI 2012

Merczi Mónika: A Budaörs–Kamaraerdei-dűlőben feltárt római vicus fibulái. In: Ottományi Katalin (szerk.): *Római vicus Budaörsön I. Régészeti tanulmányok*. Budapest: Archaeolingua Alapítvány, 2012, 473–528.

MERCZI 2016

Merczi Mónika: A Budaörs–Kamaraerdei-dűlőben feltárt római temető fibulái. In: Ottományi Katalin (szerk.): *A budaörsi római vicus temetője. Régészeti tanulmányok*. Budapest: Archaeolingua Alapítvány, 2016, 432–489.

MIHÁCZI-PÁLFI 2018

Mihácz-Pálfi Anett: Hagyomány, átalakulás és innováció az 5. századi női viseletben. In: *Archaeologiai Értesítő* 143 (2018), 23–49.

MRT 7

Dinnyés István – Kővári Klára – Lovag Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Topál Judit – Torma István: *Magyarország Régé-*

szeti Topográfiaja 7. Pest megye régészeti topográfiaja. A budai és szentendrei járás (XIII/1). Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.

MÜLLER 2009

Müller Róbert: Guzsalyok és orsógombok Pannoniában. In: *Zalai Múzeum* 18 (2009), 39–54.

MÜLLER 2010

Müller Róbert: *Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenekpuszta*. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden: MTA Régészeti Intézete – Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas e. V. – Balatoni Múzeum, 2010.

NAGY 1938

Nagy Lajos: Pannonia Sacra. In: Serédi Jusztinian (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1938, 29–149.

NAGY 2005

Nagy Margit: Kora népvándorlás kori gyermeksis amulettekkel Mártélyról (Csongrád megye). In: *Zalai Múzeum* 14 (2005), 97–127.

NAGY 2023

Nagy Margit: *Das jünger-kaiserzeitliche Gräberfeld von Budapest-Rákoscsaba, Péceli út (2.–4. Jahrhundert n. Chr.). I–II*. Budapest: Institut für Archäologie des HUN-REN Forschungszentrums für Geisteswissenschaften – Institut für Archäologiewissenschaften der ELTE – Eötvös Loránd Universität – Budapesti Historisches Museum – Museum Aquincum – Martin Opitz Kiadó, 2023.

OLASZ 2020

Olasz Rita: *A Komárom/Szőny-Nagymagtár lelőhely római kori leletanyagának feldolgozása* (MA szakdolgozat). Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2020.

OTTOMÁNYI 2016

Ottományi Katalin: A budaörsi római vicus temetője. In: Ottományi Katalin (szerk.): *A budaörsi római vicus temetője. Régészeti tanulmányok*. Budapest: Archaeolingua Alapítvány, 2016, 9–372.

OTTOMÁNYI 2019

Ottományi Katalin: *A pátyi temető római sírjai (Malom-dűlő)*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2019.

OTTOMÁNYI 2024

Ottományi Katalin: A szentendrei tábor késő római temetőjének értékelése I. In: *Studia Comitatus* 42 (2024), 94–141.

OTTOMÁNYI 2025

Ottományi Katalin: A szentendrei tábor késő római temetőjének újabb sírjai. In: Mráv Zolt – Tvarosek Tamás (szerk.): *Romanitas et religio christiana. Ünnepi kötet Tóth Endre 80. születésnapjára*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum (megjelenés előtt).

PAUL 2011

Paul, Martina: *Fibeln und Gürtelzubehör der späten römischen Kaiserzeit aus Augusta Vindelicum/Augsburg*. Wiesbaden: Reichert Verlag, 2011.

PÉTERFI 1993

V. Péterfi Zsuzsanna: A Bátaszék-Kövesd-pusztai késő római temető. In: *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 18 (1993), 47–168.

PLOYER 2023

Ployer, René: *Das römische Gräberfeld von Mannsdorf am Leithagebirge, Niederösterreich*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2023.

PRÖTTEL 1988

Pröttel, Philipp Marc: Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln. In: *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 35:1 (1988), 347–372.

PUSCHNIGG 1996

Puschnigg, Gabriele: Eins spätantikes Gräberfeld in Oggau. In: *Römische Grabfunde aus Müllendorf und Oggau*. Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung, Abt. Landesmuseum, 1996, 59–126.

RIHA 1990

Riha, Emilie: *Der römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst*. Augst: Römermuseum Augst, 1990.

RUPNIK 2016

Rupnik László: A budaörsi temető sírjaiból előkerült vastárgyak elemzése. In: Ottományi Katalin (szerk.): *A budaörsi római vicus temetője. Régészeti tanulmányok*. Budapest: Archaeolingua Alapítvány, 2016, 546–557.

SÁGI 1981

Sági Károly: *Das römische Gräberfeld von Keszthely-DOBÓ*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.

SALAMON–BARKÓCZI 1971

Salamon Ágnes – Barkóczi László: Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts. In: *Alba Regia* 11 (1971), 35–80.

SÁRÓ 2020

Sáró Csilla: *Hagyományörzés és romanizáció az eraviscus viselet tükrében* (PhD disszertáció). Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2020.

SÁRÓ 2022

Sáró Csilla: Római kori fibulák az Aquincum/Budapest-Graphisoft Park területén végzett feltárások anyagából. In: *Archaeologiai Értesítő* 147 (2022), 155–186.

SOMMER 1984

Sommer, Markus: *Die Gürtel und Gürtelbeschläge des 4. und 5. Jahrhunderts im römischen Reich*. Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 1984.

SOPRONI 1987

Soproni Sándor: *Szentendre a rómaiak korában*. Szentendre: Pest Megyei Múvelődési Központ és Könyvtár, 1987.

SCHMIDT 2000

Schmidt, Wolfgang: Spätantike Gräberfelder in den Nordprovinzen des Römischen Reiches und das Aufkommen christlichen Bestattungsbrauchtums. Tricciana (Ságvár) in der Provinz Valeria. In: *Saalburg Jahrbuch* 50 (2000), 213–441.

STEINKLAUBER 2000

Steinklauber, Ulla: *Das spätantike Gräberfeld auf dem Frauenberg bei Leibnitz, Steiermark*. Wien: Berger, 2000, 17–406.

SZABADVÁRY 2018

Szabadváry Tamás: *Collectio Christiana. A Magyar Nemzeti Múzeum őkeresztény vonatkozású római kori iparművészeti emlékei*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2018.

SZABÓ 2023

Szabó Antal: *Késő császárkori temetkezési szokások a valeriai limes mentén (Lussonium késő császárkori temetőjének alapján)* (PhD disszertáció). Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar, 2023.

SZŐKE 1996

Szőke Béla Miklós: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Kilimán-Felsőmajor. In: *Antaeus* 23 (1996), 29–59.

SZÖNYI 1986

Szőnyi Eszter: Arrabona késő római temetői II. Nádorváros. In: *Arrabona* 22–23 (1986), 5–34.

TEICHNER 2012

Teichner, Felix: *Die Gräberfelder von INTERCISA II. Die Altfunde der Museumssammlungen in Berlin, Mainz und Wien*. Bestandskatalog, Band 11. Berlin: Museum für Vor- und Frühgeschichte, 2012.

TEJRAL 1988

Tejral, Jaroslav: Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donauraum. In: *Archaeologia Austriaca* 72 (1988), 223–304.

TOPÁL 1993

Topál Judit: *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery, Bécsi road 1*. Budapest: Municipality of the City of Budapest, 1993.

TOPÁL 1997

Topál Judit: Ethnic components in the cemeteries along the limes of Pannonia Inferior. In: Groenman-van Waateringe, Willy – van Beek, Bernhard Leopold – Willems, Willem J. H. – Wynia, S. L. (eds): *Roman Frontier Studies* 1995. Oxford: Oxbow Books, 1997, 537–545.

TÓTH 2015

Tóth Endre: A hagymafejes fibulák rangjelző szerepéről. In: Csabai Zoltán – Szabó Ernő – Vilmos László – Vitári-Weber Adrienn (szerk.): *Európé égisze alatt. Ünnepi tanulmányok Fekete Mária hatvanötödik születésnapjára kollégáitól, barátaitól és tanítványaitól*. Pécs–Budapest: Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti tanszék – L'Harmattan, 2015, 365–382.

VADAY 2003

Vaday Andrea: Cloisonné brooches in the sarmatian Barbaricum in the Carpathian Basin. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54 (2003), 315–421.

VÁGÓ-BÓNA 1976

B. Vágó Eszter – Bóna István: *Die Gräberfelder von Intercisa. Der spätrömische Südostfriedhof*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.

ZSIDI 1987

Zsidi Paula: A Budapest XI. kerületi Gazdagréten feltárt 4–5. századi temető. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1987), 45–82.

ZSIDI 1997

Zsidi Paula: Temetőelemzési módszerek az aquincumi katonaváros északi temetőjében. In: *Archaeologiai Értesítő* 123–124 (1996–1997) [1997], 17–48.

OTTOMÁNYI KATALIN

A szentendrei tábor késő római temetőjének értékelése II.

Jelen tanulmányban a szentendrei tábor körbevevő késő római temető mellékletadási szokásait, ezen belül is a viseletet, ékszereket és a használati tárgyakat mutatom be.

A mellékletadási szokásokat értékelni elsősorban a bolygatatlan síroknál lehet. A szentendrei temető beszámozott 165 sírjából mindössze 55 db (33,3%) bolygatatlan, bár a kis mértékben bolygatott sírokban is gyakran maradtak mellékletek. Szentendrén a férfiak ugyanannyi százaléka (64,8%) kapott mellékletet, mint a nőknek (64,4%). Ez a szám a gyerekeknél jóval kevesebb (44,7%). Nincs nagy különbség a férfiak és nők mellé tett tárgyak száma között sem, csak a melléklet jellege más. A bolygatatlan sírokon belül a mellékletszám legnagyobb a nőknél és gyerekeknél, kicsit kevesebb a férfiaknál. A mellékletes sírokon belül viszont leggazdagabbak a gyerekek, vagyis kevesebb gyerek kapott mellékletet, de szám szerint többet. A nők viseltek több ékszert, a viselethez tartozó fibulák és övek pedig a férfiaknál találhatók (4. ábra).

Viseleti tárgy 25 férfisírban maradt meg, melyeket kb. a sírok felében a viseletnek megfelelő helyen találunk. A fibulák és övek lábhoz tétele a 4. század második felében és végén többnyire szándékos volt (halotti öltözet változása). A fibulák többsége hagymafejes fibula (64,3%), a többi típusból csak egy-egy darab található. Fibula és csatos vagy veretes öv együtt mindössze négy, épített sírban fordult elő (2., 3., 4., 2018/2. sír). Mind a négy a temető déli felében, a Vasúti Villasornál található. Közülük kettőben gyűrűt is hordott a halott férfi (3. táblázat).

A női sírok 45%-ában (20 sír), továbbá 9 kislánysírban volt ékszer. Fele karperec, egyharmada nyaklánc, jóval kisebb mennyiségben fülbevaló és gyűrű (7. ábra). A teljes ékszergarnitúrával rendelkező gazdagabb sírok a temető területén szét-szórva találhatók (2–3. tábla). A viseleti tárgyak többsége fésű (6 db), és előfordul egy poliéder végződésű ruhatű is. Ez utóbbi tárgyak idegenek a római viselettől. A temető legkésőbbi, kevert etnikumú sírjaira jellemzők, akárcsak az aláhajtott lábú fibulapár. Eszköz egyértelműen a férfiaknál volt a legtöbb, de a nőknél is majdnem feleannyi került elő (6. táblázat).

KATALIN OTTOMÁNYI

Assessment of the Late Roman Cemetery of the Szentendre Camp II

This study looks at grave goods found in the late Roman cemetery that surrounded the Szentendre Camp—in particular clothes, jewellery and utilitarian objects.

Burial goods-related customs can be best assessed in the case of undisturbed graves. Only 55 (33.3%) of the 165 registered graves of the Szentendre cemetery had been undisturbed, though goods often survived in graves that were not significantly disturbed. In Szentendre, the same proportion of men and women were given grave goods (64.8% and 64.4%, respectively). This number is far lower for children (44.7%). There is little difference between the number of goods buried with men and women; what differs is the nature of the goods. Of the undisturbed graves, women's and children's were to have the largest number of goods, while men's had slightly fewer. Of the graves with goods, children's were the richest, which is to say while fewer children were given grave goods, their number in a grave was higher. Women wore more jewellery, while men wore fibulae and belts as part of their clothing (Fig. 4).

Clothing accessories survived in 25 male graves, and in around half of them the objects were found in the positions in which they had been worn. Through the second half of the 4th century to its end, fibulae and belts were placed at the feet intentionally (as burial garments changed). The majority of the fibulae are of the crossbow type (64.3%), the other types are represented by a piece each. Fibulae only occur together with belts with buckles or fittings only in four, built tombs (graves 2, 3, 4 and 2018/2). All four can be found in the southern part of the cemetery, by Vasúti Villasor. In two of them, the interned men also wore a ring (Table 3).

Jewellery was found in 45% of the women's graves (20 graves), as well as in 9 graves of girls. Half of the items are bracelets, a third of them necklaces, and there are a much smaller number of earrings and rings (Fig. 7). The more affluent graves with complete sets of jewellery are scattered across the cemetery (Tables 2–3). Most of the accessories are combs (6 pcs), and there is one clothes peg with a polyhedral head. These latter objects are alien to Roman costume, and are characteristic of the latest graves in the cemetery, whose dead are of mixed ethnicity, as is the pair of bent-foot fibulae. There were obviously more tools in men's graves, but women's graves held almost half as many (Table 6).

KÉPZŐMŰVÉSZET

A BEHATÁROLHATÓ ÉS A
HATÁRTALAN SZOBRÁSZATA.
CSURGAI FERENC
MULTIMEDIÁLIS SZERVEZŐDÉSŰ
SZOBRÁSZATÁNAK
SAJÁTOSSÁGAIRÓL

- Kozák Zsuzsanna
esztéta, kurátor
Ferenczy Múzeumi Centrum
zsuzsanna.kozak@muzeumicentrum.hu

1. kép: Csurgai Ferenc: *K-oszlop I.*, 2017, beton (fotó: Csurgai Ferenc)

Bevezetés

A kortárs szobrászat értelmezése egyre kevésbé köthető pusztán formai vagy anyaghasználati kérdésekhez. A térrel, testtel és idővel való kapcsolata olyan összetett jelentéshálót hoz létre, amely túllép a plasztikus megformálás keretein. Jelen tanulmány Csurgai Ferenc (1956–) művészetén keresztül mutatja be, hogy a szobrászat miként válhat ontológiai és perceptuális eseménnyé, amely újraértelmezi a tárgy és néző közötti viszonyokat. Filozófiai előképek – Heidegger, Bachelard, Merleau-Ponty vagy Agamben – segítségével olyan tér- és testfogalom körvonalazódik, amelyben a forma nem esztétikai végtermék, hanem akár létrehozó aktus. Az anyaghasználat kényszerei, a fény dramaturgiája, a médiumok közötti átjárások, valamint a műbe foglalt emberi jelenlét eszközei, sőt aktív alakítói ennek a komplex szobrászati gondolkodásnak. A szentendrei művészeti életbe is betagozódó Csurgai nem pusztán szobrokat hoz létre, hanem olyan helyzeteket, amelyekben a látás, az érzékelés és a megértés új feltételek mentén szerveződhet. Ennek rövid áttekintésére vállalkozik jelen szöveg, építve a művek formai sajátosságaira, keletkezéstörténetére és a mögöttük húzódó filozófiai dimenziókra.

Csurgai Ferenc szobrászművész több mint két évtizede folyamatosan jelen van Szentendre kortárs művészeti életében. Már a 2004-es I. Szobrász Biennálén is szerepelt, majd a 2012-es II. Szobrász Biennálén elnyerte a zsűri különdíját. A Ferenczy Múzeumi Centrum és Szentendre Város közös díját a 2021-es V. Szobrász Biennálén kapta meg *Biner 12-13.* című művéért. Az ezzel járó műteremhasználati joggal ugyan technikai okok miatt nem tudott élni, de a saját műtermében elkészítette *K-oszlop I.* című szobrát, amely a beton formai és gravitációs lehetőségeit vizsgálta (1. kép). Ugyanabban az évben *B* és *behatolás* című munkáit a Szentendrei Régi Művésztelep kertjében állították ki, a Szoborpark állandó kollekciójában. 2023-ban egy karbonszobrát mutatták be a VI. Szobrász Biennálén, amely a térben megjelenő lezártág és átjárhatóság plasztikai nyelvét kutatta.

A szentendrei helyszínek organikus kapcsolatban állnak Csurgai Ferenc munkáival: a természeti közegbe illesztett betonformái egyebek mellett a zártság és nyitottság feszültségét tematizálják. Szobrászata reflektál az egyes helyszínek múltjára, a művésztelepi hagyományra és a kortárs térérzékelés problematikáira is. Számára Szentendre azon kívül, hogy kiállítási helyszín, szellemi műhely is: olyan közeg, ahol a formai kísérletezés, a szobrászat filozófiai és anyagelvű kérdései érvényesen artikulálhatók.

A szobrászat filozófiai alaprégei

A szobrászat – a modern és kortárs művészet kontextusában egyre inkább – nem kizárólag formai vagy esztétikai gyakorlatként értelmezhető, hanem sajátos ontológiai aktusként is: olyan műveletként, amely létet emel ki a pusztából. A tér, amelybe a szobor kerül, nem semleges háttérként viselkedik, hanem átalakul: ontológiai mezővé válik, ahol a forma már nemcsak fizikai jelenlét, hanem létállítás is. Martin Heidegger jól ismert értelmezésében a műalkotás felfedi azt, ami addig rejtve volt.¹ A szobor ilyen értelemben nem leképezés, hanem egyfajta világnyitás: az anyag és a tér kölcsönhatásában olyan helyzet jön létre, amelyben a létezés egy aspektusa tapasztalhatóvá válik. Úgy is mondhatnánk, hogy a forma ebben az értelemben nem díszítő elem, hanem létbe-emelés.

A szobor nem illeszkedik a térbe: újraprendezi azt. Az installációs döntések, a lépték, a gravitációval való viszony mind részei annak a kérdéskörnek, hogy miként válik egy fizikai objektum ontológiai

■ ¹ Heidegger 1988: 90–119.

eseményé. A néző mellett, hogy „látja” a tárgyat, hiszen térben osztozik vele – ugyanabban a mezőben tartózkodik, ugyanazon erők (gravitáció, anyagellenállás, fényviszonyok) hatnak rájuk. A szobor tehát inkább jelenléti entitás, és kevésbé képszerű látvány: aktívan alakítja a környezetét, és viszonyt kér a nézőtől.

Gaston Bachelard *A tér poétikája* című munkájában a tér fogalma radikálisan átalakul.² Nem mint geometriai konstrukció, hanem mint emlékezettel, intimitással, testélménnyel telített mező jelenik meg. Bachelard szerint a tér „megélésének” módja döntően befolyásolja annak poétikus minőségét: egy padlás, egy sarok, egy kiszögellés nemcsak hely, hanem pszichikus struktúra is egyben. Ez a megközelítés közvetlenül releváns a szobrászat számára, hiszen a szobor nemcsak elfoglal egy térdarabot, hanem érzelmi, perceptuális mezőt is generál maga körül. A forma nemcsak látható, hanem meg is tapasztalható – a szobor nem egyszerűen ott van: sokkal inkább aktivizálja a térhez való viszonyulást.

Egyes fenomenológiai megközelítések (például Maurice Merleau-Ponty) szerint ugyanakkor az érzékelés nem leképező, hanem konstitutív tevékenység: a világ nem előre adott, hanem testben-létezésünk során épül fel.³ Ebben a keretben a szobor nem csupán tárgy, hanem érzékelési esemény: olyan forma, amely testi jelenlétet hív elő. A néző körbejárja, viszonyba kerül vele, érzi az arányokat, a távolságot, a léptéket – a szobor ezáltal nemcsak szemmel érzékelhető látvány, hanem mozgásban és térben felfogható test. Az érzékelés tehát nem elszigetelt látványélmény, hanem helyváltoztatásból, súlyérzetből, tapintási emlékekből és belső testtérből konstruálódik meg.

Giorgio Agamben filozófiája különösen termékeny a szobrászati gondolkodás számára: nála a lehetőség nem azonos a hiánnyal, hanem aktív potenciálként értelmeződik.⁴ Gondolatmenetének ide vonatkozó részét következőképpen foglalhatnánk össze: egy dolog lehetősége nem pusztán azt jelenti, hogy még nem valósult meg, hanem azt is, hogy másként is megvalósulhatott volna. A szobor ebben az értelemben a forma véglegesítése mellett egy lehetséges világ aktualizálása is – és ezzel együtt a más lehetőségek kizárása. A szobrászi döntés tehát mindig ontológiai döntés is: egy valóságverzió elsőbbségének kimondása a térben.

A megformálás mint szellemi aktus Csurgai Ferenc szobrászatában

A fentiek fényében nem meglepő, hogy saját jellemzése szerint Csurgai Ferenc viszonya „a betonhoz mint szobrászati anyaghoz nem szerelem, csak a specialistája lett.”⁵ A romantikus ihlet helyett a forma, az anyag, a tér és a fény összefüggéseinek tudatos és következetes kutatása hajtja. Művészetének felfejtéséhez irányt mutat az is, hogy festőként indult, de korán világossá vált számára, hogy egy mű gondolatának térbeli kifejtése vonzza igazán. A háromdimenziós struktúrák, a tömeg, a ritmus, a nézőpontok váltakozása legalább annyira izgatta, mint a színek egymásra hatása. Klasszikus öntött vagy faragott szobrászati alapanyagok – mint a bronz vagy a kő – nem álltak rendelkezésére, így kezdett el a betonnal dolgozni. Az anyagválasztás tehát mondhatni kényszerből fakadt, de hamarosan sajátos poétikává nőtte ki magát.

Ám nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a beton nem csupán elérhető és olcsó anyag, hanem általánosságban hordoz egy kulturális, esztétikai és társadalmi jelentéstöltetet is. A szocialista-modernista építészet nyers, rideg, de tektonikus logikájú betonfelületei – panelházak, középületek, emlékművek – egyszerre idézik a szükségszerűséget és a monumentalitást. A beton öntésének folyamata: a zsaluzat megépítése, a folyékony anyag bejuttatása, majd a kötés és kiszabadítás szinte szimbolikus jelentésű mozzanat Csurgai Ferenc munkáiban is. A forma ideiglenessége és a végső felszabadulás feszültsége áthatja a munkafolyamatot, amely a fizikai anyag megzabolázásán túl az idővel, a formálhatóság határaival és az anyag emlékezetével is dolgozik. Ebben az értelemben a beton nem csupán formai hordozó, hanem egy egész korszak anyagba dermedt archívuma, melyet a művész újraír, átformál és jelentéssel ruház fel. Mindez azonban inkább adalék művészetének megértéséhez, mintsem annak lényegi eleme.

Közelebb járunk művészi nyelvezetének feltárásához, ha a fény és árnyék, megvilágítás és sötétség egymást kiegészítő szerepeit vizsgáljuk. A fény vagy megvilágítottság mint látszás ugyanis mindig aktív szereplő Csurgai műveinek struktúrájában. Már az egyetemi évek alatt – akkor még festő szakon – harcolt ki magának egy fotólabort a Bajza utcai Epreskertben, ahol egy technikus

² Bachelard 2011: 24–41.

³ Merleau-Ponty 2002: 53–77.

⁴ Agamben 1999: 177–184.

⁵ Személyes beszélgetés, 2025. február.

segítségével alakította ki első kísérleti terét. Igen korán elkezdett tárgykompozíciókat építeni és ezeket dokumentálni: politúrozott bútorlapot használt színpadnak, talált gépalkatrészekből, ólomöntvényekből, illetve saját maga által készített, csiszolt és faragott gipsz- és faelemekből konstruált jeleneteket, amelyekre diavetítővel fénypázmákat irányított. A tükröződő felületek és fények egymásra hatása különleges, szinte színpadszerű térélményt teremtett.

2-3. kép: Csurgai Ferenc: *Készülődés*, 1991, fotó (fotó: Csurgai Ferenc)

Itt meg kell jegyeznünk, hogy szobor és színpad között alapvető rokonság van, amennyiben mindkettő egy (jól körülhatárolt) térbe helyezett esemény, amely nézőt kíván. A szobrászati jelenet és a színházi látvány hasonló módon dolgozik a tér tagolásával, a fókusz kijelölésével, a világítás dinamikájával. Csurgai munkáiban ez a kapcsolat különösen erősen jelenik meg: a tárgyak, a fény és az emberi test viszonya nemcsak kompozíció, hanem térdráma is. A vetített képek, a többszörösen áttűnő felületek és a tárgyakkal felépített jelenetek nem rögzített installációk, hanem időben és térben is átjárható konstrukciók – olyanok,

mint egy megállított mozdulat vagy lelassított szcenárió.

A szobor itt nem autonóm test, hanem egy szituáció eleme: a látványt nem a formák határozzák meg önmagukban, hanem együttműködésük a fényviszonyokkal, a változtatható nézőpontokkal, a tér ritmizálásával. Ebben az értelemben a szobrászat a látvány dramaturgiai elemévé válik: mintegy újraépíti az érzékelés rendezői felületét. Ezeket a jellemzően pályája korai éveiben épített inszcenatúrákat aztán rendszerint fotózta is, majd dokubróval fotópapírra nagyította, akár 120 cm-es méretben. A dokubró papír különösen alkalmas részletgazdag fekete-fehér képek rögzítésére, finom szemcsézettsége és vastag lapja miatt szinte grafikai hatást eredményez. Egy jól megválasztott fotópapír nem pusztán hordozó, hanem aktív alakítója is a kép karakterének: felületi struktúrája, fényelnyelő vagy -visszaverő tulajdonságai, tónustartománya meghatározzák a képi világ atmoszféráját. A megfelelő papírválasztás révén finom részletek emelhetők ki, vagy épp a kontraszt és sűrűség módosulhat úgy, hogy az eredeti jelenet érzéki tapasztalata új minőséget kap. A fotó azonban jellemzően nem önálló médium Csurgai Ferenc számára: már a legkorábbi munkákban is megjelent a festői beavatkozás. A képeket színekkel, festékrétegekkel manipulálta, horizontálisan osztotta, belefestett, felülírt. Később effektusokat festett, amelyeket diaposzítíva vitt át, és ezeket vetítette vissza újabb jelenetekre: így egy többrétegű, egymásba dolgozott, mozgó és mégis lehorgonyzott képrendszer jött létre. Ez az oszcilláló működési rend a két- és háromdimenziós kompozíciók között nehezen fenntartható, Csurgai számára azonban a munkamódszer maga.

A médiumok ilyen típusú egymásra halmozása nem csupán formai vagy technikai játék: a különböző rétegek összeolvasztása lehetőséget ad arra, hogy az idő, a jelenlét és a képiség különböző tapasztalatai egyidejűvé váljanak. A festék, a fénykép, a vetítés és a szoborszerű térkonstrukció együttes jelenléte olyan intermediális nyelvet teremt, amelyben sem az ábrázolás, sem a dokumentáció nem marad érintetlen. E megközelítés révén a mű nem egyetlen pillanat rögzítése, hanem eseményszerű viszonyrendszerek lenyomata: egyszerre múlt és jelen, test és fény, tárgy és lenyomat, bizonyíték és kérdésfelvetés. A médiumváltások kiemelik a jelentésképzés rétegzettségét, és újraírják a látás feltételeit is, ahelyett, hogy elfednék azt.

A jelenetekben egy idő után emberi alak is megjelent: egy barátja, Kovács István állt modellt.

Nagyon fontos kiemelni, hogy instrukciók nélkül vagy minimális instrukcióval dolgozott. A modell a térre, a fényre, az elrendezett tárgyakra reagált, vagy éppen ő maga emelt fókuszponttá egy-egy részletet. Az emberi jelenlét feladata az egyértelműsítés, a gondolat lezárása helyett egy nyitott értelmezési spektrum felkínálása volt. Az élményszerűség mindig elsődleges maradt, s talán ezekben az esetekben még jobban felerősödött. Azonban ezek a művek nem előadásként, nem nézőközönségnek készültek, hanem szűk körben, a kísérelt és megfigyelés szellemében zajlottak (2-3. kép).

Az ember – különösen, ha nem statikus modellként, hanem alkotói jelenléttel van jelen –, képes mozgásba hozni a körülötte lévő tér és fény érzéki viszonyait. A test jelenléte, elhelyezkedése és mozgatai átrendezik a tér hangsúlyait: a fény kiemel, az árnyék elfed, a test vetülete új kontúrokat hoz létre a felületeken. Ebben a dinamikus kölcsönhatásban a tér nem passzív háttér, hanem reagáló közeg, a fény pedig nem díszítő effektus, hanem irányító minőség. A test így nem uralja a kompozíciót, hanem közvetítő szerepet tölt be a látható és a rejtett között.

4. kép: Csurgai Ferenc: *Titok I.*, 2015, festett beton (fotó: Csurgai Ferenc)

Ez a fajta tér-fény-test dialógus számos színházi és performatív műhelyben központi szerepet kapott. Gondoljunk csak Tadeusz Kantor 1970–80-as évekbeli „halál utáni színházára”, ahol a színészek mozgatai gyakran megmerevedett tárgyak és fénynyalábok között zajlanak, és a mozdulat nem csupán kifejező erővel bír, de át is lényegíti a teret. Robert Wilson 1970-es évek óta épülő munkáiban a fény ritmusa, a tér szerkesztettsége és az emberi jelenlét koreografált mozdulatlansága épít ki egy lassú, sajátos képi világot, ahol a test szinte topográfiai viszonyba kerül a térrel. A kortárs képzőművészetben Bruce Nauman 1960-as évek végétől készült performansai – ahol egyetlen mozdulat, árnyék vagy tükröződés képes újrafarmálni az egész térélményt – jól mutatják, hogyan válik a test nem főszereplővé, hanem érzékeny kapcsolódási ponttá a fizikai és perceptuális mezők között. Csurgai Ferenc teljes életművének tekintetében viszont észlelhető a fentiekhez képest egy finom, mégis fontos hangsúlyeltolódás a készítés folyamatának felértékelődésében egy végső produktum felmutatása helyett.

A *Harcos* és *Maszkok* sorozatban megjelenő karakterek esetében sem a küzdelem ábrázolása a fontos, hanem a hitelesség, a jelenlét intenzitása (4. kép). Az antropomorf és az absztrakt forma közötti viszony itt nem ellentét, hanem egyfajta játékos ingadozás: a test jelen van, de áttételesen, szerkezetként, ha tetszik, mozgáspályaként vagy csupán ritmusként. Csurgai áttört, átjárható, szinte kifordított teste saját bevallása szerint is a Bauhaus színházi kosztümjeinek örökösei (nagyon hasonlóan a fent elemzett, kisebb objektumokból konstruált jeleneteihez), ahol az emberi alakot geometrikus elemekké bontják, majd egy másik logika szerint újraépítik – nem eltüntetve, hanem átstrukturálva azt. Ezzel igen-csak rokon absztrakt-antropomorf feszültség figyelhető meg Oskar Schlemmer figuráiban, de nem véletlenül idéződik fel Franz West vagy akár Rebecca Horn szemlélete sem.⁶ Az emberi test itt egy tágabb formai és mozgási jelentéstartomány szimbóluma lesz, visszanyúlva az írott történelem előtti vagy korai történeti időkől származó művészethez. Ezeknek az alkotásoknak Csurgainál nyilvánvaló referenciapontját képezik az őskori barlangrajzok, neolitikus idolkok, bronzkori domborművek, de a korai mezopotámiai, egyiptomi, görög művészet is, amikor a forma még nem naturalisztikus, hanem szimbolikus, szertartásos, jelképi erejű. Ezeket a műveket nem az esztétikai autonómia, hanem a rituális funkció, az identitás-

⁶ Fiedler-Feierabend 1999.

építés, a kozmikus rend leképezése motiválta, s ez a fajta célszerűség ölt testet Csurgai spirális vagy épp a bűvös négyzetet tematizáló szobrai, domborművei esetében is.

Szín mint hangsúly

Végül ejtsünk néhány szót a nem szükségszerűen, de gyakran felbukkanó és mindig nagyon tudatos, erősen redukált színhasználat szerepéről a teljes konstrukció tükrében. A beton szürke alapszíne egyszerre neutrális és súlyos: visszafogottsága lehetővé teszi, hogy a forma domináljon, ugyanakkor sűrűsége, hidegsége anyagemlékezetet is hordoz. Amikor a szobor csak bizonyos felületein jelenik meg szín – kék, vörös vagy sárga –, az Csurgai Ferenc szobrászatában sosem dekoráció, hanem hangsúly: kijelöl, tagol, elbillent. A szín így nem a testre kerül, hanem a testből szólal meg, különösen, ha az anyag – például a gipsz – beszívja és eggyé válik vele. A színek egymással és a térrel is dialógusba lépnek: egyetlen színezett él vagy homlokfelület képes fókuszot teremteni vagy ellenpontosítani egy másik irányt. A szín tehát nem fed, hanem artikulál: a forma belső logikáját teszi láthatóvá, és erőteljesen ingerel a szobor körüljárására, minél több perspektívából való megfigyelésére.

A súlyos és a filigrán ellentétei, a taktilitás imperatívusza, a léptékváltás játéka a színek által újfajta dinamizáló erőre tesznek szert. A szín a formával nem küzd, azt nem leuralja, hanem együttműködik vele. Nincs hierarchikus rend annak ellenére, hogy a mű létrejöttének időbeli kifejlése akár ezt is indikálhatná. A szín Csurgai cinkosa. Azt is lehetővé teszi, hogy olykor drámai hatást érjen el akár viszonylag vékony öntvényekkel is, mint például a *Titok I.* esetében, ahol a színezett viasz átragadása újfajta felületképzést eredményezett (5. kép). Csurgai nemcsak tisztában van vele, de mesterien meg is valósítja azt az alapvetést, amely szerint szín és anyag viszonya csak akkor válik teljessé, ha nem takar, hanem láthatóvá tesz egy belső adottságot.

Ez pontosan az a viszonyrendszer, amelyet Szent Ágoston vázarahasonlata⁷ is rögzít a formáról és anyagról, kitöltöttségről és ürességről, véges-

ségről és végtelenségről, illetve lét és nemlét viszonyáról, és amelyre egyébként a művész maga is előszeretettel utal. A hasonlat lényege egyszerűsítve az, hogy egy váza értelmét és funkcióját nem a maga anyaga (agyag, porcelán stb.) adja, hanem az üresség (üregesség), ami benne van – az a tér, amely lehetővé teszi, hogy vizet vagy más tartalmat töltsünk bele. Az anyag adja a formát, de a hiány, a belső űr adja a használhatóságot. A semmi, vagyis tévesen semmiként azonosított, végtelen potencialitás is jelentésteli és nélkülözhetetlen.

5. kép: Csurgai Ferenc: *Maszk*, 1987, patinázott gipsz (fotó: Csurgai Ferenc)

Összegzés

Vizsgálódásom konklúziójaként megállapítható, hogy Csurgai Ferenc művészete összetett feszültségeket hordoz: kép és tér, fény és anyag, archaikum és technikai kísérlet között mozog. Munkái egyszerre emlékeztetnek egy színpadra, egy régészeti leletre és egy alakuló gondolatmenet vázlatára. A szobrászat Csurgai értelmezésében nem formaadás, hanem világszervezés: egy kölcsönhatásokból épülő jelenlét. Szobrai nem zárt válaszokat kínálnak, hanem javaslatokat tesznek a láthatóság, az időbeliség és a tapasztalás természetének értelmezésére. Egyszerre tárgyi és metafizikai konstrukciók: súlyosak, mégis szubtilisek, ősi árnyakat idéznek, mégis forradalmiak. A látvány mögött mindig ott húzódik a csatornázott, mégis heterogén jelentés – de nem magyarázatként, hanem meghívásként a figyelemre.

■ 7 Ágoston 1982.

Hivatkozott irodalom

AGAMBEN 1999

Agamben, Giorgio: On Potentiality. In: Agamben, Giorgio: *Potentialities. Collected Essays in Philosophy*. California: Stanford University Press, 1999, 177–184.

ÁGOSTON 1982

Szent Ágoston: *Vallomások*. Budapest: Gondolat, 1982.

BACHELARD 2011

Bachelard, Gaston: *A tér poétikája*. Budapest: Kijarat, 2011.

FIEDLER–FEIERABEND 1999

Kirchmann, Kay: Oskar Schlemmer. In: Fiedler, Jeannine – Feierabend, Peter (szerk.): *Bauhaus*. Budapest: Könemann, 1999, 280–287.

HEIDEGGER 1988

Heidegger, Martin: A műalkotás eredete. In: Pongrácz Tibor (szerk.): *„Költőien lakozik az ember...” – válogatott írások*. Budapest: Európa, 1988, 90–119.

MERLEAU-PONTY 2002

Merleau-Ponty, Maurice: A szem és a szellem. In: Bacsó Béla (szerk.): *Fenomén és mű. Fenomenológia és esztétika*. Budapest: Kijarat, 2002, 53–77.

KOZÁK ZSUZSANNA

***A behatárolható és a határtalan szobrászata.
Csurgai Ferenc multimediális szerveződésű
szobrászatának sajátosságairól***

A tanulmány Csurgai Ferenc kortárs szobrászművészetét elemzi filozófiai és intermediális szempontok mentén, különös tekintettel a tér, anyag, fény és test összefüggéseire. Amellett érvelek, hogy Csurgai munkássága nem esztétikai végeredmények létrehozására, hanem ontológiai és perceptuális események megszervezésére törekszik. A szobor ebben az értelmezésben tárgy helyett világnyitó aktus, amely a nézőt a tér és az érzékelés újraszervezett mezejébe vonja be. Heidegger, Bachelard, Merleau-Ponty és Agamben elméleti keretein keresztül körvonalazódik egy, a lehetőség, a jelenlét és az érzéki tapasztalat filozófiai kérdéseit megformálhatóvá tevő szobrászati gondolkodás. Az írás kiemelt figyelmet szentel Csurgai Ferenc anyaghasználatának – elsősorban a beton, a fény és a szín komplex szerepének –, valamint annak a kísérleti gyakorlatnak, amelyben a szobor, a fotó, a vetítés és az emberi test kölcsönhatásba lép egymással. A történeti, technikai és kulturális rétegek egyaránt megjelennek a művekben, melyek így plasztikai struktúrák mellett gondolati konstrukciók is. A vizsgálat végkövetkeztetése szerint Csurgai Ferenc szobrászata olyan sajátos térbeli nyelv, amely a formát nem lezárja, hanem a tapasztalás aktualitása felé nyitja meg.

ZSUZSANNA KOZÁK

***The Sculpture of What Can Be Delimited and
What Is Boundless.
On the Characteristics of Ferenc Csurgai's
Multimedia Sculpture***

This paper applies considerations of philosophy and media art in its analysis of the work of Ferenc Csurgai, a contemporary sculptor, with a particular emphasis on how space, matter, light and the body are related. I argue that, rather than seeking to create aesthetic end products, the point of Csurgai's work is to organize ontological and perceptual events. Interpreted this way, the sculpture is not an object but an act that opens up a world and involves the viewer in a reorganized field of space and perception. Through the theoretical frameworks of Heidegger, Bachelard, Merleau-Ponty and Agamben, a sculptural thinking is outlined that makes it possible to model philosophical questions of possibility, presence and sensory experience. Especial attention is paid in the paper to the ways Ferenc Csurgai uses materials—and particularly to the complex roles of concrete, light and colours—as well as to the experimental practice in which sculpture, photography, projection and the human body enter into interaction. Each work has layers of history, technique and culture, which make it a conceptual, as much as plastic, construct. My conclusion is that Ferenc Csurgai's sculpture is a distinctive spatial language that, instead of concluding the form, opens it towards the here and now of experience.

FÜGGELÉK

A FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM MUNKATÁRSAINAK BIBLIOGRÁFIÁJA 2024

BODONYI EMŐKE

Bodonyi Emőke – Pataki Gábor (szerk.): *Európai Iskola – Veszélyes csillagzat alatt (1945–1948)*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2024.

Bodonyi Emőke: Az Európai Iskola kiállításai. In: Bodonyi Emőke – Pataki Gábor (szerk.): *Európai Iskola – Veszélyes csillagzat alatt (1945–1948)*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2024, 64–77.

Bodonyi Emőke – Szabó Noémi (szerk.): *111 mű a Ferenczy Múzeumi Centrum Képzőművészeti Gyűjteményéből*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2024.

Bodonyi Emőke: Előszó; Az állatvilág lényei és teremtményei. Egy kis szentendrei bestiárium; Utak és vándorok. In: Bodonyi Emőke – Szabó Noémi (szerk.): *111 mű a Ferenczy Múzeumi Centrum Képzőművészeti Gyűjteményéből*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2024, 6, 108–121, 122–135.

Bodonyi Emőke: Foreword; Creatures of the Animal Kingdom. A Small Bestiary of Szentendre; Roads and Travellers. In: Bodonyi Emőke – Szabó Noémi (eds.): *111 Works from the Art Collection of the Ferenczy Museum Center*, Szentendre: Ferenczy Museum Center, 2024, 7, 108–121, 122–135.

Bodonyi Emőke (szerk.): *Kőben, fában, fémbe*. Farkas Ádám művészete. Budapest: Múcsarnok, 2024.

Bodonyi Emőke (ed.): *In Stone, Wood and Metal. The Art of Ádám Farkas*. Budapest: Múcsarnok, 2024.

Bodonyi Emőke: Gesztusok és árnyalatok kőben, fában, fémbe. Farkas Ádám művészete. In: Bodonyi Emőke (szerk.): *Kőben, fában, fémbe*. Farkas Ádám művészete. Budapest: Múcsarnok, 2024, 8–17.

Bodonyi Emőke: Gestures and Diversity in Stone, Wood and Metal. The Art of Ádám Farkas. In: Bodonyi Emőke (ed.): *In Stone, Wood and Metal. The Art of Ádám Farkas*. Budapest: Múcsarnok, 2024, 8–17.

Bodonyi Emőke – Havasréti József – Várkonyi György: *Veszélyes csillagzat alatt* (Ágoston Zoltán beszélgetése). In: *Jelenkor* 11 (2024), 1212–1218.

BÓZSA ANIKÓ

Bózsa Anikó – Sáró Csilla – Kelemen Zsófia: Két újabb költő a Szentendre késő római temetőjéből. In: *Archaeologiai Értesítő* 1 (2024), 209–242.

Bózsa Anikó: Strigilisek Pannoniában. In: *Studia Comitatus* 42 (2024), 8–34.

Bózsa Anikó – Sáró Csilla – Gátfalvi-Delbó Gabriella: Előzetes beszámoló a Páty – Malomi-dűlő III. lelőhelyen feltárt római kori sírcsoportról. In: *Studia Comitatus* 42 (2024), 144–159.

Bózsa Anikó – Novotnik Ádám: Szentendre, Vasúti villasor, régészeti feltárás. In: Nagy Gábor – Okrutay Miklós (szerk.): *Egy kis mustra. Műemléki helyreállítások és régészeti kutatások Pest vármegyében 2018–2022*. Budapest: Pest Vármegyei Kormányhivatal, 2024, 41.

DÉCSI ENIKŐ

Décsi Enikő: Adatok a Tápió-mente avar korához. Jelenítés a Tápiószentmárton határában feltárt temetőrészlet kapcsán. In: *Studia Comitatus* 42 (2024), 38–67.

FÁBIÁN LAURA

Fábián Laura (szerk.): *Studia Comitatus, a Ferenczy Múzeumi Centrum Évkönyve* 42 (2024).

Fábián Laura (szerk.): *Stéger Ferenc és az opera világa*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2024.

Fábián Laura: Nyitány; Stéger kezdő évei; Az „utazó tenorista”; Mellékletek. In: Fábián Laura (szerk.): *Stéger Ferenc és az opera világa*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2024, 6–19, 22–63, 86–153, 166–173.

GIEDL DÁNIEL

Giedl Dániel – Major Péter – Berta Norbert: Avar és honfoglalás kori temetők Páty határában. In: Kulcsár Valéria – Pintér-Nagy Katalin – Szebenyi Tamás (szerk.): *100 éves a szegedi régészsképzés. A Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékének ünnepi rendezvénysorozata és konferenciája. Rezüméfüzet*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék – Dél-alföldi Régészeti Egylet, 2024, 16.

GYÖRGY GABRIELLA

György Gabriella – Sütő Tünde: Diákkurátorok a Ferenczy Múzeumi Centrumban. In: *Studia Comitatus* 42 (2024), 272–278.

György Gabriella – Sütő Tünde: Beszámoló a Ferenczy Múzeumi Centrum Pénzügyi Osztályának tartott foglalkozásokról. In: Don Tamás (szerk.): *Feltűnő tárgyak. A mi kortárs gyűjteményünk*. Debrecen: MODEM Modern és Kortárs Nonprofit Kft., 2024, 8–17.

IBERHALT ZSUZSA

Iberhalt Zsuzsa: A horizont árnyalatai. In: Bodonyi Emőke – Szabó Noémi (szerk.): *111 mű a Ferenczy Múzeumi Centrum Képzőművészeti Gyűjteményéből*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2024, 11–24.

JÁSZBERÉNYI MÓNICA

Jászberényi Mónika: Népvándorlás kori kutatások Pest vármegyében. Ezüstékszeres szarmata temetkezés Kalkucsról. In: Kulcsár Valéria – Pintér-Nagy Katalin – Szebenyi Tamás (szerk.): *100 éves a szegedi régészképzés. A Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékének ünnepi rendezvénysorozata és konferenciája. Rezüméfűzet.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék – Dél-alföldi Régészeti Egylet, 2024, 24.

Jászberényi Mónika – Nagy Balázs: Előzetes eredmények egy többkorszakos Pest vármegyei lelőhelyről. In: Füredi Ágnes – Rácz Tibor Ákos – Bakos Gábor (szerk.): *III. Országos Közösségi Régészeti Konferencia, Absztraktfűzet.* Budapest: MNMKG – Magyar Nemzeti Múzeum, 2024, 28.

Nagy Balázs – Jászberényi Mónika: Etnikai és keltezési kérdések néhány Pest vármegyei új lelőhely példáján az 5. századi Barbarikumban. In: Dr. Kálnoki-Gyöngyössy Márton – Nagy Balázs – Vörös Márta (szerk.): *VI. Fialat Numizmaták Konferenciája, Absztraktfűzet.* Kalocsa: Astriceum Érseki Múzeum, 2024, 39–40.

KOZÁK ZSUZSANNA

Kozák Zsuzsanna: Metamorfózis. In: Bodonyi Emőke – Szabó Noémi (szerk.): *111 mű a Ferenczy Múzeumi Centrum Képzőművészeti Gyűjteményéből.* Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2024, 137–149.

Kozák Zsuzska: A hímzés politikai potenciálja a Közép-Kelet Európai kortárs képzőművészetben: Belarusz, romániai és magyarországi példák. In: *Secondary Archive*, <https://secondaryarchive.org/category/hungary/>

Zsuzska Kozák: The Political Potential of Embroidery in contemporary art of the Central Eastern European Region: Examples from Belarus, Romania and Hungary. In: *Secondary Archive*, <https://secondaryarchive.org/category/hungary/>

Kozák Zsuzska: Nem-laudáció laudáció – Szentjóbó 80. In: *A Mű*, 2024. 08. 20. <https://amu.hvg.hu/2024/08/20/nem-laudacio-laudacio-szentjoby-80/>

Kozák Zsuzsanna: Műkritikus. Egy súlyosan veszélyeztetett állatfaj. In: *A Mű – HVG360*, 2024. 12. 11. https://hvg.hu/360/20241211_a-mu-mukritikus-egy-sulyosan-veszelyeztetett-allatfaj

MULADI BRIGITTA

Muladi Brigitta (szerk.): *Játék a Parnasszuson. Jávor Piroška katalógus.* Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2024.

Muladi Brigitta: *Test-Kép – A Magyar Festők Társaságának kiállítása*, 2024. október 18. – 2024. november 15. (Katalógus bevezető.) Tatabánya: A Vértés Agorája – Kortárs Galéria, 2024.

Muladi Brigitta: „Az a szándékom, hogy lebontsam a korlátokat.” Interjú Francesca Gavinnal, a 2024-es viennacontemporary igazgatójával. In: *Új Művészet* 11–12 (2024), 66–69.

Muladi Brigitta: Idegenek mindenhol. Adriano Pedrosa *Stranieri Ovunque* kuratori projektje. A 60. Velencei Képzőművészeti Biennálé, Velence, 2024. IV. 20. – XI. 24. In: *Új Művészet* 5–6–7–8 (2024), 4–7.

Muladi Brigitta: TENSION FIELDS – Szirmai Nóra és Tomasz Piars kiállítása, CURE Gallery – Mercure Budapest Castle Hill. In: *Art is Business* online, 2024. 12. 08.

Muladi Brigitta: Száz év természet. Tájképek és csendéletek az MBH Bank gyűjteményéből. In: *Artmagazin Online*, 2024. 07. 09.

Muladi Brigitta: Akkurátus múlt. Keresztes Zoltán underdogimages kiállítása. In: *Új Művészet Online*, 2024. 07. 09.

Muladi Brigitta: Minden kattogó tudás, s minden erő magától működik... Képgyakorlatok. Kortárs művészet a Magyar Nemzeti Bank gyűjteményéből. In: *Új Művészet Online*, 2024. 08. 30.

NAGY BALÁZS

Dr. Kálnoki-Gyöngyössy Márton – Dr. Nagy Balázs – Vörös Márta (szerk.): *VI. Fialat Numizmaták Konferenciája*. 2024. november 11–12. Kalocsa: Astriceum Érseki Múzeum, 2024.

PATAY RÓBERT

Patay Róbert – Rajna András (szerk.): *Nyomvonalak. Megelőző régészeti feltárások az M0-s autópálya délkeleti, valamint a 4. számú főút Vecsést és Üllőt elkerülő szakaszain. 1. kötet. Természeti környezet és a rézkori lelőhelyek.* Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2024.

Patay Róbert – Sümegi Pál – Töröcsik Tünde: M0-s autópálya délkeleti szektor és a 4. számú főút Vecsést és Üllőt elkerülő szakaszának nyomvonalán végzett régészeti feltárásokhoz kapcsolódó környezettörténeti vizsgálatok. In: Patay Róbert – Rajna András (szerk.): *Nyomvonalak. Megelőző régészeti feltárások az M0-s autópálya délkeleti, valamint a 4. számú főút Vecsést és Üllőt elkerülő szakaszain. 1. kötet. Természeti környezet és a rézkori lelőhelyek.* Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2024, 10–16.

Patay Róbert – Sümegi Pál – Törőcsik Tünde: M0-s autópálya délkeleti szektor és a 4. számú főút Vecsést és Üllőt elkerülő szakaszának nyomvonalán végzett régészeti feltárásokhoz kapcsolódó környezettörténeti vizsgálatok összefoglalása. In: Patay Róbert – Rajna András (szerk.): *Nyomvonalak. Megelőző régészeti feltárások az M0-s autópálya délkeleti, valamint a 4. számú főút Vecsést és Üllőt elkerülő szakaszain. 1. kötet. Természeti környezet és a rézkori lelőhelyek*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2024, 88–96.

Patay Róbert: Kora rézkori objektumok Ecser 6. lelőhelyéről. In: Patay Róbert – Rajna András (szerk.): *Nyomvonalak. Megelőző régészeti feltárások az M0-s autópálya délkeleti, valamint a 4. számú főút Vecsést és Üllőt elkerülő szakaszain. 1. kötet. Természeti környezet és a rézkori lelőhelyek*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2024, 98–127.

Patay Róbert: A Baden-komplexum települése Ecser és Maglód határában. In: Patay Róbert – Rajna András (szerk.): *Nyomvonalak. Megelőző régészeti feltárások az M0-s autópálya délkeleti, valamint a 4. számú főút Vecsést és Üllőt elkerülő szakaszain. 1. kötet. Természeti környezet és a rézkori lelőhelyek*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2024, 128–195.

RAJNA ANDRÁS

Patay Róbert – Rajna András (szerk.): *Nyomvonalak. Megelőző régészeti feltárások az M0-s autópálya délkeleti, valamint a 4. számú főút Vecsést és Üllőt elkerülő szakaszain. 1. kötet. Természeti környezet és a rézkori lelőhelyek*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2024.

Fábián Szilvia – Marton Tibor – Csippán Péter – Priskin Anna – Daróczi-Szabó Márta – Rajna András: The Era of Changes – Studies on the Middle and Late Copper Age Transition in the Carpathian Basin. In: *Abstract Book – 30th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists*. Rome: EAA, 2024, 840–841.

Rajna András – Fábián Szilvia: Live and Let Die – Burials and Sacrificial Objects at the Beginning of the Late Copper Age (3800–3500 BC) in the Northern part of Central Hungary. In: *Abstract Book – 30th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists*, Rome: EAA, 2024, 841.

RÁCZ TIBOR ÁKOS

Rácz Tibor Ákos: Nagykövesd (Vel'ký Kamenec) vára. In: *Castrum – A Castrum Bene egyesület hírlevele* 27 (2024), 151–155.

Rácz Tibor Ákos: Helyzetkép a fémkeresőzésről. Javaslatok a felelősségteljes fémkeresőzés működési kereteire. In: *Magyar Régészet* 2 (2024), 89–94.

Rácz Tibor Ákos: Situation Report on Metal Detecting. Proposals for an Operational Framework of Responsible Metal Detecting. In: *Hungarian Archaeology* 2 (2024), 89–95.

Rácz Tibor Ákos – Laszlovszky József: Leletek, korok, emberek – Régészeti-történeti szabadegyetem. In: *Magyar Régészet* 3 (2024), 88–90.

Rácz Tibor Ákos – Laszlovszky József: Finds, Periods, People – Archaeological-Historical Open University. In: *Hungarian Archaeology* 3 (2024), 87–89.

Rácz Tibor Ákos – Füredi Ágnes: Pectorals and Amulets: Data on the Spiritual Life of the Hungarian Rural Population in the Period of Christianization. In: Mária Vargha – Štefan Ivo (eds.): *Power in Numbers: State Formation and Christianization on the Eastern Edge of Europe*. Turnhout: Brepols Publishers, 2024, 117–127.

SÜTŐ TÜNDE

György Gabriella – Sütő Tünde: Diákkurátorok a Ferenczy Múzeumi Centrumban. In: *Studia Comitatus* 42 (2024), 272–278.

György Gabriella – Sütő Tünde: Beszámoló a Ferenczy Múzeumi Centrum Pénzügyi Osztályának tartott foglalkozásokról. In: Don Tamás (szerk.): *Feltűnő tárgyak. A mi kortárs gyűjteményünk*. Debrecen: MODEM Modern és Kortárs Nonprofit Kft., 2024, 8–14.

SZABÓ NOÉMI

Szabó Noémi: Rész és egész. Majoros Áron Zsolt Súlypontok című kiállítása a Múcsarnokban. In: *Magyar Művészet* 1 (2024), 98–101.

Szabó Noémi: Az idő formái (Kiss Botond András művészetéről). In: *Országút online*, 2024. 01. 19.

Szabó Noémi: A mennydörgő szünet. Töprengés Sinkó István munkáiról. In: *Élet és irodalom* 14 (2024).

Szabó Noémi (szerk., bev. tan.): *Bánföldi Zoltán: Az idő hídjai*. Budapest: Pauker Collection (70), 2024.

Szabó Noémi (ed./study): *Bánföldi Zoltán: The bridges of Time*. Budapest: Pauker Collection (70), 2024.

Szabó Noémi: Sem földi, sem égi igazságban... Anna Margit életmű-kiállításáról. In: *Országút* 5 (2024), 32–35.

Szabó Noémi: Természetábrázolástól a térszemléletig. A természetfogalom paradigmaváltása az Európai Iskola művészetében. In: Bodonyi Emőke (szerk.): *Az Európai Iskola – Vesztélyes csillagzat alatt (1945–1948)*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2024, 89–101.

Szabó Noémi (bev. tan.): *Architectura Mystica*. Vásárhelyi Antal képzőművész művei elé. In: *Vásárhelyi Antal: Szent terek* (kiállítási katalógus). Budapest: EMIH – Magyar Zsidó Szövetség, o. n.

Szabó Noémi: *Architectura Mystica* – In Front of the Works of Visual Artist Antal Vásárhelyi. In: *Vásárhelyi Antal: Sacred Spaces* (exhibition catalogue). Budapest: EMIH – Magyar Zsidó Szövetség, n.p.

Szabó Noémi: Szentendre építésze; Tükör által homályosan – A portrétól az ikonig; Testek és ideák. In: Bodonyi Emőke – Szabó Noémi (szerk.): *111 mű a Ferenczy Múzeumi Centrum Képzőművészeti Gyűjteményéből*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2024, 38–51; 81–93; 94–107.

Szabó Noémi: The Architecture of Szentendre; Through a Glass, Darkly – From the Portrait to the Icon. In: Bodonyi Emőke – Szabó Noémi (eds.): *111 Works from the Art Collection of the Ferenczy Museum Center*. Szentendre: Ferenczy Museum Center, 2024, 38–51; 81–93; 94–107.

Szabó Noémi: Szentendre motívumai Vajda Lajos művészetében. In: *Studia Comitatus* 42 (2024), 240–271.

Szabó Noémi (ed./study): *Botond András Kiss*. Budapest: The Space Gallery, 2024.

SZILÁGYI ZSÓFIA

Szilágyi Zsófia Júlia: A megvásárolható művész, Ferenczy Valér Baudelaire-fordításáról. In: Busa Krisztina – János Szabolcs – Tamásy-Lénárt Orsolya (szerk.): *A fordító mint kultúra- és irodalomközvetítő 2*. Kolozsvár – Nagyvárad: Erdélyi Múzeum-Egyesület – Partium Kiadó, 2024, 17–187.

ZANDLER KRISZTIÁN

Zandler Krisztián – Tóth Krisztián – Péntek Attila – Markó András: Késő középső paleolitikus és késő neolitikus megtelepedések nyomai Magyarnándor térségében. In: *A Dornyay Béla Múzeum Évkönyve XLVI*. (2023) [2024], 356–408.

STUDIA COMITATENSIA 43.
A FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM ÉVKÖNYVE

- Kiadó
Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre
- Felelős kiadó
Borbély-Tardy Anna, múzeumigazgató
- Szerkesztő
Fábián Laura
- Grafikai tervezés
Herr Ágnes
- Tördelés
Sarkadi Imola
- Korrektúra
Zelei Bori
- Angol fordítás
Mihály Árpád
- Fotók
A szerzők és a fotóknál megjelölt intézmények
- Nyomdai kivitelezés
Prime Rate

© Ferenczy Múzeumi Centrum, a szerzők, a fotósok és jogutódaik

ISSN 0133-3046

A kiadványt támogatta

Nemzeti
Kulturális
Alap

FERENCZY MÚZEUMI
CENTRUM

SZENTENDRE
2025

FERENCZY MÚZEUMI
CENTRUM

SZENTENDRE
2025

